

समास-14

सबसे दिली दोस्त

सबसे भले दोस्त
 गायब हो जाएंगे भीड़ में।
 सबसे दुरी दोस्त
 भूटे पड़ जाएंगे उम्मीद में।
 सबसे बड़े दोस्त
 छूट जाएंगे मंजिल के पहले।
 सबसे दिली दोस्त
 गरीब हो जाएंगे विपत्ति में।

समास की सदस्यता ग्रहण करें

सम्पादक
समास
नयी दिल्ली

प्रिय महोदय,

समास के एक वर्ष (४ अंक+डाक व्यय) ३४०/- तीन वर्ष (१२ अंक) १०००/- पाँच वर्ष (२० अंक) १६००/- रुपए का चेक/ड्राफ्ट संलग्न कर रहा हूँ। कृपया मुझे वार्षिक/तीन वर्ष के लिए/पाँच वर्ष के लिए ग्राहक बना लें और मेरी प्रति निम्नलिखित पते पर भिजवाएँ।

अगर आप दिल्ली के बाहर का चेक हमें भेज रहे हैं तो कृपया बैंक कमीशन के ४०/- रुपए उसमें अतिरिक्त जोड़ दे।

नाम .....

पता .....

.....

.....

.....

टेलीफोन नं. ....

ईमेल : .....

(चेक/ड्राफ्ट- समास के नाम पर बनाएँ जो नयी दिल्ली में देय हो और निम्नलिखित पते पर हमें भेजने की कृपा करें)

मनोज मोहन, प्रसार प्रबन्धक

रज़ा फाउण्डेशन, सी-४

१३६ सफ़दरजंग डेव्हलपमेण्ट एरिया,

नयी दिल्ली- १६

ई मेल : manojmohan2010@yahoo.com

टेलीफोन : 8506014917, 9425674851

विदेश में :

हवाई डाक : एक प्रति १२ अमेरिकी डॉलर / ६ ब्रिटिश पाउण्ड

समुद्री डाक : एक प्रति ६ डॉलर / ४ पाउण्ड

यहाँ से काटिए

समास-14

साहित्य, कला और सभ्यता पर एकाग्र
त्रैमासिक

सम्पादक
उदयन वाजपेयी

रज़ा फाउण्डेशन | THE RAZA FOUNDATION

समवेत लेखकों के विचारों का 'समास' आदर करता है
लेकिन यह आवश्यक नहीं कि वह उनसे सहमत ही हो।

समास : 14 © 2016

पंजीयन क्रमांक : F-2 (S-46)Press/2012

टाईटल कोड : DELHIN28638

त्रैमासिक पत्रिका

प्रकाशक : अशोक वाजपेयी

कार्यकारी न्यासी, रज़ा फाउण्डेशन, सी-4

139 सफ़दरजंग डेव्हलपमेण्ट एरिया, नयी दिल्ली-16

फ़ोन - 011-46526269

आवरण : कमलेश की हस्तलिखित कविता

सहयोग : मिथिलेश शरण चौबे, संगीता गुन्देचा

सम्पादकीय पत्र व्यवहार : उदयन वाजपेयी

एफ 90/45 तुलसी नगर

भोपाल (म.प्र.) 462003

फ़ोन - 0755-2556940

ईमेल - <udayanvajpeyi@gmail.com>

मूल्य : 60 रुपये

कम्पोज़िंग : रामवीर, मनोज डेकाटे, मो. फहीम ख़ॉन

प्रूफ़ रीडिंग : शिवनारायण सिंह राजपूत

मुद्रण : भण्डारी आफ़सेट, अरेश कॉलोनी, भोपाल (म.प्र.)

सम्पादकीय - ५

बातचीत

सभ्यताओं के विविध तत्त्व

बनवारी से उदयन वाजपेयी की बातचीत - ७-६०

कविता

कविता २०१६ - आस्तीक वाजपेयी - ६१- १०८

जवाहर गोयल की कविताएँ - १०६-११३

कुमार शहानी की कविताएँ - ११४-११५

कहानियाँ

कुछ सामान - रिज़वानुल हक - ११६-१२४

जन्मपत्री - शर्मिला बोहरा जालान - १२५-१३१

कमलेश की उपस्थिति

कमलेश : एक भिन्न तरह के कवि - भगवान सिंह - १३२-१३८

किसी भी दिन अपना झोला उठा हम यहाँ से चल देंगे - ध्रुव शुक्ल - १३६-१४४

कलमेश जी : एक चिन्तक की अनुपस्थिति में - रामशंकर द्विवेदी - १४५-१६५

कविता भी एक बसाव है - मिथलेश शरण चौबे - १६६-१७४

वे तब भी यहीं होते हैं - विशाल गोयल - १७५-१७७

वो : कमलेश एक कहानी - विक्रम भारद्वाज - १७८-१८०

श्रीकान्त वर्मा की कविता

मायादर्पण में श्रीकान्त वर्मा : एक खोज - हरप्रसाद दास - १८१-१६५

कविता का मायादर्पण - जयप्रकाश - १६६-२०४

मगध की मृत्यु कामना - आशुतोष भारद्वाज - २०५-२०६

बोली

मोनिया - सुबोध पाण्डे - २१०-२१५

निबन्ध

स्वभाव, सम्बन्ध और सभ्यता - ध्रुव शुक्ल - २१६-२२०

पश्यन्ति की व्युत्पत्तियाँ - गौतम चटर्जी - २२१-२२६

पूस्त की किताब के कुछ पन्ने - शिरीष ढोबले - २२७-२३२

पत्र - २३३

लेखक परिचय - २३४-२३६

सम्पादकीय

हिन्दी साहित्य में अपने दिवंगत मूर्धन्यों को शीघ्र ही विस्मृत या लगभग विस्मृत करने की प्रवृत्ति दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही है। आज श्रीकान्त वर्मा जैसे महान कवि-लेखकों का नाम कितने लोग लेते हैं? (हे भगवान्! क्या अब स्मृति का संचालन भी विचारधाराएँ करने लगी हैं?) शायद इसका कारण हमारी भाषा के अपेक्षाकृत युवा लेखकों का अपने को समकाल में समेटते जाना है। दूसरा कारण सम्भवतः हमारे साहित्य में विचारधाराओं की नासमझ है। यहाँ मेरा इशारा हिन्दी साहित्य में एक समय तक व्याप्त और अब तक किसी हद तक प्रभावी मार्क्सवादी विचारधारा से भी है। सामान्यतः इस विचारधारा ने कई पश्चिमी देशों में उनकी समूची परम्परा को खंगालने का कार्य किया है। इस खंगालने के फलस्वरूप जो दृष्टि उन्होंने उस परम्परा पर बलात आरोपित की, उसे छोड़ भी दें तब भी यह नकारना मुश्किल है कि उन देशों में मार्क्सवादी विचारकों ने अपनी परम्परा की अवहेलना की। हम उनके दृष्टि आरोपण को निश्चय ही प्रश्नांकित कर सकते हैं। पर उनके अन्वेषण को नकारना कठिन है। हिन्दी साहित्य के मार्क्सवादी लेखकों ने ऐसा करना आवश्यक नहीं समझा। वैसे भी यह कार्य श्रमसाध्य है और हमारा दुर्भाग्य यह है कि हमारे देश के बहुसंख्य बौद्धिकों और सर्जकों ने, कुछ अपवादों को छोड़कर, अधिकतर सरल और सरलीकृत रास्ते ही अपनाये हैं। शायद इसी कारण हमारे मार्क्सवादी लेखकों ने भी परम्परान्वेषण करने के स्थान पर परम्परा बल्कि परम्पराओं की अवज्ञा करने के ऐसे रास्ते चुनें जिसके कारण हमारे साहित्य का अधिकांश इकहरा होता गया। बल्कि यह कहना सत्य के अधिक निकट होगा कि हमारा साहित्य अखबारी होता गया है। पिछले तीन-चार दशकों से हिन्दी बल्कि आलोचना साहित्य मात्र में 'समाज' का जो अर्थ लिया जाता रहा, अगर उसका गहराई से विश्लेषण किया जाये तो मालूम पड़ेगा कि हमारे अधिसंख्य आलोचकों और लेखकों के लिए समाज का अर्थ मनुष्यों का एक स्मृतिहीन संगठन ही है। मानो इस समाज की कोई अपनी विशिष्ट स्मृति हो ही नहीं। मानो यह समाज किसी व्यापक सभ्यता का अंग ही न हो। अगर इस दृष्टि से समाज को देखा जाता है, उसे किसी भी दूसरे समाज से मूल्यों और दृष्टियों के स्तर पर अलगाने का कोई रास्ता नहीं बन पाता। दुर्भाग्य से हमारे साहित्य और पत्रकारिता में ऐसा ही कुछ हुआ है। हमने अपने समाज को अधिकांशतः स्मृतिहीन और अन्य समाजों जैसा ही मान रखा है। इसीलिए इसमें कोई आश्चर्य नहीं है कि हमने अपने समाज और सभ्यता को देखने और परखने के मूल्य पूरी तरह या अधिकतर पश्चिमी अध्येताओं से लिये हैं। यह कार्य अंग्रेज़ अध्येताओं के नेतृत्व में १९वीं शताब्दी में ही ज़ोर-शोर से शुरू हो गया था। पर यह जानना ज़रूरी है कि उन अध्येताओं के लिए यह करना उनकी अपने देश यानि ब्रिटेन के प्रति निष्ठा का प्रमाण था। वे वही कर रहे थे

जो एक 'बेहतर' उपनिवेशवादी सभ्यता अपने उपनिवेशों के साथ किया करती है। यहाँ यह स्मरण कर लेना शायद अनावश्यक न हो कि उपनिवेशवाद सैनिक विजय नहीं हुआ करता। उपनिवेशवाद में उपनिवेश बनायी गयी सभ्यता की स्वयं उसके नागरिकों में एक नयी और कृत्रिम छवि गढ़ी जाती है। इसके फलस्वरूप वह सभ्यता स्वयं अपने नागरिकों की दृष्टि में अवमूल्यित हो जाती है। अँग्रेज़ अध्येताओं ने हमारी सभ्यता के साथ ठीक यही किया था और इसके लिए उन्होंने जी-तोड़ परिश्रम किया था। स्वतन्त्रता-प्राप्ति के बाद हमारे अध्येताओं का यह सहज धर्म था कि वे भारतीय सभ्यता की इस विकृत छवि और उससे निःसृत मूल्यों का पुनर्परिक्षण करते और भारतीय सभ्यता को इस विकृति से बाहर निकालने के बड़े उपक्रम में भागीदारी करते। यह उनके लिए अपेक्षाकृत कम कठिन कार्य होता क्योंकि इसकी नींव महात्मा गाँधी जैसे विचारकों ने स्वतन्त्रता आन्दोलन में ही डाल दी थी। पर यह कार्य किसी हद तक आलस्य और किसी हद तक आत्मविश्वास की न्यूनता के कारण केवल थोड़े अंशों में ही हो सका। इस तरह हमने अपने समाज को उसकी व्यापकता में तो देखा पर उसकी गहराई को सम्यक रूप से देखने से चूक गये। मैं समझता हूँ कि हमारी भाषा के साहित्य के अपेक्षाकृत स्मृतिविहीन होते चले जाने का यह एक बड़ा कारण रहा है। इसी से जुड़ी हुई यह वृत्ति भी है कि हम अपने दिवंगत मूर्धन्यों को भुलाने में ज़रा भी देर नहीं करते। इसीलिए हमारा साहित्य दिन-ब-दिन इकहरा होता जाता है और आज फेसबुक-वीरों के लिए तो इस स्मृतिविहीनता की हद यह है कि उन्हें पढ़ते हुए यह लगता ही नहीं कि समूची दुनिया और समूचे अतीत में उनके अलावा कोई और लेखक कभी हुआ था। हम यह कहते हुए करुणा का अनुभव करते हैं। स्मृतिविहीन साहित्य दरअसल करुणा का सबब हुआ करता है। स्मृतिविहीन लेखक अगर अहमन्य हो जाये तो यह सहज सम्भव है, पर वह होता करुण ही है। साहित्य का एक दायित्व अपनी सभ्यता के नागरिकों को उनकी स्मृतिविहीनता-जन्य करुण स्थिति से बाहर लाना भी हुआ करता है। यह कार्य बांग्ला भाषा में बहुत बड़े स्तर पर रबीन्द्रनाथ टैगोर ने किया था। हिन्दी में वासुदेव शरण अग्रवाल, अज्ञेय, निर्मल वर्मा, कमलेश, श्रीकान्त वर्मा आदि लेखकों ने किसी हद तक इसी कार्य में अपना जीवन लगाया। इन लेखकों के कार्य को आगे बढ़ाना और उनका स्मरण करते रहना हमारी सोच में अपनी सभ्यता को दोबारा आत्मविश्वस्त बनाने की ओर धीरे ही सही पर सही दिशा में चलना है।

यह बेहद दुखद है के इस बीच तीन मूर्धन्यों का देहावसान हुआ है। श्रेष्ठ रंगकर्मी, नाटककार और कवि कावालम नारायण पणिकर जून के अन्तिम सप्ताह में, उसी सप्ताह में श्रेष्ठ चित्रकार और चिन्तक के.जी. सुब्रमनियम और इसी सप्ताह २२ जुलाई को महान चित्रकार, आधुनिक भारतीय चित्रकला की आधारशिला और रज़ा फाउण्डेशन के प्रेरणास्रोत सैयद हैदर रज़ा नहीं रहे। इन महानों की उपस्थिति भारतीय संस्कृति पर लम्बे समय तक बनी रहेगी। 'समास' का यह गौरव है कि रज़ा के हाथों लिखा 'समास' इस पत्रिका की मुख पृष्ठ पर प्रकाशित होता है। हम इन मूर्धन्यों के कलात्मक और जीवन मूल्यों को निरन्तर आलोकित करते रहने को वचनबद्ध हैं।

२४ जुलाई, २०१६

उदयन वाजपेयी

I H; rkvka dsfofo/k rYo

cuokjh l smn; u okt is h dh ckrphr

cuokjh nsk dsmu fopkj dkaegdf tlgkous Hkjr h; I H; rk dlsxgj kbZl sl e>usdsfy, u fl Qzbl I H; rk dsckjhd&l &ckjhd
 fooj. kkaeks/; ku l snfkk&ij [lk gScfYd vU; I H; rkvkadsv/; ; u dsl gkjsHh bl dh fo'kkrkvkaeksj f kkaedr djusdk vukfkk
 ck6) d mi Øe fd; k gA mlgkaus; g dks'k'k dh gSfd osvU; kU; I H; rkvkaeksfcuk fd l h i nZkj. kk dsnfkk l dA bl dk dkj. k
 l EHKor%; g gSfd osbl ckjseavkrel tx gafd mi fuoskoknh bfrgkl dkjka dh n"V l snfkh tkusdsdkj. k Hkjr h; I H; rk dh
 vkRe Nfo fdruh fodr gksx; h gA cuokjh l s; g ckrphr bl o"lzkpzeamlghadsfnYyh vkokl ij rhu fnukard gPZFKA os
 cgr Mucdj ckyrs gA mudk ckyuk fd l h rVLFk ck6) d dk ckyuk ughagf osekusgj ml , frgkl d i fØ; k dsHkxtnkj jgsgka
 ft l dsfo"k; eamlghausckyk gA fnYyh eajgrsgq Hkh osl koZfud l ekjkgkaecgr de 'kfey gkrsgA mudk yxHkx l kjk l e;
 , dklr eav/; ; u&euu djrsqg gh chrrk gA 1947 eatlescuokjh usfnYyh fo'ofokly; ean'ku'kl= dk v/; ; u vls dN
 l e; v/; ki u fd; k gA ml dsckn os'fnueku* if=dk eadke djrsjgsvls ckn dso"kaeos^tu l Rrk ds l Eiknd jga fi Nys
 dbZo"ka l sosviuk l kjk l e; Hkjr l fgr vuod I H; rkvkadsxgu v/; ; u eayxkrsgsgA mudsHkjr h; i; kbj. k ij Eijk
 ij dlnr ^ipovh' izlfr] mrl o vls l ekt ij dlnr ^egjkl * vls ^Hkjr h; I H; rk dsl #* vkfn fucl/k l xg izlfr'kr gA

mn; u % ejh bl ckr eaxgjh #fp gSfd dkaZHkjr h; fplrd vxj Hkjr h; I H; rk dksfd l h gn rd
 l e>useal Qy gks l dk gS ml us; g ; k=k dS sdh gkska bl dk , d dkj. k ; g gSfd gekjh
 f'k{kk 0; oLFk ml s bl rjg dk Kku nus eayxHkx v{ke gA vki dks viuh vkj fEHkd
 vls pkjd ; k vukS pkjd f'k{kk ds nls ku ; g dS sl #k fd vki dks Hkjr h; I H; rk dh
 ckjhd; ka dks l e>uk plfg, vls , s k djusdsfy, vU; I H; rkvka dks Hkh ckjhd; ka dks
 tkusdk izkl djuk plfg, \ eA; g bl fy, Hkh i n jgk gwD; kad viuh I H; rk dksfcuk
 l e>sreke ykka dh fQj Hkysgh osfd l h Hkh fo'ofokly; dsD; pu gA xqj & c l j Bhd l s
 py gh jgh gA vki fd l jklrspysgA

cuokjh % vxj eA; kn djusdh dks'k'k d: j e>sviusekrk&fi rk l sviusd v{ic} vius {ks= vls

viusn&k ij , d rjg dk LokHkeku djusdh Hkkouk feyHA ; g dbzyl&sk&aeal gt gh gkr&k g& bl LokHkeku ds l kfk gh e&fo |ky; ea i<usx; kA ogk gekjh Vkyh Fkh] tks vki l ea cgr ckr&fd; k djrh FkA vkt l si plk o"l&igysHkh ; g izu mBk; k tkrk Fk fd ge ij k/khu D; k& gq Fks\

mn; u % ; g vki fdl 'kgj dk ftØ dj jgsg&\

cuokjh % e&fnYyh eagh Fk ij ml tekusdh fnYyh vkt dh fnYyh dh rjg ugha FkA ml eal c txg l s yk& vldj jg jgs Fk& muea viuh&viuh txg&ds l h&dkj 'k&k Fk& t& sdydRrk dsckj sea dgrsg&fd og cgr l kjs&pk&dk l e&fp; g& mu fnuk&fnYyh Hkh o& h gh FkA gekjsvf/kdrj 'kgj o& sgh jgsg& gekjk fprR 'k& n o& k gh FkA ml tekuseagh Ldny eae&usyl&g; k th dk uke igyh ckj l uk FkA rc e&uk&h&n l ohae i<+jgk FkA ft l usyl&g; k th dsckj sea e& s crk; k Fk] ml h use&smudh fdrkc i<e&sd&sn&A og fdl h i kVh&okVh&dk l nL; ugha Fk] ft&kl qFkA gekjs?kj eaj k'Vh; v&kn&syu dk d&n l h&dkj FkA gekjsfi rk dHh fdl h v&kn&syu ea'k&fey ugha gq ij mudseu ea&ky&h th v&ky usg; dsifr Hkkouk FkA os; g ekurs Fks&fd blgha y&sk&aeal usn&k d&s LorU=rk fnyk; h& e&h f'k&k mlgha dh n& k&j& j& k ea g&A os [k& cgr i<e&fy [ksugha Fk& gekjh ek&fcYdy i<e&fy [kh ugha Fkh ij jkep&jreku l dk cgr l q&j i k&B djrh FkA Lok/; k; dsckj .k& fi rkth l se&sn&e&rh&u rjg dh f'k&k feyHA , d ckj ge Vgy jgs Fk& e&smudh vx&yh i dMs&Fk] e&smul s&ky& ^e&gkj x; k g& pyk&?kj pyafi rkt&h& bl ij ml&g&use&sh&k&k& dh igyh f'k&k n&A ml&g&ausdg&k& ^c&v&] ^gkj* ugh& 'F&du& l gh 'k&n g& gkj ds n&l js&v&F&Z&Hkh g&rs&g& e&sm l dsckn ; g v&lr&j djuk l h [k fy; k fd 'k&n&e&dk cgr fgl k& l sgh mi ; k& djuk pk&g, A , d ckj ml&g&use& l sd&g& fd c&v&k g&F&k vxj mBs&r&ks&n&us dsfy,] y&us&dsfy, ugh& l c y&sk&aeal smul sd&g& fd os vi us&c&v&s&dk&sf&g&lnh foH&k& ea&H&kr&h& dj&k, A D; k&e& e&h f&g&lnh cgr v&PN&h FkA e&ps&ge&sk& m&P&pre Js&kh ds&v&e& feyrs&F&k& ml&g&aus dg&k ^ml sD; k i<e&k g& ogh r; djs&k& e&e&dk&Z l y&g ugha n&pk&A* e&ps&v&F&Z&kk&= i l Un Fk] e&sm l h e&ank [ky& fy; k& e&js&fo' ofo |ky; t&rs& l e; ml&g&ausdg&k ^ku dsfy, ugh& ; 'k& ds fy, i<e&k&A* ; s, d rjg l su&rd ckr&g&ij bue&t&ks' k&k& fufgr g& og vki v&ky txg ugha i k, x& mu fnuk&fnYyh e&af&g&lnh&dk&ny&st l cl s&A&pk ekuk tkrk FkA ml dk v&F&Z&kk&= foH&k& v&PN&k gh FkA e&us&og&k i k; k fd v&F&Z&kk&= dh , d h , d Hkh i k&B; i q&rd ugha Fkh t&ks&fd l h H&k&j&rh; usfy [kh g&k& H&k&j&rh; v&F&Z& ; o&LF&k ij t&F&k&j , .M c&j&h dh fdrkc Fkh] vxj ml s&n&k&+&fn; k tk,] l kj&h fdrkc&af&ons' k; k&e&h fy [kh FkA ml fdrkc ea&H&k&j&rh; v&F&Z& ; o&LF&k l sl E&cf&U&kr

dñ l kexh Fkh D; käd og ml h fo"k; ij FkhA df"k ij Hkh tks, d fdrkc Fkh] og fcl/su ds
 dksu dh fy[kh gñZFkhA ; g fdrkc mlgkausfcl/su dh df"k dsvk/kkj ij fy[kh FkhA l c i<fs
 gq ep-s ml l s v#fp gks x; hA eüs l kpk] ; g l c i<elj eä D; k tkupk \ mu fnuka
 fo'ofolky; kädk ekgsy vyx rjg dk FkhA , d cMk l eñ , d k cu x; kft l eage l c rjg
 dsfo"k; kã ij ppkZdjrsFkh eämu fnuka vFkZ kL= dh rgyuk eanfu; kkhj dsvU; fo"k; kã ij
 ppkZ; vf/kd djrk FkhA ge ylx dMdh gkñ l ea?k. VkaCBsjgrsFkh mu fnukansgh eñ ;
 l oky Fk] ge ijk/khu D; kã gq vFk] vlxsdk jklrk D; k gS\ ejk l EidZl ektokñ ikVh ds
 ylxka l s gq/kA yk]g; k th dks eüs FkhMk&cgr i<k Fk vFk] eä iHkfor Hkh FkhA tc eä
 fo'ofolky; eäFk] rc 'kk; n eämu fnukadscMsykxkadsgh l EidZeaFk ij ep-sjktulfr l s
 cgr tYnh v#fp gksx; hA eüs nFk fd ge tks l kprsgävFk] tksdjrsgh ml eacgr vlrj
 gä ep-syxk eäbl l cl sl Ecl/k ughacBk ikÄp/kA ejseu eamudsifr dHkh frjldkj ugha
 vk; kA os Äpsgh ylx Fkh viuh&viuh rjg l smlgkauscMsdke fd; sgh Fksydu ep-s; g
 vo' ; yxk fd jktufrd l fØ; rk ejk dke ughagä eämul svyx gkñ j i<u&fy[kuseayx
 x; kA mlghafnukacukj l ea, d l xkSBh gñA xkSBh dscñ l Ei wñZUn l ädr fo'ofolky; ds
 cks) l äk; ds v/; {k ds l kFk eä cBk FkhA mlgkaus ep-s , d fdll k l qk; k fd 1848 ds
 vki ikl ¼rc ; g vpxt kadsdgsu ij dk'kh ujsk dh cuok; h 'kkl dh; i kB' kkyk Fkh] cñ ea
 ml svpxt+l jdkj usysfy; k vFk] ogk oys VkbZu uke ds vpxt+dks l kpk; Zcuk fn; kZcukj l
 dh l kjs; jk] eä, d h /kæ Fkh ft l dh vkt ge dYiuk Hkh ughadj l drA vpxt+l jdkj us
 oys VkbZu dks l Unsk Hkst k fd cukj l ds if.Mrkadh cMh [; kfr g] gekjs; gk ¼; jk] eä tks
 jsd k vFk] ml dscñ fplru gq/k g] cukj l ds if.Mrkads l keusj [kdj mul siñuk pkfg,
 fd bl ij mudh ifrfØ; k D; k gS\ ml tekusea Hkjr ea, d svud vpxt+iZkkl d gä
 ftudh tkuseacgr #fp gä mlgkaus l ädr l h[kh gä cukj l ea; jk] dsdbZfopkj dkæt s
 Yk l l csdu dh dfr; käd l ädr eavupkn gq/k gä xf.kr dh Hkh dñ l i qrdkdk vuopkn
 l ädr eaq/k gä , d k ughagSfd l ädr dsfo}kukadks; jk] dsfplru dks tkusdh ftKkl k
 ughaFkhA l Unsk feyusdscñ oys VkbZu dk'kh ds if.Mrkads ikl x; svFk] dgk fd ge , d
 , d h xkSBh djuk pkgrsgäft l eagekjsdñ ylx gekjsfplru dks l ädr eavki dks crk, xä
 if.Mrkäustok fn; k fd ge rksf l Qz' kL= l Hk vkaeatkrsg] ml l sckj dh pht k eagekj h
 #fp ughagä og l EHkor-% dk'kh ea ikf.MR; dk vnHk l e; gä rksigyh ckr rks; g fd
 if.Mr blugadñ l e>rsughagävFk] buds l kFk tñuk Hkh ughapkrsgä tc og cMsis if.Mrka

I sfujk'k gksx; kj oys VkbZ Nks/sif. Mrkadsikl x; kj dñ ykxkadksukdijh dk ykñk jgk gkskj
 fdl h dh dñ vlsj etcjih jgh gksch ij ml xkSBh eadñ if. Mr x; A ; g xkSBh rhu&pkj
 fnu rd pyhA vaxt+fo}kuka us vius fopkj dka dh ckra l adr ea iLrñr dhA bl dsckn
 if. Mrka l siñk x; k fd bl ij mudh D; k ifrfØ; k gS\if. Mrkaustokc fn; k fd bl eadkñZ
 fl) ðr ughagSrksge fd l ij ifrfØ; k na\ ; g dgdj ospysx; A oys VkbZ cgr fujk'k
 gqvk vlsj ml usbl fo'k; ij ljdkj dksfy[k fn; kA ml dk eq; dke ; gk ds xbfkka dk
 vaxt h eavuopkn djuk vlsj xkSk dke vaxt h dh dñ i ðrdkæd l adr eavuopkn djuk
 FkA ; g fd l k l ðdj ejseu eaif. Mrkadsckjseaxlsj o gq/kA eñsdñ ykxkadks; g fd l k
 crk; k rksosckysfd bl ls; gh fudyrk gSfd osif. Mr tMeñ) Fksvlsj nfu; k dks l e>uk
 ughapgrs Fksbl fy, ughax; A ml dsdñ fnu ckn eñsfnyh fo'ofokly; ean'kñ'kñl=
 i<kuk 'kq fd; kA n'kñ i<krsqg eñsl e> eavk; k fd gekjh ijEijk ean'kñ dh dksV; k
 cgr Åph gñ mudk ; jiki dh dksV; kA ls dksZ epkcyk ughA bl ls ejs eu ea tks
 vñe&fo'okl isik gqvk ml l sepsyxk fd bl l H; rk dks l e>uk plfg, A bl dsckn ejs
 l keus; g izu miflFkr gqvk fd ; jiki nfu; k dks viusi Hkko eadS sdj ik; k \

mn; u %
 cuokjh %
 mn; u %
 cuokjh %

D; k bl hñkku vki dh Hkñ /kjeiky th l sgñZ\
 /kjeiky th l sejh Hkñ 1976 eagñA
 D; k mudsvylok , d sdñ ykx vki dspkj kavlsj Fkñ ftudh bu iz ukæa#fp gkñ
 cgr ykx Fkñ gekjh fe=&e. Myh blghal c iz ukæayxh gñZFkñ ih-ih-, l -Vh- Hkñ /kjeiky
 th l sfeyusdsi gysgh cu pñk Fkñ mu ykxkadks l keusHkñ ; gh l oky Fkñ eñmlga/kjeiky
 th dsdkj . k gh tku ik; kA ; sl Hkñ ykx dku ij vkbZ-vkbZVh- eaFkñ ogk; ; g fopkj gqvk fd
 vk/kñud foKku l sgekjk dY; k. k rksughagv/kA bu ykxkadks i gyh ckr ; g l e> eavk; h fd
 foKku dk l koñk sed gksus dk nok l gh ugha gñ bl dk ifri{ k ; g Fkñ fd foKku dks
 l ðdkjfu" B vlsj ykñd0; kih gksuk plfg, A bu ykxkadks; g l e> eavk; k fd ; jiki dsfoKku
 dsfoijhr ykñd0; kih vlsj l ðdkjfu" B foKku [ñkñ djuk gñ bl h fopkj ds vk/kñ ij
 i sV; kVd , .M i hi ð l l kbñ , .M Vñuksyññ h ½ ih-ih-, l -Vh-½ cuk Fkñ , d scgr l kjs ykx
 Fkñ tks blghadñ l oky l smy> jgs Fkñ /kjeiky th l sfeyusdsdñ fnu ckn mlgha seps
 crk; k fd enkl ea ih-ih-, l -Vh- uke dk , d l eñ gSvlsj mu ykxkadks ejsckj seacr; kA
 bl l eñ ea, e-Mh- Jlfuokl] ftrñhztkt] v'kñd > ð> ðokyk] uoT; kñr fl g vkn cgr
 ykx Fkñ tc ge feysgeusik; k fd ge , d&l si z ukal stñ jsgñA

mn;u % cukj l l sykVusdscln tc vkieaviuh l H;rk dsifr vkrE fo'okl fodfl r gkuk 'kq
 gq/k] vki fdl rjg dsv/;; u eatW/s\

cuokjh % l el;k ;sgsf d bu l c izulædsdbz fopkj dkausek[kd : i l smBk; k Hkh vKj mul stw-sHkh
 ij mu ij cgr fy[kk ughax; kA vki , d h , d Hkh fdrkc ughacr k l drsft l dsfo" k; ea
 vki ; g dg l dafd mls i<as ij vki bu izulæ dk tokc ik l dA tc eusfnYyh
 fo'ofok|ky; ea'kkk djusdk fu'p; fd;k ep-sHk"kk 'kL=h; nk'kLud] foVxáVkbZu ij dke
 djuk FkA vkj fEhkd foVxáVkbZu us, d ckr ; g dgh fd 'fi i kst+ku* ; kfu dFku dk , d k
 'kq) : i gkl drk gSft l eadF; ughagA tc ge l kpusyxsf d bl fopkj dksHkjr h; n"V
 l sd s sn[kk] ge bl urhtsij igpsfd 'fi i kst'ku* dk fopkj xM+gA , d k dkbZ : i gks
 gh ughal drk ft l eadF; u gkA bl fy, gekjh n"V l sfi i kst'ku gksgh ughal drkA bl h
 rjg dh rnyuk, ; djr&djrsg e ml txg igpsg] tgl ge ; g dg l drsgsf d Hkjr h; n"V
 D; k gSvKj ; jki h; n"V D; k gS\ clS) dladh ; g xyrQgeh gkrh gsf d gj pht+dlsrklod
 : i l sl e>k tk l drk gA l Hkh l H;rk, ; bruh tFVy gafd mudsHkjr l sfd l h , d pht+
 dlsfudkydj vki ; g ughadg l drsfd ; gh ml l H;rk dk ey gA ; g djuk mfpr ugha
 gA ge dbZ"kkard tks; g l kprsjgsfd ; g pht+Hkjr h; gSvKj ; g ; jki h; g] ml eaJe
 cgr yxk ij fudyk dN ughA ; k mruk ughafudyk] ftrusdh vi k FkA bl l UnHkZ ea
 Hkjr h; rjhd k l h/ksfdUghafo' ksk rUoæard i gpusdk ughag] Hkjr h; rjhd k ; g gsf d igys
 vki ; g n[kafd gq/k D; k gS. fi Nysnl o"kk l sgeus; g n[kusdk iz kl fd; k fd fi Nyspkj
 l k; i kp l kscj l eagq/k D; k gS. i Unz l kdscln ; k ml ds igysHkh foHklu l H;rkvkaea
 D; k ?kV k gS\ ; g ; jki dk 'kj hj vKj eu fdu , frgkl d i fO; kvka l scuk gA

mn;u % vki usvHkh ; g dgk fd fdlUghafo' ksk pht+ædlsfudkydj ; g dguk mfpr ughagSfd ; g bl
 l H;rk dsfo' ksk rUo gA fdl h pht+dlsrUo l sbl rjg tkuusdh clS' k' k djuk ek/s: i ea
 vk/kud foKku dh i) fr gA vki bl l smyV n"V iZrkfor dj jgs gA ml dh vki dh
 0; k[; k D; k gS\

cuokjh % vk/kud foKku eyr% dk; &dkj .k l Ecl/k ij fVdk gA tks tM+i nkFkZ g] mlga rksfQj Hkh
 l ffer djds iz kx'kkyk ean[kk tk l drk gA yfdu l ekt dlsrks, d sfcYdy Hkh ughan[k
 l drs D; kkd ml ea dbZ ifjorZu'khy jk'k; k gA dk; Z ea Hkh vKj dkj .k ea HkA bl fy,
 dk; &dkj .k fdl h Hkh i fri fUk ea l kfk ughayk; s tk l drA l H;rk, ; brus l kjs vo; oka l s
 feydj cuh gkrh gsf d mueadN dh izkkurk gkrh gSvKj dN dh ugha ogk vki ; g ugha

dg l drsfd ; g ccw gsvlš ; g vkeA ; gk osk"kdlaus, d Äph ckr dgh gA osdgrsgA
 fd l d kj eatksdñ Hkh gš tho vlš vl; l Hkh pht& mueadñ l keW; gsvlš dñ fo'ksA
 gj tho fo'ks gSij l keW; Hkh gA vxj ge ml eaf l QZ l keW; nškusdh pšVk dj&š xyrh
 dj&š D; käd l d kj dk gj tho l keW; gkusds l kFk&l kFk fo'ksk Hkh gA

, d ckj ešvk'k'k ulnh ds l kFk fd l h l ehukj eaFkA mlgafnuka eš; jki dls i <ek
 'kq fd; k FkA ešsdgk fd ; jki vkrfjd vlš fuoš'kdj .k l sgh cuk gA bl ij oscgr
 i d é gqA vk'k'k ulnh us; jki dksgr i <k gskA mlgkousdgl ; sdkbZdgrk ughagš eš
 brus fnu l s dg jgk gpf fd og b.Vužy dskuskotšku l s cuk gš vl y ea b.Vužy
 dskuskotšku dh ckr Hkh v/kjh gA ckr ; g gšfd ; jki eutš; dscgrk k dks eutš; ugha
 ekurA ; wkuh dky ea ; g dgk x; k fd mRiknu ea yxš ykš i kñy/Vh ds v; kš; gš muea
 i kñy/Vh dh l keF; ZugtagA bž kb; r usD; k dgk mlgkousdgl eutš; eabžoj dks tkuusdh
 l keF; Zgh ughagA

mn; u % dgk ; g x; k fd ml ea; g l keF; ZugtagA

cuokjh % bžoj tc pkrk gš nšnr Hkš dj fdl h , d vkneh dks Hku djokrk gš fd bžoj
 l ož Hk&l Eie gA vki ds ikl ml s tkuus dk dkbZ l k/ku ughagA pfd ml usfd l h , d
 vkneh dsek/; e l sgh vki dks; sHku djok; k gšfd og gš vki ds ikl ml dsgkusdk i ek.k
 ml vkneh dk opu gA ml dsvykok dñ ughagA vki ml vkneh dsopu dsekudj ml ea
 vlkFk j [k bl dsvykok vki ds ikl dkbZ j l rk ughagA vki [k dHkh bžoj ds l Eie dZea
 ugha vk; &A tc vki ej&src dghafyVk fn; s tk; &svlš d+ker dsfnu tc og vk; sk
 vlš i kš fd fd l ea ejs ifr fu"Bk Fkh vlš fd l ea ugha Fkh ml ds fgl kc l s vki dks
 Lox&ujd nsfn; k tk; skj oxš g&oxš gA bl eacMh ckr ; g gšfd eutš; eabžoj dks tkuus
 dh l keF; Zgšgh ugha bl fy, vki l k/d ughagš l dra ; g , d i kñy/Vdy l Ecl/k gA
 vki dh bžoj eafu"Bk Hkysglš vki ml stku ugha l dra bLyke us; g ; wku l sfy; kA ; wkuh
 ykš kusft l i kñy/Vh ds vk/kj ij cgyk k dks fMgî ekubž +fd; k Fk ml eade&l &de dñ
 ykš rls cps gkš tks i kñy/Vh ea Fk bž kb; r us l cdk fMgî ekubž +dj fn; kA ge viuh
 f'k'Vrk ea; sckr dgus l scprgš yšdu ; sckr ; jki dks l e>usdsfy, cgr vko'; d gA
 bl dksfcuk l e>š tšogk gqk gš; wku ds l e; ea; k e/; ; & ea; k vkt tšgš jgk gš
 vki ml sl e> ugha l dra ogk vki ds vf/kdkj vkdfLed gš i kñfrd ugha Hkjr eaeutš;
 cfYd i k.k ek= eabžoj gš vlš l Hkh dks ml dks tkuus dk vf/kdkj gš vlš ml dk ekxZ

miyC/k gÅ Hlxoku cð us; gh dgk fd rfigadgha tkuk gsrksrø D; k djksrø ylska l s
i Hksfsd ogk rd tkuk g\$ jklrsea dks&dks&l h txg i MxhA rø tc pyksrismu&mu
txgha dksn[krsgg igp tkvksÅ , d sgh vki vxj pyksrksvKku l sNW tkvksÅ , d
ekzG\$; g gSmI dks tkuusdka , d k ughagSfd ge ; su tkursgkafd ijel Ükk vfpUR; gÅ
gekjh KkusUnz k HkÅrd gÅvK\$ ijel Ükk vHkÅrd gÅ dksZHkÅrd l Ükk fd l h vHkÅrd l Ükk
dks tkusxh rksml dk rjhdK og ughagls drk tskHkÅrd l Ükk dks tkuusdk gks l drk g\$; s
ge tkursgÅ gekjh , d dlynøh dk uke g\$ ^vfpUR; i wKZnøh* osvfpUR; gÅ mudksvki
l e> gh ughal drÅ ; sge tkursg\$ yfdu ge ; g Hkh tkursgÅfd vki vrhUnz vuHko
dj l drsgÅ HkÅrd bflUnz kads i jstK l drsgÅ ogk vki dksbz.øj dk ksk gkrk gSvK\$ gekjs
; kx; ka uscrk; k fd d\$ sgrk gÅ bl fy, /keZ; k vk; kRe ds (k= ea tks flFkr g\$ ogh
jktulfr ds (k= eaga eÅ; g l e>usdk iz Ru djrk jgk vK\$ xk/h th dsfopkj kads l gkjsgh
l e>usdk iz Ru djrk jgk fd Lojkt D; k gÅ xk/h th usdgk fd og ofnd fopkj gÅ eÅs
n\$ k fd gekjs; gk fujlUj ^Lojkt; fl f) * uke l sxtbFk fy [ksx; sgÅ Lojkt; dk eryc g\$
^vkrfl f) A* vkrfl f) d\$ sgk\$ bl ij ; sl kjsxtbFk fy [ksx; sgÅ ^Lojkt; * ewr% jktusrd
'kcn ughagÅ

mn; u %

vk/; kRe dk 'kcn gS---

cuokjh %

yfdu ; g Hkh /; ku eaj [kuk pkrG, fd 'kL= gekjh cð) dk i dVU gh gÅ 'kL= l sge ugha
cuÅ 'kL= gekjh fo 'kSk cð)] gekjh fo 'kSk rK] gekjs l kpusds<æ dk , d iLrkj gÅ ^i pK; r*
'kcn vki dksdgha l kgr; eaughafeyxk vK\$ i pK; r bruh cMh l bFk vkt l sugh ge\$kk l s
jgh gÅ eÅsn\$ k fd ofnd dky vxj dksZFk rksml eackä . kadh l Hkh vK\$ l fevr; k g\$ l Hkh
o\$ h gh gSt\$ h vkt dh i pK; r gÅ ogk bl dk uke l Hkh gÅ ml l Hkh dsfd l h dk; Zfo 'kSk dks
djusdsfy, l fevr gÅ gekjsylkskaus0; ogkj eanw jk 'kcn ysfy; k] ^i pK; r* A og mruk gh
l kjxfHkZ gÅ ^i pK; r* dksZ l kKj . k 'kcn ughagÅ i pK; r ekusft l eal ef"V 'krey gla rUo
i kp gÅ ^i p* ekusog tsk i kp rUokel sfeydj cuk gÅ i pK; r ^l c* dsvFkZeagÅ

tc eÅ ^i pøVh* fy [k jgk Fk] eÅs; g tkuusdh dks' k'k dh fd i kp i M+dks&l sgÅ
i pøVh dsckjseakYelfd jkek; . k eÅD; k fy [k gÅ eÅs i k; k fd ml eadkz i kp i M+gÅgh
ughÅ l Hkh i M+fxuk; sgq gÅ rHkh l e> eavk; k fd i pøVh dk eryc i kp i Mkadh oVh ugha
gÅ

mn; u %

ogk l Hkh rjg dsi M+gÅ---

cuokjh % eq-svplud ckdh l c pht^hh l e> eavk; h; ; g Li"V g^uk fd i p dk eryc i k^o ugha
 gk^hA 0; ogkj eadHh i k^o dk vFz i k^o Hh jgk gk l drk g^h nksrfgkjs i {k dsfcBk fn; } nks
 ml ds i {k dsfcBk fn; } , d vkneh tksfd l h i {k dk ugha g^h ml l s u; k; vPNh rjg gk
 tk; s^hA yfdu l k^o; r% i k^o yk^oadk i ek. k ughafeyrk] osT+knk yk^o jsgk^o de gk^os; k
 T+knk gk^o yfdu mudk i k^o gk^o vko' ; d ugha g^h i p k; r ea^i p* dk vFz g^h l Hh yk^oA
 i k. k^o us^v"V/; k; h' eadgk fd d^oy 0; kdj. k l sgh 'k^oadk vFz fuf' pr ugha gk^o k]
 yk^o f l f) l s Hh gk^o g^h ml g^os; ; g viokn Lo: lk dgk g^h yk^o viuh l h Fk^o vko dk tks
 fuelz k djrk g^h ml eaHh mruk gh i f j"dkj g^h

geus'kl= v^h yk^o dk ; y^h l svk; k v^h rj eku fy; kA ; y^h ea v^h rj bl fy, Hh g^h
 fd , fjLVk^o h ¼ v^h h k^o r ox^h dk l ekt l s d k^o z l Ecl/ k ugha g^h ogk; ; s d^h s g^o k] bl ij
 Fk^o h ng cln vk; s^h yfdu tc nkl & i Fk ox^h g dsfo#) dkuu cuusyxsrlsclm^h l el; k
 mRi é gk^o x; hA og ; g fd , fjLVk^o d^h l [k^o h djuk ugha vkrk FkA fQj d^h s gk^o l [k^o h t^o eh
 ml ds i kl g^h Hk^o nkl pysx; } tc nkl & i Fk gV x; hA Hk^o nkl dh elx ; s g^o z fd og t^o eh
 ml ds f^o yuh pfg, A rc jkT; us; g dgk fd tks Hk^o Lokeh ¼, fjLVk^o ½ fdl k^o ad^h t^o eh
 cpuk p^o g^o ml ds i s k jkT; nskA : l ea; g g^o kA jkT; us i s k^o ad^h Hk i k^o z d^h ml us
 i s k fn; k , fjLVk^o d^h sv^h fdl ku l sdgk fd r^o ; g i s k gedlsp^o k^o r s jgk^o nj r dA

mn; u % bl rjg fdl ku ust^o eh [kjh y^h

cuokjh % bl l s, d ek; useavf/kd^h k , fjLVk^o ekye ky gk^o x; A t^o eh dk d^o z dke ugha Fk] ml dk
 nke fey x; kA [k^o h djuk mudk svkrk ugha FkA v^h fdl ku jkT; l sc; k x; kA ; y^h ea jkT;
 ds vorj. k ead^o y bruk g^o k g^o fd jk^o k , fjLVk^o h ds l k^o fey dj 'kl u djrk FkA
 vki us, fjLVk^o h ds gV k fn; k rks jkT; v^h 'k^o ä' k^o yh gk^o x; kA vk/ k^o ud l e; ea jkT;
 bl l fy, 'k^o ä' k^o yh g^o fd d^o z, fjLVk^o h ugha g^h; y^h ea

mn; u % l kjh 'k^o ä; k^o vc jkT; ds i kl g^h---

cuokjh % yk^o 'k^o ä & l Ei é ugha g^h] l kjh 'k^o ä; k^o jkT; ds i kl vk x; hA ge bl ij Fk^o h cln eavk; s^h
 fd vk/ k^o ud dky eaD; k g^o kA bl ds l e> uk cg^o vko' ; d g^o fd ; s d^h s g^o kA ; g tks hke
 gekjs eu ea cuk g^o k g^o fd ; g KkukRed fodkl g^h ml dk v^h uk cg^o t+ jh g^h ml s
 KkukRed fodkl ugha dg l dr^h og g^o gh ugha tc ; y^h k^o h; l cl svf/ kd Kku dh ckr^o dg
 jsg^o ml l e; l cl sT+knk cc^h ? kVuk, jgk^o jgh g^h

mn; u % j s d k^o dsck\

cuokjh % gk] j s d k dscgr ckn rdA l kjsccj dke méhl oha l nh rd gksrgh jsgs yfdu chl oha
 l nh ejs [+ky l sl cl sT+knk Hk; kud l nh gA ep-s; g dguseadkblZl adkp ughagSfd eut;
 dsbfrgkl e] ; jki dsHkh bfrgkl eabruh vU/kdkje; dkbZvKj l nh ughajghA ml dsmu
 Lo: i kadksgeusn[kk ughagA gkrk ; g gSfd fctyh dk , d cYc tyk nksrksml dh jkskuh ea
 ckdh l c pht-a<d tkrh gA ge fokku vKj VDUkYkHh l s, s spk/k; k x; sgafd mudk
 mi ; l x fd l fy, gvk gS ; g Hkh ge tkuusdh dks'k'k ughadjrA efi Nysfnuka l h-i-h, l -
 eaclky jgk FkA x#efirZvKj , e-Mh- Jfruokl ogk FkA eusdgk fd 1890 rd fokku dh
 dkbZHkiedk gh ughagS ft l svki vKj kxd ØkUr dgrsgS ml eafokku dh dñ Hkiedk gSgh
 ughA bl ij izu gvk fd vki dk D; k vk'k; gS eusdgk fd n[ks fokku dk igyk mri kn
 ; k igyh pht+cYc gA , Mh'ku 1892&93 eaigyh ckj vk; k gA ml l sigys; sl c ; kU=d
 i fØ; k, j gA vKj bueaHkh gedksol=&m | l x gh fn [k; h nrk gSVKj dñ ughA eryc ; g gSfd
 vKj kxd ØkUr di Mædsfeykædsuul sugragh] ml l scMk ; l x nku j syosdk gSVKj j syos
 oKkfud rjDdh dsdkj .k ughagSjgh g& nfu; k dksdCtseadjusdh bPNk dsdkj .k gksjgh
 gA Hkjr ea j y bl fy, cuh gSfd vki dsl suk dls , d txg l sni jh txg ysttuk gA
 bl fy, ughafd vki dsl leku ysttuk gA Hki dsbatu dk blræky gvk i kuh dstgktæA
 diMk m | l x e] tksmlgkæus ; kU=d i fØ; k, j l h [h gA mudk de blræky gvk gS T+knk
 blræky rksdCtk djuseagvk gA ; sckr ge bl fy, Hky tkrsgafd ; jki viusckjsea; g
 l c fy [krk ughagA

eS; g l e>usdh dks'k'k dj jgk Fk fd vesj dk ea l u~1930 dh elnh D; kagbz ; k
 vesj dk ea; snkyr ds svk; h] oxjg&oxjgA gekjseu ea; g /kij .kk cBh gbZgSfd fokku
 vKj VDUkYkHh l smUgkæus viusykæds Hkærd thou dls l qkij fy; kA ; g l cdseu ea
 /kij .kk cBh gbZgSVKj ml h l sfodkl oxjg fudyk gA fokku vKj VDUkYkHh dk mîs ; , d
 rjg dh ; ð e'khujh i ðk djuk Fk vKj og ; ð e'khujh vKj kxd <kpsdks [Mæsfed; sfcuk
 l EHko ughaFkA vxj vki dsl suk dls ; gk l sogk ysttuk gS vki dsl l Mæapkg,] j syos
 pkg,] gokbz vîk pkg, A vKj bl h rjg l svki dsl l pkg ds l k/ku pkg, A ; sl c i Hkærk
 LFkæir djusdsfy, gA ; stksdñ Hkh gvk] ml dh igyh miyfc/k vesj dk dksvts cukuk
 gA og ; g ughagSfd ml usmi Hkæak oLrq; i ðk dhA ml us, s h ; ð l kexh i ðk dj nrafd
 vki ml dksyMkæzaughagjk l dra e[; ckr ; g gA vc ml vts rk dksck; sj [kusds
 fy, ; g vko' ; d gSfd vki ml ; ð l kexh dks i ðk djrspys tk, A ; sl EHko ughagSfd

vki fl Ozgokbz tgtk+i ñk djā tksrl= ; ð l kexh i ñk dj jgk gš ml rl= dksvki ds
 thou dsfy, cgr l kjh pht+i ñk djuh gš ij og ml dk l g&mRi kn gā tksmi Hkāk l ā kj
 gš og ml dk l g&mRi kn gā og ml dk eq; mīs; ughagā

mn;u %

eq; mīs; l Ø; gS---

cuokjh %

l kōā &VĐuklykth dk mīs; ; ð dh 'k'ä i ñk djuk gš vls ml rl= dksuk; sj [kusdsfy,
 ; g vko'; d gšfd vki ckdh l cdism l vls kxd mRi kn d 0; oLFk ea' k'fey djavls vki
 ; g rHh dj l drsgā tc mudsfy, Hh dñ cuk, Å ge ml dksmyV dj nēkrsgā ge
 l g&mRi kn dkseq; eku jgsgā vls eq; dksxsk eku jgsgā

mn;u %

bl dk l ECUk D; k vki ; wkuh 0; oLFk l snēk jgsgā

cuokjh %

fcYdy; ; jki h; fpuk eaēq; ckr , d 'k'ä&rl= [Mk djuk jgk gā ; wkuh dky eaHh , d k
 gq/kā ogk xqjh ml dky dk cMk v/; sk gā , d , d k l e; gšft l eal c uxj , d nu jsl s
 yM+jgsgā

mn;u %

, Fkāl vls Li kVzdschp ea; ð py jgk gS---

cuokjh %

bl yMbz dsfy, T+knk l šud plfg, Å mrus l kjs l šud dōy uxjā l sugrafudy l drš
 mlgackj l sysk i M+jgk gš rls l suk eaosnk Hh 'k'fey gš jgsgāft uea; ð djusdh {kerk
 gā tc yMbz [kē gēh gš vls nēyr c<rh gš og mudksHh feyrh gā ml eaēq; l sylk
 bl flFkr ea vk x; sgšfd osvuh Lorl=rk [kjm l dā ml ea0; oLFk ; g gšfd vki viuh
 vktlnh [kjm l drsgā igysvxj rhu plkōznkl jgsgk srksckn eankfrgkzjg x; Å ; g
 ml tekuseaHh gā

mn;u %

Fkāl vls i hNstkdj ; sl kōafd nkl i Fk dš s'kq gā D; k ; si k'Nfrd l E ink ds l ffer
 gks l sgsl drk gš D; kōd ; sB. Msns'k gš cgr mRi knu Hh ughagk k gā

cuokjh %

vc rls; g de gšx; k yfdu i gys; jki h; kaus; g dgusdh dks'k'k dh fd ; snks i d'fuk; kōD; kō
 gā , d rls; g fd ogk dsylk brusfgā d D; kōgā\ nfu; k ea bruh fgā k dghaughagā bruh
 B.M gš i Nfr bruh fgā d gšfd ml l sviuh j {kk dsfy, osfgā d gšx; sgā vls nu jk ; g
 fd ogk thou& ki u ds l k/ku cgr de gā vxj vešjdk ; jki dksugrafeyrk rkosej gh
 tkrā l c ekursgā ; jki h; v/; sk bl sekursgāfd vkyusmudks cpk fy; k [kk] dsrls
 ij vkyusvū vešjdk l svk; k vls ; scp x; Å bl rdz dks i jh rjg ekuuseaēq; sef' dy
 gēh gā ; jki rksyxHkx l u-800 dsvkl ikl [Mk gā k gā jkēu l kekT; ea; jki dk cgr
 Nk k fgl l k 'k'fey gā vkt dk dkyku jkēu l kekT; dh vflre dkyku Fkā teZū dk

dlsyksi & ^dlsyksi* ekusdkiyksiA ftu bykdaejkeu l kelt; ; k ; wku [kMsqg] brusfoi é
 rksugraflsvljs ; sxeZbykdsge ; yjki B.Mk bykdk gSyfdu ; wku vljs bVyh brusB.Msugra
 gA bl fy, bl rjg ds iLrkoka dsekuuseaepsef' dy gkrh gA og D; k dNj gS eA ugra
 tkurk fd l H; rk dk ekul dS scurk gS bl fy, eA usvki l sdgk fd rklod ckr <pek
 Bhd ughagS og dHkh l e> eavk; sh rksvk; shj yfdu ml l svki 'kq ughadj l dra gks
 l drk gSfd ml ij dHkh igpp tk, A ep-s l e> ea; g vk; k gSfd Hkjr vljs ; yjki eaew
 vUrj ; gh gSfd vki bZoj dk vak gA; k vki dk bZoj l sdbZl Ecl/k ughagA ; yjki eavki
 nS l kSfd , fjLVkØ h vljs ckdh ykka dk vUrj ; gh gSfd , d eut; gSnit jk ml l suhpk gA
 , d ckj ; g fopkj LFKfir gksx; k fd dNj gh ykx eut; gArc bZoj dh txg iNlyVh dks
 j [kuseaef' dy ughagA bl rjg mlghaus igysvi usykka dksnkl cuk; k] ckdh dkscln ea
 cuk; kA

glyckl usviuh fdrkc eaHkjr vljs ; yjki dsvc rd dsclS) d l EIdZij foLrkj
 l sfy [kk gA fo' ySk.k djrsgq og dgrk gS ; yjki ij ; g vkjki yxk; k tkrk gSfd osvius
 dlsgh ekursgA vljs ckdh nfu; k dksdNj ughaekura ekusckdh nfu; k dsdbZek; usugra gA
 Hkjr dsylx l cdls 'kfev djdspyrsgA ijk l d kj muds l d kj dk vx gA yfdu tc
 Hkjr dsylx vi uh 0; k[; k djrsgArks ; sdgrsgAfd Hkjr rh; l ekt pkrØZ kZdk l ekt gA
 ml pkrØZ kZds l ekt dh l hek ij ipe o.kZcBk gq/k gS tks 'kSk nfu; k gA bl ea, d l oky
 mBrk gSfd ; yjki ds , Dl Dyfj foTe vljs Hkjr dsbuDyfj foTe ea vUrj D; k gq/k ; s
 vPNk l oky ml usmBk; k] yfdu vUrj gS ipe o.kZHkh l ekt dk fg l k gh gS ml ds ifr
 Hkh vki dk nkf; Ro gS og vki ds nkf; Ro l sckgj ughagS rks 'kSk nfu; k ds ifr Hkh vki dk
 nkf; Ro gA ; yjki ; s ughaekurk fd 'kSk nfu; k ds ifr ml dk dNj nkf; Ro gA nlt jka ds ifr
 mudh igyh i frfØ; k ; gh gkrh gS fd vxj ; g gekjsfy, fd l h rjg dh pqrk h gS rks bl s
 ekj nka yfdu vxj vki ea; g Hkkouk gksfd ^bzkkokL; fena l oA; frclApr~txR; katxr*] bl
 l f'V eatlsdNj Hkh gSog l c fn0; rk l sgh 0; klr gS rks vki eant jka ds fy, og i frfØ; k ugha
 gks l dra

, d Hke geea ; s iBk gq/k gSfd bfrgkl jS[kd gS vljs og , d fn'kk ea pyr k gA
 if'pe usgedks ; seuok fn; k fd ml , d fn'kk dk usRo ml usfd; k gS vljs og vc tgl
 i gppk gS ogk ckdh l cdls i gppuk gA ejs [; ky l s1930&40 rd Hkjr eaftrusHkh usk gS
 ftrusHkh fpurd gS os l c ; s tkursgAfd bfrgkl , d k ughagks kA nfu; k Hkj ea ykx ; g

tkursgđ phu ea; sylx tkursgđfd bfrgkl eamrkj&p<ko gksrsgđ ; sđñ i kñfrd fu; e gđ
 fd 'křä , d txg [kñh gksrh gđ fQj dñ l e; ckn ogk <y tkrh gđ fQj ml jh txg [kñh
 gksrh gđ fQj ogk <y tkrh gđ fQj rhl jh txg [kñh gksrh gđ bl fy, gekjs i gkusbfrgkl ea
 ; g gšfd y{eh ppyk gđ og LFku cnyrh jgrh gđ ogh ckr 'křä rl= dsckjseahkh ylxw
 gksrh gđ og Hkh viuh txg cnyrk jgrk gđ eul; ea; kx; rk Hkh gšyřdu detiřh Hkh gđ
 dbZckj vxj 'křä rl= cgr i Hko'kyh gks rks og ml ds i Hko ea vk tkrk gđ ml dh
 pdkpkłk ea vk tkrk gđ ml dh udy djusyxrk gđ vHkh ; gh gks jgk gđ ge if'pe dh
 bruh pdkpkłk eagđfd geus; g nřkuk Hkh NkM+fn; k gšfd ml dk vkt dk Lo: lk dš scuk
 vřj ml dk mřš ; D; k gđ ml dk vkrřjd <kpk D; k gđ geus; g l e>usdh dks'k'k gh ugha
 dh fd Mekeđ h gSD; k geus; sl e>usdh dks'k'k ughadh fd ; jki us tks Hkh vřk; oLFk
 cuk; h gđ ml dk Lo: lk D; k gđ ml dh iñfr D; k gđ og gekjsfy, xg.kh; gSHh fd ughđ ; k
 nřu; k dsfy, xg.kh; gSHh fd ugha; k nřu; k l sml dk l Ecl/k D; k cu jgk gđ ; sl c , d s
 izu gđftudsmłkj geamudsgh fn; sgg młkjka ea ugha [křtuspkřg, Fkř viuh nřV l s
 [křtuspkřg, Fkř , d risgeus; g l e>usdh dks'k'k ughadh fd gekjh viuh dkbZnřV gš
 vřj ml nřV l snřu; k dksnřkuk t+ jh gđ ge Hkh , d l e; rd nřu; k dsrusgh f'k[kj
 ij jgsgđftruh vkt ; jki gšvřj nřu; k gel smruh gh i Hkor jgh gšftruh vkt ; jki
 l sgđ gekjh viuh dkbZnřV jgh gksrh] ft l l sgeusog 'křDr&rl= [kñh fd; k Fkř og nřV
 D; k gšvřj ml nřV l sgedksvkdyu djuk gš; k ughadjuk gđ ; svkřfo'okl ft l fnu
 gedksvk tk, xk] ge l c l e> tk, xđ ml eadkbZjgł; ughagđ og l c gřk ij j [křgq
 vkpysdh rjg gđ fl Qđgekjk /; ku ml rjQ ughagđ

if'pe ea Hkh cgr ylx ; g dgrsgđfd mudk vkt dk rl= eyr%; wkuh fopkj l s
 fudyk gđ ft l svc dgusokyscgr l sylx gđfd ; slyvksud gđ ml dks i <řs l e; eřh
 vkřka [kyřafd ftu 'křnkdksgeus l H; rk dk ekud eku fy; k gđ osgekjh l H; rk dk ekud
 ughagł dra tš s'fl fofyVh* 'křn gđ ^i kñyVh* 'křn gđ ^i kñyVh* 'křn l H; rk eyd ughagđ
 og 'křä&rl=&eyd gđ ; wku dk uxj 90 ifr'kr ylxkdksnkl cukdj [kñh gřv k gđ geus
 fl Qđ; g nřk gšfd og uxj gšvřj ml uxj eajgusokysyřka dk cMk xřo gšvřj os
 cř) eku ekustkrsgđ mudsukřjd vf/kdkj gđ mudsukřjd vf/kdkj gđ yřdu ulřjd
 dčkđ; ughagđ ; sešsxkřh th l sl e>ka xkřh th usdgk gšfd dčkđ; Åph ckr gđ vf/kdkj
 ugha vf/kdkj dčkđ; ea l sfudyrs gđ dčkđ; vf/kdkj ea l ugha gekjh l H; rk eagedks

geškk fl [kk; k tkrk Fkk fd /kezd k eryc viusdÜÜ; kœdk fu/kkj .k gâ ml jkœdsifr vki ds
 dÜÜ; D; k gâ eut; kœdsifr D; k dÜÜ; gâ tkuojkœdsifr] ouLifr dsifr] L=h&i#kœds
 ifr D; k dÜÜ; gâ bu dÜÜ; kœl sgekjk vf/kdkj fudyrk gâ , d k ughagsfd ogk dÜÜ; ugha
 gâysdu dÜÜ; kœdh Hkœedk i hNs gâ vf/kdkj dh Hkœedk i æqk gsvlš vf/kdkj dh Hkœedk
 bl fy, i æqk gSfd mudk 'k'ä&rU= vf/kdkj kœdh ifrLi /kZ ij gh fVdk gœk gâ tš sgekjs
 ; gk l H; rk dk fuekz k l okœæfr l sgœrk gâ ogk dh 0; oLFk l okœæfr l sughapyrhj og
 ifrLi /kZ l spyrh gâ ft l dh T+knk l æ; k gSog fot; h gskœA i klyVh dh i Æfr , d h gSfd tks
 viusl kfk T+knk ykœ yk, xk] og jkT; dksfu; fl=r djsœA ; g nŕV ; wkuh fopkj eavk; h
 gâ ysdu ; sml l shk i gysdh gskœA ; wkuh l ekt] ; wkuh fopkj l sughacuk gâ dkbzfpœk gâ
 ml dh dkbznŕV gâ tkslyš/kœeHk vkrh gâ tksogk dh jktuŕd 0; oLFk eahk gâ ogk dh
 dyk eahk gâ ogk dh l c phtœeavk tkrh gâ

tc ge ; sryuk djusyxrsgâ tc ge 'kL= ea i M+tkrsgâ ge ml dsfl Qz, d i {k
 dksnškusdks dks'k'k djrs gâfd buds 'kL= eavš gekjs 'kL= eaD; k vlŕj g& og Hk
 eglo i wšz g& ysdu ml dks l e>usdsfy, ; g /; ku j [kuk t+ jh gSfd og l c fd l h , d
 nŕV l studyk gâ og nŕV dghatkrh ughagâ og nŕV gh vki dkse/; ; œhu ; jkœ eafn [kk; h
 nrh gâ e/; ; œhu ; jkœ eal ekt dsvŕrfjd vlŕl ECU/k ; wku dky dsvŕl ECU/kœdk gh
 : i vlŕj .k gâ oscnysughagâ ogk tksnk gâ os; gk Hkœkl gâ dœ&dœ ?kyesy gœk gâ tc
 bœ kbz r vk; h] jkœ ds jktk usml slohdkj fd; kA bœ kbz r usnškk fd vxj ml sl kekt;
 cukuk gSrlsml dsfy, LFKf; Ro pkfg, A LFKf; Ro pkfg, dk eryc ; g fd tš si klyVh l c dks
 foHkœtr djds pyrh Fk] ml rjg ds foHkœtu l svki l kekt; ughapyk l drâ ml l s
 uxj&jkT; py l drsgâysdu l kekt; ughapy l drâ ml eabl ckr dh vko'; drk egl w
 gœzfd ifjokj dks i ŕi r'Br fd; k tk, A ifjokj dh ifr" Bk ; wku dky eaughagâ bœ kbz r
 eagš og Hk e/; dky eagh gâ ; jkœ bœ kbz vš ; wkuh nksœkof/k; kœl spy jgk gâ fd l h , d
 fof/k l sughapy jgkA nksœ eadkœ rkjrE; gâ mudk ruko 'k'ä dk ruko gSfd i ki
 l okœp gš ; k jktœ og ekU; rkvœ dk }U} ugha gâ tš k geus eku fy; k gSfd ; s cMš
 vU/kœ'okl h gâ vš oscMš jskuy gâ , d k dœ ughagâ izu ; g gSfd nœu; k ij ; jkœ dk
 vl j dš sgœk 1800 dsvkl i kl phu mudh bPNk dsv/khu gâ Hkœjr mudsfu; U= .k eagh
 gâ 1800 ds dœ l e; ckn gh vŕœdk dks ml gkœs thruk 'kq dj fn; kA 1870 rd ij k
 vŕœdk mudsdœtseagâ ; sl c dš sgœk ; sl c tkuusdh i fœ; k eagh eâsmuds bfrgkl

dlsn[kuk 'kq fd; kA eφs; g yxk fd l u-1350 i LFku fclnqgÅ 1350 ea; yjki eacgr
Hk; dj lyx OSyKA lyx ogk; i gysHh OSyK gÅ gj Mx+l k&nls l KSl ky eaogk , d ckj Hk; dj
ckejh OSyrh gÅ ml chekjh ea, d frgkZ ; k vk/ksyx ej tkrsgÅ yfdu 1350 mudh
Lefr ea 'CySl MFK' dkyh eR; qdsuke l sntZgÅ ml ea; yjki l syxkdj phu rd vk/kh
vkcknh u"V gksx; hA bl vk/kh vkcknh dsu"V gksusmuds' k'ä&rU=] ft l svki gYds' kCnka
eabdMUKh dg l drsgÅ dks pKsV dj fn; kA [krh dsfy, etmj ughacpÅ [krh eaJe
yxrk gÅ etmj yxrgÅ vLŠ bl l s, fjLVKØS h dh vkenuh de ghp] jtkk dh vkenuh de
gh] ; g cMh l eL; k FkA mruh tul Å; k nçkj k i kuseank l KSl ky yx x; Å bu nls l KSl kyka
dh dkykof/k eamUgkÅ [krh ds vykok nll js l k/ku [kstkuk 'kq fd; Å bl h i fØ; k eacus
buDykt+Z/i fj l j½eamUgkÅ HkM+i kyuk 'kq dj fn; kA , d cM+cuk nh pkjkarjQ vLŠ ml
cM+dsHkrj HkM+s; [kh tkrh FkA ogk lk'kq/ka l seut; dk vkreh; ughaccj l ECU/k gÅ eφs
ogk dseut; vLŠ lk'kqds l ECU/k dlsn[kdj l e> eavk; k fd gekjs; gk fdruk vko' ; d Fk
fd ge xk; dksifo= ekuÅ xk; dLŠ tS k xk/kh th usdgk Fk] ifo= ekuusdk eryc lk'kqek=
dsifr oS k l ECU/k j [kuk gÅ tS k geusXdsifr j [k gÅ ; gk ylx ekd [krsFsyfdu lk'kq
dlsdoy ekd ds: lk eaughan[k tkrk FkA vxj vki if'pe dlsn[k] ogk lk'kq l smudk , d
gh l ECU/k gSfd og mudk Hkstu gÅ ogk vxj HkM+gSrisÅu dsfy, gSVLŠ vxj ckdh vLŠ
l c lk'kqgärsekl dsfy, gÅ

- mn; u % oslk'kq/kædksykbo LVKkH dgrsHh gÅ
- cuokjh % vesj dk dsckj sea, d fOYe n[k jgk Fk] ^jSrpj*A ; yjki h; ylxlausogk tkdj lk'kq i kyuk
'kq fd; kA , d vkneh us10 gtLj xk; ai ky yH yfdu ml l smudk nll ughankgk tkrkA ml s
, d ckj dghanll nksuk i M+k gÅ og fdl h >ki Mh eax; k gupk gÅ ogk ml dh xk; gÅ cgr
B.Mk eLŠ e gÅ ogk ml efgyk dsfy, ml snll nksuk i M+k gÅ og ml l sdgrk gSfd n[k ks
vxj fdl h dls; s i rk yx x; k fd eSsnll nksk gSrksejh cMh cnukeh gkschA pfd fdl h
xMfj; sdlsnll nksrsughan[k tkuk pkfg, A eryc mudk lk'kq/ka l s l ECU/k Hkstu dk ugh
ekd dk gÅ Hkstu nll Hk gS l drk gÅ vxj vki nll fudkyxÅ ekd ughac<xkA bl rjg dk
l ECU/k ogk gÅ
- mn; u % 1350 dsvkl i kl dslyx dsD; k i fj .ke gq \
- cuokjh % eφs; yjki dls l e>usea; segllo i wZckr yxrk gSfd 1350 dh ?kVuk dsD; k&D; k i fj .ke
gq \

mn; u % ml dscln ogk'lk'k'kyu 'kq gksx; k\

cuokjh % os [ksh dksfcYdy ughaNM/+l drsFlš pfd muds vé pfg, A yšdu lk'k'kyu dsdkj .k
 cgr I kjsyšk Nf'k I smtM+x; sD; kšd lk'k'kyu dsfy, mrusyšk ughapfg, A mtMšyšk
 'kjjkæavk x; svlš 'kjjkæavkdj fhk[kjh gksx; š D; kšd muds ikl dkbZdke&/M/k ugha
 gš ml h nš dh ?Kvuk ešuk dKvZ dh gš jtk dks ; q) yMek gš jtk dk dke gh gš ; q)
 yMekA ; q) yMedsfy, mlgadj pfg, Fk D; kšd I šudkædsoru nuk gš tc Hk ; q)
 glrk gš jtk dksdj c<kusiM+sgš , fjLVkš h dšyxrk gšfd l ku ij Hk , d l hek rd gh
 cks Mlyk tk l drk gš vki fdruk dj ykš I Ukj ifr'kr ysyaš vLl h ifr'kr ysyaš
 bl l sT+knk D; k ykš osdgrgšfd jtk dsikl ; knfNd 'kšä ; k ughagkuh pfg, fd os
 ftruk plgsdj c<k; š ge ml dsVšsV+ gš VšsV+ l s i nšfcuk ml sdj ugha c<kuk
 pfg, A ešuk dKvZ, d rjg l s, fjLVkš h vš jtk dschp l fl/k gš ml dk ykšrl= l s
 dkbZyšk&nšuk ugha gš , d jtk gš ml dh jk ifj"kn-gš ml jk ifj"kn-eaml dsVšsV+
 vkršgš ml sogk cln eakfyž kesV dgk tkusyškA bl dk eryc ; sugtagšfd osyškædk
 ifrfuf/kRo djrh gš og jk ifj"kn-jtk l s ; g dg jgh gšfd dj c<kusdk ršgjk vf/kdkj
 dkbZughaysl drkj og ršgjk gh gšyšdu rš i nš yšgel š ; g iLrko jk ifj"kn-eavk; kA
 ewr% ; s'ešuk dKvZ gš jtk dš s; scnš r djrk fd dj c<kus; k ?Kvuseaml dk vf/kdkj
 ?Kv tk; š og ml dsfy, fof/k fudkyrk gš fof/k ; g gšfd jk ifj"kn-euksr l šFk gš jtk
 ft l dšplgseuksr dj l drk gš tšHkrokeh Hknz/kd] Hkrokeh&VšsV dsvk/kj ij cuh gš
 og ml eauxj ds ifrfuf/k; kšdseuksr djuk 'kq djrk gš og dgrk gšfd Hkrokeh VšsVka
 dsvykok tšHk cM+uxj gš mudsHk , d&, d] nk&nks ifrfuf/k ml eagkš ml eaetnkj
 fdLl k ; g gšfd jtk dksdkbZpukš h ughans l drkA ogk ; sl eL; k 1800 rd gš ; s1800
 dscln Hk gš , d scgr I kjsyšk gš tšsmu uxj kš seuksr gš tšoklro eagšgh ugha jtk
 viuh ckr dšeuokusdsfy, jk ifj"kn-dšLo: lk dšcnyrk jgk gš bl ea, fjLVkš h tše
 ij vk/kfjr gš ij jtk dšml l scgj dšyškædšyšk i M+jgk gš dKkšuj ¼tš, fjLVkš h
 dsckgj dšyšk gš jtk vš , fjLVkš h dh yMkšZejtk dš {k/kj gš

/kh&/kjsmudh l š ; k c<+tkrk gš vš mudsfy, , d vyx l nu cuk; k tkrk gš
 gml vKd dKšUI A i gkus, fjLVkš/kædsfy, gml vKd yKMA -gš gml vKd dKšUI] tš
 c&Zl svk; sgš mudsfy, gš ošHk fd l kulæds ifrfuf/k ugha gš os 'kjjkæds ifrfuf/k gš vš
 'kjjkædsHk vke yškæds ifrfuf/k ugha gš os 'kjjkæds/kuh yškæds ifrfuf/k gš fQj ; sl oky

i ðik glærk gSfd ; sdS k eukau; u gksjgk gð tc ; yjki h; ckj fudydj nfu; k dksn[krsgårks
Hkkjr ea ikrsgåfd , d puko tS h pht+Hkh gsrh gSuxj ifj"knææ uxj ifj"kn eapuko
glærk gS ml dscln l Hkk curh gð ; sckr mudscMæ xg.kh; yxrh gð

mn; u % ; gk puko dh i fØ; k dS h Fkh] D; k ; gk gkfk mBkdj puko djrsgå; k fy[kdj djrsgå
cuokjh % i fpz kædk mi ; kx glærk gð bl dk nf{k.k Hkkjr eacMæ mnkj .k feyrk gð , d svkS Hkh cgr
l kj smnkj .k gð

mn; u % pSaxi æweæ

cuokjh % gk pSaxi æweapuko glærk gð xk/kh th usnf{k.k vÝhdk eaogk dh vl fcyh dksfy [kk gSfd
ykdrl= rls vki usgel sl h[kk gð ml eamugksufy [kk gSfd gekjh uxj l Hkk pph tkrh Fkh]
ml dsvk/kj ij ; spuko dh i) fr vki us; yjki ea'kq dh vkS vki dsyxs gh ; g ckr fy[k
pðsgårk fQj vki ; g dS sdgrsgsfd geeæMæ h dh ; k; rk ughagð nf{k.k vÝhdk ea
Hkkjr; ykædsok/ dsvf/kdkj dksNhuk tk jgk gS ml dstok eaosdg jgsgð

; yjki ea1900 rd ok/ nssdk vf/kdkj l Eifuk l s tMæ gð ftl dsikl dñ fo'kæ
ek=k ea l Eifuk gS og ok/ nsl drk gS ckh ykæ ok/ ughans l dræ ml dsnl & i lhg l ky
ckn tkdj ; sgw/k fd l calsok/ nssdk vf/kdkj glæka yfdu bl dk dkj .k dñ vkS gð
l k/kj .k ½ dñ u j ½ ykæ dls vf/kdkj nss dk dkj .k ; g gS fd jkt l ðk ftruh vc
'kæ&l Ei é gS mruh dHkh ughaFlæ jktk Hkh mru'kæ&l Ei é ughaFlæ jkt l ðk dks viuh
'kæ dsfy, l gefr pfg, A ykæadh l gefr ughagksch rksml dh 'kæ i Hkko'kkyh ughagksch
ykæadh l gefr yusdk rjhdk gSok/ rkd dgk tk l dsfd ; srfgkjsi frfuf/k gð jkt; dh
'kæ bl fy, gSfd og vki dh l gefr l scuh gð vki dh l gefr l spyrh ugha gð tc
mugksnml jk fo'o; ð ?kæ"kr fd; k ; k i gyk] ykæadh l gefr ughayh mugksnvi uk vknk
?kæ"kr dj fn; k fd gj vkneh dsl suk eaHkrh zgsk gð vki l e> ughal drsfd ml l sdruh
i hMæ QSh glæka , d scgr l kjs?kj Flstudk , d gh dekÅ l nL; Fkh] vki usml sQkæ eaHkæ
fn; kj og ej x; k rksml i fjokj dk D; k gw/k glæka nml jso'o; ð ea l kr dj kM+ ykæ ekjs
x; § i yj h nfu; k dsyxs ekjsx; § ml eaphu dk Hkh dkQæ cMæ fgl l k gS : l dk fgl l k gsvkS
; yjki dk mudseplkysde glæk] yfdu gSrkæ gè&désyxs vxj cMæ l æ; k eækjst, j rks
ml l ekt dk D; k glærk glæk \ yfdu fd l h l sbl dh l gefr rksughayh x; h Flæ , d h dkbz
etcjh ughaFlæ fd og ; ð gksuk t+ jh jgk glæ

l gefr Lo'kkl u dsfy, ughajkt; ds'kkl u dsfy, gð Mæ h turk dk 'kkl u ugha

gá gedks; g xyrOgeh gksx; h gsfid Mekoð h eku& turk dk 'kkl uA og turk ij 'kkl u
 gš turk dk 'kkl u ughagá vkt ftruh 'kfa'kkyh jkt I Úkk gš mruh 'kfa'kkyh nfu; k ea
 dHh dksjkt I Úkk ughagá bl 'kfa dsfy, vki dksdkúuj ¼ kélú; ká dks'kfeý djuk Hh
 cgr t+ jh gá ep-s; jki eagh ogk dsylska uscrk; k fd fl=; ká dksD; káok/ dk vf/kdkj
 feyk D; ká d mlgamRi knu 0; oLFk ea'kfeý djuk FKA pfid vki ; g ekudj py jgsgáfd
 ftrusi#k gš dny mudsHkjkl si jh mRi knu 0; oLFk ughapy I drhA fl=; ká dks ifjokj I s
 fudkydj vki dks etnij cukuk gš ukádj cukuk gá tc ukádj cukuk gš muds dñ nsk
 i MskA mudks; g crkuk i Msk fd vki Hh Hkxtnkj gá rskok/ dk vf/kdkj fey x; kA

ge bl dks tš snš kuk pfg, ml I smyV nš k jgsgá mudk ykdrú= turk dks 'kfa
 nuk ughagš turk dh 'kfa dk vigj .k djuk gá ml ea turk dh jkt; djusdsfy, I gefr
 gš yfdu jkt; dsrks ij tksfu.kz gksrsgš ml dsfy, dksZl gefr ughagá xk/ñ th usdgd
 fd ogk dh I d n os; k dh rjg gá dgk bl fy, fd I d n eacšsylskadk cgr gš ostkspkgs
 Qš yk yA ml eamfr&vufpr dh ckr ughagá ; s, d cgr gh nij dk izl/k gšfd vlrr%
 tksx-yr Qš yk ysk og puko eagkj tk; skA puko ikp I ky ckn gksrsgá og gkj tk; sk rks
 D; k gskk, , d nñ jk I eg vkdj cB tk; skA eryl og ifjorú enyHkkr ughagš I drkA

mn; u %
 cuokjh %

vki dg jgsgáfd Mekoð h njvl y Mekoð h gšgh ugha
 Mekoð h Mekoð h gh gá yfdu Mekoð h turk ij 'kkl u dsfy, gš turk ds'kkl u dsfy,
 ughagá og ogk dHh ughaFKA ; wku dky eaMekoð h udkj kRed vFiz eagh blrky gksh gá
 'Meš ekus tks I kélú; vkneh ½ dksúuj ½ gš tks i kñ/Vh dks I e>rk ughagá og bl vFiz ea
 blrky gksjgh gšfd vxj I kélú; vkneh dks 'kkl u ea'kfeý dj fy; k tk; sk rks cMk
 xMeM+gls tk; skA Mekoð h dk ogk mRi j d vFiz ughagá mRi j d vFiz gk vk/kqud dky eñ
 ft I ea jkt; dksvuyá; cuk fn; k x; k gá jktk vuyá; ughagá ysk fonks djrsjgrsgš
 jktk cnysrjgrsgš vc dksZ jktk ughagš ij jkt; rksughacnyk tk I drkj pfid og veurZ
 gá jkt; vuyá; gksx; kA vc bl dh vuyá; rk dksckj&ckj jš kádr djusdsfy, t+ jh gš
 fd vki puko dj, j I gefr yA ; g I gefr jkt; dsvf/kdkj dscusjgusdsfy, gš jkt;
 dh i Hkkr dks cuk; sj [kusdsfy, gš jkt; dsfu.kz kádsfy, ughagá

Lojkt; ; g ughagšfd dksZ i Hkkr&I Eie 'kfa gš tks vki I schk&dHh I ykg ysyrh
 gá vki gh ml ea i Hkkr&I Eie gá ; s i pk; r gá i pk; r gh fd I h dk; Z ds fy, , d
 dk; & I fefr pprh gš vks og dk; & I fefr ml dke dks djusdscln I ekr gsktrh gš; k

og vxj jktt lsviuh lgefr oki l ysyj jktt dksdj ughafeyxkA tksl Eifük gš ml ij
 ; jki h; ylskæds; gk jkt; dk vf/kdkj gš ylskædk vf/kdkj ughagA dHh ughajgkA vkt Hh
 ughagA vkt ; g ckr cgr gksh gšfd 0; fäxr l Eifük ogk LohN'r gksx; h; ; g xyr ckr gA
 ftl fnu pksjkt; ml soki l ysl drk gA fof/k cukusdk vf/kdkj jkt; dksgA vkt ml us
 ; g fof/k cuk; h gšfd 0; fäxr l Eifük dk vf/kdkj gA ftl fnu ml syxsk fd ; sml ds
 vf/kdkj eack/kd gš ml fnu og ml scny nsxA vius; gk; g vf/kdkj oki l ughafy; k tk
 l drk FkA vius; gk; g vf/kdkj vuyA; gA fd l ku ; k dkjhxj ; k n' jsykx ewy Lokeh gA
 ; sl d kj gh vyx gšvš og l d kj vyx gA

nl jh xyr Qgeh ; g gšfd ; jki us , d mér ixfr'kny l H; rk išk dj yhl ml
 l H; rk usmudks; g 'kfä nsnh fd osnfu; k dks thr l dA Hkjr h; ylskæds eu eaHke ; g gš
 fd ospfd , d mér l H; rk flsbl fy, ml gk us Hkjr dks thr fy; k vš Hkjr l syWdj os
 ekykely gksx; A vl y ea1350 dscm dh l cl scMh?Wuk vefj dk dh [kst gA vefj dk
 dh [kst cfYd vefj dk dk vigj .kA vefj dk mudsgkFk ea vkus l sigysnfu; k ds 6-7
 ifr'kr Hkksy ij ; jki dk vf/kdkj gA bl dk eryc ; g gvk fd nfu; k dshkksy eabruk
 mudk fg l l k gA vefj dk mudsgkFk eavk; k rks vefj dk 28 ifr'kr gA vki l e> yltt ;
 fd vius l sfdruk cMh {ks= mudsgkFk eavk x; k vš ; g cgr l Eie {ks= gš ml eanl
 dj kM+yks jgrsgA ml eavé išk dj usokysfo'kny {ks= gš [krut in kFkZ gš fo'kny ešku gš
 lk'kqgA l Hh dN ml eaggA vpkud bruh l Eifük feyusdsdkj .k D; k ifjorZu gvk gšckj
 vki bl dh dYiuk dj l drsgA nfu; k dh tul ā; k ea; jki dk ifr'kr 12 gA 1900 rd
 c<dj 25 ifr'kr gksx; kA mudk vuqkr nfu; k dh tul ā; k eanxqk gksx; k vš fl Qz
 bruk gh ughagv/k] mudh vk/kh vkcknh ; jki l sckgj pyh x; hA

mn; u %

vHh rd\

cuokjh %

vHh rd ; gh vuqkr gA vxj bruh cMh l ā; k eavki dh viuh vkcknh ckgj pyh tk,]
 ml l s u døy vki dh Hkšrd 'kfä c<xh] vki dk vkRefo'okl c<+ tk; sxA vki dh
 fo'o&fot; dh vkdkk fdruh c<+tk; sxA ; sHh cMh xfr'kny i fØ; k gA og bruh l jy
 ughagš tš h dguseayxrh gA ; jki dsyx ; g dgrsgšfd ekjEen l kgc ds išk gks l s
 ; jki dsfy, vjc , d pqlksh gksx; kA vjc ylskæus budsdkQh fg l l s dks thr fy; kA gvk
 ; g fd Lisu oksybykdseadN vkrfjd v0; oLFk gPz rks ml gk us ed yekukæds vius; gk
 'kl u djus dsfy, cgvk; k vš Lisu muds dCts ea pyk x; kA vkBoh'krcknh ea Lisu

ed yekukadsdCtseax; k vKj i Ungota 'krkCnh rd mudsdCtseajgkA 1500 eaxuMk dks
 NkMlej ckdh l c mUgkuseaj dj fn; kA ml l e; dh ifrfØ; k cgr ccj gA bUDoht'h' ku
 WfzeZ tlp&iMfky/2ml h l e; 'kq gbj ; g nskuk fd dks bZ kbZg\$ dkbZugtagA ; g l c
 Fk rksed yekukadsf [kykQ yfdu ejrs; gmh Hkh gA ed yeku Hkh ejrsg\$; gmh Hkh ejrsgA
 vKj funkK ylx Hkh ejrsgA tc dHkh ppZfd l h ij ; g vkjki yxk nrk gsfD ; g bZ kbZ/keZ
 dsfgl kc l sughapy jgkA bUDoht'h' ku , d rjg dk fVt; uy gsfD 0; fDr bZ kbZ/keZ dks
 ekurk gsfD ughækurkA ml eacgr ylx ekjx; sgA ed yekukal s; jki ds l Ei dZdsdkj .k
 bl {s= dsyxlæe0; ki kj djusdh vldkK tkx' glsx; h D; kcd ed yekukadsgkFk e0; ki kj
 gA tc osLorl= gq] mUgkusi kpk fd gedkshh bl ifrLi/WZeaHkox yxk pKfg, vKj ml ds
 fy, geaHkh ekZfeyuk pKfg, A Hkæe oky ekZVjckadsdCtseagSrisgeal emz l sdbZekZ
 [kstkuk pKfg, iWZrd tkusdkA osdoy Hkjr rd ughavk jgsFkA ; sgeusdYi uk dj yh gS
 fd osHkjr dh [kst eafudysg\$ osphu dh [kst eaHkh fudysgA oklro eaosHkjr vKj
 phu rd dk jkLrk nskusdsfy, fudysgA

mn; u %

mudsfneKx eaiWZgS

cuokjh %

gkA pfd iWZea l Ei érk gA ; g ekL; rk igyslsgsfD iWZcgr l Ei é g\$ ml l s0; ki kj ea
 ekykely gls l drsgA ; sbykds [kH rKj ij cgr l Ei é bykds gA ; jki ds ikl 0; ki kj eansus
 dsfy, dN [kH ughagSyfdu yusdsfy, cgr gA mudsfd l ku [kjlnkj ughag\$ mudh
 , fjLVkØd h gh [kjlnrh g\$ yfdu cgr cMs i ekus ij [kjlnrh gA rks; s0; ki kj Qyrk&Qyrk
 gA l cl sigys [kst eaLi kuh ylx gh fudysgA ; sylx x; snf{k.k vejhdK] budksogk l ksk
 fey x; kA djhc 70 Vu l ksk ; sogk l sydj vk; sgA l ksk ; jki eaT+knk ughagA

mn; u %

70 Vu ; k 70 gtlj Vu\

cuokjh %

70 Vu ml tekuseacgr gA ; jki Nk/h tul q; k gsvKj ml ea, fjLVkØd h vKj Hkh cgr
 Nk/h g& 1 ; k 1-5 ifr'krA ml dsfy, 70 Vu Hkh cgr gA ml 70 Vu usmudh , fjLVkØd h
 dksHkh HkZV dj fn; kA l c edku cukuseayx x; } ; sdjuseayx x; svKj og djuseayx
 x; } , sk djuseayx x; A bl HkZVkpj dscln mueafot; dh i 'kq iZfuk ughajghA rc
 , xyl&l D'ku vlxsvk; A 'kq eavej jdk ea, xyls l D'ku ughagA osdN l k&Ms+l kso"KZds
 cln vkrs gA bu l cdks vej jdk eankdke djus gA , d rksogk dsbf.M; Ul dk l Qk; k
 djuk g\$ ml jk ogk ; sl c [kMk djusdsfy, etmj pKfg, A rks1500 dsvkl i kl gh vjc
 yxlæds l kFk&l kFk ; sHkh 0; ki kj dsfy, vYhdK eax; sgA

mn; u % ; jki dsyls\

cuokjh % gkA ; sogk ?k/scprsgävls ogk l sl kuk [kjmrsgä pfd nfu; k dk l kuk vls ghjsoxsg dk l cl scMk l xg vYhdk eagä ; sogk l sl kuk oxsg [kjmrsgävls 0; k kj 'kq gkrk gä ml dscln budsl e> eavkrk gsfid ; gk mlGankl fey l drsgä ; sogk l sdjhc&djh 1 djM+nkl cukdj ysx; ä osvefjdk igp sgä dgrsgäfd mrusgh ylx l emh ; k=k ea [kæ glsx; ä mudls [kuk ughafn; k tkrk FkA mrnk gh [kuk fn; k tkrk gSft l l sosHw[kscusjga vls fontsg u djayfdu fQj Hkh tgktkai j fontsg gkrsgä ; sl c ?kVuk; i<fsgq eu ea cgr Xykr gkrh gsfid mueafdrh Öjrk g§ fdrh ccjrk gä , d rjg l sviuh nkl 0; oLFk mlGausvefjdk dslFKukUrfjr dj nH ve fjdk ea; jki ; kads viusyls nkl ugha g§ vYhdu nkl gä ve fjdk fl OZ, fjLVkÖV/ ughax; sFls pfd mudh bruh cMk l ä ; k ugha gä nH j syls Hkh x; sg§ tks/kuh ylx g§ tksfd l h dkj .k /kuh glsx; § osogk tkdj vls /kuh glsx; ä ml l s; sgqk fd igkuh nkl rk ij vkWfjr rU= eanjki i sikk gksh 'kq glsx; hA ve fjdk dsdkj .k , d , d su; soxZdk mn; glsx; k tksnkl ughajg l drk FkA vki lk; æsfid ogk 'kq dsfpuru eagwefute oxsg dh cgr ckr gkrh gsfid ogk gwefute i sikk gq/k oxsg&oxsg vki ml skjhch l sif<+; § dköZ [kæ gwefute ughagä u; h njkj i sikk glsjgh g§ igkuk <kpk dQ detlj i M+jgk gSvls u; s'kl d oxZeanksxZ i sikk glsx; sgä , d tks igkuh 0; oLFk dks cuk; sj [kuk pkgrk g§ nH jk tksbruk l qkj djuk pkgrk gsfid budh flFkr cgr detlj u gk l qkj dk eryc , fjLVkÖV h dksfeV kuk ughagä bl h eal kjk dQ g§ Kkukn; ; k jsd kj og l c ; gh gä bl l st+knk dQ ughagä mudsrU= dk fu; U=.k cgr de ughaglsjgk g§ FkMk&cgr cny jgk gSvdu og cny bl fy, jgk gsfid ve fjdk us, d vol j fn; k gä l Eifük i kusdk döy , d gh rjhdk ughajgk fd ykæadlsnkl cukvls nH jk rjhdk Hkh fey x; kj nH jsns kai j dCtk djuk nH jkædh Hkæ ij dCtk djuk

mn; u % vki ; g dg jgsgäfd ve fjdk dsvkusdscln , d l qkj & l k gqkA D; k ; g dgk tk l drk gS fd ; jki dscln dkkul Zve fjdk igp x; sgävls muds ikl vc /ku glsx; k gSvls ml /ku l smlgk us vi usn's kæe ; jki eav i uk i Hkko {k= c<kfy; k gä

cuokjh % , d rjQ rks; g gqk vls nH jh rjQ ; g fd , fjLVkÖV h dks; g yxk fd vc nkl & i Fk cgr egüo dh ughag§ ml dks cuk; sj [kuk cgr vko'; d ughag§ gekjh 'kfa dk l k dQ vls Hkh gsl drk gä

mn; u % mudsfy, u; k jklrk [ky x; k---

cuokjh % u: k j k l r k [kyk gSyfdu vYfhd; kœdksmlgkausnkl cukdj gh j [kA ; yki eacgr cgl gSfd
 b7 kbZyxs vYhdh ykskœdksfØf' p; u cuk jgsgâvks vYhdh dgrsgâfd gekjh fLFkr nkl kœ
 dh gS geal kœk; ykskœdsvf/kdkj ughagâ bl ij b7 kbZ; yki h; kœusdgk fd rîgkj h efjâ
 rîgkjsb7 kbZgkst kuseagS bl l sœZughai Mf k fd rîgkjsi kl osvfkdkj gâfd ughagâ

mn; u % mudsfy, osbruk gh lk; kœr ekursgS

cuokjh % vc ogk l s; s l kj h phtafudydj vk jgh gâ vctge fyœdu Hkh nkl i Flk ek= dsf [kykQ
 ughagâ ml dh cMk fplrk ; g gSfd vxj [kœk l snkl fudkysughax; srksœDVjh dsfy,
 etmj ds sfeyks ml ij œDVjh ekfydkœk Hkh cgr ncko gS og etmj gSfd nkl i Flk
 tYnh [kœr gksuh plfg, A

mn; u % rkd etmj miyC/k gla---

cuokjh % eœkœl bkn dh rjg ; g ughag jgk gwf d ; s l c phtavkffkd dkj .kœ l sgksjgh gâ pfid
 eut; dk LoHkœ cMk tFvy gâ ml dsLoHkœ eadn phtanch gS dn phtA ij gâ eut;
 ek= dk eu cuk gh , d k gSfd og viuh Lorl=rk plgrk gS nœ jœdh Lorl=rk Hkh plgrk gS
 yfdu ml dsLoHkœ dk , d nœ jk i gywHkh ; g gSfd dbZckj og nœ jœdksfu; fl=r djuk Hkh
 plgrk gâ tc fu; fl=r djusokyh Hkœuk cyorh gksch gS og œ h 0; œLFk curh gâ yfdu
 nœ jh ckr Hkh ml fpœk eai Mœ gœZgâ tc ml dh ifjflFkr i bœ gksch gS og Hkh Flkœ&œcgr
 fudydj vk tkrh gâ ; g fpœk dsHkrj dk }U} Ågki kœ gh bl eal sfudydj vk jgk gâ
 og Kku dk fodkl ughagS i frLi /kœZfopkj gâ dn yks , d fopkj dh vk/ ysgâvks dn
 yks nœ jfopkj dh vk/ ysgâ

ogk vU; cMk ?kœuk vejhdh Økœr gâ l cl sigys; g gœk gSfd og viusvki dks
 fœvœ l svyx dj ysgâ mudksyxrk gSfd fœvœ gekjsfy, ck/kd gksjgk gâ vki ; g
 nœ[k, fd bl fopkj us; yki ij D; k vl j Mkyk gœk fd ge fu; U=.k l sejâ gksl drsgâ ; s
 Hkœuk fd ge fu; U=.k l sejâ gksl drsgâ Hkœk œughavk l drt('kgj eajg jgsvkneh ea
 gh vk; xh] pfid og jktusrd : lk l sl fœ; gâ xœ dk vkneh œ k ughagâ og rksvkj;
 [kœt jgk gâ og fdl h rjg l si Mœ gœk gâ vki ik; œsfd ft ruh Hkh Økœr; k gœ ml œog
 fuf'œ; gS 'kgj dk vkneh l fœ; gS ft l dks dkyZekœl Zus^i Sv h cœœ/kœ dgkœ mudks; g
 fn[k jgk gSfd vešj dk usvi usdksLorl= dj fy; k rksviuh Lorl=rk dh l EHKœuk Hkh gâ
 nœ jh rjœ ; g gksjgk gSfd jktk dk ¶; Mly rU= l sruko gS rks'kgfj; kœdksog viusi {k ea
 'kœey dj jgk gâ bl rjg l sft l dksvki Mœœ h dgrsgâ og 'kœy ys jgh gâ

fcZ/su eaHkh pqls'h nusu; sylx vk jgsgÅ Ýkl eaHkh vk jgsgÅ Ýkl eaokrs; j vk jgsgÅ og ppZvls jkt; dk cgr cMk vkykpd gÅ jktk dk mruk vkykpd ugragSfruk 0; oLFk dk g\$, fjLVkØ h dk vkykpd gÅ og dgrk gSfd vxj /keZns[kuk gsrksfglnw/keZ ns[k\$ ulfr ns[kuh gsrksdU]; f'k; l dh ns[WA Ýkl dh 1772 dh Økür l sigysog ej pøk gÅ yfdu 1750 ; k 60 dsvkl ikl og ; g l e>usdh fLFkr eagSfd Hkjr /keZdsfygkt l sÅpk g\$ phu ulfr dsfgl kc l sÅpk gSvls ml l e; okrs; j dk ogk cgr i Hko gÅ og ml l e; dk l cl scMk fplrd gÅ vki dYiuk dj l drsgfd ; yki dh viuh 0; oLFk d\$ h gkch

vejhdh Økür dk vxyk i Hko Ýkl dh Økür ij i M=k gÅ Ýkl hl h Økür gSD; k \ bl dh tkrhu ckrag\$ ÝHMe] bDofyVh vls Qsful/hj ; sD; k gÅ mudh Qsful/h gekjk cl/wøp ugra gÅ mudh bDofyVh gekjh l ekurk ugra gÅ mudh ÝHMe Hh og ugra gSft l s ge Lorl=rk dgrsgÅ Ýkl hl h Økür ds 'kq ea jktk dksugragV; k x; k gÅ jktk dksukdj ml gkus , fjLVkØ h dksV; kA os jktk dsfo' kMf/kdkjædsf[kykQ gÅ mudks; g yxrk gSfd bu fo' kMf/kdkjædk l kjk cl> ge ij vk x; k gÅ os , d k 'kl u pkgrsgft l ea; su jgÅ jktk jgÅ yfdu jktk /k\$ kçkt gÅ ml dks; g yxrk gSfd fcuk ¶; My rl= dsejkt; d\$ d: xk\ og xMeMk jgk gÅ og ckj viuk l efZu ns[k jgk gSvls viuh ml ij kuh 0; oLFk dksnkçkj LFKfir djusdsiz kl eag\$ jktk i dMk tkrk gÅ osml sekj nrsgÅ yfdu ; sdku gÅ tksekj rsgÅ ; sØkürdkjh ylx dku gÅ\

mn; u %
cuokjh %

jM fi ; j\$ mudsl kfh vls ---
MsVu oxjg dbZylx gÅ ; s'kj dsylx gÅ vls osylx gÅ tks; k rks , fjLVkØ h l svk; sgÅ vls ; g l kprsgfd 0; oLFk cnyuk pkfg, A ; k /kuk<î ylx gÅ vls vki l eaifrLi/kZ gÅ vls mrusgh Øj gÅ ogk , d egkojk i pyu eagSfd Ýkl dh Økür viusgh cPpkdks [kk x; hA gørk ; gh gSfd , d l eg l Øk eavk; k rksml usml jsdksejok fn; k] ml jk l eg l Øk eavk; k rksml usfd l h vls dksejok fn; kA bl h l susi ksy; u ds vkusdh txg cutA ; g Økür l Øk i fjoZu ea l gk; d ugra gØZ gÅ cMk fofp= fd l l k gÅ usi ksy; u ogk tkrk g\$ yfdu thrdj rksugra tkrk] ij ml dk uke g\$ og l skifr gSvls Ýkl ; Ø) ea yMk g\$ mudks , d , d svkneh dh t+ jr gStks; ks) k gsrksosus ksy; u dks l Øk l kA nrsgÅ Økür l sfudydj l Øk usi ksy; u ds gkfk eavk x; h vls usi ksy; u usdN fnu eavi usdks l ekV ?k\$'kr dj fn; kA eryc Økür dk 0; oLFk dks<hyk djus ea i Hko i M=k yfdu o\$ s dkbZ

i fforzu ughagv/ka
 mn; u % vki rhu 'kcnkaij cfYd rhu /kij .kkvkaij dñ dg jgsFkA
 cuokjh % ÝñMe dk eryc gSfd gedks, fjLVkØd h dsfu; U=.k l seþa gksuk gA dgyhu oxZdsfu; U=.k
 l seþa gksuk gA bDofyVh dk eryc ; g gSfd geabl dgyhu rl= dsfo'kSkf/kdkj l ekr
 djusgA 'U; k; dsl keusl Hkh l eku* tksukj g\$ og ; gh gA og eut; ek= dh l erk ughag\$
 dkum ds l e{k l erk gA tksdkum gekjsfy, gAog dkum l cdsfy, gA , fjLVkØd h dks
 vki dksQkl h yxkusdk vf/kdkj gA osft l spkgA Qkl h ij p<k l drsg\$ ft l dkspkgA Qkl h l s
 mrkj l drsgA ØkUr dklj; kdk dguk Fk fd ; sxyr g\$; g ugha pyskA mudk ukjk g\$
 ^dkum dsl keuscjkjti* vls geusbl dseku fy; k fd eut; ek= dh l ekuKA rhl jk g\$
 Qs/fuZ/A vly ea'kq ea'Qs/fuZ/A* 'kcn ugha gA 'kq ea'ÝñMe* vls ^bDofyVh gh gA
 yfdu tksyok Hkh l kp jgsFk\$ mueal sdñ ; g dgrsg\$ vxj ÝñMe gksch vls bDofyVh gksch
 ris'kkl u pysk gh ughA l c , d nñ jsds i frLi /kz gks\$ ekj&dKV gks tk; schj 0; oLFk ugha
 pyskA fQj bl dksd\$ spykvlks. ml ea; g fudydj vk; k fd dgy ÝñMe vls bDofyVh
 eñ; ughag\$ Qs/fuZ/h Hkh eñ; g\$, d nñ jsdsfy, gA jkekf. Vd fopkj g\$ 0; ogkj eabl dk
 dkbZLo: lk ughacurkA ; g jkekf. Vd fopkj gSfd gekjsxkp dsyok tksHmkl g\$ os, d rjg
 dh Qs/fuZ/h ea jgrsgA os xkp dks tkursgh ughag\$, fjLVkØV dksfcYdy ugha tkur\$; s
 mudh fdrkkaeackj&ckj vkrk gA vHkh eñ: l ij , d fdrk i<+jgk Fk ml eaHkh vk; k
 Fk fd , fjLVkØd h dksxkp dsyokladsthou dk dkbZ [kkl vlnkt ughagA yfdu tc vki dks
 vlnkt ughag\$ rHkh vki jkekf. Vd gkrsgA mlghus; sfopkj cuk fy; k] ml l sdE; w dh
 LFki uk gpa dE; w ea jkef. Vf l Te l sgh ; g fopkj vk; k gSfd mu yok ea l Eifuk dk l k>k
 gA

Hkkjr eaD; k FkA xkp ea Ñf'k dk , d vUrHkr rdZgA Ñf'k ea vki dks mi dj .kdk
 l k>k djuk i Mf'k gA eryc cSykads l k>k djuk g\$ gy dks l k>k djuk i Mf'k g\$ feytgydj
 [kr dKvusi Mf'sgA vki etñjkaij fuHkj ughag\$ fd l kukadsvki l ea, d nñ jsdh enn
 djuh i Mf'gA ml h ea; g Hkh vko' ; d gSfd xkp dh 0; oLFk dsfy, vki , d nñ js l s [krka
 dks cnysr jgA bl fy, ekfydkuk gd o\$ fäd Hkh gA vls l keqkf; d HkA og dgy
 l keqkf; d ughag\$; k dgy o\$ fäd ughag\$ fu; e ; g gSfd xkp dh tehu dks vki fd l h
 ckj okysdks ughacprsgA

mn; u % ; seku; rk gSHkkjr ea\

cuokjh % gkj Hkkjr ea; sekU; rk gSfd cp ughal drA vki uscvh fd l h dksC; kg nh rks; g ughafd os vkdj ; sdsfd tksct/h dk fgLI k g\$ ml tehu dkscpdj eaiS k yslj pyk tkA; xkA ; s ughagls drkA xkp dh tehu xkp eagh jguh pfg,) ml ea; g Hkkouk gA vks ml l sBhd l s mit gsk pfg, A [krh eavki dk Hkkx fuf'pr jgska vki dsiki nl ch?k tehu gSrvski nl ch?k tehu dsekyd gA yfdu ; sxp feyt/dj r; djsk fd bl l ky vki fd l tehu ij [krh djA ; g ekU; rk jgh fd xkp ifjokj g\$ ml eavPNh tehu , d gh vkeh ; k , d gh ifjokj dsiki jg\$; sBhd ughag\$ og l cdksfeyuh pfg, A d?l tehu vPNh g\$ d?l vPNh ughag\$ d?l bl l ky vki dksfeyh] vxysl ky fd l h vks dksfeyshA og cnryh jgrh gA og , d l snl jdsiki tkrh jgrh gA ml dk cgr gh ifj "Nr fu; e gA ; sgekjh 0; oLFk g\$ okLrfod 0; oLFk gA mudh 0; oLFk , d h ughagA 'kk; n ; sfopkj Hkh Hkkjr ds l Ei dZl sgh muea vk; k gSfd xkp l kefgd Lokfero l spyrsgA ; i ki ea Lokfero xkp dk gSugh , fjLVkØ h ; k jktk dk gA fQj ; sfopkj dgk l svk; k gsk \ e s, d k yxrk gSfd bl rjg dsfopkj nfu; k eafudydj ml gkausn [sgavks ogk l sxg.k fd; sgavks ml gavi us; gk ij vkjki r fd; k gA igysml gkausn fu; k dh Lefr dks viuh Lefr ij vkjki r fd; k] ckn ea viuh Lefr dksn fu; k dh Lefr ij vkjki r dj fn; kA

vejhdU ØkUr dsckn Ykl hl h ØkUr gA Ykl hl h ØkUr l sct/su dsyxk i Hkfor gA mudksyxk fd vxj ogk , fjLVkØ h ij bruk l dV vk l drk gSrvsgekjs; gk Hkh vk l drk gA ml gkaus jkt ifj "kn ea 'kgjh i rfuf/k; k dksukfer djusdh xfr c<k nhA bl s; g l kpdj fd; k x; k fd budks 'kUr j [kusdsfy, ; g t+ jh gA ml h ea l s d n fudydj vk; hA ; snksukphtA l kfk py jgh gA jktk [kRe gksjgk gSyfdu jkt; LFkfi r gksjgk gA 1910 rd u; h ukdj 'kgh eadkbZ dkkUj ughagA ml ea, fjLVkØ h dk l k/kj .k ugh Hk'k.k cgr gA

mn; u % oshkh ukfer gksrgA
 cuokjh % ughA f'k{k dk vf/kdkj l k/kj .k yksk adks rks gSugh fQj ukdj 'kgh eadkA vk; sk\ 1850 dsckn gh ; g rU= [MMk gpk gA f'k{k dk rU= Hkh rHkh [MMk gpk gA bl eadkbZ "kM+ U= dh Hkh vko' ; drk ughagA ; sl gt] LokHkrod gSfd tks vxsgaos vxksj gA ij h ukdj 'kgh ea , fjLVkØ h gh gA
 mn; u % ogk puko puh i) fr l sughgrk gS
 cuokjh % ughA puh i) fr fcYdy vyx gA ml ea; g ekuk tkrk gSfd jktk dksv/; s k gsk pfg, A

vxj jktk dksv/; s;k gksk gS rks jkT; dk rl= i<&fy [ks yskk d k gksk pfg, A ml dsfy,
 f'k{k dk rl= [kMk dj fn; k x; kA ml ea; g dgk x; k fd ft l dks Hk bPNk gS jkT; rl= eavkus
 dh] og igys i<&fy [kA ml ea l c ysk ughavk ik; kA yfdu cgr ysk i<&fy [k ysgS
 ml dsckn ft l dk p; u gsrk gS og ukfer gsrk gA yfdu ml sv/; s;k gksk pfg, A ml ea
 vSj ; jki eatehu&vkl eku dk vUrj gA phu ea i<kbZ puko dsfy, gh gksjgh gS vSj og
 ukSj 'kgh jktu srdka ds v/knu gA ogk p; fur 0; fä , d rjg l sxouj gh gS LFkuh;
 xouj gA phu ea, fjLVkS d h , d n jh rjg dh gS 'kkl u rl= n jh rjg dk gA ml dh
 ek; rk ; g gSfd ukSj 'kgh dks ulfr k gksk pfg, A i<kbZ fy [k bZ ulfr k gks dsfy, gS
 'k ä fuelZ k djus dsfy, ughagA eyr% i<kbZ dU; fr k; l okn dh gA ml ea iztk ds ifr
 dUk; crk; stkrsg vSj bl dsfoi jhr ; jki ea; g gSfd iztk dks dS sfu; fl=r djuk gA ; s
 cgr cMk QelZ gA yfdu eS; g dg jgk g rfd ; stsekuk tkrk gSfd ; jki ea cgr cMk
 ifjorZu gksx; k] oS k dN Hk ughagA 1900 rd ukSj 'kgh eadkbZ ckj dk vkneh ughagS
 vSj ; sl kjk 'kkl u rl= , fjLVkS d h dsgk Fk eagA ogk , d cMk ifjorZu vesj dk dh [kst ds
 dkj .k g v kA ml l s; srl= dN <hyk g v kA n jk ml gks ckj fudydj n j sn s k d k n s k r k s
 dN u; h fof/k; k mudks feyh mu fof/k; k dks 'k fey djus l ml g a v i u s rl= ds fo l r k j ea
 l gk; rk feyh vSj rhl jk ; g fd mudks v i u s l s ckj cMk ckt j fey x; kA ml ds n k s
 ifj .k e g q A , d ; g fd vki dks , d h m Ri k nu fof/k pfg, tks de l e; eS de LFku ea
 T+knk i S k dj nA bl dsfy, ; kU=d fof/k; k [kst h tkusy x h t k s T+knk m Ri k nu dj l drh gA
 ; sck/; rk kku ds fodkl dh ughagA , d cgr cMk {k= i j fu; U=.k LFkfr gks ds dh gA dN
 l e; igys rd ogk v/; s; k v k a ds ckp ; g cgr dgk tkrk Fk fd l keT; okn igys vSj
 mnkj d j .k ck n e agA og ge Hk y x; A l keT; okn h gks ds d k j .k gh mnkj gks ds dh x e k b 'k
 cuhA yfdu ogk Hk ; g ckr fN i h g b Z Fk h fd mnkj okn i g kus 'k ä & r l= dh i p Z Fk i uk gh gA

^dkyh eR; q dsckn 1350 ea; jki ea; g Hk kouk mfrn g b Z fd i Nfr cMk vfo'ol uh;
 gS bl i j Hk j k l k ughafd; k tk l drkA fcxM+dj l drh gS p k s V dj l drh gS vSj ml dk
 l cl scMk v l j ; g gsrk gSfd gekjsfy, dke djus okys ysk ugha fey r r k s ge adN , s k
 [kst uk pfg, fd , d r k s ge i Nfr dks fu; fl=r djus dh flFkr e ag k v S j n j k ge eut;
 dks fo LFkfr i djus dh flFkr e ag k ; snks k bPNk, ; 1350 ds lys dk ifj .k e gA csu us
 dgk fd ge a i Nfr dks fu; fl=r dj l duk pfg, A ; g og lys ds bl {k= i j i M s i Hk k o ds
 dkj .k dg jgk gA bl ds l k f k gh l k f k ogk ; g bPNk i S k gksjgh gSfd gedkseut; dk fodYi

<pek gā l k/kj .k eut; kadsoseut; ughækur} mudsfy, ostkuoj gh g} mRi lnu djus
 dk , d vkt kj gā vc vxj og vkt kj mudsdke dk ughagārksml dk fodYi mRi é djuk
 gā bl dkj .k gq ; kfl=dhdj .k eadbz'krkfcn; k yx x; hā ; g dgk tkrk gsfndknjokn vkt
 vkt kxsd Økūr l kekt; okn dk ifrQy gā ts sjtk jkt l Ūk eacny x; k vkt vevZgls
 x; k] oš sgh l kekt; okn vkfkd i Hkrk eacny x; k vkt vevZglsx; kA ; g døy vkfkd
 i Hkrk ughag} bl dsihNsdh 'fä ; ð d&'fä gh gā vesj dk ; ð eavts gSbl fy, og
 vkfkd 'fä Hkh gā vkfkd 'fä gSbl fy, vts ughagā

mn; u %
 cuokjh %

vc bl l UnHZeavkt kxsd Økūr dksHkn n[k fy; k tk; Å
 vkt kxsd Økūr 1820 l sydj 1870 rd nspj .kæagpā 1820 l s1840 vkt 1850 l s
 1870 rdA 1800 rd ; jki nfu; k ij viuk vf/kdkj dj pøpk FkA vkt kxsd Økūr
 l kekt; okn dk ifj .kæ FkA vkt kxsd l ekt l kekt; okn dks cuk; sj [kusdsfy, [Mk gøvk
 gā vkt kxsdokn eami fuoskokn vlrHkr gā og ckj dk Hkh gkrk g} vlnj dk Hkh gkrk gā
 dkyZekDI Zdh dgh ckr eadkzcgq cf) dh t+ jr ughaFk fd b.MLVh cMsi sekusij i sik
 djrh g} ml i sik djuseaw; rHkh vk; sk tc dksZml s[kj hnska ml eayxset mj kadsnkska
 Hkræd, ; fuHkuh gā

vkt kxsd Økūr dksgeusdøy di Mk feylæans[kusdh dks'k'k dh g} yfdu ml dk
 vkt Hkh cMk igywjyos vkt l Ei k.k ds l k/ku g} ikh dstgt g} ftuds vkt kj ij os
 nfu; k dks fu; fl=r dj jgs g} nfu; k dh vkt kxsd {kerk dks u"V dj jgs g} vkt vius
 vkt kxsd l keku dsfy, ckt kj cuk jgs gā di Mk fey l EHko gh ughaFk vxj og bl di Ms
 dksHkjr ea [ki kusdh flFkr eau glrs; k nfu; k eavkt nū jh txg [ki kusdh flFkr eau
 glrs mRi knd gh mi Hksäk gls ; g vko'; d ugh og mi Hksäk ckj i sik dj l drk gā
 l kekt; okn usmudks mi HkØrk ckj dsnska l snfn; Å os viuset mj dks de mi Hksäk
 cuk; sj [kdj Hkh mRi knd cuk; sj [k l dā vkt kxsd Økūr ds l kekt; okn l s l Ecl/k dks
 ekDI Zusu n[k k g} u tkuk g} l EHko ughag} yfdu ml s; g Hkyk; sj [kuk FkA og , d rjg
 l s l kekt; okn dk i jkdj gh gā og fglh rku eafcV'k 'kl u dk l eFkd gā ml usi xfr ds
 fopkj dks, s k cuk fy; k] ekuksogh ekuoh; bfrgkl i fj Hkkr dj jgh gā ml uscgq vckk
 cPpsdh rjg vuøku dj fy; k fd Hkr"; , d iz ks'kyk dh rjg gsf t l ea; My 0; oLFk
 i pthokn 0; oLFk eavkt i pthokn 0; oLFk l ektokn 0; oLFk eacny tk; s hā ml l e; ds
 bfrgkl dh i fØ; k dks tkusokya dsfy, ; g l gt jgk gkrk fd , s k ughagkrk] , s k ugha

gɔrk vɫʃ vɫxshh ughagɫkɫ bl eank&rtu ckraegloiwɫzɡɫ , d ; g fd vɫʃ kɫxd Økʊr us
, s h Åtkɫ i sɫ dh] tɫsɫ kɔd vɫʃ Vɫukɫkɫh dɫs [kɫk djuseayxɫ ml l e; l kɔd vɫʃ
Vɫukɫkɫh us ; jɫsɫ dh ; ɔ) {kerk c<k nhA 'kq ea tɫsLVhy i sɫ gɫsjgk gʃ Vɫɫ cukusea
yɫk; k tk jgk gɫ og ?kj cukuseaughayx jgk gɫ ?kj ckn eaɫuɫ ?kj 1950 dsɫn cusgɫ
vkt dk ; jɫsɫ 1950 vɫʃ 1970 dsɫp nɫ jsfo'o; ɔ) ds/ɔd dsɫn cuk gɫ vki vxj
1920 ; k 1930 dk cfyɫ nɫ [k] ml ea vki dɫs tɫek eɫ tɫ dsbykdsdh Nfo fn [k; h nɫhA
oʃ h gh HkM+Hkjh xfy; k vɫʃ oʃ sgh th. k&'k. kɫ edkuA pepekrk gɔrk ; jɫsɫ 1950 l s
1970 dsɫp dk ; jɫsɫ gʃ ; sɫ}rh; fo'o; ɔ) dsɫn cuk gʃ yɫdu fo/ɔd dh 'kɫä ml l s
igysdh gɫ l kɔd vɫʃ Vɫukɫkɫh us igysmudɫs ; ɔ) dh 'kɫä nh] ml dsɫn vk/kɫud
Hkɫrd thou fn; kA vk/kɫud Hkɫrd thou mudh ; ɔ) {kerk dk vuɫkɫxd gɫ eut; dɫ
vɫʃ djrk gʃ i ñfr dɫ vɫʃ djrh gɫ i ñfr dk ; g fu; e vɫh Hk mruk gh yɫwɫgɫfd
vxj ; jɫsɫ ea 'kɫä&rl= i sɫ gɔrk gɫsɫog geɫk ughajgɫkɫ cnyɫkɫ og geɫk f'k[kj i j
ughajg l drkɫ bl fy, mudsvuɫj. k ea i Mɫ-jguk oʃ sɫh eɫ kɫk gɫ vki dɫs , d Lorɫ=
tɫfr ds: lk ea; g nɫkuk gɫfd bl 'kɫä&rl= usnɫu; k eaD; k u"V fd; k gsvɫʃ gekjk D; k
u"V fd; k gsvɫʃ ge ml dɫcpk; j dɫ A geaviuh igy dɫ viuh 'kɫä dɫsɫɫɫɫor djuk
gʃ tɫs<ɫh ghɫzɡɫ

- mn; u % ml dh l EHKouk rd dɫs<ɫ fn; k ---
- cuokjh % ge ; g djusdsɫtk; mudsi hNs [kɫkɫgɫsx; sɫd gearɫgkɫstɫ k cuuk gɫ
- mn; u % D; k vc ge chl ɔh 'krh ij vk tk, \ ; g 'krh Hk vr; ʊr eglo dh gɫ bl ij fopkj
vko' ; d gɫ
- cuokjh % gedɫsyxrɫ gɫfd chl ɔh nh eut; dɫkukɫred fodkl dh ; k rɫsvɫre volɫk gʃ; k cgr
mɫr volɫk gɫft l ea eut; Lorɫ= gɫsx; k] ft l eamɫ dk Hkɫrd thou cgr gh ÅpsLrj
ij pyk x; k vɫʃ ; g Lorɫ=rk bl l sigysdsɫfrgkl eafn [k; h ughansɫh ; sgekɫsvuɫku
gɫ ij gɔrk D; k gʃ ; jɫsɫ dsmɫ Nk&l so. kɫ dɫsgh ysɫft; sɫd mɫri knu dɫ l k/kukaj , d
oxzdk dɫtkɫk vɫʃ ckdh yɫx ml l soɫpr Fkɫ ; si jkuh rLohj gɫ chl ɔh nh eaD; k gɔrk
chl ɔh nh eaɫodɫ l r l kɔd vɫʃ Vɫukɫkɫh us mɫri knu l seut; dɫsgvk fn; k] e'khu dɫsys
vk; A vejhdɫ ea [krh ea3 l s1-5 i fr'kr yɫx cpɫ fuekɫk ea5 i fr'kr yɫx cpɫ ckdh l c
mɫri knu&0; oɫkɫ dsɫkj l oɫ&{k= eaɡvɫʃ 0; ki kj eaɡɫ ; sɫ c , sɫ sɫke gɫtɫsɫhɫ dh rjg
dɫhɫ Hk l ekɫr gɫsɫ drsgɫ ; src rd gɫtc rd vki dh l ef) gɫ tc l ef) ughajgɫh] ; s

dke Hkh ughajgæ& rlsD; k djæksylæ\ vxj vki mRi knu&0; oLFk ea gð vki Lorl= gð vxj mRi knu ds l k/kukæ i j vki dk vf/kdkj gð vki Lorl= gð vxj mRi knu ds l k/kukæ i j vki dk vf/kdkj ughagð vki Lorl= ughagð i pthokn usHkh ; gh fd; kA vl y eaog i pthokn gSughð pfd i pth ogk gok& i kuh dh rjg gð vkt dy ogk cðlææc; kt 'kð; i fr 'kr gksx; kj tism |ksædksfeyrk gksæA ogk dtæcgr feyrk gSvls dtæij gh dki kðv {ks= [Mkæ gævk gð i pth dsekfyd ds gkFk eal c dñ ughagð i pth ogk vki kuh l smi yC/k gð ; s, d , d k rl= gSft l ea l i fr 'kr ykæ gh gð bl l s tæknk ughagð tks dki kðv tæ dsekfyd gð mudks vki usylæædh cpr l æ nfu; k Hkj ds ykæædh cpr l sl k/ku mi yC/k dj k fn; sx; æ i pth mi yC/k dj k nhæ ge fot; eK; k dk bruk gYk epk jgsgð ogk gt k j ægt k j eK; k j kst+ i æk gksrsgð tksæðæædk i s k yrs gð vls ækt djrs gð vls ekeyk [æe gk tkrk gð mudk dæz gYk ughæprikæ pfd ostkurs gð fd , d k gh gkrk gð ogk gj l ky , d pksææz m |e cækj gk tkrsgð mudks bl dk Qæz bl fy, ughæ i Mæk fd i s k mudh viuh esgur l sugra vk; k gð tki kuh cpr dj jgk gS; k phuh dj jgsgð; k vYædu dj jgsgð mudh cpr gS ogæ geustksfolkh; 0; oLFk cuk nh gð ml ds dkj .k mudksenn fey jgh gð ge l c muds fy, Mævj vius; gk l QæMi kkt V eaj [k jgsgð vls os; g tkurs gð ml dsækn os dj æ l h tkjh djrs gð vls vejhdh ykæædksdg fn; k x; k gSfd æædksæpr djusdh tæ jr ughagð ogk i pthokn ughagð , d rjg dk dki kðv fu; l= .k gð dki kðv i Hærk gS vls dki kðv nkl & i Fk gð , fjLVkæ h dk u; k : lk dki kðv gSvls cædh l c mudsnkl gð vls jkt; bl ea mudh enn dj jgk gð jkt; vls dki kðv 0; oLFk os h gh gð tæ s 'kl d oxæævyx&vyx ykæ gksrsgð jktk gSvls , fjLVkæ v tæ gð vls muds vus v tæ gð vls ppzHkh , fjLVkæ h dk gh fg l l k gð tc ge , fjLVkæ h dh ækr djrs gð rks ml eadæy jktæærd , fjLVkæ h ughagð ppzdh , fjLVkæ h Hkh ml eal fæfyr gð pfd ml sHkh fo 'ksææ/kdkj i ær gð tæ h ppzdh , fjLVkæ h gS os h dki kðv dh Hkh gð bl fcy, ; g dgk tkrk gSfd veæjdu jk'v i fr dki kðv tæ dk egt pæj k gð og mudsgh fgr eæpyrk gð muds; gk ; g æjk ughæækuk tkræ vejhdh l jdkjæ vius dki kðv æædsfgr ds fy, dñ Hkh djus dks ræ kj jgrh gð ; g ækuk tkrk gSfd ; g jkt; dk dke gð osgh muds 'kææ&rl= dk fg l l k gð , d vls ; g gævk fd l kba vls VDUkæy kkt h us mudks vtæ cuk; k vls nh jk ; g gævk fd l kba vls VDUkæy kkt h us muds ykæædksæfeydkuk gd l svyx dj fn; kA mRi knu& i fæ; k l s Lorl= rk dk vi gj .k gksx; kA pfd Lorl= rk dk eryc gksrk gSmRi knu ds l k/kukæ i j vki dk LokæææA

ylx Lorl= ughajgā og dke tksdſi VfyTe usveſj dk eaſd; k] ogh dke l kē; okn us: l
 eaſd; kA l kē; okn usdgk fd l koZfud fgr dsdkj .k vki dkscfynku dj uk gā l Ei fūk fd l h
 dh ughagā 0; fāxr ughagā og l cdh l keſgd gſvſj ml dk fu. kē l kē; oknh ukſj 'kgh ds
 gkfk ea gā ; s l kē; oknh ukſj 'kgh , fjLVkēſ h dk u; k : lk gā og mruk gh neudkj h gſ
 ftruk neudkj h ogk dk ¶; ¶fyTe FkA bl rjg chl ota 'krh nksuka gh txg nkl & i Fk
 vk/¶fjr 'kē&rl= dk i poka gā

mn; u %

veſj dk eaHkh vſj l kō; r l āk ea\

cuokjh %

if'pe dsnksuka [kēkēā ; g ughækuk tk l drk fd buea l s d kōz, d vPNk gſ , d cjk gā
 nksuka ds rjhdsvyx&vyx gſ yſdu ifj .kē , d tſ k gā ifj .kē ; gh gſfd vf/kdkāk
 euſ; l c&gīēu gā tksckr ; wku dky ea gſ ogh ckr vkt dsvk/kūud if'pe ea gſ ogh
 dE; fūLV nſ kēagā

tc rd ge Hkjr h; bl ckr dksvkel kr ughajrj ge if'pe dksughal e> l dra
 ge mudsnk Ro ij vk/¶fjr jktuſrd rl= dkojs; eku jgsgā vſj gekjs; gk geſkk gh
 Lorl= jgs l ekt ij ml sifrj kſir djrspys tk jgsgā eſs, d vkneh crk nſft,] tks
 ekDI Zdk fojkēh gſ tks l kē; okn; kō s; g dgsfd rē dgrs fksfd ox&l āk'kz mRi knu ds
 l k/kukē ij ftudk Lokfero gſ vſj tks Lokfero l soāpr gā dschp dk l āk'kz gſ vſj geus
 vſrr%oāprē dks Lokfero nſfn; k gſ ; sdgk gſ ekDI bkn fojkēh Hkh ekudj pyrsgāfd
 mlgkūsog dj fn; kA

mn; u %

ml dk i jh{k.k ughafd; kA

cuokjh %

ij h{k.k gh ughafd; kA phu eaD; k gſ vſj : l eaD; k gſ k] l keſgdj .k ; k l gdkj dsuke
 ij fd l kuka dh tks nqzkk dh x; h gſ og nſkusyk; d gā pkj dj kM+yſx phu eaekj s x; }
 vdky vſj ekvksdh jktuſrd rſ kj h ea vſj Lrkfyu dstekuseaD; k gky gſ vſj gā ; jki
 dsnl jsyſx budsf [kykQ+gſ bl fy, mlgkūsml scgr mtksj fd; k gā

mn; u %

phu] vjc vſj ; jki dh l H; rkvkēaD; k dſ l kē; Hkh utj vkrk gſ

cuokjh %

, d izfūk cgr egūo iwz gſ tksphu dk vjc dksvſj ; jki dks l e> useal gk; d gā l cdh
 izfūk FkA/¶fjr/¶fjr vyx gā yſdu phu dsgku oak dsckj seækuk tkrk gſfd ml usphu dk
 , dh d j .k fd; k vſj ml , dh d j .k dk Lo: lk ; g gſfd gku l āNfr l Hkh dh l āNfr gſ s x; kA
 l Hkh dk ^gkudj .k' gſ s x; k] l cdks gku cuk fy; k x; kA , d: i rk nſkuk ml dsLoHko eaFkA
 , s k ugha gſfd mlgkūs , d: i rk fd l h fl) kſr ea nſkdj ml spkj k r j Q. Qſyk; k gā ml us

, d: irk jkT; dks0; ofLFkr cuk; sj [kus ds dkj .k Lohdkj dh vksj ; seku fy; k fd vxj
 l Hkh , d gh rjg l § , d gh l H; rk ds vax ughagks rks mu ij 'kl u djuk efi' dy gks
 tk, xkA bl fy, tks gku ughaFk§ gku l hÑfr mudks Hkh Lohdkj djok nh x; hA phu ea; sgks
 x; k fd l Hkh gku gA ; gh ckr vjc ykckaeafn [kk; h nsh gA blyke dk mn; vjc dsef;
 {ks- l Anh vj§c; k eagv/kj yfdu og QSyk vksj rst# l sQSydj ml usbl vjc l hÑfr dk
 folRkj fd; kA mUkj h vYhdk vjc ughaFk§ felzvjc ughaFk§ ml sHkh mlugks vjc cuk
 fy; kA felzds {ks- ij vjc igpku Fk§ nh x; hA mUkj vYhdk dk tksckdh fgLI k g§ tks
 yffc; k ox§g g§; k vksj Hkh cgr l kjsbykds g§ muean srjg l smugks bl svkj§i r fd; kA
 ogk cnk; pu vksj ccj nsef; dchys gA vjc eacnk; pu dchya dk ogk folRkj gvk vksj
 ccj dchya dks mlugks viuh l H; rk ds folRkj ea 'kfey dj fy; kA bl rjg l smUkj h
 vYhdk dk vjchdj .k gks x; kA bl h rjg l sos l hfj; k okysbykds ijkus ed ki k/kfe; k ; k
 cfcyku; k okysbykds ea QSyA ogk dbz rjg dsyls FkA bA kbZ Hkh cgr FkA pfid ; bykdk
 bA kb; kA ds i Hko ea FkA mu l cdk Hkh vjchdj .k gvkA fQj ; se/; , f'k; k eax; A e/;
 , f'k; k dk vjchdj .k efi' dy FkA pfid osr QelZFks vksj ni jh rjg dsdchys Fk§ yfdu mu
 ij budk fu; U=.k gvkA mlugks , d cM§bykds dks fu; fu=r djds ml dks viuh l H; rk ea
 , d : lk djus dh psvk dha bl h rjg l sos bju ku vk; § bju ku dk Hkh vjchdj .k gvkA bju ku
 vjc ughag§ Qkj l g§ Hkjr ds T#knk utnhd g§ yfdu mudks vjc igpku ea 'kfey fd; k
 x; kA : l ea; gh i bUk gA tc : l dh l Ukk LFkfi r ghpZ mlugks viuk folRkj fd; kA mlugks
 l kbc§j; k vksj e/; , f'k; k dk cMk fgLI k vius 'kl u ds vUrxZ dj fy; kA mudk
 : l hdj .k l EHko ughaFk§ yfdu dñ dk : l hdj .k l EHko FkA t§ sckYnd vksj ; Udu ox§g
 bykdk ea i sySM tc i Hkko gvk rks budh Hk'k§ budh l hÑfr ox§g muds i Hko ea vk
 x; hA : l dks; g l gî ughaFk§ D; kAd og ekurk Fk fd ; sgekjs i Hko ds bykds gA t§ sgh
 tkj i Hkko gvk l cdls : l us vius fu; U=.k eays fy; k bl rjg , d cMk {ks- muds
 fu; U=.k ea vk x; kA , d sgh vki ; g ik, xsf d tc ; yki dk folRkj vejhdk eagv/kj bl ds
 dk bZ0; ogkfj d dkj .k ughaFks fd mlugks ogk ds bf .M; U l dks D; kA [kRe dj fn; kA os mu l sey
 Hkh fcBk l drs Fk§ mudks /khj & /khj s viuh l H; rk ea Hkh yk l drs Fk§ yfdu mlugks ; g eku
 fy; k fd tksgekjh l H; rk dk vax ughag sm l dh dk bZ l kFkZ r k ughag§ og u"v gks tk; srks
 dk bZ QelZ ugha i M#kA tksgekjs vvykok g§ ml dk vFkZ ugha§ og u"v gks k g§ ughag k k g§
 bl dk dk bZ vFkZ ugha§ bl Hkko k ds dkj .k ; g gvk fd i pkl l ky ea mlugks dj kA ykka

- dlsekj fn; kA
- mn; u % vkt ; g l kpuk Hkh dfBu yxrk gSfd brusde l e; eabrul kjsfunkk ykxkadsdS sekj Mkyk x; k!
- cuokjh % , d vlsj ckr ; g gS bfrgkl dkjkaushkh bl dlscgr fy [kk gSfd rOelZ eakly oxSjg usck: n phu l syhA phu dlscck: n dk i rk Fkk] og mudh vkfr'kckth eablreky gkrh FkA Hkkjr dls Hkh i rk FkA cgr ij kus tekus l svkr'kckth Hkkjr eaHkh jgh gA ; scMh xyr l e> gSfd l Hkh phtkædk eny fdl h , d txg ij gh gA Hkkjr usHkh ck: n l h[kk gksk vlsj phu usHkh ck: n l h[kk gksk] yfdu fdl h , d l sgh l h[kk gksj ; svko' ; d ughagA phu l sck: n rOelZ ; k eakly ykxkadsgrk eax; hA ; sbykdsNf" k okysbykdsughagS vki l ea>XMFsgh jgrsgA fdl h , d l e; eamuea, d vlneh i sik gprk ft l usmu l cdkstMk vlsj viuh rkdr c<kus dsfy, fudy i MhA eakly; k dsLVsi h pkjxkg gAm l ean l yk [k ?Mh/gSj , d k v/; rkvædk dguk gA ?Mh/mudh 'kæä dk vk/kj gA ?Mh/vlsj ck: n ds i zki . k dh fof/k dks yd j os fudy i Mh vlsj bl u; h fof/k l sthrrspysx; A mlugausvk/kk ; jki thr fy; k vlsj muds; gk l æV i sik ughagprk gksk rksos i jk ; jki thr yrA blganS kdj rki [kkuk vlsj clnnd cukusea ; jki h; l Qy gksx; A
- mn; u % ; jki dlsbl rjg , d elxzfey x; k ---
- cuokjh % osml dlsT+knk ifj "Nir djuseal Qy gksx; A 'kl= dk ifj" dkj Kku dk folrkJ ughagS og , d i d fuk gStksnl jkæds thrusdh] nl jkæij fot; i klr djusdh gA ml i d fuk dls , d vkJ; fey x; k] l k/ku fey x; k vlsj ml l k/ku usmudksfot; fnyokuk 'kq fd; kA
- mn; u % QelZ l H; rkvæadh LFkk; h i d fuk; kæag h gprk djrk gA ogh mudh fn'kk vlsj vkfo" dkj dh vk/kj Hkæe rS kj djrh gA
- cuokjh % ; s i d fuk nl jsl ektæaughagSbl fy, mlugausog l c ughafd; kA , d k ughagSfd osrjUr ughal h [k l drsFlA 1800 l sFkMk i gysfcl/su dh ukS suk dk cMk vQ+ j ; g dg jgk gSfd puh ykx cMh ifj "Nir gS mlugaus viusf' k'Vkp kj dlsfodfl r djusea cMk Je yxk; k gS mruk Je vxj osrki ea yxkrS vkt osgekjs l keus ; kpuk ughadj jsggkS ge muds l keus; kpuk dj jsggkS yfdu bl oä0; dh eq' dy ; g gSfd os; g dg jsggSfd l H; rk eq; pht+ughagS cy eq; pht+gA vxj dkbZ puh mul skr djusdsfy, gkrk] mul s dgrk fd cy dh , d vk; qgkrh gS l H; rk dh vk; qcy dh vk; ql svf/kd gSbl fy, vkt rfgkjsi kl cy gS dy ughagksk vlsj dy gekjsi kl Hkh gksl drk gA

;sfot; i d'fuk dh fot; g\$ ml eackdh pht+ l k/ku g\$ mueæw; n\$ kuk ijh rjg l gh
 ughag\$ vkt gekjsfy, ; g vko'; d g\$fd ge viuh j {k djuseal eFkZgabl dsfy, gedks
 gffk; kj cukusgk\$ tksve\$jd dsikl g\$ tksphu cuk jgk g\$ tks: l dsikl g\$ pfid gea
 viuh j {k djuh g\$ mu gffk; kj kadsucusds l k/kukadksvyx dj nsuk p\$fg, A ; jki us; q
 dk tksrl= cuk; kj ogh mudsfy, egloiwkZg\$ ckdh l ekt vu\$md g\$ ml ds l kfk uFk
 g\$ gekjsfy, l ekt egloiwkZg\$ gedks l ekt dsd\$ l k/ku fudkydj vyx l sbl eayxk
 nsusp\$fg, Fk\$ pfid ; g geavkj EHK l sgh Kkr g\$fd l R; v\$ cy vll; k\$; k\$ Jr g\$ l R; vxj
 cyghu g\$ og ughafvds\$ v\$ cy vxj l R; ghu g\$ og vekuoh; g\$tk; skA ; g geækye
 g\$ bl fy, gedks viuh j {k eal y/xu g\$uk p\$fg, A

tc vxat+vk; \$ dny vxat+ugh\$ Ykl hl h Hkh g\$ Mp g\$ v\$ mueavki l ea>xMk Hkh
 g\$ jgk g\$ v\$ Hkh rh; jtk viuh l suk dks vuq k\$ l r djusdsfy, mudh fo' k\$ k\$ k\$ dk
 bl ræky dj jgsg\$ mudsyks adks vius; g\$ uk\$ j j [k jgsg\$; sdy feyk dj , d k fd l l k
 ughag\$fd ft l ean\$y\$ nxy dse\$ku eaglav\$ t\$ vkt ek'k dj jgsglav\$ mueal s
 dk\$z, d thr tk, v\$ dgsfd r\$gk\$; g\$ dsigyoku rksd\$ ughag\$ gekjs; g\$ dsigyoku
 Åpsg\$ ge ml v\$ i d'uk ughag\$] ftruk g\$uk p\$fg, Fk\$ og ml v\$ viusLoHko l s
 i d'uk g\$ bl fy, osthrspysx; Å ml eagekj h t\$fr dh dk\$zghurk ughag\$ ej\$eu e\$tk
 izu gesk jgrk Fk\$ fd ge gj d\$ sx; \$; sckj dsdy vf/kd l svf/kd , d yk [k y\$ g\$
 bruscmænsk dks ml g\$us d\$ s thr k ml dk dkj .k ; gh g\$fd ge viusLoHko l sc/lsgq g\$
 l Hkh y\$ vius viusLoHko l sc/lsgk\$sg\$ u; h i f l Fkr ds vuq lk viusvki dks <kyusea
 l e; yxrk g\$ y\$du gekj 'k\$ z gekj h cf)] gekj k food v\$ k\$ l sde ughag\$ Åpk gh g\$
 tks thrsg\$ os gesk JSB ughag\$ Å thruk vyx pht+g\$ thruk cy dk vkd'k\$ k g\$; jki
 usviuscy dks <k fy; k] vft\$ dj fy; k v\$ ml cy dks <kus dh i f\$; k eamlg\$us
 viuh cg\$ {k\$ dh\$ og {k\$ ge ughans[kr\$ ge ml rjg l s i d'uk ughag\$] y\$du l e;
 chrusij ; k rksge ml {k\$ dks ijh dj y\$; k i \$fr d\$ dj xh ft l l smudk gk l g\$skA ; s
 cMk xfr'kny i f\$; k g\$ft l eaeu\$; dk i \$'k\$ v\$ fof/k l k/kd g\$rh g\$ dny , d gh pht+
 l k/kd ughag\$ i f l Fkr; k fof/k cuk jgh g\$ v\$ eu\$; ml eavi uk dksky yxk jgk g\$ n\$uka
 ds feyus l s; g g\$rk g\$ gekj k vHkh l e; ughag\$ y\$du bl l s; g fu.k\$ fudkyus dh
 vko'; drk ughag\$fd ge fd l h l sghu g\$

mn; u % ml n\$V l sck\$zHkh fd l h l sghu ughag\$ vkt ; jki v\$ vejhd\$ dk i Hko g\$ dy , d k u

- gkuk yxHkx vfuok; ZgS--
- cuokjh % yfdu l cdh i dflk; k vyx&vyx gA l cdh i dflk; k vyx gS vSj eP-sxk/ln th dk ; sokD; Lohdkj djus; k; yxrk gSfd geustksvftZ fd; kj tksjpk ml ea i wkr k gA ; gh dNj vSj ka usHkh vftZ fd; k gS i j mudh 0; oLFkkvka ea i wkr k uhtagS yfdu vSj kadh rnyuk eagekj h 0; oLFkkvka ea i wkr k gA geavSj ka l sl h[kusdh 'kk; n vko' ; drk uhtagA fd l h dky [k.M ea l cdks, d ml j sl sl h[kusdh vko' ; drk gA yfdu ; sHko vuipr uhtagSfd l c pht kadks nS[krsgq ge vSj ka l sbDdhl gA mehl uhtagA
- mn;u % Hkjr njvl y folRr l H; rk jgh gS vkt Hkh gS bl dk folRkj cgr gA ml dk dkj .k ; jki dsfolRkj l svyx gS--
- cuokjh % Hkjr dh l H; rk dk cgr folRkj gA fo; ruke pEik jkT; Fk Hkjr h; yskadk Fk vSj i jk nf{k.k&i wZ, f'k; k Hkjr dsyokla }kj gh 'kf l r Fk cgr yEcs l e; rdA bl k dh igyh 'krkCh eaogk pEik jkT; gA nsgt kj l ky igysosgekjh l H; rk dsi Hko eaga vSj gekjs ylx ogk jkT; dj jgsgA ml eabudksfeyf'kyky[k eaosviuh igpku crkrsgafd ge mu n'kj Fk dh l Urku gftudsief jke dh i Ruh dks, d jk{kl uspgk fy; k vSj ml dksekj dj os mlgaoki l ysvk; A osdg jgsgafd ge jke dsoakt gA
- mn;u % eryc ge j?kalk gA ; g dguk rF; Hkh gS xSj o HkA ojuk bl dk mn?kSk djus dh vko' ; drk gh D; k gS
- cuokjh % gA ; srks, d ckr gA etenkj uspEik ij ij h fdrkc fy [kh gA b.Mkus'k; k ij jkT; yEcs l e; rd gekj jgk gA ml dsckj sea vjc ylx gh fy [k jgsgafd cgr JSB jkT; gA bl rjg dk U; k; 'khy vSj JSB jkT; nyZk gkA ogk dsjktk dsckj sea; g dgk tkrk gSfd og gj jkt+, d l kusdh b/vi usegy dsckj dsrkyk ea Qad nsk gS iztk dsfy, rkfd tc foifuk dk l e; gsrksml dsdke vk; A , d scgr jktk Fk bl h rjg l svki Fkky/SM nS[k, A mlgk usogk v; k; k cuk; hA bl h rjg l se/; , f'k; k eactS /keZdk folRkj gekjs 0; ki kj ea cgr vlosgk usdsdkj .k gA gA vOxkfuLrku rls Hkjr dk gh vA FkA vOxkfuLrku rd dk bykd vSj vOxkfuLrku l sHkh vlxS tgi l scckj oxSg vk; kj ; sl c Hkjr dsi Hko ea gh FkA e/; , f'k; k dk dk Qh cMk fg l l k Hkjr ds i Hko ea Fk(yfdu vki , d Hkh jktk dks , d k ugha i k; kS tks mudksfoftr djus dsfy, ckj tk jgk gS tS k vki ckdh txg i k; kA vjc l suk l sgh ml dk folRkj gA gekjs; gk jktk vSj ckA .k viuh ; k; rk l nxxk ds j {k.k ean[krsgA l R; dsj {k.k ean[krsgA cy dsfolRkj eaughans[krA Hkjr viusvki ea

bruk folr'r bykdk g\$ mrusfolr'r bykdseaQSyusdk ekdk de gh ykklædlsfeyk gSmI
, srgfI d dky eavlj , d k ughagSfd ge folrkj ughatkursgÅ gekjk nsk Hkjr dsuke I s
bl fy, tkuk x; k fd Hkjr pØorthgÅvls mlgkausHkjr Hkfe dk folrkj fd; kj ml dks, d
cM#(k= eaQSyk; kA nksuke gÅjkeplnzdsvykokj , d Hkjr ftudsuke I sHkjr o"lzgq/k vls
ml jk foØekfnR; A gj jktk ; g dgrk gSfd eåfoØekfnR; gñ foØekfnR; dh [kch ; g gSfd
ml ustksckgj I svkdj vkØe.kdkjh yls ; gk cB x; sFksmudksHkxk fn; kA bu I ceaj{k
dk Hkko gÅ og Hkko ughagStksckdh I c txg fn[k; h nsk gÅ

mn; u %

folrkj dk Hkko ughagS---

cuokjh %

gñ phu usvi usfy, nhkj cuk; h rkd ckj dsylk vkØe.k u djÅ ; sughafd; k fd ge
ckgj tkdj geyk djÅ ; sdE; fuLV phu usgh fd; kA mudh , d: irk dh bPNk gel svyx
gÅ geea, d: irk dh bPNk ughagÅ gekjh n"V ea, drk gÅ ge bZoj I stksviuk I Ecl/k
ekursgÅog gedksI cdsI kfk tkMfk g\$ vi usHkjr dsl c ykklædlsI kfk tkMfk gÅ phu ea
mrueh gh fofo/krk gSHk"kvkædsekeysea ; g LokHkdfod gÅ vc Hk"kvkædlsfdI h , d I kps
ea ugha<ky I drÅ diMæ dks<ky I drs gÅ bl fy, phu ea Hk fofo/krk gS yfdu ogk
, d: irk dh Lohñfr gÅ bPNk , d: irk dh gSij og ijh rjg I Hkko ughagÅ gekjs; gk
, d: irk dh ml rjg dh bPNk Hk ughagÅ gekjs; gk fofo/krk dh Lohñfr g\$ pñd ge ; g
ekursgÅfd tks, drk gSog fdl h vls Lrj ij gÅ y{ehukjk; .k oekZcgr vPNh ckr dgrs
Fksfd , drk gSbl fy, fofo/krk gÅ geus, dRo dksn[k fy; k g\$ bl fy, ge bl fofo/krk dh
j{k dj jgsgÅ

mn; u %

bl fy, ge ml dks, dl k cukusdk iz kl ughadj jgsgÅ

cuokjh %

; sI f"V cã dh gh vñHk; fã gÅ bl fy, tks cã I sgekjk I Ecl/k gSog ijsHkjr dks, d
djrk g\$ ml dh vñHk; fã vullr : i kæglskÅ bl fy, geusdgk fd Hkxoku dk dkz, d
: lk I e>usdh vko' ; drk ughagÅ I ekV g"lz dk b"V ; k vkjk/; LFkkuoj gÅ LFku dk
bzOjA d#(k= rksM#bykdsdk uke g\$ yfdu ml eæfñj LFkkuoj dk gÅ bl fy, geus
dgk vi usLohkko dsvuq lk pksf".kqHkxoku dh i nck dj k\$ pksf'ko Hkxoku dh i nck dj k\$
pksfdI h : lk eai nck dj k\$ I c , d gh g\$ yfdu mudsfofo/k : lk jguk vko' ; d gÅ

Hkjr dsl kfk if'pe dsylk D; k dj jgsgÅ mlgæel hgk dstfj; sftI bZoj dk Kku
gq/k g\$ mudh utj eæogh bZoj gÅ ml eafu"Bk gh okLrfod fu"Bk gÅ ml I sbrj fu"Bk
vekl; gÅ bl fy, mudh dkzOskrk ughagÅ vxj vki mudsopu dksughækurs; k muds

opu dh gekjh 0; k[; k dlsugrækur} vki ejusdsfy, r\$ kj gkstkb; Å ; g l p gsfid cks) /kebyEch gekjs; gk; cgr ughagð ij cks) /kezn'ku ds: lk eavkt Hkh ; gk; tfor gð cks) vyx l ekt ughagð igyshkh osfhk(kugh gð og l emk; gð tð ylskaus, d l ekt Hkh cukus dh dks'k'k dhA cks) ylskausdkbz l ekt ughacuk; kA bl hrjg ; sxær ckr dh tkrh gsfid gekjsdñ jktk cks) gksx; Å jktkj jktk gð og cks) kædksHkh nf{k.k. nk nsjgk g\$ l ukrfu; kædks Hkh nf{k.k. nk nsjgk g\$ oS.kokædksHkh nf{k.k. nk nsjgk g\$ vlsj 'kædksHkhA vxj og fdl h , d vlpk; Zdsi Hkh eavk x; k rism l usml dksT+k nk nf{k.k. nsnh] bl dk eryc ; g ughafd og ogh gksx; kA ; sdguk fd Qykuk jktk oS.ko g\$ Qykuk jktk 'kæ g\$ Qykuk jktk cks) g\$ xær ckr gð ml dh viuh 0; fæxr vklFik dñ Hkh gsl drh g\$ ij ml dk jkt; /kæed g\$ yfdu l kEinlf; d ughagð og fdl h , d l Einlf; dlsiz; ughansjgk gð pñd jktk dk ; g dñk; gsfid og l Hkh l Einlf; kædk j{k.k dj} og tðk cks) k l ukrfu; k l cdk j{k.k dj}kA gekjs bfrgkl fonkædk ; g dguk vt hc gsfid v'kæd cks) Fkk ; k Qykuk cks) Fkk] Qykuk oS.ko FkA

mn; u %
cuokjh %

D; k ml dk vk'k; ; gh gsfid v'kæd dh cks) n'ku ea#fp vf/kd jgh gksch \ ml l e; dkbZcks) fhk(kv/kædk l æ ogkjgk vlsj og ml l si Hkh for gq gkavlsj mlgkausmudks nku fn; kj bl l sT+k nk dñ ughagð nñ jh ckr ; g gsfid v'kæd gekjh , bfrgkl d Lefr ea dkbZcgr mYy[kuh; ughagð dkbZ vxj mYy[kuh; gsrksog plnxtq eS Zgð v'kæd dks mYy[kuh; vxætkæuscuk; k gð pñd budksfn[kuk Fkk fd t\$ sge gðos sgh vdcj Fksvlsj oS sgh v'kæd FkA Hkj rh; bfrgkl dh Lefr eav'kæd dk dkbZ[kkl egðo ughagð
phu dh 0; oLFkk ea l ekv dlnh; g\$ vlsj jktk ij h l H; rk dk dlnz gð ogk fdl ku dk cgr Åpk LFku g\$ pñd og vé dk mri knu djrk g\$ dñ; q'k; l mudlscgr Åpk ekurk gð t\$ k vius; gk; gq/k] oS sogk Hkh gq/k fd l suk dsiez[k ylskædks [krh l svyx dj fn; k x; kA ; sdñ vlsj ckr gð gekjsv/; sk bl dks tkr & Hkh eaysx; sfd tskæ.k vlsj jkt i w gðos [krh ughadj l drsekus [krh djuk utpk dke gkA phu dk ; g vuttko gsfid tskHkh i Hkh p'kny oxZgkæ g\$ og viusfy, midj.k r\$ kj djrk gð tskvneh l sukifr cuk; k x; k g\$ og dñ /ku bdæk djxk ghA fQj og nñ js{kædksfoftr djxk] mudsgh nñ js{kædks fofofr djxkA ml ds ikl /ku Hkh jgsxk] dksky; ea Hkh tk; xkA bl /ku l sog fdl ku dh tehu [kjm yxkA fdl ku ds ikl tehu ughacpxkA , d k gq/kA

mn; u %

l suk dsiez[k ylskædks l fty, [krh dh eukgh gS---

cuokjh % tehu [kjlnusdh eukgh mruh ughagSfruk [krh djusdH ostehu [kjlnrsgA nksckj phu dsjtkk usi jnsnk dh tehu dlnqckjk fdl kuka dksoki l fd; kA , d k ughafd dN ykxkadh tehu ml usoki l fdl kukadksnsh cfYd i jnsnk dsfd l kuka eatehu dk i qfozj . k gwpk gA vxj vki l ferkvla i j ughatk, xS xyfr; k gkch] A i j l snS kusij yxrk gSfd tS s ; jki eal kjh tehu dk Lokeh jtkk gS oS sgh phu eal kjh tehu dk Lokeh jtkk gS ySdu , d k gSughA cgr cMk vlrj gA ; jki dsLokfero l kfk ; g ckr tMk gPzGsfD fdl ku ykx eut; l sghu volFK dsyke gArks ; g gekjk vf/kdkj gSfd ge mudksvi uk l k/ku cuk, A phu dk fdl ku eut; l sghu flFKr dk ughagS cjkck dk gS jtkk dsml dsifr dUk; gA mudhekU; rk earhu ykd gA , d iFoh ykd gS ftl eal c eut; jgrsgvS A i j nøykd gA bl eut; ykd eanokadh fiz , d txg gStke/; nsk gA nokadh ftl fiz txg eanoka dh bPNk dsvuq lk 'kkl u gsjgk gS og phu gA phu dsckj ccj gA Hkjr dksosccj ugha l e>rj ySdu Hkjr dsvykok l c ccj gA ccjkal sviuh j{kk djuh gArks, d nhokj cuk nksfd osu vk ik, A nll jk dke ; g dj l drsFksfd tkdj ccj kadsu"V dj nrsySdu og mlugkus ughafd; kA ; s i dflk vki dks ; jki eafn [kk; h nrh gS phu eaughagA ySdu mudh 0; oLFk dshhN r gA og Hkjr tS h ughagS ySdu og ; jki tS h Hk h ughagA nfu; k eavud rjg dh l H; rk, j gA , d k ughagSfd ; k rks; g gS; k og gA ; g ckr l e>uk vko' ; d gSfd bueavurl EclU/k D; k gA dUq; t'k; l dk , d cMk l tñj oUkUr gA dUq; t'k; l viusjkt; l sfudy x; k] cgr dfBu l e; gS tc l c jkt; , d nll jsl syM+j gsgvS og FkkMk fopfyr gA dUq; t'k; l fdl h jtkk dsiki tkrk gS l gk; rk dh [kst eafd ml sl ykgdkj j [k ya jtkk bl l sdgrk gSfd gekjk jkt; rks cMk U; k; fiz gS cMk vPNk jkt; gA ; gk vxj dkbZfir k vijk/k djrk gS ml dk cVk vkdj jtkk dksckr nrk gS jtkk ml sn. M nsnrk gSvS vxj dkbZcVk vijk/k djrk gS fir k jtkk dksckr nrk gS rksml snf. Mr fd; k tkrk gS bl fy, gekjs; gk U; k; gA gekjh 0; oLFk cgr U; k; & l Eer gA dUq; t'k; l og ughaekurk vS og ml l sdgrk gSfd ; sl; k; ughagA gekjs ; gk , d k ughagS kA gekjs ; gk vxj dkbZcki xyrh djS cVk ml sfd l h dks ugha crk; xk] ySdu og viuscki dh xyrh l qk] usdh dks' k' k t: j dj xk vS cVk dkbZ xyrh djS cki ml sjkt; dks ugha crk; xk] og cVsdsl qk] usdh dks' k' k dj xkA pfcd ifjokj dh ikourk gS ifjokj dk ; snk; Ro gSfd og viuh xyrh [kq Bhd djA tc ml dsfy, l Etko u gksrc og jkt; dh 'kj . k eatk; A ySdu ifjokj dh ifo=rk] Lok; Ukrk cgr egUoi wkZgA ; gh Hkjr dh

fo'kkrk gsfđ ; gk døy ifjokj dh gh ifo=rk ughagš ; gk l keigdrk dsftrushk Lrj gš
 mu l cdh ifo=rk gš ifjokj dh ifo=rk gš døy dh] tkr dh] tuin dh] l Elnk; dh]
 Jš.k; kadh ifo=rk gš osl c viuk 'kkl u pykusdsnkf; Ro dksfy; sgq gš og l c Lo'kkl h
 gš Lo'kkl h gksl se; kkh vkrh gsfđ vki vius; gk dsnkškadksnj djš

1680 dk , d fdll k gsfđ eđ fQjuxj ds, d xkp ea, d 'kjkch gš og esrj gš
 ml us, d tkv ymelsdksl kuk igusgq nš kA 'kjk dsu'kseaml usml sekj dj dq; ea Qad
 fn; k vš l kuk ysfy; kA ; s?kVukØe ml dh gh tkr dh fd l h efgyk usnš k fy; kA ml us
 tkdj tkvkdscrk; k fd , d vkneh us, š k fd; kA ml oä xkp eaD; k gq/vk , d i pk; r
 cBh] ml i pk; r eaml efgyk dk l k; fy; k vš fQj ml vkneh dksy; k x; kA ml us
 dgk gk] eđ l sxryh gksx; h] eđ l s; g vij/k k gksx; kA i pk; r usdgk fd bl dsn.M dk
 fu/kk] .k ge ughadj l drš gea; g vf/kdkj ughagš bl dsn.M dk fu/kk] .k okwefđ i pk; r
 gh djskA

- mn; u % ; g fdudh i pk; r gš
- cuokjh % ; g esrj tkr dsyvkadh i pk; r gš rksmlgksudgk fd ogh bl dsn.M dk fu/kk] .k djsk]
 ge ughadj l drš fQj ; s; dzj .k mudh i pk; r dsikl Hkst fn; k tkrk gš
- mn; u % ; sfdl i pk; r usdgk
- cuokjh % ; sxkp dh l c tkr; kadh i pk; r usdgk l ožtkrh; i pk; r usml tkr l sdgk fd ; s
 rēgkj h tkr dk vkneh gš ml us vij/k k fd; k gš rē bl dksl tk nš mudh i pk; r cBrh
 gš ; sijk foj .k gš i pk; r dsfj dkmZea og i pk; r ikrh gsfđ bl us, š k vij/k k fd; k gš
 tksv{kē; gš bl vij/k k dh l tk eR; q. M gh gsl drh gš mudksfu. kē nšsdk vf/kdkj gš
 yšdu n. M nšsdk vf/kdkj ughagš og i pk; r xkp dh l ožtkrh; i pk; r dksviuk fu. kē
 Hkst nrh gsfđ geus; sfu. kē dj fy; k gsfđ bl dks eR; q. M fn; k tkuk pkfg, A oscBrs gš
 ml dsfu. kē ij fopkj djsrgš ml dksmfpr ikrsgš vš ml 0; fä dks eR; q. M fn; k tkrk
 gš ftl rjg dh dYiuk geavkt dh f'k{k&0; oLFk l sfeyh gš ml ea; s l EHko gh ughagš
 ml ea; g gsfđ tkv rsl eFizy k gš mudsfd l h ymelsdks ekj fn; k rksog ij h tkr dks
 [Re dj nšA , š k dñ ughagš jgk gš U; k; dh bl l sT+knk l q<+vš bl l sT+knk Åph
 iz kkyh dñ ughagš kA ; g ckr phu eagš dU]; f'k; l dh tksdgkuh ešusvki dks l uk; h] og
 ; gh gSu fd ifjokj dh , d ifo=rk gš ml dk mYyaku jkT; ughadj l drkA jkT; ; sughadj
 l drk fd tc pksft l dksykdj dg nsfd rēus ifjokj eagh vij/k k fd; k vš ešn. M

nrsk gñ tc ge ckj dsglr{kì dkseku yrsqårksge ftl ifjf/k ea;svij/k/gksjgk gš
 ml eal dkkj dh xq:kb'k [krre dj nrsgå fQj ;sckgj dk ekeyk gksx;kj dkuu ckjgh gå
 dkuu dkzvlšj cuk jgk gå vius;gk ; g gšfd 'kL= Hkh dgrk gšfd fof/k dk fuekz.k nšk
 dky eagh gksl drk gå eå, d ckj cukjl eaFkA eåsl kpk fd eå;gk dñ if.MrkaI sfey
 yñ eå-s, d if.Mr th dsikl ystk;k x;ka osU;k; dsif.Mr Fls vlšj U;k; ds l kF&l kFk
 /keZkL= vlšj nñ js'kL= Hkh tkursFkA tc eåsi nk fd vki dh fnup; kZD;k jgrh gš oskys
 fd Lok;k; oxšgA dñ i <kuk gkrk gš vlšj dbZckj tksejs{k= dsylx gå osdkbz l eL;k
 ysdj vk tkrsqårkseåml eal;k; djrk gñ eåsdg& vki ml eal;k; dš sdjrsqå D;k
 vki /keZkL= dsfgl kc l sl;k; djrsqå;k Lefr xbfwadsfgl kc l sl;k; djrsqå osckys
 ughñ ughå eåmul si nk gñfd rñgkjh vius{k= dh ipk; r gš ml dsfu; e D;k gš , d s
 ekeyk eaog D;k dgrh gå vxj osfu; e /keZkL= dh Hkuk dsfo#) gš eåmul s; g
 dgrk gñfd rñ og fu; e cnykš og fu; e xyr gå ojuk eåmudk; scrkrk gñfd bl fu; e
 dsvuđ kj U;k; ;sgskA eåmul sdgrk gñfd viuh ipk; r eatkvlšj ml dksbl rjg l s
 l y>kvå fof/k nšk dky eacurh gš og ckj l sughayknh tk l drA og jtkk ughacuk
 l drA gekjs;gk jtkk ^yMfXoj* ughagå Lo'kkl u dsfy, nš vko'; d vgzrk ; gå , d
 vgzrk ; g gšfd Lojkt; dsfy, vki dk u døy mRiknu ds l kuka ij cYd l Hkh rjg ds
 l kuka ij Lokfero gš nñ jh vgzrk ; g gšfd vki dks vius{k= dh ifjflFkr; kadsfgl kc l s
 fu; e cnyusdk vf/kdkj gš fof/k dk vf/kdkj gå

;snkukaphtavki ik, xafd Hkjr eagåvlšj Hkjr dh l H;rk dk tgl&tgk folrkj gñk
 gšogk l c txg gš bl dsvykok tkscMñ l H;rk phu gš ml eagšvlšj ml l H;rk l stks
 nñ jh l H;rk;juh gå tki ku] dšj; k& mueagšvlšj Hkjr h; l H;rk ds i Hko l stks{k= cus
 g& nf{k.k&iwZ, f'k; k oxšg eagå Hkjr vlšj Hkjr l si wZ l cea;sgå Hkjr l si f'pe ea
 Hkjr dk i Hko Hkh dHkh Fk] yšdu ; jkš vlšj vjc yskædh 0; oLFk, j [kMñ gksx; hñ mlugaus
 og i Hko [krre dj fn; ka mudh fof/k; k gel smYVh gå

mn; u % bl h l UnHkzeatki ku dks l e>uk Hkh vko' ; d gå ml dh xfr vi useavubh gš--
 cuokjh % tki ku dks l e>uk egüoiwZ gå tki ku 'kk; n fo'o dk l cl sT+knk {kf=; Ro okyk nšk gå
 ckdh txg vki nñ jh phtan[kæš yšdu tki ku tš s{kf=; /keZdh l k/kuk dsfy, gh i šk
 gñk gå ml dsbfrgkl ea'kq eagh ; g l eL;k i šk gsktrh gšfd tki ku dks, d djuk gå
 , d djusdsfy, foi jhr jktušrd 'kñä; kædks 'kñr djuk vko' ; d gå mudks 'kñr djus

dsfy, vius l suk uk; d Hkst uk t+ jh gā osy l s x ; q̄ ds }kjk gh 'WUr fd; stk; aš tks
 l kekT; dsfo#) gā ; sfopkj gqvk fd ; q̄ /keZdh {kfr djrk gSv l s jktt /kekōrkj gā
 jktt dksvxj ; q̄ eayxuk i Māxk] l ekt 0; oLFk dh {kfr gksxA rksr; ; g gqvk fd jktt dks
 bl l svyx dj nā vki n s [kōsfd 'WUu/ dky& 'WUu ekus l sukifr& eajktt dh dk; Zkjh
 'k'ä l sukifr dsgkfk eavk x; h v l s jktt , d rjg l sfdukjsg l s x; k v l s ukeek= dk g l s
 x; kA jktt /keZdk vorkj gā jktt l h/lsbu ; q̄ kō l s l EcfU/kr ughagš yšdu iztk dk vkn'kZ
 jktt gh gā os; g tkursgāfd cy dk iz l s x /keZdh gkru djrk gš l R; dh gkru djrk gš
 bl fy, eW; dksckdj j [kuk gS rks jktt dksvyx j [kuk i Mā esth dky rd jktt ; q̄ l s
 fcYdy vyx gā esth dky ea; jk i dsy l s x ogk vk x; sv l s v l s jk bl g l s ; g fn [k fn; k fd
 osu; h 'k'ä gā

mn; u %

cuokjh %

mn; u %

cuokjh %

l =gohā'krh ea\
 g l s ml g l s fn [k fn; k fd osu; h 'k'ä gā v l s mudk l keuk djuk gā tki kru; kōus; sn s [k
 fy; kA p f d os {k f =; gā mudkscy eamudscjkcj g l s k g S rks ml g l s budscy dsew dj .k
 dks l e>uk 'k' fd; kA budscjseāHkh mudh cMā ph n f "V gā
 ; jk i ; kōdsckjseā
 os; jk i ; kōdsfo" k; eadgrsgāfd ; sfop= y l s gā l oE k {k h gā t g k tk rsgā l c [k tk rsgā
 euq; dksughaNkM f s l k' k dksughaNkM f s ouLi fr dksughaNkM f s ; s d s y l s gā , d s l oE k {k h
 y l s geusdHkh n s [k sughā ; g , d tki kuh dh ; jk i ; kō i j fV l i .k h gā ejs [; ky l s budscj s
 ea bl l s T+ k r k r h [k h fV l i .k h vki dks v l s d g h a u g h a f e y s t h d kō z , d tki kuh vkneh gš
 v [k e k j kō d k l E i k n d g S v l s c g r l k j h f d r k c a N k i j g k g S v l s f y [k j g k g S f d c l u n d d s
 curh gš v l f n A vius , d l E i k n d h ; eaog fy [k r k g S f d ; jk i dk foKku nōh; g S i j
 l kek f t d n'kū j k {k l h gā geabudsfoKku dk vuq j .k djuk gš yšdu buds l kek f t d
 n'kū dksnj j [kuk gā buds 'kl= gedks l e>usgā buds 'kl= gedks cukusgā yšdu budh
 l ekt ds i f r n f "V dksnj j [kuk gā bl rjg dk Li "V fopkj vki dks v l s d g h a f n [k ; h u g h a
 n x l A ge ; g ekursgāfd mudk foKku v l s l kek f t d n'kū n k u k j k {k l h gā x k /k h t h ; sekurs
 gā yšdu x k /k h t h mudkspqkō h dh rjg ughans [k j gš t s tki kuh y l s n s [k j g s gā x k /k h t h
 ml g a c j k c j dk u g h a e k u r d v c ml g a i j s l ekt dksy i k f r dh fō ; k e a t y k u k f k r k s m l dh
 c k x M k j j k t k d s g k f k e a g l s u h p k f g , A j k t k , d r k c u k ; s j [k u s o k y k r i o f k A e s t h d k y e a
 i g y h c k j j k t k d k s d e k u n h x ; h] t l s v c r d d s i j s b f r g k l e a f d u k j s i j /k e kō r k j dh r j g

cBk gqk FkA ml dksdgk tkrk gSfd usRo dlft, A vlsj cgr FkA&L h vof/k eatki ku
 : iWrfjr glstkrk gA muea; g l dYi vk tkrk gSfd ge ; yjki h; kadsgjk; xA os1905 ea
 : l dlsqjk nrsgA ; g igyk ekdk gSfd te dkbZ; yjki h; rkdr , f'k; k dh fd l h rkdr l s
 gkjh gA ml dsckn ml jsfo'o; q) eatki ku dk dkbZ'kgj rckgh l sugracpKA tS s; yjki ds
 l kjs'kgj rgl &ugl gksx; § budsHkh l kjsuxj rgl &ugl gksx; § yfdu blghausgkj ugha
 ekuhA gjj rc ekuh te fgjks'kek vlsj ukxkl kdh ij ce fxjsgA ml dsckn budksyxk fd
 vc i frjkk djuk cslkj gA ml dsckn mudsjtkk dk Hk'k.k gA osdgrsgafd ge , d yMbz
 eagkj x; sij ; q) gedks thruk gA chl l ky ea vlfkd : lk l somrusgh l Eie gksx; s
 ftruk ; yjki A 1950&1970 ea tks l Eierk ; yjki us vftZ dh gS ogh l Eierk tkiku us
 vftZ dj yh gA oscjkj gA {kf=; Ro l smUghausviuh FkA&cgr {kfr dh gSyfdu osmuds
 cjkcj gksx; A {kfr fdruh ghZgSbl ij cgr erHkn gA dN tki kuh ekursgafd gekjh {kfr
 ughagbZ ge vHh Hkh ifj iwlZgA gekjs; gk l ekt dsl xBr djusdk rjhdk vHh Hkh os k
 gh gA l ekt 'kL= dh , d i qrd e) tks , d efgyk usfy [lh gS og dgrh gSfd gekjs; gk l s
 dkbZ i k d j vejhdk pyk tk, rksml dh bTtr pyh tkrh gA vxj og ykVdj nqkjk ; gk
 vkrk gSrls i < kusdsfy, igysrls ml sog txg ughafeyrh] ; fn fey Hkh tkrh gSrls og
 l Eeku ughafeyrA

mn; u % vxj og vejhdk tk; s; k ; yjki ---- og fl QZtkiku l scgj tk, xk vlsj ml dk l Eeku de
 glstk; xk

cuokjh % dgtaHkh ckj x; k ; yjki ; k vejhdk ea phu dks NkM+nft; § Hkjr dks NkM+nft; § pfd ; s
 rks vi usgh l H; rk dsbykds gA tkiku eavki fd l h , d dEiuh ea dke djrsgA ml dh
 ukSjh NkMlj vki ml jh dEiuh ea ugha tk l dra ogk l Ecu/ka dk , d k izki gS tks
 l ekt d l Ecu/ka ij cusgA ; g , d rjg dk l ekt gSVlsj tks l ekt dk. VDV ij cusgA os
 ml jh rjg ds l ekt gA ; yjki dk. VDV ij cuk gA ogk ds v/; s; k vka usu; srls ij ; g
 dguk 'kq fd; k fd gekjs; gk rls 1800 l sigysl k{kjrk cgr FkA

mn; u % , d k ; yjki usdgk

cuokjh % bXySM ustS sdgkA ep-scMk dks ggy gqk fd vxj ; gk Hkml kadksf'k{k dk vf/kdkj gh
 ughagSrlsmuds; gk l k{kjrk cgr dS sgA ep-si rk yxk fd eSj ds Lokh vlsj Hkml dschp
 ea , d dk. VDV ij glrk{kj gks s Fk ft l ea; g Fk fd nq gekjs; gk dke djks § rfgkjs
 nlf; Ro ; &; sgA vlsj ; snlf; Ro ijs djus dsckn rfga ; &; sfeyxkA og dk. VDV Hkml dh

I j {kk dsfy, ughagā og ešj dsekfyd dh I j {kk dsfy, gšfd og ;g dg I dsfd rēus
 ml dk ikyu ughafd; k bl fy, rē nf. Mr fd; sx; ā ; gh gkřk Flk ogā nI f'kyř dh plj h
 ij Hkh vki fdI h dksQk h ij p<k I drsFlā

- mn; u % tc dk. VŠV ea, š k fy [kk glā
- cuokjh % dk. VŠV eaI c pht aughafy [kh glā hā ij dkuu gā
- mn; u % vki dkuu dsvuđ kj Hkmkl dksnf. Mr dj I drsFlā
- cuokjh % dk. VŠV ij Hkmkl dksnLr [kr djusgā vc gj vkneh] gj Hkmkl nLr [kr djuk I h [kuk
 pkgrk gā ; s I křjrk gā ml sfl QžnLr [kr djuk vkrk gšvšj dñ ugha vkrkā ; s I gt
 I Ecu/k ughagā bl ea cjkj dsyřka dk I Ecu/k ughagā ml ea ekfyd všj xyke dk gh
 I Ecu/k gā Hkjr ; k Hkjr ds iōZ ds nřka ea tks I Ecu/k gā os vuyřkuh; gā I Ecu/kā dh
 vuyřkuh; rk ; jki ea ughagā ge tksckj & ckj dgrsgāfd fookg , d dk. VŠV gš; k Qyř
 pht+, d dkuVŠV gšvšj vkt dy ds vřkřud I <šfy [ksyřk ml dh cMhōZ dj rsgāfd nřks
 dk. VŠV usnkak dskřk fn; kā cřk bl fy, fn; k gSD; křd mueadkōZ I Ecu/k gšughā ml dh
 dkoZdYi uk ughagā og I Ecu/k I ā šk I sgā
- mn; u % vkl kuh I sVW Hkh I drsgā
- cuokjh % vkl kuh I sVW rsgā cšsdh thou Hkj fir k I sl Ecu/k cuusdh dkoZi frk k ughagā
- mn; u % i fr & i ruh eagh ughagā yřdu vki dg jgsgāfd tki ku eamI h rjg dsl Ecu/k gā tš sHkjr
 eage nřkrsFlā vc ughagā ; k de cpsgā
- cuokjh % Hkjr dh mēr fof/k; kā dh >yd vHkh Hkh vki dksphu eđ tki ku eđ nf {k. k & iōZ , f'k; k ea
 feyřhā t+ jh ughagšfd osfof/k; k Hkjr I sx; h glā mudk LoHko Hkjr I sfeyřk & t yrk gā
 gš I drk gšfof/k; k mlgāusLorU= : lk I scuk; h glā vHkh Hkh ge phu dsl e>dj] tki ku
 dsl e>dj viusvrř dksvšj vPNh rjg I e> I drsgā mudh cgr I kjh fof/k; k gel s
 feyřh & t yrh gā ftudh mlgāusj {kk dh gā geusNKM+fn; kā
- mn; u % ; sD; kagp/k eryl gel sNW x; havšj osmlgāi dMšjg I dā
- cuokjh % ml dk dkj .k gā xřkř th ustksdgk fd gekjs; gk ospřid i wkrk dslrj ij gš bl fy, cgr
 tfVy gā , d cMh gōsyh dh rjg gš ml eavxj , d nhokj fxj xh rks i jh gōsyh dh {kr gkřh
 gā ml dksfQj nřkjk [kMk dj useamruk gh I e; yxrk gā ogk ; smruh i wkrk ea ughagā
 bl fy, mudh j {kk djuk phu eaHkh vkl ku gš tki ku eaHhā mnkj .k dsfy, vki ds; gk gj
 pht+dk fof/k & fu"šk gā D; k [kk, řš D; k ugha [kk, řš D; k iguāš D; k ugha iguāš dgk

tk, xʃ dgk ugha tk, xʃ ml h l s; g eku; rk gsf d Hkkj r deZkne gsvkʃ I RdeZdjdsvki
 ekʃk dks i tr gsl drsgā I RdeZryokj dh /kkj dh rjg gsf d vki dks gj {k. k nʃkuk gsf d
 vki tksdj jgsgāog /keZdsvuq lk gsf d ughā vxj og /keZuq lk ughagkxk rksvki ml l s
 nij gVaxʃ Kku vʃ ekʃk l svki dh vʃ njh gʃtk, xhā og deZkne bl fy, gSD; kād vki dks
 ekʃk dh vʃ ystkrh gsvʃ ekʃk dh vʃ bl fy, ystkrh gSD; kād vki l nk /keZuq lk
 vkpj .k djrs gā ; scgr tfVy 0; oLFk gSft l eavki dksvud fn'kkvkae/keZdh j {kk djuh
 gā ijokj ea/keZdh j {kk djuh gʃ tuin ea/keZdh j {kk djuh gā I Hkh txg /keZdh j {kk
 djuh gʃ mruh gh fof/k; k; cukuh gā fof/k; ka ea bl folr r l d kj dks i qLFkZi r djuk
 Je&l k/; gā og vki ku ughagā tʃ sos, d fnu eaughacuh gāvʃ vxj VW x; h gā rks, d
 fnu ea i qLFkZi r Hkh ughagʃ l drhā ml dsepkcysbu ckdh l ekt kadh fof/k; k; mruh folr r
 ughagʃ mruh tfVy ughagā phu dckjseadgrsgāfd ogk l k k Hkh [kk yrs gʃ ; sHh [kk yrs
 gʃ og Hkh [kk yrs gā ml dk dj .k ; gh gsf d [kkusdsekeyseamUgkamsrusfof/k&fu"kk ugha
 fd; s ftrusgeusfd; sgā , d sgh l ekt dkspykusdsekeyseamrusfof/k&fu"kk ughafd; sgā
 ftrusgeusfd; sgā

- mn; u % bu fof/k&fu"kk kādksy kkausthusdsnʃ ku vlrLFk dj j [kk gā
- cuokjh % nks l kackragā
- mn; u % ; gk mu ij bl gāy kwdj kusokyh dkbZ, tʃ l h vyx l sugragā
- cuokjh % vki bl snv jh rjg l snʃ [k, & Jtr vʃ Lefrā Jtr] tksgeus l uk gā Jtr dk , d : lk on
 gʃ _f'k; kaus l uk vʃ el= ds: lk eadgkā og tʃ l qik og , d l koZkfyd l R; tʃ k gʃ; k
 cMsdky dk l R; tʃ k gā ml dks Nk/sdky ea ykxwdjuk gʃ rks vki ml dh Lefr ds v k/kj
 ij fof/k fu/kk .k djrs gā /keZkkL= Lefr xLFk gʃ os Jtr ughagā yʃdu Lefr&xLFk dkuu
 ughagʃ ; sfof/k dsfuek k ea l gk; rk djusokys xLFk gā fof/k dckjsea'kkL= dk vlnsk ; g gʃ
 fd fof/k dky l ki ʃk gā bl fy, ftuds; gk fof/k ykxwdh tkuk gʃ Sosgh ml dk fuek k dj xā
 xte viuh fof/k dk fuek k dj xk] tkr viuh fof/k dk fuek k dj xh] ckā .k viuh fof/k; ka
 dk fuek k dj xʃ {kf=; viuh fof/k; ka dk fuek k dj xʃ bR; kfnā l c Lrjka ij Lo'kk l u gʃ
 Lojkt; gā Lojkt; dh bdkbZdsvuq lk fof/k dk fuek k gʃ k'k gā
- mn; u % bl dk eryc ; g gsf d ckā .k {kf=; kadh fof/k dk fuek k ugha dj xk \
- cuokjh % ckā .k 'kkL= cukr l e; ; g dg l drk gsf d ml ds ; & ; s l q-ko gʃ yʃdu og mudsfy,
 fof/k ughacukrk gā tʃ s^euqefr*A ^euqefr* eavf/kdkā k Hkkx ckā .k kadsD; k djuk pʃfg,

D; k ughadjuk p/fg, dk g\$ ml l sNks/k Hkkx {kf=; ka dksD; k djuk p/fg, D; k ughadjuk p/fg, dk g\$ ml l sHk Nks/k Hkkx o\$; ka dksD; k djuk p/fg, D; k ughadjuk p/fg, dk g\$ v/fg ekeryh&l k Hkkx 'kmba dksD; k djuk p/fg, D; k ughadjuk p/fg, dk g\$ p/fg ; slefr xbfk g\$ bl fy, ml gkausl ekt dks, d l ykg nsnhA ^euqefr* ea; g dgk x; k g\$fd fof/k dksd\$ s i ktr fd; k tk, A fof/k dk funzk /keZ kL=kae g\$ v/fg; Zfof/k dk 0; k[; ku dj l drsg\$ l nkpj crk l drs g\$ p/fg mudh cf) l kE; voLFk ea g\$ os l R; ea fLFkr g\$ euq; vius vUr%dj .k eaHk fof/k i k l drk g\$ vki viusvUr%dj .k ea>kddj n\$[karksvki dks i rk yx tk; sk fd mfpr D; k g\$ vufpr D; k g\$ djus; k; D; k g\$u djus; k; D; k g\$; syphyki u g\$ og vUr eavki dks viusvUr%dj .k rd ystkrk g\$ dkuu vUr%dj .k dks v/fg nrk g\$ og ml sekurk ughag\$ dkuu dsfgl kc l sdq ysk gh g\$ftuea; g ; k; rk g\$fd osckdh l c yskladscrk, j fd mudksD; k djuk g\$ dkuu dh ewHkr ekj; rk ; g g\$fd ftu ij ml sykxw fd; k tkuk g\$og ml scukuseavl eFZ g\$ os l c&g t e u g\$ muea; k; rk gh ughag\$ FkkW;l s ysklaea; k; rk gkrh g\$ mudk fn; k g\$ k dkuu ckdh l c ysklai j ykxwgrk g\$

- mn; u % D; k bl fry, gekjs; gk dkuu dsfy, dkbZ' kcn ughag\$
- cuokjh % g\$gh ugha ge , d Hkkj rh; ds: lk eaLohdkj gh ughadj l drsbl dka
- mn; u % D; kaid ft l pht eavUr%dj .k dks' kfe y ughafd; k tk l drk] og gekjsfy, Lohdk; Zughag\$
- cuokjh % og jktkKk g\$ jktkKk l koZkfyd ughagkrhA jktk usvkkk nsnh] dy ij fLFkr cny x; h] vkkk cny x; hA og dkuu ugh] jktk dhe; kzk g\$ og viuseu l svkkk ughansl drkA
- mn; u % fd l hfo' ksk ij fLFkr eansl drk g\$ ij fLFkr dscnyusl sog viusvki fujLr gkst; skh
- cuokjh % Hkkj r v/fg Hkkj r l siwZds l ektkae tks thou g\$ ml eadky dh xfr' khyr dk /; ku j [k x; k g\$ og xfr' khy g\$ y\$du tks Hkkj r l si f' pe ds l ekt g\$ mueaml dks Hkyus dh ; k ckykus dh dks' k' k g\$ os tks 0; oLFk, j dj \$ ml eadky dk /; ku ughaj [k x; k g\$ ftruh fyf[kr i k. Mfyfi ; k Hkkj r eafeyrh g\$ mruh nfu; k eadghaughafeyrhA y\$du fQj Hk gekjs ; gk i kFfedrk e\$[kd ij Eijk dh gh g\$ gekjs; gk ^fyf[kr* dh ij Eijk nfu; k ea l c l s T+knk g\$ y\$du fQj Hk okfpd dh i kFfedrk dk dkj .k D; k g\$ bl dk , d et \$kj fd l l k g\$, d l rh' k d\$kj g\$ tks b\$ySM pysx; A ogk , d if=dk ^j l t\$ * fudkyh tkrh FkA osfd l h , d s l e; ogk x; \$ tc mlga l Eiknd dh vko'; drk FkA mudks l Eiknd cuk fn; k x; kA ml gkaus e\$ sml dsdq v\$ Hkts FkA ea, d v\$ eay\$V u vesj dk dsfd l h bf. M; u vkneh dk Hk'k. k i <+jgk FkA ml dh nls i \$ä; kause\$ scgq e\$ k dj fn; kA og dgrk g\$ os 1/4; jki h; 1/2

er 'kŋkæa0; ogkj djrsgŋ ge tfor 'kŋkæa0; ogkj djrsgŋ

mn; u % tki ku usfdl hgn rd viusikjEifjd l Ecu/k vc Hkh cpkdj j [ksgŋ

cuokjh % l ekt dksmlgkouscuk; sj [lk gŋ vly eamudseu ea; g vk x; k fd l ekt x; k rls l c
x; kA tŋ sigys 'kŋkæa0/ dky ea0; oLFk dksucuk; sj [kusdsfy, mlga; svko'; d yxk fd jtkk
dksy dsiz kx l svyx dj nka rc mudk l siki fr jkt; dj jgk fka oŋ sgh mudks; g yxk
fd jtkk dh vko'; drk gŋrksmlgkousjtk dksysfy; k yŋdu bl rjg ft l l smudsl ekt dh
{kfr u gŋ l d n Hkh mlgkous Lohdkj dh] tŋj & tenZrh djus ijA vejhdh ykkausbuls
Lohdkj djok; h gŋ, ŋ h jktuŋrd 0; oLFkA

mn; u % ml jsfo'o ; ŋ dsckn\

cuokjh % gŋj l d n ykwdh mlgkous MæKŋd h ykwdh yŋdu ml dsfu; e tki ku eaosugragŋ tks; jki
; k vejhdk eagŋ buds; gk jktuŋrd 0; oLFk Hkh ifjokj okysfu; e ij gh pyrh gŋ tŋ
nl 0; fä gŋftueaursRo dh {kerk gŋrksmu nl dsviusl em gŋvŋŋ gj l em eaftrusHkh
yŋk gŋ mudhfu" Bk viuseŋ[k; k dsl kfk gh gŋ og fdl h Hkh rjg fmx ughal drhA ; sl em
, ŋ sugragŋ tks [kæ gksrjgrsgkævŋŋ cursjgrsgkæ tksu x; sl lscu x; A ; g [kŋv h fof/k
gŋ l Hkh nŋkæ dh dEifu; kæ ea l ŋlMæ foHktu gksr gŋ ; s bætŋfu; fjæ dk dke gŋ ; s
byŋvŋf'k; u dk dke gŋ ; sQyŋ dk dke gŋ ; sf<dk dk dke gŋ ; sl c tki ku eaugragŋ ogk
dk rjhdk ; g gŋfd , d dEiuh gŋ ml dk , d eŋ[k; k gŋ ml dsnk&ru Lrjka ij l em gŋ
l em eaeku yŋft, fd ikp&N%vŋneh gŋ ikp&N%vŋnfe; k ij l em dhftEenkh gŋ ml ds
ckn ml dk dkbZfoHktu ughagræA gj fdl h dksgj dke djusdsfy, rŋkj jguk i MækA
ml eaÅp&uŋp ughagŋ tks l ekt gŋog phu dk Hkh] tki ku dk Hkh] og Hkhjr dh rjg fcuk
Åp&uŋp dk gŋ vc rls geus o. kZJe dks Hkh Åp&uŋp cuk fn; kA geus tkfr ea Hkh
Åp&uŋp l kp fy; kA ; g bl rjg dghaugragŋ ; sl e>uk cgr t+ jh gŋ ge tki ku ; k phu
dks l e>dj viusdksvŋŋ vPNh rjg l e> l drsgŋfd fcuk Åp&uŋp dh 0; oLFk dŋ s
gkŋh gŋ

mn; u % vki ft l l em dsfo" k; eacrk jgsgŋ ml dk eku yŋft,] dkbZeŋ[k; k gŋ ml eŋ[k; k usi kp
yŋkæadk , d l em cuk; kA vc ; si kp yŋk gŋ ; sdEiuh dsfdl h Hkh rjg dsdke djusds
; kŋ; ekustk, xŋ

cuokjh % eku yŋft,] og dEiuh gokbZtgkt cuk jgh gŋrks gokbZtgkt cukuseapkj&N%rjg dh
fo'kŋkrkvæ dsfo'kŋkæ dh vko'; drk gŋ mu pkj&N%rjg dh fo'kŋkrkvæ ds vŋ/kj ij

pkj&N%foHkkx cu x; } yfdu mu foHkkxkaevlšj vlxsdkbZÅp&uhp ughagšxhA ml foHkkx
dk tksHkh dke gš og l cdksvkuk plfg, A

mn; u %

l cdk\

cuokjh %

ml ea; g gšrk gš eku yfht,] fd l h vkneh ea cgr ; kš; rk ughagšrks dkbZ ckr ughagš
ml dh ru[okg nlt jsl sde ughagšxh] ml dh l fpo/kk, ; nlt jsl sde ughagšxhA pfid og , d
ifjokj gšft l ea l c cjkcj gš vxj ?kj eapkj cšvsgšvšj , d cš/k nlt jscšvka dscjkcj
; kš; ughagšrksbl dk eryc ; g ughagšfd ml dks [kkuk de feysk ; k di Mšde feyā
ml dk ifjokj eamruk gh vf/kdkj gšft ruk nlt jkædk gš ml ea bruh ; kš; rk ughagšrksugra
gš bl h rjg l sl eŋ eaftrusHkh ykš gš ml eadkbZ de ; kš; rk okyk gšokj dkbZ vf/kd
; kš; rk okyk gšokj os, d&nlt jsdh Hkj i kbZ djāš yfdu bl l smudh l fpo/kvka ij] mudh
gšl ; r ij] mudh vkenuh ij dkbZvUrj ughai MšxhA

mn; u %

bl h dksvxj phu ea ystk, A phu ea ešj vlšd h gš fl foy l okvkaeš esMfju dh ukšljh ea
rksqSgh yfdu ifjokj dsvUnj ughagš

cuokjh %

esMfju dh ukšljh eaHkh ; jki tš k ughagš ; jki eaÅp&uhp vf/kd gš

mn; u %

xouj esMjhu gh gš og jktufrd 0; fä ughagš fl foy l šd gš

cuokjh %

vl y eaphu eaf l foy l šd vš jktufrd 0; fä ea bruk QeZugha gš jktufrd ogh gš
l drk gšft l usog ij h{kk ikl dh gš ; ŋ dšky l s, d ckj jktk cu x; kj ml dk oak jkt;
dj jgk gš tc rd ml dk oak gšrc rd jkt; gšokj fQj vš dkbZ oak vk tk; sk jkt;
djusdsfy, A ml dsck ml dk rl= gš rl= nšrjg dšgšrs gš , d fl foy gšrk gš , d
l šud gšrk gš tš l šud rl= gš og dUŋ; ŋ l ; l dsfopkj ij vk/kšjr ughagš yfdu
fl foy rl= ml h ij vk/kšjr gš ft l usog bErgku ikl fd; k gš ogh vkneh fl foy l šd
cu l drk FkA dE; ŋuLV 'kk l u usvc ml dks [kRe dj fn; kA yfdu ikjEi fjd rjhok ; gh gš
fd tš fl foy 'kk l u gšml dk vf/kdkjh ogh gšft l usi jh{kk mŋkh. kZ dh gš tš'kkL= dk Kkrk
ughagš ft l usdUŋ; ŋ'k; l dks i <k ughagš og jktufrd dš sgšokšA jktufr dh f'k{kk ogh gš
jkt; pykus dh f'k{kk ughagš jkt; /keZ dh f'k{kk gš esMjhu jkt; &/keZ ea ntf{kr gšokj
esMjhu gšrk gš og ukšlj 'kkg ughagš

mn; u %

vxj bl rjQ vk, i vš nš kafd vŋhdh nš kae jktufrd 0; oLFk dš h jgh gš vki usfi Nys
fnukabl fo"k; eafy [kk Hkh gš

cuokjh %

vŋhdh nš kae adchys gš ogh dšv fcd l Ecu/kæ dsvk/kkj ij jktufrd 0; oLFk cuh gš mu

dchyladsvk/kj ij jkt; Hkh cusgðvls vf/kdrj jktk osFls tksdchysdsef[k; k Fls yfdu
 dN jktk bl l sHkh cMsgqA cMsjkt; Hkh cuA dchys, d l kfk vk; svls mUghausfeydj , d
 jkt; cuk fy; kj oxsgA tksyx vYhdk dsl e>uk pkgrsg mudsl keus; g l oky vkrk gs
 fd vYhdk eadchyladschp dh ekjdKv dk D; k dkj .k gS\ pfd mudksvi usv/khu djus
 dsfy, ; jki us; gh rdZfn; k gSvls nkl kadh [kjh dk dkj .k Hkh ; gh FkA , d rks; g gSfd
 i q" k dsLoHko eaftruh l gdfjrk g\$ mruh i frLi /kZHkh gA l Hkh txg ij nqV yks Hkh i sik
 glarsgA tgl fd l dchysdk ef[k; k nqV gksx; kj ml ea; g vkdqk i sik gksch fd og nit jka
 dlsfoftr djsvls bl l sekjdKv Hkh gkschA yfdu vYhdk ea; sekjdKv Nks/h l akVuk Fkhj
 , d k vYhdk ylska dk dguk gSfd vYhdk dk tc ; jki dsyxka l s0; ki kj 'kq gprk rks
 blghausmudksnsphtacgrk; r eanA , d rksclnd vls nit jh u'kq MXI A vYhdk yks cgr
 vkOked gkdj viuh ; g clr dgrsgA mudh ; jki dsfo#) rhork dlsge vius; gk l s
 ughal e> l drA gekjs; gk og gSgh ughA vki usn[k u! uyl u e. Mysk dh i Ruh usviuh
 i qrd eafy [k gSfd tc osv; sFlsrksmudsgkfk eackbfcy Fkh vls gekjsi kl cgr dN Fkhj
 tc osx; srksgekjsgkfk eackbfcy jg x; h vls ckdh l c mudsiki pyk x; kA vYhdk ylska
 dk ; g dguk gSfd tks ekjdKv vkt gedksfn [k; h nrh g\$ dks l k&M& l l s l ky ea; k
 nk&kbZ l l s l kyaeaog ; jki dsgrk; kj nsusk ifj .kA gA blghausgfk; kj fn; } blghaus } U }
 i sik fd; } ekjdKv c<k; h rkd vYhdk ylska ij budk fu; l= .k gsl dA pfd vYhdk buds
 fy, l cl sef' dy jgk gA

mn; u %
 cuokjh %

, d k D; kA
 og fl foy l ekt ughagA mudsdchyladsvki l ds l Ecl/k cgr n<+gA mudh vogsyuk Hkh
 ugha dj l drA vki nit js dls ckV/dj ml l syM+ l drsgA ugha rls Qj vkeu&l keus dh
 yMkbZgA blghausmudksbl kbZcukusdh dks' k'k dhA ; g dke 16 l l s; k 17 l l sA' kq gksx; k
 FkA yk [kafe' kujht ; jki l sogk x; h gA yfdu osmudksbl kbZcukus ea l Qy ughagA
 ml dscln blghausmudks thrusdh dks' k'k dhj yfdu mudksBhd l s1864&65 eatkdj thr
 i k; A yfdu , d Nksbykdsij budk vf/kdkj 1820&30 dsvkl i kl gksk 'kq gksx; k FkA
 cMsbykdsij vf/kdkj djuseamudks50&60 l ky yx A yfdu dks' k'k cgr igysl sdj
 jgs FkA mudksvUnj l srkMus dsfy, blghausmudksgfk; kj ck/s vls u'kk fn; kA phu dks
 blghausvOhe l srckg dj fn; kA , d l e; gkyr ; g Fkh fd i jk dk i jk phu] fd l ku l eqk;
 rd] u'ksa/kk FkA ogk dsvOhe ; q kadh dkj .k ; gh g\$ rc tkdj mudksyxk fd ge rks

x; } gea; g fdl hrjg jkcluk i MxkA
 mn; u % budsfy, vOhe ; yjki h; yk; sFkA
 cuokjh % ; sfc/su dk gh fdLI k gÅ osHkjr eavOhe i ßik djrsFksvksj ogk tkdj tejnLrh nrsFkA
 mudh phu ij i æqk fot; I ßud ughagÅ , ß k ughagSfd mlgkausphu ij vkØe.k djds
 ml dks thr fy; k gkß mudh i æqk fot; ; gh gSfd mlgkausphu dsjktk dksvi uh 'kræuokus
 dsfy, ck/; dj fn; k fd ; yjki h; kædksmlgavOhe cpusdk vf/kdkj gÅ vki mudh ccjrk
 nß[k; } ; yjki h; ; g dg jgsgåfd gea; g 0; ki kj djusdk vf/kdkj gS D; kâd ge nfu; k dh
 l okp 'kræ gS gea0; ki kj djusdh NW vki dksnuh i MxkA phu ; g dg jgk gSfd og gekjs
 l ekt dsfy, gkfudkj d gS ml ds0; ki kj dh NW ge dS snsl drsgÅ budk ; g dguk gSfd
 bl l sgeadkbZeryc ughagSfd og gkfudkj d gS; k ughagS gekjk nok ; gh gSfd i yj k l ß kj
 gekjs0; ki kj dsfy, [kyk gS ml dh vki dksNW nsuh i Mxch vksj jktk dks; g NW nsuh i Mh
 D; kâd mlgkaus; q) eaml dksgjk fn; k FkA

vkt Hkh flFkr ; gh gSmuds0; ki kj dsfy, l cdksvi usnjokts [ksyusgkæA blgkaus
 tki ku dksdgk fd nê gel spkoy [kj hnkA ml usdgk fd ge [kj h ynksyfdu ; gk rksdkbZ
 [kk; sk ughavki dk pkoy D; kâd tki kfu; kædksrksvi usbykdsdsdpkoy gh i l lh gÅ

mn; u % ; svej ffd; kausdgk \
 cuokjh % mlgkausdgk fd vki dksgekjh dkj [kj hnk i MxkA tki kuh dksy} rîgkj h dkj ; gk psych ugh
 D; kâd ; gk cgr dky ykx gS cgr gh ifj "Ñr dkj cukrs gS vki dh dkj Hkjh gS ; g
 tæky gS dkbZ [kj hnsk gh ughA ; yjki h; tkr dh tejnLrh ; gh gSfd geavi uk l keku
 cpusdk vf/kdkj gSvksj rîgavi uk cktkj gekjsfy, [ksyuk i MxkA vi us l keku dkscpus
 eaosdkbZuârd fu; e ughækurA mudk cktkj dS k gS tc eâ; yjki eax; kj eâusogk i Hk
 fd ; gk fdl h olrqdsykr eW; vksj fcØh dseW; eâfdruk vlrj gÅ i rk pyk i kp xqkA
 ejh l e> eavk x; k fd ogk fuekZk eâ20 i fr'kr ykx ml l e; Fks¼vc cgr de gS 7&8
 i fr'kr gh g& rksbrusT+ knk mudksnke c<kdj j [kus i MfsgS ckdh ykxkæ dsfy, xqk'k
 j [kuh i Mf h gÅ eukQsck forj .k gkxk] rHkh osphtædk mi Hkx dj i k; xA Lonskh ds<kpsea
 ; sl EHko ughagÅ bl eankukaphtagÅ , d rksvki cgr eukQk ughays l drA vki dscxy ea
 gh tks l keku i ßik gsjgk gSog l cdh fuxkg eagg ml jh chr ; g gSfd ml dh xqkoUkk , ß h
 ughags l drh ft l l sl ekt dksdkbZuq l ku gkA ; yjki h; ekWY ea [kj hnkj foðsk dksugha
 tkurk vksj foðsk [kj hnkj dksugha tkurkA nkskA , d l ekt dk fgLI k ughagÅ bl fy, dkbZ

e; kñk ughagā u fcØh eW; dh dkbZe; kñk gš u xqkoUk dhA ; svR; Ur vki ġh 0; oLFkk gā
gekjh ijh [krh cckñ gksx; hA ge tks [kkrsġog [kkus; kē; gš; k ughagš ge ughatkursvšġ
gekjk ml ij dkbZvf/kdkj ughagšvšġ budk ; g dguk gšfd vki dk vf/kdkj ge ekuaks
ughā

mn; u % vki dk vi usthou ij vf/kdkj ughagš--

cuokjh % ; s i x fr gā ; ġki dk ; smRd"lZ vki dh vuyākuh; rk dks l ektr djusokyk gā bl hfy, og
vkl ġh gš ccġ gā ml eal nxqk dh l EHKkouk ughagā ml ea/keZdh l EHKkouk ughagā ml ea
/keZ dh fu.kZ ughagš l drk gā ml l scpusdsfy, geus; g cuk fn; k fd /keZdk eryc
'fjyhtu' gā /keZdk eryc fjyhtu rksughagā /keZdk eryc mīpr všġ vūpr dk food
gā

mn; u % ; ġki usreke l ektādh vuyākuh; rk dks Hkx fd; kA fl QZHKġr gh ugha ijh nġu; k dh
vuyākuh; rk dks Hkx dj fn; kA

cuokjh % ml dk dkj .k ; g gšfd mudksyxrk gšfd gekjsvykok fd l h dk dkbZvFkZgh ughagā ml ea
Hkh dñ ykx] ^pūsgq dñ* gš bā kbZ r dsfgl kc l shkh všġ ; wkuh fopkj dsfgl kc l shkA
; wkuh fopkj ea tks j'skuy gšog eut; gš tksughagšog eut; ughagš osl c&gīēu gā
bā kbZ r eal gh ek; ukæabZoj dksdkbzughatku l drkA yfdu fQj Hkh bZoj ds l un'sk dk
tksokgd gš ml dk tks l epk; gšosbZoj dsut mhd gšvšġ ckdh l c fujh'ojoknh gā

mn; u % oslk'kpr gā

cuokjh % lk'kpr osuk'k ds; kē; gā lk'kqdk vki dkbZmi; kx rks l e>æA mudk rks [kkusdk Hkh dkbZ
mi; kx ughagš osjgš u ġġ bl fy, ughajgarġshk Bhd gā , d cMā etākj fQYe gā , d
bykdsea?kē/ādh , d uly gā tc osml bykdsdksmi fuo'sk cukrsgārksdgrsgāfd ; s?kē/ā
gekjsdke dsughagš gekjh l suk dseryc dsughagārksfQj l cdk [kRe dj nka ogk ds
bykdsdsyx bl uly dksġr i l lñ djrsgā

mn; u % ; g xš ; ġki h; bykdk gkxk!

cuokjh % tc mudh j {k dk l lñHkZvkrk gšrksosdgrsgāfd rē bruk i s k nsnš ge ?kē/ā dks NkM+
nāš vU; Fkk ge l cdksej nāš D; kēd osvūi knd gš gekjsfd l h dke dsughagā og i s k
dgk l s vk; sk\ fQYe ea vlx; ; g gšfd vjc nš kē ea dkbZ , d ifr; kxrk gk'h gā i ġs
j šLrku dks i kj djdsogk igpuk gk'k gā tks igp tk; sk ml dksbruk i s k fey tk; skA
, d vñeh gš ; g ml ifr; kxrk dscjseal ūrk gšvšġ ogk tkrk gšvšġ ejr&ejrsthr

- tkrk g\$ mruk i s k ystrkrk g\$svl\$?k\$khadh uly cpk ysrk g\$; yjki h; fopkj ; g g\$fd tks
gekjsmi ; lsk dk ughag\$ml sl kQ+dj nkd ; g ykeg"kd ccjrk g\$
- mn; u % b7 kbz r i wZy\$Vu vesj dk eaHkh , d sfopkj dghaughafey\$A
- cuokjh % ; g dgthavl\$ ughafey\$ksD; kkd vl; = vlrfobd g\$; yjki h; eavvlrfobd ughag\$ j\$ksufyVh
vlrfobd dk fu"kk djrh g\$ ojuk ; yjki dsy\$kska ea lgt : lk l s; svlrfobd g\$ og
u\$ fxzd g\$ bl fy, vki mudksHkh cgr djhc ikvl\$kd eryc i\$fuTe ft l dksvki dgrsg\$
ckdh nfu; k ea i\$u g\$fd ughag\$ bl dksvki Hkw tkvkd og mudsfy, [kjkc 'kcn g\$; yjki
dsy\$ks i\$u gh g\$vxj osb7 kbzughag\$ mudh tksey i d'fuk; k g\$ vki dh t\$ h gh g\$; smi
ij ; wkuh fopkj dk i fr: i .k g\$; k b7 kbz r dkj tksmudksmudh ey i d'fuk; ksdsvuq lk
dk; Zdjusl sjkdrk g\$ osv\$vj vi usekrk&fir k dh dcz ij tkrsg\$ark; g ekudj gh vkrsg\$
osdghag\$avl\$ osgekjh j{k dj jgsg\$ b7 kbz r dsfgl kc l srks; sx\$yr g\$svl\$ blyke ds
fgl kc l shka
- mn; u % D; k vki ; g dg jgsg\$fd ; yjki ea tks0; oLFk; ; cuth muearkfud ekuoh; LoHko ml gn
rd 'kfe\$y ughag\$
- cuokjh % osml dlsnckdj cuth tkseut; dh u\$ fxzd ofuk g\$ tksml dk LoHko g\$ ml dlsnckdj ; s
0; oLFk; ; cuth ; yjki dsy\$kska dh] tks l k/kj .k y\$ks g\$ mudh Hkh osg\$ ofuk; k glach] D; kkd
l Hkh eut; dh i d'fuk; k , d t\$ h g\$ ij bl 'kfa&rU= lsdh y\$kska dh n"V fudyh] ft l s
'kl d oxk\$usvachkj dj fy; k vl\$ og l c ij i frjki r dj fn; ka
- mn; u % fQj og n"V : i kurfjr glrh pyh x; h vud 0; oLFk vka ea vl\$ vkt rd g& dki k\$V ; q
rd vkr&vkr\$ Hkjr h; l ekt dh vl/kud vkykpuk & [kkl r\$ ij ; yjki h; vkykpuk dg
y& ; yjki dsvksdscn dh vkykpuk g\$ og ; g g\$; srks cgr T+knk Åp&uho dh 0; oLFk
pyk; sg\$ g\$avl\$ vkt dy rsl ekt 'kkl= eackä .koko ; k ckä .kfuTe vl\$ bl l cdlsydj
ckragl rh jgrh g\$ tksxvi t\$ h yxrh g\$ D; kkd bl 0; ki d l ekt eaog oggr T+knk utj
ughavkrh bl dk mRl D; k g\$ y\$du igysvjc l aNfr vl\$ blyke dsfolrkj dks l e>uk
Hkh vko' ; d g\$ bl dsvHko eagh ge vl; k; djrsx; sg\$
- cuokjh % blyke viusmn; ds le; , d rjg l sb7 kb; r dh i frPNk; k gh g\$ ftu y\$kskausb l dks
Lohdkj fd; k] mudk LoHko ; yjki h; y\$kska l svyx g\$ y\$du mudk /keZkkl= b7 kb; k adk g\$
; g Qeyrnfde dh ckr g\$fd ; s, f'k; k ea i bk g\$ /k] ox\$g&ox\$g\$; sT; kklrQdy fd l l k
ughag\$kr\$A 'kq ea l f\$; kausb7 kb; kadh rjg ; g eku fy; k fd fn0; rk bl l d kj eaughag\$

b7 kbZyKx ekursg8fd fn0; rk bl l d kj l scKj g8 og bl l d kj l scKj g8 bl fy, fd l h
 Hh : lk eafn0; dksbl l d kj ean[kuk /kezo#) gSvKj b7 kb; kaushh bl fopkj dksmruh
 rhork l sugraekuk ftruk blgkaussekuk D; k8d ; sb7 kb; r ij , d l dKj ds: lk eai8k gq A
 ml l s; g l eL; k [MM+gksx; hA e/; , f'k; k vKj i jshKj r dk bycdk bl l d kj eafn0; rk dks
 n8krk gS vKj muds i M8d ea [MM+ gks jgk bLyke l d kj eafn0; rk ugha n8krkA ; s yKx
 jktu8rd rkdr ds: i eai8k gq ft l eacMh 'k8ä FkA ml us, d cgr cMsbykdsdksft l ea
 mlkj h vY8dk l syxkdj e/; , f'k; k rd dk cM+HhKx vkrk g8 vi usfu; U=.k eaysfy; kA
 ml dksfu; U=.k eays&yrsbudh 'k8ä p8d x; hA 300 l ky eaoscyghu gksx; A fQj 950
 dsvkl ikl r8pZyKx vk; § mlgkaus/hj&/hj sbudkstruk 'k8 fd; k vKj ml dscn blgathr
 fy; kA dkyk8rj ear8kausv8k/8eu , Eik; j] m8kfu; k l k8T; cuk fy; kA l u-632 l sysdj
 950 rd vjc yKxk8dk dky g8 950 dscn l sr8pZyKx vk; § ckdh yKx vk; § eak8y Hh
 vk; § og mudk gh dky g8 1258 rd vjcl8dk [kyhQk jgk] y8du ml dh d8bZrkdr ugha
 FkA jkT; mudk FkA 1258 ea eak8y vk; § mlgkausmuds [kyhQk dksekj fn; kA ml l e;
 eak8y8ea; g ekU; rk Fh fd jkt ifjokj ds0; f8ä dk [kau ughacguk p8fg, D; k8d ml ead8
 'k8ä g8 ; s [kyhQk jkt ifjokj dk gh Fk] ml dk [kau ughacguk p8fg,] [kau cg8k rksvf8"V
 g8 tk; sk] fd l h dh l yk8 ij eak8ykaus [kyhQk dks, d dkyhu eay8v8k vKj ml ij ?k8/s
 nk8/s fn; sfd t8s [kau cgsog dkyhu eagh l ek tk; A ml dksekj dj f [kyhQr dksgh [k8e dj
 fn; kA ml dh c8/h l sfd l h d8c; kg fn; k vKj c8/sd8v8us; gk y8x; § ox8g&ox8gA tc
 'k8ä vjcl8dsgkFkA l study x; h rks; g ekU; rk fd fn0; rk bl l d kj ea ughag8 cnyhA
 b8ku l syxkdj e/; , f'k; k rd ds i j8sbykd8eay8x igys l s; g ekursf8sfd fn0; rk l d kj
 eag8 t8 k ge y8x ekursg8 ge y8x ml d8cM8 'k8L=h; : lk e8ekursg8 osmrus 'k8L=h;
 : lk ea ugha ekur8 y8du os; g ekursf8sfd bZoj l d kj eag8 ml dk igyk v8x8 b8ku ds
 y8xk8usfd; kA b8ku ds y8xk8usdgk fd vYykg dk l lnsk gedk8ek8Een l kgc ds }kj k feyk
 g8 vxj ek8Een l kgc ds }kj k feyk g8rksm l l m8k l sgh mueafn0; rk vk x; hA vYykg dk
 l lnsk /k8j .k djusdsdkj .k os vYykg dsuj l sl Eie gksx; A bl rjg osfn0; FkA igyk
 v8x8 mlgkaus; g fd; k fd t8sHh beke cusog mudk o8kt g8 ml h l s > xM8 g8/kA vyh
 okyk > xM8 ; sgh g8 y8du ml eabeke d8u g8 d8u ughag8okyk jktu8rd l oky x8k g8
 e8; l oky ; g g8fd fn0; rk bl l d kj eag8fd ughag8 l 8h y8x ; g ekursf8sfd ek8Een
 l kgc ead8bZfn0; rk ughag8 oseut; g8 ost8 skdh l c eut; g88 sgh l k/k8j .k eut; g8

bZoj ustksnönir Hkstk Fkk] ml sog l Unsk nsuk Fkk] ml sfd l h dksysuk Fkk rksml nönir us mudksysfy; kA ; sl a kx gSfd mudksfy; kA mueaviusvki eavkSka l svyx dkbZ; k&; rk ughaFkA ospusx; sFkA egt ek/; e FkA f'k; k ykka dk ; g dguk Fk fd mueafn0; rk g& yfdu ml l e; vjc ykkaea>xMk gksjgk FkA [kyhQkvdscin igyh rkdr ep/kfc; kvka dsifjokj eax; kA ep/kfc; k usviusvki dksjktk ?k&"kr dj fn; kA mul sigys [kyhQk gh FkA jktk Hkh Fk] [kyhQk HkA ml dscln nksjktodkadsyxk vk; } os [kyhQk gq A yfdu , d nlr js dlsekj dj gh gq A os [kyhQk g& yfdu ekj dV ds } kjk gh l Ük ijforZu gqk g& bu l c phtkadh dN Nk; k l ekt ij gksh gh gkshA 950 dsvkl ikl l Qh ykx [M&gksx; A l Qh ykkausdguk 'kq fd; k fd bZoj dh Hk&ä eayxsyksk] l k/kdkaeafn0; rk fn [krh g& osdN dg nrsgrksQfyr gkstrk g& ospeRkj dj l drsg&vS pfid osbZoj dh l k/kuk eayxs g& mlgkausdN fl f) ; k ikr dj yh g& bu fl f) ; kadsdkj .k buaeafn0; rk g& ; s, d rjg l s l f&; kadh ey ekj; rk dk fu"ksk FkA rhuka l emk; k& f'k; k] l eph vS l Qh& eacgr >xMk gq/kA , d nlr jsdksclZr djusdsfy, dkbZr\$ kj ughaFkA l eph T&knk 'k&ä 'kyh jgsFksrks mlgkaus f'k; kvka dks cgr ekj kA ml h ea; g gqk fd f'k; kvka dks feó ea viuh f [kykQr LFkfir djudk ek&k fey x; kA Qkreh&vuq kf; ; kausogk f'k; kvka dh f [kykQr [Mh& dj nh] rpdZpfid l f&; kads l E idZea vk; } bl fy, os l eph FkA tc rpdZjkt; LFkfir gq/k] og l eph jkt; FkA rc f'k; k feó ij geyk dj jgsFk& mudksyxk fd ; srksgekjsgkFk l sx; kA mlgkaus n[kk fd gekjs gkFk l srldr tk jgh gS rks D; k dj& dS smudk epkcyk dj& rks f'k; kvkausnLrshkstkuk 'kq fd; k& ftudksvkt dy vkr&?krh dgrsg&

mn; u %

fQ; knhu nLr&

cuokjh %

^fQ; knhu* vkt dk 'k&n g& mlgkaus ml dks dkbZuke ugha fn; kA os , dk/k txg l Qy gq] yfdu T&knkj foQy gh gq A ml dk dkj .k ; g Fk fd ml tekusdsjktk cgr gh 'k&kywFkA os, d fdyseajgrsFkA ml fdysdh igjnkh , d rjg l sfgtMk&vS xykela dsgkFk&eaFk] mudspkj&vS xykela vS fgtMk&dk , d dop cuk jgrk Fk vS osmuds ifr cgr gh fu"Bkoku FkA pfid os l ekt l sdVsgq Fksrks vS fdl h ds ifr mudh fu"Bk gksugha l drh FkA ml dksHk&uk cMk&ef' dy Fk] os l Qy ughagq] yfdu mudscjks&; g dgk x; k fd , s k nh l kg l rksvkeh u'kseagh dj l drk g& mudks^g' k&l u* dgk x; kA g'kh'k [kk; sgq ykx g&g' k&l uA bl h l sv&st&dk ^, l f l u* cuk g&

mn; u %

; sg' k&l uk&dkshkstk&rsdgk Fk&

cuokjh % cxnkn HkstrsFlš nf'ed HkstrsFlš tgk budsx<+Flsogk HkstrsFlsfeó I Å blyke , d rjg dk iR; kjki .k gSbl ijsl ekt i jA vjc ylx Hk ; g ugraekursFlsfd fn0; rk I Å kj eaugra gÅ oseDdk&enhuk eafoxg dh i ntk djrsFlÅ foxg dh i ntk djusdk eryc gSfd fn0; rk ; gk gÅ ; s l kj k l ekt , d k gh FlÅ ml ea, d i R; kjki .k gq/k] blyke dk mn; gq/k vls blyke us; g dgk fd fn0; rk bl I Å kj eaugra gÅ tks; g ekusk fd fn0; rk I Å kj eagš og uk'k&; gÅ car&f'kduh gÅ I kjse/; , f'k; k eacð dh efrz, kœdlsmlgkusrk&Mk] bl fy, budks^car ½cð ½&f'kdu* dgk x; kA mudk ; g ruko gedsl e> eavkuk plfg, FlÅ blyke dlsgeusvi uk nœeu eku fy; kA D; kœd ge mudks, d: lk ekursjgš geus; g ugrans[k fd blyke eaHk foHktu gSvls ml eadn ylx gš tksgekjsfudV gš tks; sdgrsgq yM+jgsgš fd I Å kj eafn0; rk gÅ geamudk gkfk i dMek plfg, Flk] mlgæet car djuk plfg, FlÅ ogk dk foHktu ; gk Hk cuk jgk FlÅ vjc ylx Hkjr dlsHk usea l Qy ugragq A fl U/k mlgkusr thrkA 1192 bLoh eai Fohjkt dsgkj usdsckn gh mudksfnYyh eai š tekusdk ekšk feyk] yfdu fnYyh ea'kk l u LFkfr djusdk eryc nš thruk ugraFlÅ nš thruseamudksdk Qh l e; yxk vls f[kyth vls rœyd nkukoa kœdsk ku ; s l EHko gls ik; kA 1350 bLoh ds vkl ikl , d rjg l seflye l Yrur ; gk iui ik; h& vo/k vls caky eÅ vo/k vls caky dh l Yrur adjh&djh 1350 bLoh ds vkl ikl gÅ bl 'kk l u dh i ntk dls l e>uk cgr t+ jh gÅ ml dh nk&ru ckraeglo i wlgÅ , d og l sud 'kk l u gÅ l sud ylx ; gk vk; sgÅ rc rd ; gk l sud 'kk l u ugraFlÅ eryc ; gk xlp gš ml dk et[k; k gš cgr l sxplœd sylx gš tksLo'kfr gš vls muea, d jktk gSvls jktk vœdsk Hk Lrj gÅ , d uhpsdk jktk gš fQj ml l s Å ij ds Lrj ds jktk gš cMk jktk gSoxš g&oxš gÅ ; sjktu s rd rl= uhps l s Å ij dh vls [Mk gq/k gÅ ; sylx ckj l svk; s l sud ylx gÅ ; s 'kk l d ugragš ; srks fu; l=d gÅ blgkusr vkdj LFkkuh; ylxœdks fdukjsdj fn; k vls l c txg vi usylx cBk fn; š tks l sud ylx gš tksfotr k gÅ ek ykusr vkdj mudkseul cnkj uke fn; kA ml l sigys dñ vls uke gÅ 'kk l u dh izkkyh ; k 'kk l= bñ ku dsylœdsk ikl gš vjc ylxœdsk ikl ugra gÅ tc mlgkusr jkt l Ūk, ; [Mk dh gârks 'kk l u fof/k bul syh gÅ mleku l kekT; eaHk budk i Hko gÅ Hkjr eaHk tseflye jkT; [Mk gq/k] ml eal suk mtcd ylxœdsgkfk eagš ckj oxš g] tks vi usvki dksœy ugragrš rœij dk oakt dgrsgÅ vki ; g l e> ylfT; sfd rœij dh Nfo Hk; kud gSvls tks vi usvki dks^rœijh dg jgk gSrsog Hk; dks mri kfr djusdsfy, gh dg jgk gsklA og vi usvki dks Åpk fn [kusdsfy, ugragd jgk gskl] og

vkrfd r djusdlsdg jgk gskA nll jh ckr ; g gSfd mudk l sud rl= ckgjh ykxkack gS
 vls fujl rj ckgjh ykxkack gA ml eackj l sgh ykx vkrsgA os; gk dsylox ughagA ; gk ds
 ykx i jklr gksx; A vxj ; gk dsylox l suk eaughagA rksbl dk eryc gSfd muds ikl 'kl=
 ughagA mudk 'kl= j [kusdk vf/kdkj gh [krE gksx; kA 'kl= cckj gksx; A rhl jh ckr ; g gS
 fd Lojkt; dh 0; oLFk [krE gksx; h] ckgj dh 0; oLFk vk x; hA ; sfglnlrku ea igyh ckj
 gqvk FkA exy 'kl u Hk l sud 'kl u FkA os dksZ 'kl u ugha dj jgS mlgkx; gk , d
 dj&izkkyh cuk nh] ; g dj fn; k] og dj fn; k& ; sT+knkrj fujkZd FkA pfd vki tgk jkt;
 dj jgsgA ogk dh l eph 0; oLFk dksm [MM+dj ugha Qad l drA cgr&l h phtA l svki dks
 l e>kf k djuk i Mf k gA rks tks l e>kf k fd; k gSog ; gh gSfd mlgkx eflnj dks Hk nku ns
 fn; k] ; sHk dj fn; k] ml ea og Hk dj fn; kA yfdu mruh gh cMh fLFkr ; g gSfd mlgkx
 VDI dk fg l l k kny fn; kA muds igys NBok Hkx jktk dks feyrk FkA ; svk; srks blugkx
 vk/k dj fn; k fd mRi knu dk vk/k fg l l k jktk dks fey skA jktk dks vk/k nusdsckn ckdh
 ykxkack Hk nsuk i Mf k gskA ml dsckn fdruk fd l ku dks cprk gskk] bl dh vki dYi uk
 dj l drsgA 1350 l syxkdj 1707 bLoh rd efl ye 'kl u dk l e; gA ; sjkt; , d k gS
 ft l ea 'kl u ughagA fu; U= . k gA ml dsckn ejkBs [Mf gkstkrsgA mudk fu; U= . k Hk i jnsk
 ij ughagA nsk dscMf fg l l sij mudk 'kl u gA ml ea i gMh bykdscpsgq gA ml eajkt i w
 cpsgq gA ge jkt i rkdh cMh fulnk dj rsgafd mlgkx viuh cSV; k exy k dks C; kg nh]
 oxjg&oxjg] yfdu ge ; g ugha n [krsfd , d k dj ds mlgkx viuh iztk dks cpk fy; kA
 mudh iztk cph gZgS og muds 'kl u eagA muds 'kl u dk eryc fd og viusLo 'kl u
 eagS vkrrk; h ds 'kl u l scph gZgA bl dk Js jkt i rkd dks fn; k tkuk pfg, fd os buds
 l kfk t+ j vk; sij og , d rjg dk l e>kf k FkA og mlgkx viuh iztk dsfgr eafd; kA os
 [kp cgr vkjke ; k vkuln eaughagA mudh bT+r pyh x; h gS osyxkrkj i js kku gh gS
 yfdu viuh iztk dsfgr dsfy, muds; smfpr yxrk gA ejkBs vk; srks ejk Bkadh 'kfa
 [Mh gksx; h vls 18oha' krk n h eamudk exy ka l sHk T+knk cMh i Hko gS ft l {ks- l smudks
 VDI fey jgk gS og exy ka l scMh gS yfdu LFkuh; 'kl u exy ka ds gkFk eagh gA osexy
 l uk dks VDI ugha n jgsgS ejk Bk dks gh ns jgsgA ejk Bk dk l e; 90 l ky rd jgrk gA
 muds vxj 150&200 l ky fey tkr srks; s l c [krE gk tkrA muds mn; l sgh efl ye
 'kl u dk Hk; [krE gksx; k Fk yfdu ml dh tMa [krE ughagA FkA Lo 'kl u nsk jk LFkr i r
 gsk t+ jh FkA og ugha gqvk] yfdu mudk 'kl u [krE gksx; k] mudh txg ejk Bk dk

'kkl u vk x; kA ml dk xkso de ughagA vaxt lausml dh vufpr fulnk dh gA vki ; g nS[k, fd fdu ifjflFkr; ka eosjg jgsgA mudsiki viuh l suk cuk; sj [kusdsfy, iS k ughagA mudsbl dsfy, yxkrkj t uk iM+jgk gA pfid ; sjktLo ikusdsfy, exykads rjhdsblreky ughadj l dr3 bl nsk dsyxlkadh voKk ughadj l dra exy yxlkadlsbl nsk dsyxlkadh voKk djuseatjk Hkh l dlp ughagkrk FkA ij ejkBladh l hek gA bl l hek eajgrsgq mudsdl phtacpkdj j [kuh iM+jgh gA ; g fd ed yekukads l bud 'kkl u dks l ektr djusdh flFkr eosughagA mlgal e; feyrk rks50&100 o"lzeos; g dke 'k; n dj nra

bl l e; vaxt+vk; svk; mlgkuseq yekukads cuk; srl= dks Lohdkj dj fy; kA viuh mi flFkr ml eans[kh vk; u fl Qzogh] cfYd ; si plfjr fd; k fd osml dh fujlurjrk ea gA l kjk bfrgkl ml hrjg l sfy [kx; kA Hkjr dsbfrgkl dk u; k l h dj .k rS kj dj fn; k x; kA vdcj dlsegku cuk fn; k x; kA pfid vaxt kadks [kq vi usvki dlsegku kukuk Fk] v'kkl dlsegku cuk fn; k x; k] vkfnA

ml jkt; dh Nfo vkt dsdyDVj jkt eaga dyDVj ckj dk vkneh gA ; sckj dk vkneh gkdj 'kkl u dj jgk gA tgk og 'kkl u dj jgk gS ml l ekt l sml dk dkbZ l EclU/k ughagS ml eaml dh dkbZ#fp ughagA dl nj dsfy, og ogk vk; k gA og eul cnkj gA ed yekukaustlseul cnkj 0; oLFk 'kq dh Fkh] og ml dk mlkjkr/kdkjh gA ml dk dke VDI ol ykuk gsvk; 0; oLFk cuk; sj [kuk g&'kkl u djuk ughagA ge Lorl= gksx; syfdu vi us yxlkai j geusfu; l=.k os k gh cuk; sj [kuk gA gekjsylox gh Lorl= gS pfid geskk os 'kkl u ds l Ei dZ l snj jgrsgS ylx gekjsLorl= gS yfdu rl= mu fl) klr ij py jgk gS tks efl ye 'kkl u dsnk ku cusvk; vaxt kadnsku l q<+gq A ml ekeyseavkt Hkh ^gekjk rl= ijk/khu gS ; stc rd ge ughal e>ak3 ge bl dksHkjr h; jkt; ughacuk l dra

Hkjr dh 'kkl u 0; oLFk eaVDI Aij l suhpsughavkrk] uhspl sAij tkrk gA jktk dk ml eaHkx gA vHkh Hkh tksgekjh jkt; 0; oLFk gS og jkt; 0; oLFk bl eku; rk ij gSfd jkt; dk Lokfero gS jkt; dksVDI yxkusdk vf/kdkj gS og ft ruk plgsVDI yxk; A ml dk Hkx bl fy, fuf'pr gkrk Fk D; kad l ekt dlscgq l kjh pht kad sfy, 0; oLFk djuh gkrh Fkh %ml dksjktk dh Hkh 0; oLFk djuh Fkh] rkyk dh Hkh 0; oLFk djuh Fkh] eflnj dsfy, Hkh 0; oLFk djuh FkA bl fy, l c pht kadh 0; oLFk dk l keF; Zml ds ikl jguk plfg,] bl dk dkbZ vk; plfjd fof/k&l Eer-Lohdj .k geusughafd; kA 0; kogkfd : lk l sogh gksjgk gS tks

eky dky l sgrk vk; k gA Lorl=rk dscln ; g fu.kz fd fdl kukadls [krh ij VDI ugra
 nsuk i Mxk& cMh ckr gA vki usfdl kukadls NMI+fn; kj bl fy, NMI+fn; k fd brusyEcs l e;
 rd Nf" k dh {kr gPZgSVkS osviuk thou [Mk+ djA ; svki dlsnfu; k eavkS dgraugra
 fn [kk; h nskA gekjs; gk, d }S gA gekjh cf) ea, d dksuk ml l shjk gvk gStksif'pe l s
 geusl h [kk gSVkS , d dksuk ml l shjk gvk gStksgeusvuh ijEijk l si kr fd; k gA ; s
 nksuk l kfk pysjsgA l ekt dlsge NMI+Hh gg gaviusfgl kc l spyusdsfy, vkS geus
 og rl= Hh cudj j [kk gStksml ij cks gSVkS ml dksviusfgl kc l sugrapyusuk
 pkrkA ; svf/kdkj l qhe dksZdk ; k dshz 'kl u dk D; kagksfd tyhdewgls; k ugra; k ; s
 vf/kdkj jkT; dksdS sgsx; k fd l rh&i Fk gls; k ugra ; snS kuk vkpk; kd k dke gS l ekt
 dk dke gA vki l n ea; sfu; e dS scuk l drsgA l rh i Fk 'fop ØKTV* ugra gA jkt+dksZ
 l rh ugra gkrkA tc l rh okyk l oky vk; k Fk eus; g izu mBk; k fd tksL=h l rh gsm l ds
 vk/kj eardZgSfd , d l nxqk] , d fu"Bk ifr&i Ruh dschp gS rksml l Ecl/k ealFkjrk
 jguh pfg, A og flFkjrk dny HMsrd 'fä; ka l sugra jgrh ; k HMsrd 'fä; k Hh ml ea
 yxrh gS HMsrd 'fä; k dks tkr j [kusdsfy, ; g vko'; d gSfd vki ml eavnHkr l kgl
 fn [kk; j fd ge bl l Ecl/k dksuk; sj [kusdsfy, viusdksfynku rd dj l drsgA
 cfynku jkt+ugragkrkA dj kMa yskae dksZ, d cfynku nrk gS yfdu ml l sb l ckr dh
 ifr"Bk jgrh gS ml dksvki usekU; dj fn; kA yfdu nsk dsfy, cfynku nsuk cgr cMh ckr
 ekuh tkrh gA eku yfyt; sgekjk dy phu l sgh ; q) gkst; j ge viusl sudk dksj .kls= ea
 Hkst nskA

mn; u % ml gacfyunku dsfy, i fjr djakA
 cuokjh % i fjr djakA l rh dj kMa? kVukvkaeal s, d ?kVuk gkrh gkschA ij l sud ml l sdgacMsi kus
 ij cfynku nrs gkS yfdu nsk l sgekjs l Ecl/k dsdkj .k nsk dh j {k.kh; rk vki dksvko'; d
 yxrh gS yfdu bl l jLij fu"Bk ds l nxqk dh j {k.kh; rk vki dks ugra yxrhA eus ml ea
 l oky mBk; k Fk fd vki eqscrk nft; sfd , d vki dsfy, l nxqk ugra gS ml jk l nxqk gS.
 nksuk cfynku gA nksuk dk rdZ; gh gSfd dñ ew; thou l sT+knk eglo i wkZ gA vki ; srks
 ugra dg jgsfd fd l h i Ruh dks ifr ds l kfk viusl Ecl/k ealFkF; Ro ugra nS kuk pfg, A vki
 ; g ugra dguk pgrsfd mueafu"Bk hurk gkS yfdu ; g dguk pgrs gSfd ml dh fu"Bk dk
 dksZ l Ecl/k ml dsejuse Qfyr ugra kuk pfg, A thou eglo i wkZ gS rksvki dksml l=h dk
 thou eglo i wkZ yxrk gS yfdu l sud dk thou eglo i wkZ ugra yxrkA

- mn; u % ml eardZ; g gSfd , d Hkh l rtsLoBNk l sugragrA tksrdZdj jgsgS mudk dguk ; g gS fd ; gk LoBNk ughj etcjyh gA bl sgh vaxt kausHkh i plfjr fd; kA
- cuokjh % yfdu ; g dS sfl) gksfd og LoBNk l sugragA vaxt lads'kq dsl ekt 'kfl=; kausbl ij cgr dke fd; k gS , d h ?Kvukvka dk l xzj fd; k gA ml ea vf/kdkak ea ; g ik; k x; k fd ftudsl rh gksl sjkd fn; kj osthou Hkj i jskku jgh D; kAd mudksviuk thou full kj yxrk FkA mudksyxrk Fk fd ml gks, d eW; dsfy, viusvki dks i Zr fd; k Fk vSj mlga ml l sjkd fn; k x; kj vc muds thou dk vFZD; k gA ; s vaxt ladh fy [kh ?Kvuk, i gA blga fglwlykx ughafy [k jgA fglwlykx fuf"Ø; gh gksx; sgA mudh jk k jkeeksu jk; dh rjg dh flFkr gksx; h gSfd osbl rdZl s/oLr gksx; srksrdZugradj ik jgsgA yfdu ; jki ds ykx gh rdZdj jgsgSfd ; sfop= ckr gSfd ft l usl rh gksudk izk ysfy; kj tc og l rh gksl sjkd nh x; h rksml dk thou] thou gh ughajgA og l c pht lal snij gksx; kA ml us l c dN NkM+fn; kA ; g rdZfd og LoBNk l sugradj jgh Fkh bl dk vk/kkj D; k gSVkS l sud LoBNk l sdj jgk gSbl dk vk/kkj D; k gS
- mn; u % bl dk fu/kkZ . k dS sglxk\
- cuokjh % eA; g dg jgk gprfd l rh gksudsi Fk dksuk; sj [kuk t+ jh ughagA l Hkh i Fk/vk/ean's k&d ky dsvuq kj ifjorZu gksuk plfg, A vki ml dksuk dj nA vPNk gh gS yfdu ml ea l ekt dh l gefr rksgh vki us, d , d k ruko i sk dj fn; k fd fl=; k l rh ughagsjgh gS yfdu l rh eflnj eaykx tk jgsgAvkS vki dks ml gajkdusi fyl Hkst uh i M+jgh gA ; g vuqpr gSVkS l d n ea, d vkneh ughagStks [kMk gkdj dg l dsfd ; sfujFkZ gA vki vius l ekt dh voKk ughadj l drA vki viusvkpk; kAdsi kl tkvA jkT; dksvxj ; g yxrk gSfd ; s xyr gS rksvkpk; kAdsi kl tk,] mudsl e>k; } mul sdgA vkt rd , d k ughagv k fd dHkh ml l e; dsvuqhy dksZu; h ckr vk; h gksvSj vkpk; ZvM+x; sgkafid ughj ge bl sugha ekuA Hkjr ea dHkh ; g l eL; k ughavk; h fd fl=; kAdks mudk vf/kdkj ughafn; k tkuk plfg, A
- mn; u % bl fu.kZ dk vf/kdkj jkT; dksugragA ; g fu.kZ mudk gksuk plfg, ftudh bl fo"k; ea xqjh l e> gA tS s dy&l kfgR; fo"k; d el ys mlgha ds vkpk; kA ; k fo'kSkka ij NkM+us plfg, A
- cuokjh % jkT; ; nPNd : lk l sugrapyuk plfg, A ml dh Hkredk gS yfdu og , drjQk Qs yk ugha dj l drkA vHkh rks; gh gS yfdu Hkjr dsfpluru dsfgl kc l s, d k ughagkuk plfg, A

mn; u % I ekt dh l oklæfr gskuk pkrfg, A
 cuokjh % jktt dksn. M dk vf/kdkj g\$ fof/k dk vf/kdkj I ekt dh fofHkÉ I hFkkv/kædksGÅ clnjxkg ea
 ynusdsfy, vk; sl keku ij dj yxk n\$; ; g jktt dk vf/kdkj gÅ ml dksdHkk&dHkh ; sfu. k\$
 djuk i MskA tksvkrFkd 0; ki kj xfr'kny g\$ u; si ðk gksjgsgÅ; k u; h fLFkr; k; i ðk gksjgh g\$
 mudsckjseog fu. k\$ djsfd bl eaVdI yx I drk g\$; k ughA yfdu tks i jEi jkxr : lk l s
 r; g\$ mudsog ifjofr' ughadj I drkA fd l ku l sml dksNBok Hkkx feyuk gSrsog ; g
 ughadj I drk fd ræ l sNBsHkkx l sT+k nk fy; k tk; skA 'kkl= eafy [kk g\$fd yMbzgksjgh
 gkxh rks pksk Hkkx fy; k tk; sk] yMbz ugha gksjgh gkxh rks NBk Hkkx fy; k tk; skA bl l s
 T+k nk fglhwj ktt ugha sl drA yfdu ; jki dsjkt dsfy, dkbzck/; rk ugha pfd ck/; rk
 rksrc gks tcf d ekfyd fd l ku gkA ogk ekfyd jktt g\$ og ftruk pksysyA osrks bl
 vuq/lk ij g\$fd ræ bruk yxku nksrksj gks\$ ugha nksrksugha j gksA

mn; u % osgVk nksrfgaD; kkd ræ mudh tehu ij [krh dj jgsgkA
 cuokjh % ogk jktt dks 'kfa' g\$fd og ogk l c pyk; \$; gk jktt dh ; s'kfa ugha g\$fd og euetk
 pyk; A ; sdkbz l k/kj .k ckr ugha geus vaxtæ dh 0; oLFk dks cuk; sj [kk g\$; sHh v/kjk
 l R; gÅ vaxtæ us ml dks vf/kd vks pkrjd : lk fn; kA yfdu bl dk ewy rks eq yekuk ds
 l e; ds'kkl u ea [Mk g\$vk gÅ ml eaLFkkuh; rk dk fu'k\$ gksx; kA Hkkj r dh viuh i jEi jk ea
 LFkkuh; rk dk eglo jgk g\$ n\$ k&d ky dk eglo jgk gÅ og igysLFkkuh; gkxk ml ds Å ij
 fQj l f<+k [Mk gkxh ; jki dh izkkyh f'k[kj l suhps vkus dh gÅ jktt f'k[kj ij gkxk
 igysLFkfi r gkxk fQj ml ds vusV gksvks fQj esj dk ekLVj gkxkA gekjk fpük Hkkj rh;
 g\$svs 0; oLFk ; jki h; g\$ bl fy, dN pyrk ugha

tc ; g dgk tkrk g\$fd 12 djM+yks 'buQkezy' {ks= eavks 1-2 djM+'Qkezy' {ks=
 eag\$ ml dk dkj .k ; gh g\$fd yks viuk l Ecl/k jktr l= l sugha n\$krA ; jki dk vkneh
 ftruh vki kuh l scd dsiki dtZyus igp tk; sk] viusm | e dsfy,] mruh vki kuh l s
 Hkkj r dk vkneh dtZyus ugha igp skA og viuh i pth l sviuk m | ks [Mk dj skA ml ds
 gkfu vks ykHk dk og [kp ekfyd gÅ gkfu gkxh] og Hkkj r sk] ykHk gkxk rks HkA ml gksv
 vki dksn ij fd; k g\$vk gÅ vxj ; srl= muds i jk; k ugha yxrk] osbl sl ohdkj dj r\$ bl l s
 l gd kj dj rA ; srl= gv k nft; \$ gekjh vkFkd i xfr vki kuh l snq qh&pks qh gks tk; sk]
 ml dsfy, dN vks djsudh t+ jr ugha \$ ml dsfy, i pth ugha pkrfg, A rl= dh e/; LFkrk
 gV tk; s; k viuk rl= [Mk gkst; svks rl= o yksæ dk fcyxko [kRe gkst; \$ fQj n\$ [k; s

fdruh tYnh rjDdh glxh vki vaxth dksGVk nft; } v/kk dke rlsbl h lsgls tk; xkA
vaxth, d rjg dk Qlnk gA og ^v;lq* dh rjg gA tS s?MkVik v;lq dsdkj.k, d gh fn'kk
eans[k l drk gS oS sgh vaxth dsdkj.k ge, d gh fn'kk eal kp l drsgA gedksogh/; ku ea
vkrk gA ge viusl ekt ea; MfyTe gh n[kkA ge l kpx; ; g vaxthadh cuk; h 0; oLFk gS
vls bl dksenyuk plfg, A bl dks tc Hkh cnyusdh ckr vkrh gS ge ; gh l kprsgAfd
jkt l Ukk ds h gkS ge ; sugha l kprsf d l ekt ds k gA jkt l Ukk l ekt dk, d NkV&l k
fgLI k gA ; svdsyxk/th th dg jgsFA osdgrsgAfd eap; g l e> eaugha vkrk fd ; s
MekD h ds iNSD; ka iMgS D; kad jktk eavls MekD h eaD; k QelZgA mudk 'kl u gekjs
thou dk FkV&l k fgLI k gS cMk fgLI k rls l ekt eagh gA mlugaus dgk fd l kfyLV yk
jkt; dh cgr ckr djrsG mudksnnsjkt; A ujbnzno dks izkuel=h cuk nS budksjkt;
l ka nA ; stksdjuk gSdjA dka dks l ekt [Mk djuseayxuk plfg,] xlp&xlp tkuk
plfg, A xk/th th dks; sckr l e> ea vk; h yfdu bu yskA ea; s l e> ugha gA ; sbrus
fu'Ø; gAfd xte Lojkt dk eryc gh ugha l e>ka blugaus^xte Lojkt* dk vFZ^xteh.k
fodkl * fudkyka bl l sT+knk gk; kLin vls D; k gsl drk gA

mn; u % D; k xte Lojkt dh 0; oLFk Hkjrh; l H; rk dh 'lq vkr l sfeyrh gS. ml dk igys igy
mYy[k dgk gS vls fd l : lk eagS.

cuokjh % gesk l sgA Lojkt dsdbz: lk gA xlp ml dh cfu; kn gA bl fy, xk/th th dks xte Lojkt
dguk iMA ; yki eaxte Lojkt ugha gA ; yki dh ryuk eagekjs; gk D; k gS bl dksfpar
djusdsfy, mudksxte Lojkt dguk iMk yfdu oS sviuh 0; oLFk Lojkt; gS egt xte
Lojkt ugha xlp Hkh ml ijh 0; oLFk dk, d vak gA tS sifjokj, d vak gA epln ykB
t; ij eaFk mlugaus^tul Ukk* dsfy, , d y[k fy [kA byk Mkyfe; k ml sydj vk; hA byk
Mkyfe; k ejh Hkh fe= Fkavls mudh Hkh ml ea; g Fk fd gekjs 'kl= eal=h yxkrkj ijk/khu
gA og ; k rlsfirk dsv/khu gS; k ifr ds; k i e dS og LorU= ugha gA LorU= oS; k gh gk
l drh gA vius; gk xf. kdk gh LorU= gA ; smugausml fucl/k eal kcr fd; kA byk Mkyfe; k
dks'kk; n ; svPNk ughayxk gkA osog y[k ejsikl ydj vk; havls dgk fd ; sykB l kgc
usfy [k gS vki Nki nft, vls bl ij dN fVi.kh dj nft; A, d l Eiknd dsukrseap;
; g mfpr ughayxk fd eLo; aml ij fVi.kh d: A eusizkUr vls iadt th dksdgk vki
nksab l ij fy [k nft; xkA mudk y[k Nki ml dsmUk eabu nksad syk vxysvad ea
Ni A izkUr usep; seutefr fn [k; hA epln ykB dk ijk y[k bl /kkj.k ij v/krj r Fk fd

i#WFKZ rks i#k dsfy, g\$ L=h dsfy, ugha pfid i#WFKZ L=h dsfy, ughag\$ bl fy, og
 I Hkh voLFk v/kaev/khu g\$ ^euqefr* eadghaughafy [kk g\$fd L=h dksfi rk dsv/khu jguk
 pfg,] y\$du ml dk ;svk'k; ughag\$fd og Lorl= ughag\$ ^euqefr* eai#k D; k g\$bl dh
 0; k[; k g\$ i#k dk eryc g\$ifr] i Ruh v\$ cPpa ifjokj dh bdkbA i#k dk eryc ^esy*
 ughag\$ i#WFKZ bu l cdsfy, g\$ xgLFk dk dke ; K djuk g\$ I Hkh ; K g\$ nku Hkh ; K g\$
 gou Hkh ; K g\$; kfu ; K v\$ gou vyx&vyx pht ag\$ geusgou v\$; K dls, d eku
 fy; k g\$ og /keZds: lk eatkshkh dj jgk g\$ l c ; K gh g\$

mn; u %

/keZ; kfu dUk; o'k tksHkh fd; k tk jgk g\$--

cuokjh %

'kL= dk vkn\$ k g\$fd vxj ifjokj dk eq[k; k i#k g\$ ml dsdH Hkh dj useam l dh i Ruh dh
 l gefr vko'; d g\$ cgr l h ifjLFkr eai f jokj dh eq[k; k L=h Hkh g\$ ifjokj dsnl j sykska
 dh l gefr l sos; K dj jsg\$ bl fy, i#WFKZ eal cdk vf/kdkj g\$ l fio/khu curs l e; ; s
 l oky vk; k FkA pfid gekjs if. Mrka dls; sekye FkA ml g\$ausdgk fd gekjs; g\$ ifjokj dls
 v\$ fo[kf. Mr ughafd; k tk l drkA ifjokj v/kkj Hkh jktu\$rd bdkbzg\$ vki tksok/ dk
 vf/kdkj 0; fä dlsnjsg\$ bl l svukpkj Q\$y\$ki D; kfd ifjokj dh , drk [k\$e g\$stk; s\$A
 l fio/khu cukr l e; ; srdZcgr et e\$rh l sfn; k x; k FkA dH y\$ksausdgk vki dh M\$e\$ h
 dk rkuk&ckuk xlp ds v/kkj ij [k\$e g\$uk pfg, A xte dh l epk; ds: lk ea, d b; U\$ g\$
 ml dksr k\$+ughal dr\$ ml dh voKk ughadj l dr\$ og vuyä; g\$, s scgr rdZfn; sx; \$
 y\$du osVd ughal d\$ pfid ge fcuk l e>sfid ; jki ead; k g\$vkj ml dh 0; oLFk Lohdkj jgs
 FkA

; jki ea'k\$ä rU= dh l ok\$prk vko'; d g\$ og rHkh g\$ l drh g\$tc ml dsv/khu
 v\$kaeackbz l EclU/k u g\$ä t\$ sgh mueackbz l EclU/k g\$okj osl ekuUrj 'k\$ä ds: i ij [k\$e
 g\$stk; \$ bl fy, mudk fc[kjk jguk vko'; d g\$ ifjokj ds Hkh osbl fy, f[k\$yQ g\$fd
 ifjokj Hkh jktu\$rd 'k\$ä dks l EHKfor p\$ks'h g\$ pfid ifjokj l EclU/k ij v/k\$jr g\$ ge
 , s k ekursg\$fd ; s l EclU/k gh jktu\$rd l U\$ dks l gh fn'kk eaystkusdk rjhd\$ g\$ l drsg\$
 jkt l U\$ gekjsfy, viusvki eaojs; ughag\$ jkt l U\$ /keZdh j{kk eal gk; d g\$ rHkh og
 ojs; g\$ /keZdh j{kk eao\$ rHkh l gk; d g\$kh] tc l ekt eal EclU/k\$ds: lk eatk\$keZLFkr
 g\$og ml ij v/k\$jr g\$khA gekjs; g\$ l EclU/k\$ dh Loh\$fr g\$ mudsfy, l EclU/k l eL; k
 izkku g\$ bl fy, mudsfy, ; g vko'; d g\$fd osl Hkh l EclU/k\$ dks l ek\$ dj\$ os; wku dky
 eaHkh l ek\$ g\$] vkt Hkh l ek\$ g\$sg\$ vkt ; jki ea40 ifr'kr fo\$ky rykd eacny

tkrsgā fd l h vġġ I ekt ea, d k gksrksosfopfyr gġstġ; ħ yfdu ; ħ kġ h; fopfyr ughagkrā
 mlġkous vius 'křā&rl= dks vuyġākuh; cukus ds fy, ; g 0; oLFk dh fd 'křā&rl= ds
 vykok dġbz l EclU/k u gġā ge I ekt dks vuyġākuh; cukuk pġgrsgġ bl fy, ge 'křā&rl=
 Hġh , d k pġgrsgġtġsl EclU/kādsdu/kāi j [Mġk gġā

mn; u %

I keġtd l EclU/kādsdu/kāi j---

cuokjh %

tc og xMēM+djarksdu/kk f>Mēl fn; k tk, vġġ og uġpsvk tk; sġā ; s, d h ckr gStġs
 gekġsgġ if. Mr dġekyē gġ yfdu vaxt ħ i <+fy [k x; k vkneh bl stkuuseav l efġġgġs
 x; k gġ pġd vaxt ħ Hġk'k dsdġj . k fey jgsKku eabl dh dġbz l Efr ughagġ bl fy, ml dġs; s
 Kkr ughagġk gġ pġd ml dġs; s Kkr ughagġ og bl stkuuk ugha pġgrā ; g ckr gekġs
 0; ki d l ekt dġs Hġh ekyē gġ 'kġ; n vaxt ħ i <+fy [k s yġskāeal scgġr yġskā dġekyē gġskā
 bueacgġr l syġk mu ifjokġ dġsgġtġs i j E i j k r f'k (k. k l sfudysgġ yfdu gġ l e; dk
 viuk , d egġokġ gġrk gsvġġ ml egġokġ dġs l efġġ tġsrkdroj gġ r; djrk gġ mlġkous
 r; dj fn; k gġ vki ml dġs y r ekursgġ Hġh ml dk ifrdġj ugha djrā

mn; u %

fQj bl oā ft l dġs; s ġrk gġ ml dk D; k nġf; ūo gġk\

cuokjh %

>B dġs l Kġckġ dguk i M r k gsvġġ ml ea 'křā vk tkrh gġ l R; dġs nġ ckġ dguseagh
 mruh 'křā vk tkrh gġ geus l R; dġs nġ ckġ D; kġ , d ckġ Hġh dguk ugha 'kq fd; kā
 nō&cy ge eavkuk gġ ; sl c c M ħ l eL; k, j ughagġ Nġh l eL; k, j gġ eukōKġfud l eL; k, j
 gġ

mn; u %

gekġh xte 0; oLFk ; k ġpk; r 0; oLFk dk xgġk l EclU/k gekġh tġr 0; oLFk l sgġ o. kġ
 0; oLFk l sgġ bl ġj geackr djuh pġfg, A ġj bl l ġgysblyke vġġ fġlġv/kādschp ds
 l Eok dġstkuuk pġfg, A

cuokjh %

bl ġj vġh FġM ħ nġ eackr djrā ġgysdġ vġġ ckr dj yā blyke ġj ckr dj rsgġ , d
 oġD; dguk eā Hġy x; k fd l ġē; kā dh l ūh vġġ okgoh 'kġ [kġ earuko i bġk gġkā ml ea
 fn0; rk ds i ū ġj , d rġg dk ruko Hġkġr ea i zV gġkā Hġkġr ; k Hġkġrh; mi egk} hi ds
 vf/kdġk yġx 1/2 x Hġx 80 i fr'kr 1/2; g ekursgġfd l ūQ; k seafn0; rk gġrk gġ os Hġkġr vġġ
 , d rġg l sfġlġw/kez ds Hġh vf/kd fudV gġ vxj geus bl dġs Bhd l s l e > k gġrk vġġ
 rġfġd Lrj ġj blyke l s l ūn fd; k gġrkġ ge blyke dh bl /kġk dġs i ūV dj l drs Fġā
 geabl ġj l ġpusdh t+ jr ugha Fġh fd gedġsmudġscnyuk gġ mlġkous gedġs nġeu eku
 fy; k vġġ geus Hġh mudġs nġeu eku fy; kā gekġk mul s l ūn ugha gġs l k; k& pġd gekġk

mul s l økn ugrags ik; kj ft l dh jksd mudh rjQ l sFkh gh vlsj gekjh rjQ l sHkh gksx; h
 bl fy, viusdksjyoh l e>usokys 80 ifr'kr eq yekukædksfglnwviusl kfk yusl sjg
 x; Å ;svkt Hkh l EHko gÅ ml l sbLyke dk , d Hkkjrh; Lo: lk fudysx vlsj Hkkjr eamRi é
 l æV& tgl; nksvyx&vyx nfv; k; , d ml jdsdvkeu&l keus [Mh-g& dk funku gksk vlsj
 gsl drk gSog l økn nfu; k Hkj eabLyke dksdkbz; k Lo: lk nÅ ey vjc yskædsvykok
 ckdh l c ylx ; g ekursgæfd fn0; rk bl l d kj eagÅ pfd og muds l ædkj eagsvlsj
 cgd æ ; k mudh gh gÅ

vYhdk ea1950 dscin bzl kbzgak 'kq gq/ka 1950 rd os; jkisi dsvkf/kiR; eaFkA
 muea, d Hkkouk Fkh] , d vkræ xlsj ol ml dsdkj .k osbz kbZugragA tc ; jkisi h; pysx; §
 blgkaus, d vk/kfud jkt; ogk ij cuk fn; kj og mudsdchykbz<kpsij , d iR; kjkisi .k FkA
 jkt;] vk/kfud jkt; dchysdksugrækurkj og dchysij vkjisi .k gÅ ml vk/kfud jkt; l s
 fuiVusdsfy, mudks, d l ekulrj l æFk plfg, Fkh /keF= plfg, FkA og /keF= mudk
 viuk ugrags l drk Fkh pfd muds/keZdk dkbzrl= ugragÅ mudh jkt l Æk Hkh ugraFkA
 tsgh mu ij jkt l Æk vkjisi r gbj ml l fuiVusdsfy, mlga/keF= plfg, FkA mlgkaus
 bz kb; r dksLohdkj dj fy; ka yfdu , d l ækku dsl kfk fd mlgkausdgk fd ræ bz kbZytska
 dh ; g ekul; rk fd bz oj bl l d kj eaugrag§ ge ugræku l dra ge ; g ekursgæfd gekjs
 ig [ksvHkh Hkh bl l fv eagÅ ostlfor ugrag§ osdghavlsj gævlsj ogk l osfujl rj gekjh
 j {kk djrs gÅ gekjsdY; k.k eayxsjgrsgÅ ge mudh i n k ugraNkM+l dra vki ns[k,] ; s
 fcYdy fglwnfv gÅ osdgsæfd iscu nfv gÅ mlgkausdgk fd ræ vxj bl dksLohdkj djrs
 gsrksge rfgæku yrs gÅ ræ bl slohdkj ugra djrsrksge rfgæugrækurÅ bz kbz r us
 l kpk fd vk/kk vYhdk eq yekukædsgkfk eapky x; kj vxj ge ugrækuæ§ ; sckdh vk/kk Hkh
 gedksugræfeyskA mlgkausku fy; ka l isogk dk ppZ; g ekurk gSfd i wZkaefn0; rk gÅ
 mueadn , d h 'kæ gStksvki dsdY; k.k eal gk; d gsl drh gÅ ns[k,] bl rklod ruko
 eacy fdruk gÅ bz kb; r dk vlsj bLyke dk Lo: lk , d rjg dk vkjisi .k gÅ tkeut; dh
 i kNfrd ofuk g§ ml ij df=e vkjisi .k gÅ vxj ; sckr dHkh rlo ij vk; h] eryc ekuus
 ; k u ekuusdsLrj rd vk; h rksuf'pr rlsj ij tksmu ij vkjisi .k gSml dksGvk fn; k
 tk; skA osv iuh vsd ugraNkMæa mudh vsd ; g gSfd fn0; rk l d kj eagÅ ; sgekjk l gt
 vutko gÅ ge bl dks vius nsud thou l s tkurs gæfd gekjs Hkærd l d kj] Hkærd
 rkuk&ckuk ds Åij dkbz 'kæ gÅ , d rsi je 'kæ g§ cæ g§ ; g l Hkh tkursgÅ vYhkh

yks Hkh tkursgåfd dkbz, d ije 'krä gStkscä dsts h gÅ ml dsvykok 0; kogkfjd I Ükk
ds: lk eacgr I kjh 'krä; k gStkgekj s i wzt gß tksn&'krä; k gß osHkh gekjh j {lk djrh
gå

bl dk 'kkL= dsy Hkjr eagÅ ckdh txg og fopkj ds: lk eß , d ekU; rk ds: lk ea
gå 'kkL= Hkjr eagSrksvxj Hkjr earldr vkrh gß bl 'kkL= eaHkh rkdr vk; skA I d kj
Hkj dsbzl kbz; k eq yeku ; k dñl vlskæabl ekU; rk dkseuusokysylskadls 'krä feyskA
; k rksblyke ; k bzl kb; r ea l dkkj gskk ; k yks mlgaNkA+nakA bl fy, Hkfo"; bl ij fuHkj
djrk gSfd ge viuh fdruh 'krä fn[krsgÅ pñd gekjs 'kkL= eacy gå ml 'kkL= eacy
bl fy, gSfd og uß fxzl gå og euU; dsLohkko dsvuodny gß ml h ea l sfudyk gå mudk
ru= Lohkko dsfoijhr gß ml ij vkjksir gå

igysft I xyrh dh ckr gß] og xk/kh th I shk gßA xk/kh th usf[kykQr vkUhsyu ea
næfUn; kads idM+fy; kA næfUnh vjc i Hkko ds yks gß tksogkch i Hkko dksekursgå
cjsyoh mudsf[kykQ gksx; svls vaxtæds I kfk py x; Å tksgekjs I kfk gks pfg, Fksos
gekjsf[kykQ gksx; svls mlglæus i kfdLrku cuok fn; kA eqlye yhx dh fgUhrku ea dkbz
gß I; r ughaFkA og vpxtæus tcnZrh cuk; hA os 1940 rd dghaHkh thr gh ughajgsFkA
mÜkj insk eamudh FkA&cggr I hvA Hkh dæad I sde FkA ; g , d cggr cMk [ky Fk ft I ea
fcfV'k yks thr x; Å xk/kh th tkursFksfd ; s [ky gksjgk gå mlglæus ml dh dkV djusdh
dk'k'k dh] yfdu dæad ds yks bl dsl e>rsgh ughaFkA bl lfy, vls dkbzmudsl kfk gh
ughafkA osyxkrkj fpYyk jgsgÅ'fglñæeqlye , drk' yfdu xyr ?kklsij I okj gå ; sgekjs
ck) dæadh fpürk dk fo"k; gksuk pfg, FkA xk/kh th vls ekqEen vyh dk I ækn vkf[kjh
fnukæß f[kykQr vkUhsyu dscIn] cggr egUoi wlgÅ xk/kh th dksed yekulædschp tkusgh
ughafn; k tkrkA eqlye usk dgrsgåfd eq yekulæ sge ckr djæß vki dkæ gkrsgåmul s
ckr djusokyß vki rksfglñwgÅ xk/kh th dgha bl ij viuh vki fÜk izdV djrsgå rks
ekqEen vyh mudksfæh ea tok nrk g& ^vki dks; g tkuuk pfg, fd blyke dsvuod kj
fo/kezl I Ur ; k /kekRek I sÅpk nqV eq yeku gkrk gå* blyke dh bl LFki uk ij gekjs; gk
cggr fookn gksuk pfg, Fk fd ; sds sgls I drk gSfd fo/kezl I Ur I svki nqV eq yeku dks
Åpk ekuksæ ; g /kezdheWy ckræadsfo#) gå yfdu fd I h usdñ ughadgA , d vkneh us
Hkh xk/kh th dk I efkz ughafd; kA fd I h useqEen vyh I sugradgk fd ræ xyr ckr dj
jgsgkA xk/kh th fl Qz; sdgdj jg x; sfd ; g blyke dh rfigkh 0; k[; k gß ejh ughagÅ bl

mn; u % rjg l stskedlsgedlsvktlnh dh yMkZdsnls ku feysFls osge pnd x; A
 ; s l p gSfd Hkkjrh; l H; rk dh 0; oLFk ea iwlrk g\$ tksvc vRe&foLeR gA fQj bl ea
 vRe&l Urksk dS sgS geusn'kZka dh i jEi jk ea Hkh fi Nyh vusd 'krkfcn; ka l s dkbZ cgr
 ; kxnku rksfd; k ughagA ge ; sughadg l drsfd geuson&onkUr dh 0; k[; k eacMk Hkkjh
 ; kxnku dj fn; kA gekjs; gk l k/kd gq gA dbZgq gA xk/lh dsvykok vki ds ikl u; sfopkj
 okys0; fa cgr gA ughA nk&ru&pkj g\$ eku yfht; A yfdu ewHkr fplru djusokysdkbZ
 cgr gA ughA i gyh ckr] ; svRe&l Urksk dh Hkkouk bueadgk l svk; h gA nll jh ckr] egh
 fuxkg eafglu/vkausde&l &de fi Nysdbzn'kdkaeaNk/ki u cgr fn[kk; k gA /kaZ ky th us
 Hkh , d ckj ep l s; skr dgh Fkh] tkeqsl e> eavkrh gA tc foHktu dsckn i kfdLrku
 dls dnl i S sgeanus Fls ge ml ea Nk/s i M+x; A vki cM+snsk Fls vki cM+l ekt Fls
 nk&pkj&i kp djM+#i; seavki bruk Nk/ki u D; ka fn[krsjgs rhl jk] gekjs ikl , d Hkh
 i kfk.kd xBFk blyke dh l e> dk ughag\$ tksgeea l sfd l h usfy[kk gksfd gekjh n"V l s
 blyke gSD; k] tksfd l h l aNr okysusfy[k fn; k gA tcf d nkj k f'kdkg usfy[kk gA ml gaus
 Qkj l h eadBZ l aNr xBFkads vuopl n dj k fn; svk\$; gk dh i jEi jk dks l e> usdh dks'k'k
 dhA

cuokjh % i gyh ckr rls; g fd ; s l Urksk dgk l svk; k vki usn[kk gksk fd xk/lh th vdsys0; fa gA
 tks'fgln Lojkt* ea; g dg jgsgafd gekjsyke xkyke ughag\$ i <ky[ksyke gh xkyke gA
 pfd os vaxtka ds v/khu gA gekjk cgd q; d l ekt xkyke ughagA ; s l Urksk bl h ea l s
 fudyrk gA osdghal dV eaughagA l ekt viusdks l dV eabl fy, egl u ughadjrk] fd
 tS k neudkj h ru= vke ykka i j ; yki ea Fkk] oS k ru= v/khurk dsckotm Hkkj r dsykeka
 i j ughavk; kA bl ckr dk fd ge cgr ekjsx; \$ xk/lh th us, d txg mlkj fn; k gA xk/lh th
 dks; g dgk x; k fd ed yekausgedlscgr mRi hM+ fd; k gA bl i j osdg jgsgafd yMkZ
 eayke ej x; \$ ckr [kRe gksx; hA yfdu vaxtka ds'kkl u dh ckr ejus l s[kRe ughagk hA ; s
 gedksviekfur dj jgsg\$; sT+knk xgjh ckr gA yfdu bl eaHkh xk/lh th ; sdg jgsgafd
 bl dk cks mlgha i j i M+jgk gStksvi usvki dksmudsl d kj dk vax cuk; sgq gA; k mudks
 viusl d kj dk vax cuk; sgq gA 0; ki d l ekt i j bl dk dkbZks- ughag\$ og viusvki dks
 vaxtka dk xkyke ugha ekurk] bl fy, ml ea dkbZ l dV okyh Hkkouk ughagA ; sfopkj rHkh
 fudyrsga tc paks h gA 0; ki d l ekt dksdkbZ paks h ughayxrhA vc osv i uh rFkz k=k
 djustk jgsgar ksdjustk jgsg\$ ml eadkbZ jkcl usokyk ughagA mudsl d kj dkspykusds

fy, tiskHh phtavko'; d gš mudksdjuseaosl eFkZgš bl fy, l eFkZughagšfd mudksdkbz
 djusnsjgk gš osbl fy, l eFkZgšfd mueadkzbZfuf"Ø; ughagš osLok/ku ykx gš LorU=
 ykx gš LorU=rk mudsLoHko eagSvš osml dk Hkx djrsjgsgšvš vHh Hk dj gš
 bl fy, og l dV mueaughavkrkA nū jh ckr vki us; g dgh fd geusi frfØ; k D; kughadA
 ; sckr l gh ughagš ; s/keā ky th Hk dgrsFk ejk ; g dguk gšfd fyf[kr l k{; lk; klr ugha
 gkA tksqk gš osml dk , d Nk/k&l k fgLI k gh gksgš ckdh phtafy [kuseaughavkrkA

mn; u %
 cuokjh %

[kkl dj Hkjr tš h l H; rke a--
 ed yekukadsckjseagedks^l R; kFz izk'k' eafeyrk gš tš sbueafy [k gpk for .Mk gSoš s
 muds; gk Hk for .Mk gš ml dksvki cgr xEHkj ughadg l drā yšdu , d k ughagšfd ykxka
 usxEHkjrk l sml ij i frfØ; k u dh gkA ; k nkjk f'kdksj usdh gkA nkjk f'kdksj dsml djus
 eairk ughafdrus if.Mr l gk; d gq gkA xgu l økn gpk gkA ; s if.Mr ykx fuf"Ø;
 ughaFkA if.Mr ykx Hk l kō jgsFkš mudksn[k jgsFkš l e> jgsFkA ed yekukads; gk , d
 cgr cMk ruko i šik gpk fd i ek.k D; k gš ge fd l dsekua rlsNg Ldwy i šik gq] tksØ; k [; k
 dj jgsFkA ml eai gyspj .k eadgku rls keusFk ghA ml dsckn ; g gpk fd ekšEen l kgc
 dk vkpj .k Hk gekjsfy, i ek.k gš mudk l kjk thou&olk gnhl ea vk; kA yšdu gnhl
 mudsckn gh fy [k x; k gš rksml eamudh Lefr gš ftu ykxkads; kn Fk ftUgkmsml dsckjs
 ea l qk Fk] mul sl qdj ; sl c fy [sx; A yšdu osHh thou ds l Hk dk; žyki kadsfd l h
 fu; e eack/kusdsfy, lk; klr ughaFkA rls, d Ldwy i šik gpk] ft l ea; g dgk x; k fd dgku
 vš gnhl dsvk/kj ij ge ; sfu.kž dj naxsfd bl ifjl.Fkfr eaD; k mfpr gš D; k vufpr
 gš Bhd bl h l e; , d oxZ i šik gpk ft l us; g dgk fd ršgkj h ekU; rk fd l h dke dh ughagš
 ge bu ekU; rkvkadsdkbz egūo ughanA gekjsfy, rksdoy mlUgkmsD; k dgk] mlUgkmsD; k
 fd; k] ; sgh egūo i wZgš ogh gekjsfy, i ek.k gš vki dksvk'p; Zgkxk fd , d [kyhQk us
 viusthou Hkj rjcit ugha [kk; k] pfd dgku ea; k gnhl eabl dk dkbZ i ek.k ughafeyrk
 fd rjcit dš s [kuk pfg, A ml usdgk fd ogk ft l ckr dk dkbZ i ek.k ughafeyrk og eš
 dš sdj l drk gš

ed yekukadh l eL; k ; g gšfd mudks, d k yxrk gšfd vxj os [ky rksrksvi usvki dks
 cpk ugha i k; A bl fy, osfd l h l økn dsfy, rš kj ughagš tisknj k f'kdksj okyk fdLI k gš
 og Hk l økn dk fdLI k ughagš og fdLI k ; g gšfd ge mudh ckr eku yā mudh ckr eaHh
 rūo n[kusyxa pfd og dēj ughagšbl fy, og ; sl c dg ik; kA rksml dh i frfØ; k ea

vlsjætc isik gq/ka ml l el; k dlsfglnwlyk viuh f'k'Vrk eaviusÅij ysyrsga pfid
 'kl= cf) fglh/kaeacgr ga ; sl e>uk fd mudh l el; k dsfo"k; eamUgkaus ugha l kpk
 gskk) ughatku gskk(l Elko ughag cgr ylskaustku gskk) yfdu mul sl ðkn dš sdj) os
 rš kj gh ughag vki usdgk fd bZoj , d gš yfdu og vki dsdgul srks, d ughagstkrka
 pfid og bZoj dh l el; k ughagš ed yekudh l el; k ga ed yeku ; g dgrsgšfd bZoj
 , d ughagš bZoj døy ; g gšft l dksge bZoj dgrsga vki dgrsjfg; } vki dsdgusdk
 mu ij dkbZvl j gh ughagkka bl l ðkn dsughagusdk , d cMk-dkj .k ; g Fkk fd fglh/ka
 usmudk, d l emk; ekudj mul sl ðkn djusdh dks'k'k dhA os, d l emk; ughaosdbZ
 l emk; ga muea l Qh gš f'k; k gš l eh ga vxj fglhwmudschp dsbl rklud vlurj dks
 igpku dj mul sl ðkn djrsrks'kk; n ml eal sdN fudy vkrka

mn; u %
 cuokjh %

pfid os, d , d&l k l emk; gSgh ugha u fglhugau ed yeku ga
 , d clr rks ; g gšfd os , d&l k l emk; gšgh ugha nu jh ckr ; g fd fglh/kausmudh
 enj l ka sfudyrh l hFkfud flFkr dks ikef.kd eku fy; ka mul skr djuseadN ugha
 fudyska ; k risosenj l kaehkh QelZdjra vc tš snoclunh dk enj l k gš og vjc ylska l s
 i hkkfor ga ij ml dh VDdj eacjyoh enj l s [MšggA fglhwmudks vius i hko ea yra
 vl y ea; spæl glsx; h fd fglh/kausmudh cgq a ; k dksNMM+fn; k x; ka

mn; u %
 cuokjh %

; sb l fy, gq/k D; kaid geusmudks l e>usdk iz kl ughafd; ka
 vl y eavæst+ylsx cgr nV ga mudh dVyrk dksvki eki ugha l dra ; sHkkouk mlgkaus
 fglh/ka vlsj ed yekulaeMkyh fd ed yeku , d l emk; ga geua18oha'krkCnh eatls l h[kk
 Fkk fd vOxku vvx gš rQelZvyx gš vjc ylsx vvx gš f'k; k vvx gš l eh vvx gš
 l fe; kaal Qh vvx gš vy gnhl vvx ga 18oha'krkCnh dh bl l e> dksmi ; lsch cuk; k
 tk l drk Fkk) yfdu væstæusvkdj ml i fØ; k dksjkd fn; ka væstæusfglnwvlsj ed yeka
 dksckkj dj fn; ka , d k gSughæ tc væst+ylsx ; gk vk; } rc ed yekulaedh l a ; k 10&12
 i fr'kr l sT+knk ugha gšdy vkcknh ea vlsj tc væst+; gk l sx; src mudh l a ; k 25
 i fr'kr glsx; h ga cMk /kelRj.k væstæus tekus ea gq/k gš vlsj væstæus dkj .k vlsj
 væstæusdgus ij gq/k ga væstæus; g n[k fy; k Fkk fd ; sylsx bZ kbZughags l drš dN
 fp<+ga ; sHk Fkk fd os'kl d Flsvlsj geemudscjkj sea i frj kka os'kl d gš ge ij
 vR; kpkj dj jgsgårksge muds/keZeadš stk l drsgš ; g , d jkd Fka yfdu os k dN
 ed yekulaedscjkj searc rd ughaFkk) pfid ed yeku 'kl u ugha dj jgsFka mlgkausdgk fd

ed yekukadh iB ij gkfk j [ksrksosfglnq/ka ij ncko cuk; xsvlš oscgrkædksed yeku
cuk naxd ojuk dkbzdkj .k ughagA ; stlenj vuqkr l sugrafudy l drk fd vaxtæds90
l ky ds'kl u eos10&12 ifr'kr l sos25 ifr'kr glsttk; A

Ekp;s; g yxrk gSfd ; scgr cMh l eL; k gSfd Hkjr h; mi egk}hi eæd yeku fglng/ka
dsfo#) [M&sgA yfdu ep;s; g vk'kk gSfd fd l h u fd l h fnu osbl o&eul; dksN&M+n&A
ml dk , d cMh-dkj .k ; g gSfd tks/kkj .kk mlgkæusblyke dh cuk yh gš og gekjsLoHko ds
foijhr g&vš tks&eul; dk vk/kkj gA osml /kkj .kk dksN&M+n&A

mn; u % ij fglnweku l Lo; adk fi Nys l &M&+ l K l kyka ea cgr cgh rjg l s l kehj .k g&vk gA
l Ppkbzrks; gh gA

cuokjh % ; srksi < &fy [ksdN e&Hkj ykx gA

mn; u % l &N&r dsif. M&ædh fdrkcaif<+} mul sckr dfj ; } ; gh vuqko g&rk gA

cuokjh % mudh l eL; k ; g gSfd , d pyr k g&vk egkojk g&rk g&vš og dguseavk tkrk gA tc
vaxt+yk&ædk ; gk'kl u g&rlsU; k; &0; olF&k eacgr l kjsfglnwpysx; A osck& .k gš nf{k.k.k
Hkjr h; gA nf{k.k.k Hkjr h; k&æavuqkl u cgr gš fof/k&fu"kk cgr gA ostksdi M&dpgh ea
igursg& osuf"k) gA ostc d&Z l svkrsg& l cl sigysngjh ij viusdi M&mrkjrs&g&
vš os"V igursg& osvius?kj k&æamu di M&ædsi gudj ?k& ughal dr& mlgkæusb l eL; k
dks, d }&k l šk djdsy dj fn; k gSfd og l d kj vyx g&vš ; sl d kj vyx gA T+knkrj
Hkjr h; kadh ; sl eL; k gA Hkjr ea; sdgk tkrk gSfd tc v&kh vkrh g&rls>æ tkrsg& tš s
i M+>æ tkrsg&rlsm [M&us l sjg tkrsg& dN ; g gSfd vius; gk d&yl& l k&rs&g&fd Bhd
gš v&kh fudy tk; src n& k&A

ckr ; sgSfd ejk vš ejsbz&oj dk l Ecl/k v}š dk gA ge n&æka , d gh gA muds
fcuk e&ædN g&gh ugh& ; sckr [k&h fglnw&ne&x l sgh fudy l drh gš fd l h vš l sugra ij
ejš [; ky l sl Hk&ea; sg& vaxt& i < &fy [ksyl&æ&æ&Hk& ; sg& osbl dksdguk H&ay x; } yfdu
ft l fnu dkbzcyi &æd ; g dgusyxs&rlsmuds, d feuV ea; kn vk tk; s&ka dkbZ l kehj .k
ughag&vk vš g&rk Hk& ughag& n&u; k ea, d k ughag&rk fd bruh v&l kuh l syl& cny tk; }
mudk LoHko cny tk; A mudk egkojk cny x; k gš muds&ys&usdh Hk&"kk cny x; h g& cl
bruk gh gA

mn; u % ij gekjh ij h jkt l Ûk d&srksvki dg gh jgsg&fd ml dk fopkj ij k if'pe l sfy; k x; k gA
ml dh ij h t&ku Hk& l keh&N&r gA

- cuokjh % gekjsukslj 'kgh dsylskladks vaxth eaulsVax djuk vkrk ughagā ; k tksgekjsm | ks eaylks gāmudksvki , d fpēh fy [kusdksdglē mudks, d MMV djusdksdglē nl ylkāeals, d vlnēh feysk] tksog Bhd lsdj ik; skA viuh Hk'k eaos; g dj l drsgā vxj viuh Hk'k dh NW glsh rls 'kk; n dj ysā yfdu vaxth dksfQj Hk NMFsugragā vxj vki mudks l h/lsdfg; sfd vki vaxth dh txg viuh Hk'k dk BLrēky dlft; srksosugragā og pkgs xyr vaxth glē xyr MMVax glē yfdu og mlgkajsV yh gS vls muea, d h vl j {k gsf d mudksyxrk gsf d vxj mudksdñ vls djuk i Mf rksos 'kk; n gh dj ik; ā bl fy, osvaxth dks NMFsugragā ; sdñ os h gh ckr gsf d ge fneks l sl kehñr gq ugra gē yfdu gedks tks l kehñr rl= feyk gē ml l scgj fudyuseamj yxrk gā vl y ea; s gekjh v/; skvladh xMēM+gā mudh xMēM+ugragā
- mn;u % ughā l k/kj .k ylk Hk ifjofrē gq gā vki vxj mudh ckrphr l fū; s; k l Ekor%, d ijk jktuērd ny gh , d k gā l ūk/kjh ny gh , d sgā
- cuokjh % gedks tks xl l k gē ml dsdkj .k gedksyxrk gsf d ; s, d sglsx; ā ; s dguseagekjk xl l k i dV gls tkrk gē bl fy, , d k gā yfdu , d k dñ ughagā ekDI bknh ylk Hk l kehñr ugra gq gā ekDI bknh ylkā l s vki FkMh nj ckr dlft; srksos/kj'kk; h gls tkrsgā mul s; g fudy vkrk gsf d viuhscr ij mudks [kp fo'okl ughagā vHk ge ; ykī dscls> l snes gq gā l d kj ea i Hkō mudk gh gā f'k{k eayxsgq gekjsylks tc dkbz i plzfy [krsgā ; g l kpdj fy [krsgāfd ml dks tc dkbz ckgj dk fo}ku i <sk] rksog dghaukjt+rksugragk tks; skA , d k ughagāfd mudks; sytyp gsf d , d l ehukj eamudkscyk yskā dñ ful'Ø; rk gā dñ mudsHkrj , d h rel gsf d osmudksukjkt+ugragā dñ glksftueaykHk Hk glskā ftuea; sHk glsk fd dēj; j cusck] ughacusk] oxjg&oxjgā
- mn;u % l āñr rd ds, d scgr l sif. Mr fey tkrsgā tks l Eekutud fn [kusdsfy, Lo; avius okāe; dh vuxy 0; k[; k djusl sugraprdā
- cuokjh % efryky ogk x; kA efryky cgr cMk if. Mr FkA ml usfdrk fy [k& ^ij l s'ku*A ml ea ml us; g fy [k fd gekjk 0; kdj .k cgr Åpk gā ; ykī dsylks vkt Hk ml gn rd ugra i gpdā yfdu ; s0; kdj .k dsylks dj D; k jgsgā D; kdj jgsgā ml eaD; k nēk jgsgā i Hkus ij mlgkajs dgk fd fu% s l dsfy, dj jgsgā ; st+j gsf d l kbd vls VDUklykē dh ftruh full kjrk ge nēk l drsgā ; ykī h; kausugragā [k glskā l kbd , oaVDUklykē us, d 'k&rl= i bk fd; k gā ; skr 'kk; n efryky dks l e> eaugravk; h glskā yfdu l kbd

vlsj VDUklykth gh l c dñ gš ogh Kku gš , d k og ughækurka yfsdu tglk og jg jgk gš
 ogk dsyxs l kbd & VDUklykth dksviuh JSBrk dk l kku cuk; sgq gš ml dsf[lykQ og
 dñ cksy ughal drkj bl fy, og dg jgk gš; kdj .k Åpk rkscgq gš eq-smul sxozegl ð
 gkæ k gš yfsdu og cskj gš ml eal sdñ 'kæ rksugrafudyhA , d h flFkr gekjh gšfd dñ
 rksge 'kk; n fnXkæer gš cgq yskæ dks ; syx jgk gšfd ; gk 'kL= cgq Åpk gš ml ea
 thou dh xqkoUkk dh j {kk gkæh gš yfsdu og vHk Bgj ughædj ik jgk gš og l d kj ea
 Lohdk; Zgh ughagš ml dksclsyusl sD; k Qk; nK vxj ; s, d ckj l e> yafd Hkkrh; l H; rk
 dsLo: lk dsvuqny gh nfu; k gSvlsj ; sÅij l si{ki gš tksbl ij nkrhu l Ksl ky eagvæ
 gš vxj vki viuh ckr dks tlg l sclsyusyxskš og ncko eavk tk; xA vxj ; sfo'okl
 mueai ðik gsktk; sosl c ogh ckr dgusyxæA ckæ .k vlsj {kf=; dk vRefo'okl ; k oš; dk
 ; k fd l ku dk tskl gt vRefo'okl gSog vHk geeavk; k ughagš bl fy, ge tsktkursgš
 tksekursgš ml dksdgusdh flFkr eaughagš ge ml dksviuseu eanckdj j [krsgš

mn; u %

cuokjh %

gekjsl ektæeLojkt; dk Lo: lk dc rd l fØ; jgk gš
 ; s1192 bLoh rd jgk gšcfYd 1350 bLoh rd jgk gšT+knkrj nsk ea vlsj tc rd
 fot; uxj Fkk rc rd ogk jgkA djy eatc rd /kæjkt dk 'kkl u jgk gšrc rd jgkA tglk
 rd ; sLFkkh; 'kkl u jgk] ogk rd og jgkA tc LFkkh; 'kkl u m[kM+dj mlgkausn jk
 'kkl u vkjlsir dj fy; k og pyk x; kA yks vHk Hk ifjokj ea oš sgh gš ifjokj ea os
 Lorl= gš yfsdu nsk ealorl= ughagš tksmudk viuk nsk gš viusLFku] viustuin os
 Lorl= ughagš

mn; u %

cuokjh %

vki dg jsgš 1350 bLoh rd ; k bl sFKMk vlxseku yj Lojkt; 0; ogkj eajgrk gš xke
 Lojkt; vlsj tkf&0; oLFk tMh gðZphtagš l kfk eadke djrh gš xke Lojkt; dh dYiuk
 ; k 0; ogkj tc iHnsfl eV tkrsgš nc tkrsgš rc tkf; kædk D; k Lo: lk cprk gš
 og ncrk ughagš ijsedLye dky eaftruh yMk; k [kki i p; k; rkausyMh gš vfo'ol uh;
 gš blgkausukfnj 'kkg dlsekjdj Hkxk fn; k FkA vki mudso. ku i <ærksckVaf[ky tkrh gšfd
 vjsD; k yks gš D; k xlp gš gj xlp eæy gš dqrh yMfsgšvlsj i ès i ðik gkæsgš gj xlp
 eapkj&i kp ?kMh gšvlsj ijs xlp eafdykclnh gš bl fy, eq yekula vlsj vaxtæausbudk
 neu fd; k] l ffer vof/k eafd; k gš fujUrj ughafd; kA vxj fujUrj fd; k gkæ] rks; k rks
 os [Re gks tkrs; k ge [Re gks tkæ yfsdu ; sgsfd vq/kh vk; h vlsj pyh x; hA mlgkaus
 l e> k fd; k] dñ geusl e> k fd; kA og ckr fuHkusdh flFkr cuh jghA

mn; u % ; s l fØ; dš sglšrh Fkravšj o. WZe 0; oLFk D; k gS\

cuokjh % vHh ml ij vkrsgā ml s l e>uk cgr t+ jh gšfd tkr&0; oLFk D; k gS všj o. WZe 0; oLFk D; k gā

mn; u % všj tkr; k; gšD; K vkt tkstkr; k; ekuh tk jgh gš osegktkr; k; gš exkdKL v gā yšdu gekjsnš dh vkt dh tkr 0; oLFk ges k l sughaFkA ; srks cuk; h gšZgā gekjh Nkš/h tkr; ka dšfeykdj cMh tkr; k; cuk; h x; h gā bl dsi gysD; k gS

cuokjh % l ekt dš tkr ds: lk eanš k uk Hkjr h; r jhd k ughagā ; svaxš kousge ij Mky fn; k j pfd vaxš+všj ; j kš h; Åp&uhp dšvykok dñ nš k gh ughal drsFk Åp&uhp Å ij l sMkyh tkrh gā og LokHkrod : lk l sdHh fodfl r ughagkrh LokHkrod : lk l sdks pksk fd dšZ všj ml dšv/khu cuk; Å Åp&uhp v/khurk l scurh gš LoPNd ughagš l drh v k j k i r gšrh gā fot; dš j k j Mkyh tkrh gš og mi fuoš' kdj . k dk fg l l k gā ; j k i ea Åp&uhp bl h kdj . k gā og k mi fuoš' kdj . k gšrk j gk gšyxkrkjA

Hkjr dh n"V dš l e>usdšfy, nšckravko' ; d gā og n"V vopru eagkrh gā xk/wh th tc vLi" ; rk okysekeyseai MšFš ; sdg jgsFšfd vLi" ; rk dš' kL= dk l efk ughagā ml gkousdgk fd gekjs' kL= dk ey fd l ckr eagā ml gkousdjy ea tkdj dgk fd& nš kš ; sbZ kkokL; mifu"kn-dk igyk el= cp tk; srksvki l e> yfš; sfd l ukru /keZcp x; ka ckdh l c l kgr; Hkysgh foytr gštk; s%
 bz kkokL; fenal oā; frcšpr-txR; katxRA
 rš R; äsš Hkš Fk ek x/k% dL; flO) ueAA

vxj ; sfopkj cp tkrk gš rš bl l sgh ge ij k l ukru /keZfudky yaks všj og D; k g& ^rš R; äsš Hkš Fk& ml dk Hkx Nkš Mēj vi uk Hkx xg. k dj k ; s i j k l d k j bz ke; gš bl fy, bl eal cdk Hkx gš nš j s d k Hkx Nkš Mēj rē vi uk Hkx xg. k dj k vxj rē nš j s dk Hkx xg. k dj kš og pš j h gš hA nš j h r j Q ' kL= us; g dgk fd tš Hh ge d j r s gš ; K gā ; K dk eryc D; k gS ^; t~ /krqdk eryc g& foHkx dj ukA tš Hh i š k gš j gk gš tš Hh mri k nr gš j gk gš tš Hh mi yC/k gš j gk g& ml eal cdk ; šx nku gā k' k; i f k; k d k Hh ; šx nku gš ou l i fr dk Hh ; šx nku gš i p Hkš k d k Hh ; šx nku gš bz o j dk ; šx nku gš nš k d k ; šx nku gā l cdk ; šx nku gš rš l c d k s m u d k Hkx nš k gā l cdk Hkx v y x d j u k j ; s; K gā bl fy, ; g dgk fd Hkjr dk thou ; Ke; gā ml eagš d dk dš k ; gšfd og l cdk Hkx Nkš ; s d š s g l š ^rš R; äsš Hkš Fk dš s g l š vki nš j s d š fy, Hkx dš s Nkš vki i k; š s

fd if'pe eaxg.k djusdh i d'fuk g\$ gekjs; gk xg.k djusdh i d'fuk ik; %ughajghA gekjs
 LoHko eagh gSfd ck/vk\$ ftl dk tks i kl; gSog ml snsnd bl h : lk ea; g gvk fd , d jktk
 g\$ og gekjh j{kk djrk gSrls, d Hkx ml dk gA , d nork g\$ og gekjh j{kk djrk gSrls, d
 Hkx ml dk gA ; g tksrkyk g\$ bl l sge vius [k'kadks l hprsgarls, d Hkx rkyk dh
 n\$ k&j\$ k dk gA ; g tskbzgSog gekjsggr l kjsdke djrk gSrls, d Hkx ml dk gA l cds
 Hkx gA vki NkMue dsfy, rHk r\$ kj gksgd tc ftl dsfy, NkMk tkuk gk\$ og vki l s
 l EclU/kr gA vxj ml l svki dk dkbZ l EclU/k uhtag\$ vki NkMue dsfy, mRl kgr uhtagkA
 mn; u % jkth Hk u gkA ; g ckr l p gSfd vki vius mRl k& og d\$ k Hk gk& dk foHkx vius
 vReh; tuk eagh djrgA bl rjg vReh; rk Hk l q<+gksh g\$ v\$ /kZ; k dUk; Hk fuhk
 tkrk gA l EclU/wadscuk foHkx d\$ k \

cuokjh % Hkjr; l ekt l EclU/wadk fuezk djrk g\$ l EclU/wadh j{kk djrk gA ml eapkj rjg ds
 l EclU/k gA , d ja dk l EclU/k gA vki dk ifjokj gA ifjokj c<fk g\$ vxyh if<+k vkrh
 gA ifjokj dk foLrkj gk\$ g\$ d'f'c curk gA d'f'c l sHk vlx\$; \$ v\$ if<+k i \$k gA
 dy gvkA bl dk l krR; vki dsdy dh jpuk djrk gA dy Hk vlR uhtagA dy dh 'kk[kk, j
 curh gA 'kk[kk, j d\$ scuA , d rjg l svkstkdj osHk dy gk\$; xA dy ml l sukfer
 gk\$ g\$ ft l usdkbzcmk dke fd; k g\$ i # "k'kZgA t\$ sj?kply gA bl dy eaj?kqcggr cM\$
 Fl\$ mudsuke l sdy 'kq gk\$; kA , d yecl e; rd pykA ml dy eafQj dkbZu; k irki h
 vkneh i \$k gk\$; k rsm l dsuke l sfQj u; k dy 'kq gk\$; kA dkbZpht+vulr dky rd
 ughapy l drhA vxj vki ; gk dy/kadk v/; ; u dj'ksrls n\$ [k'ksfd mudh 'kk[kk, j gA os
 'kk[kk, j bl fy, g\$fd vki dls vxj fof/k dk fuezk djuk gSrls ml dh dkbZ ifj/k cukuh
 i MxhA ml dls vulr : lk ea [kyk ughaj [k l drA ml dh ifj/k cukusdsfy, t+ jh gSfd
 vki ml dlsfd l h rjg ck/kA ml dh 'kk[kk, j bl hfy, cuk; h x; h g\$fd ml dh , d ifj/k cus
 rkfd fof/k&fu"ksk gsl d\$; g ja&l EclU/k gvk\$ tksdy dsfuezk dh rjQ ystkrk gA

ml jk Hk&kfyd l EclU/k gA vki ds i Mkl eanl js ifjokj jgrsg\$ ml jsdy jgrsg\$
 mudsfeykdj xkp curk gA ; sHk&kfyd l EclU/k Hk Hkbpkj sdk gh l EclU/k gA mul svki dk
 ys&nsu gA mudsfy, vki NkMue dlsr\$ kj gkA ml l EclU/k eavReh; rk gA og tc xkp l s
 cMk gsk rksnl xkp gkA l kxkp gk\$ tuin dk : lk yaA tuin ds ifr Hk vki dk
 vReh; Hko gA xkp ea i M+ds ifr Hk gA xkp ea l k'kqHk gA tks xkp ea dM\$ gAmul sHk
 vReh; rk gA l kq l sHk gA gj , d l svki us l EclU/k cuk fy; k g\$%bl eai oZ g\$ unh gA ; s

fof/k bruh 0; ki d gSfd ml Hk&ksyd ifjLFkr ea gjsd l s vki dk vRrh; l EclU/k gA
 ckd; nk cuk; k x; k l EclU/k gS ml sLohdkj fd; k x; k gA gekjh fPÜk&ofÜk gh oS h gSfd ge
 ml l s l EclU/k cukrsg&vSj tgk ml l EclU/k dh gkfu gksh gS ge ml ea, d k dkbZfu: i .k
 djrsg&fd og gkfu u gkA tS seku yft,) , d 'kj gS 'kj vki dks [kk Hkh tk; skA vki ; s
 nS kusdh dks 'k'k djrsg&fd fd l hrjg l s 'kj l g f {kr jgs vSj og vki dks gkfu u i gpk; A
 ylx l k l s ml sgh tkrsg& vki l k l s ml stk; &srks vki l k l dks ekj &A rks; g gpk fd
 , d rks l k l dsdksdk bykt gkuk pfg, rks ml gksh bykt fudky fy; kA l cdkseye gSfd
 l k l dsdksdk bykt gA n l jk l k l dks jk d l k pfg,) vki us, d h dQyrk i s k dj nh fd
 l k l idM+yrs g&vSj ml dk tøj fudky nrs g& tc tøj gh ughaj gskj og dks vsk dS A
 rhl jk ; g fd ml dsifr cS &Hko [kRe gkuk pfg,) rks dgk fd ulx dks n l k fi yuk vPNh
 ckr gS vki us l k l dks n l k fi yuk 'kq dj fn; kA ; sl c fof/k&fo/kku bl lfy, fd; sx; sfd tks
 l ekt dks gkfu i gpk l drsg&oshkh gkfu i gpk kusdh fLFkr ea u jg& mu l s vki dk l EclU/k
 cuA eryc bl l s t+knk l dkj kRed Hko nfu; k eadghaughags l drkA eQ; ckr ; g gSfd
 gekj s dty dk Hkh folrkj gks jgk gS gekj s Hk&ksy dk Hkh folrkj gks jgk gA , d rhl jk l EclU/k
 gS og gSokl&Z dkl 0; ol k; d kA vki dkbZ 0; ol k; djrsg& ml ean l jsyks Hkh l y/xu gk&A
 vxoky dS scus mudk ; g dguk gSfd egkjkt vxZ su egkHkjr dky ds gA vxh gk
 gfj; k.k eag& ogk , d l e; vBkjg dty FkS 'kqj eajgrs FkA 0; ol k; djrs FkA dkbZ yk kj
 FkKj dkbZ; g FkKj dkbZ og FkA mu l cus QS yk fd; k fd ge l emk; cuk ya mu l cus; K
 fd; kA muds; K djusokysct& .k dk xls= mudk gksx; kA xls= _f" k l s gk&rk gA tksct& .k dk
 xls= gk& og vki dk gk&A vxoky k&eaogh xls= feyrsg& tks muds i g k&gr FkA dkbZ xxZ gS
 dkbZ d l gS dkbZ d l gS oxS gA y&du ; sfofHk& 0; ol k; oksy y& g&vSj osbd&sg&A ; gh
 muea l k&; gA ; sokl&Z oksy y& gA bl rjg ; s tkfr cu x; hA v l y ea tkfr 0; ol k;
 vk/k&jr l EclU/k gA og vSj d l ugha gA , d l EclU/k j& ds v k/kj ij cuk gS og dty dk
 l EclU/k gS og gekj s; gk ey gA dty kpkj gekj s; gk l cl segl o i w l z ekuk x; k gA dty kpkj gh
 vki dks v l x s y s t k ; skA

mn; u %
 cuokjh %

dty ds vuq kj v k p k j \
 vki ds dty ea crk; k x; k v k p k j] ml dk ikyu djuk ^dty kpkj* gA og ey gA Hk&jrh;
 l ekt dks vxj vki i gpk uuk pkrsg& dty k l sigpk& s tkfr l sug& tS s dty g&os sxkp
 g&vSj oS sgh tuin gA Hk&ksyd folrkj xkp] tuin nsk v l n o l k&ea g& kA dty dk

foLrkj dylkaegv/kj dyl l eglkaegv/kA cgr l kjsdyl tks, d rjg dk dke djrsgsosl kfk
 vk x; srlsostkfr glsx; A tkr , d rjg l sdy/kadk 0; kol kf; d l keghdj .k gA osHkjr h;
 l ekt dh vdsyh igpku ughagA fl Qz, d igpku gA , d igpku HkSklyd gS , d igpku
 j&l EclU/k okyh gS , d igpku 0; ol k; xr gA , d igpku vls gSo. lkr l k/kuk dh fd
 vki ;k) k gArksvki {kf=; gA vki Klu eayxsgArksvki dh l k/kuk ctA .k dh gA igysl c
 okUMZ eaFA ml ea0; ki kj djusokyseavls fdl ku eadkZvUrj ughaFk] yfdu tc cMs
 vfkfd foLrkj gq] 0; ogkjd : lk l sbu nskaeavUrj dh vko'; drk gpa bl rjg fdl ku
 vls os; eavUrj gq/kA os; 'fo'k' 'kn l scuk gA vfkZgS^l oZ k/kj .kA l Hk ylx fo'k gA
 tksctA .k ugh] {kf=; ughosos; gA mueamudksvyx dj fn; k tksdoy 0; ki kj eayxsgA
 vls cldh ylx vyx glsx; A mudsvyx uke glsx; A osdkZfdl ku gS dkZrsh gS dkZ
 ulbzgS dkZdN gA pfid ; sl f; k eaFAWsgS viuh l j {k ughadj l drj bl fy, mudh
 tkr vko'; d gA l Hk rsh , d tkr dk vx gA mudsdy vyx&vyx glkS yfdu mudh
 , d 0; kol kf; d igpku gA og igpku gh tkr gSvls dN ughagA tkr bl fy, gSfd
 fof/k&fu"lk dsfy, dkZnk; jk cukuk t+ jh gA

- mn; u % muds0; ol k; eafof/k&fu"lk dsfy, A vls dyl dsfu"lk vyx glkS
- cuokjh % dyl vls tkr dsfof/k&fu"lk vyx gA yfdu tkr , d rjg l sj {k dop gA ; sftruh Hk
 igpku gSos, d rjg l sj {k dop gfid vki dh voKk u dh tk l dA geus; g eku fy; k fd
 ; smRi hMeI gA ckr mYVh gA dkZmRi hMeI u gS og bl l svki dh j {k djusdsfy, gA
- mn; u % 'knz 'kn dgk l sgS bl sl e>uk vko'; d gA bl dh ftruh vuxZy 0; k[; k; j gpaZgS mruh
 'kk; n ghfdl h vls iR; ; dh gpaZgA
- cuokjh % bl dh 'kkL=h; 0; k[; k bl idkj gA dN l gt izfuk; k gj l ekt eafn [kk; h nsh gA dN ylx
 Klu dh rjQ izfuk gkrsgAvls Klu ea'kfa gA dN ylx 'kS Zdh l k/kuk djrsgA 'kS Zea
 'kfa gA dN ylx /ku c<kusdh l k/kuk djrsgA ml ea'kfa gA eks/srly ij ; srhu oxZgS tks
 vki dksfdl h u fdl h rjg dh i Hk rk dh rjQ ystkrsgAvls l ceabl dh ; k; rk gA ; yki us
 dgk fd cgd f; d l ekt& tks 85&90 ifr'kr ylx gA eadkZ; k; rk ughagS osfl Qz
 mRi knu ds i f; gAvls dN ughagA geua; g eku fd l cea; k; rk gA fdl h ea Klu dh
 ; k; rk gS fdl h ea'kS Zdh ; k; rk gS fdl h eavfkZdh ; k; rk gSvls bl l sgh gekj h l H; rk
 dsruh i kpuh 'kgj cl sfk& dk'kh glsx; h] v; k; k glsx; h vls efgk glsx; hA yfdu , d sHk
 ylx gAtksvi usl sdN ughadjrj mueaLoij .k ughagS dN fuekZk djusdh 'kfa ughagS

osnrl jka dsv/ku jgrsga ;sgv/k fd 'kmz dksu gS tksnrl jka dsv/ku gao 'kmz ga vc
 dkykUrj eamUgkausn[k fd dkbZfd l h dsv/ku ughag\$ l Hkh LorU= ga vki n[kaksfd Hkkjr
 eadkbZ 'kmz ughag\$ dkbZ tfr vi usvki dks ; g ughaekurh fd ge 'kmz ga y\$du 'kL= ea ; s
 pyrkg\$fd og cMk 'kjk i hrk g\$ og 'kmz ga xkyh dsr[k\$ ij ^'kmz 'kCn dk bLrky gkrk gS
 tksuhp dke djrk gSog 'kmz ga oLro ea 'kmz dkbZ ughag\$ vi us ; gkA dHkh jgk gkskA jktk
 gfj 'plnzdst ekuseajgk gksk\$ y\$du ml dscln ughag\$ gekjh , frgk l d Lefr eadkbZ 'kmz
 ugha ga 'kmz dk fd l k i # " k l wa ds vykok dgha ugha feyrkA ; snksuka ckra tkuuk cgr
 vko' ; d g\$fd tfr dk l kgr ; eadkbZ mYy\$[k ughag\$ efl ye dky eadn xbfk fy [ksx ; s
 ^tfr HkLdj* ox\$g dsfl ok ; A ml dk dkj .k ; g g\$fd vki dks vi us l ekt dh j {k djuh gS
 rksvki dks vi uk cuk ; k dop ; kn vk ; kA og dop dy g\$ xte g\$ tuin g\$ bl h rjg l s
 tfr ga bl fy , ml dk efl ye dky eagh mYy\$[k feyrk g\$ ml l s i gysvki dks dkbZ , d k
 xbfk ugha feysk ft l ea ; sgksfd ; sQyk tfr g\$; sf<dk tfr ga dkbZ Ap&uhp dgha ugha
 feyskA geus ; g eku fy ; k\$ pfd ; jki ea Ap&uhp gS rks ml h rjg gekjs ; gk Hkh gkskA , d
 txg ckyus [Mk gq/k] ogk bj Qku gchc dspysFl\$ e\$sdgk] gekjs ; gk \$l ; MfyTe ughaFlk
 rkscl l i M\$e\$ i jA [M\$gksx ; \$ ckyus ugha\$; k e\$ d dgk fd ; sjkt D ; k g\$ \$l ; MfyTe ga
 y\$du jktk l s \$l ; MfyTe ugha gkrkA ; g efl kZD ; k [; k ga ml ga NkM+ A osvkykpk ds ; k\$; Hkh
 ughag\$ /ku dh l /kuk tksdj jgsg\$ ml ea l kjsdkjh xj vkrkFlk

mn ; u %
 cuokjh %
 mn ; u %
 cuokjh %

vesj dk ea ; g g\$vk fd vDuky kLh usy skadks dki k\$ v t xr dk uk\$ j cukdj mudh
 LorU=rk ys yhA muds ikl dkbZ l Ei flk ugha ga fd l h mRi knu dsfy , osfd l h idYi ds
 Lokeh ughag\$ osfd l h cM\$ dki k\$ sku ds l od ga mudh vi uh l Ei flk D ; k g\$ mudh vi uh

, dek= I Ei f0k ?kj g\$ os?kj dsLokh gA vk/kpud I ef) +usmudks, d ?kj nsfn; k g\$ y\$du osml ?kj dk D; k vpkj Mkyax\$ vHkh vejhdh dh 2008 dh vkFFkd elnh ea?kj dsnke tehu ij vk x; A rc vki vius?kj dksprsfdl \$

mn; u %

dkbz[kj]musokyk ughaFkA yk[Mayksx cjkstxkj gksx; A

cuokjh %

gekjk fdI ku cp tk; sxA ml dsikl tehu gA vdky Hkh i M\$kk rksog >y y\$xA geskk vdky i M\$kk ugha bl fy, ml dh Lorl=rk jf{kr gA ml dh Lorl=rk dh j{kk ml dk [kr dj jgk gA vejhdh vkneh dh j{kk dbzughadj jgk gA ml dh jkt I Ukk us; g ?M\$kr fd; k fd e\$rfqkjh j{kk d: xh] y\$du og ml dh j{kk rHkh rd djxh tc rd ml dsikl I k/ku g\$ tc rc ml dks ml dh j{kk djuk Qk; n\$ln yx jgk gA y\$du tc ml sbudh j{kk djuk Qk; n\$ln ughafn [ksk] og ml sNMI+n\$skA , d k ; jk\$ dsbfrgkl eavl \$; ckj g\$vk gA gekjh Lorl=rk dk vi g. k ughagv/wA gekjh Lorl=rk dh j{kk djusea; sl c dke vk; A tkr; k gekjh Lorl=rk dh j{kd gA /ke\$ky th usfdel k fy [kk gA vl g; ks vkUnkyu fdI dsl gkjs pyk g\$ tkr; kadsI gkjspyk gA [k\$ i pk; rkdks tjk /; ku l s if<+; } vki dks l e> ea vk; sk fd ; s tkr Lo'kkl u dk] Lojkt; dk vx gA tkr , d rjg l sdy dk folrkj gA ml eadbzdy vkdj fey x; A tkv fdI ku gA mueavki l eaHk\$bpkj k g\$uk pkrf, A foHk\$ tkr; k eaHk\$bpkj k g\$uk pkrf, A d\$y tkv/ea gh Hk\$bpkj k ughag\$uk pkrf,] ; sHk\$bpkj k Hk\$ksyd Lrj ij Hkh g\$uk pkrf, A ^efge p\$chl h* ea tkv/adsFk\$ l sdy gA gj dy ea Fk\$&Fk\$syks g\$ ckdh l c txg dy cM\$gA , d dy dsi Pphl xlp gA

mn; u %

^efge p\$chl h* D; k g\$

cuokjh %

gfj; k.k ea, d txg gA mudh i pk; r cM\$ i pk; r gA ml i pk; r dks e\$stkdj n\$kk FkA efge eaNk\$&Nk\$sd\$y gA ml dsHk\$bpkj k dk vk/kkj , d dy ughag\$ l c dy feydj gA ml Hk\$bpkjsdksck/kusokyh pht+D; k g\$.dHkh ge vki l ea, d n\$ jdsdHk\$bzg\$ l xk\$ g\$rk\$ 'knh&C; kg ughadj\$svki l ea, d n\$ jsl A vc ; sfdruh \$ph ckr g\$fd 'knh&C; kg dk fu"ksk] tksvker\$ ij d\$fc eag\$sk gA ml d\$fc dh igpku dk folrkj vki usxk eadj fn; k ; k vkl ik l dsxpk eadj fn; kA [k\$ i pk; r ea; g \$fd u fl Qz vki viusxk ea Hk\$bpkjsdk l Ecl/k j [ks\$ vkl ik l dsxoku e\$; kfu vkl ik l dspkj &N% xlp eaHkh vki dk Hk\$bpkjsdk l Ecl/k g\$skA vki ml ea'knh ughadj l drA vki dks 'knh djusdsfy, ml ds ckj tkuk i M\$sk] pfd vki l c Hk\$&cfgu gA tc e\$gfj; k.k ea igyh ckj x; kA gfj; k.k dh , d efgyk usep l sdgk fd cM\$ x\$yr l e; vk x; kA gekj\$ xlp dh , d yMeh dgai <us

x; h vLj gekjs i kl dsxk dk Hkh Nkj k ogk i <rk gS rksog ml dks vi uh cgu l e>sk vLj ml h j {k eav i uh tku Hkh nsnsxkA gea; g Hkj kl k jgrk Fk fd gekjh yMelh x; h gS rks i Mel dsxk dk yMel rksogk gS ml dh D; k fUr dk djuk! vkt ; g gS fd gekjsekYysdk yMel Hkh vxj ml txg i <+jgk gS rksge fuf' plr ughagfd gekjh csh jf {kr jgskh fd ughA l kjk Hkh bpkjk [kr gksx; kA

mn; u % ebl eai p nsk jgk gA tc vki dWfc eajgrsg rks vki dk jfr&Hko e; kZnr Hkh jgrk gS vLj ml dh rV gkrh jgrh gA ^dke* i # "WkZ dk vFkZ fl Oz; kA l Ecl/k ughagkr k ml dk vFkZ& ^bPnk dsdk; ZA os?kj eadbrjg l si jsgkr sjgrsgA vc vki ml dks gMMY eahkt jgsgA og yMel kdschp jg jgk gS og yMfd; kdschp jg jgk gA ogk ml dsdke i # "WkZ vrtr jgsvkrsgA tS k fd LokHkfd gS ml dh i frZdsfy, og l cl sT+knk vki ku jLrs yrk gA [kik i pk; r dk tks cMk l xBu gS cMk 0; oLFk gS bl ifjofrZ ifjok dks ydj mlgai qfo pkj djuk pkfg, Fkk] D; kAd osl eFkZFlA

cuokjh % eavki l s, d ifri zu djrk gYfd vki ; g pkgrsgfd [kik i qfo pkj djA yfdu vki [kq ; si qfo pkj ugha djuk pkgrsf d vsyfo tA jgsfd ugha jgA

mn; u % u; h 0; oLFk dsfopkj d Hkh fopkj djA bl ead; k 'kd gA

cuokjh % ; si qfo pkj nkskar jQ l st+ jh gA l ekt dsfof/k&fu" ksk dks rks usokyh flFkr; kAdise; kZnr djuk t+ jh gS vLj l ekt dks vi usof/k&fu; eadks Hkh ifjofrZ djuk t+ jh gA bu nkska eal eil rk gkuh pkfg, A fd l h , d lsvki vi sk djafd og cnyS ; sxyr gA yfdu bl 0; k[; k eavUr Hkr vl yh l eL; k ij vk tk; A bl dsfojk/k; kaus; g dgk fd ; stkr doy l xBu ugha s Ap&uhp gS vLj ; s Ap&uhp cMk Hk; dj : lk ysyrh gS vLj og ml j kds nklusdsdke vkrh gA mnkj . k nsfn; sfd , s k gYk fd Bkdj kdsxk eafd l h Nkh tkr ds vkneh us' kkh dh vLj ? kkh i j cB x; k] ml gaus ugha Busfn; k] ml dk sek&ckj kA ; s, d rjg dk mri hM gS Aph tkr; kAd Nkh tkr ds ifrA bl Ap&uhp dks dS sjkdk tk; A xlyh th ds l keus; s l eL; k cgr ckj vk; h gA xlyh th usdgk fd Ap&uhp 0; ogkj l s vk; h gS ; stkr dk LoHko ugha tkr dk mfs; dN vLj gA ; stks Ap&uhp vk; h gS ml sgeag vkuk gA gekjnsud 0; ogkj eacgr l kjsnks i bk gksrgA vki mudks l qkj rsgA yfdu ml dks l qkj usdsfy, vki mlga Nkh+ughansrgA vxj tkr eadk Znksk vk x; k rks vki ml dks Bhd djA

; yki eadks fofkA i skaeoS sgh i wkg gS tS sgekjs; gk gA ogk pekj dks Nkh/k gh

I e>k tkrk g\$ yfdu fQj Hkh tc os'kgj eavkrsg\$ tc oscM+l ekt dk fgLL k cursg\$ os
 , d s i n k z g tYnh foyhu gk tkrsg\$ osgekjh rjg l snj eafoyhu ughagkr\$ gekjs; gk Hkh
 foyhu gkrsg\$, d k ugha gsfed gekjs; gk foyhu ughagkr\$ yfdu gekjs; gk mudks l e;
 yxrk gsfoyhu gkuseavlj nll jh ckr ; g gsfed gekjs; gk osmrusdkVrSHkh ughag\$ ml dk
 dkj .k ; g g\$ gekjs; gk xlp eavki n\$ l k\$ l Hkh tkfr; kads, d o; dsylsk nll jso; dsylska
 dlsplk&ekek dh rjg n\$ krsgh ml s dkbZu dkbZ l Ecl/k cuk yrsgh ; s l Ecl/k l kelftd
 oSKE; dls i Hkh gkus l sjkrsgh tc ge l k k l s l Ecl/k cuk jgsg\$ nll jh tkfr dsylska l s
 l Ecl/k ugha cuk; ks D; k gekjh fof/k dls vxj vki Hmoy tk; k\$ l kelftd oSKE; cgr
 nclodkjh yxskA bl dls; kn j [k\$ ughayxskA ; gk jtkk cgr e; klr g\$ yfdu fQj Hkh
 da i sik gq/vA cjsylsk i sik ughagks; k dkbZ tkfr; k mri Hmel ughagk tk; k\$ bl dh dkbZ
 xkj .Vh ughays l drkA ; stkuuk vko'; d gsfed og l kelU; flFkr ughag\$ og dHkh ughaFlh
 vlj vHkh Hkh ughag\$ ge viokneans[kdj ml eal kelU; gkusdk vlj ki .k dj nrsg\$ eš
 l ksfyLV i kVhZeax; k vlj l ksfyLV i kVhZea; gh l c l uk fd tkfr cMk l kelftd fo"kerk
 i sik djrh g\$; s [k\$ gksh plfg, A ^tkfr rMks vkhlyu* yk\$; k th dk cMk vkhlyu FkA
 ešusviuh ek l s, d ckj i ml fd & ^ekj l pep gekjs xlp ea tkfr bruh mri Hmel FkA* eš
 ml dh l urfr plgrk Fk] tkešusviuh jktufrd f'k{k eal h[k FkA ek cgr gj h] ml gkus
 dgk & ^c\$ r\$ xlp dlsfydy ugha tkur\$; gk xlp eapkj rjg dh 'k\$; k g\$, d 'k\$
 ; g gsfed vki ckä .k g\$ vlj gekjs; gk elU; rk gsfed ckä .k i w; uh; g\$ Kku eavlxsg\$ ge
 n\$ krsghfd ml ds?kj ea ryl h pl\$ k\$ g\$ og jkt+luku djrk g\$ i fo=rk l sjgrk gsrism l ds
 i fr J) k tkxrk gkrh g\$ og ckä .k g\$ bl fy, ojs; g\$ ml dh bT-er gkrh g\$ nll jk og g\$
 ftl dsikl nll jh nkyr g\$ [k\$ l kjh tehu g\$ Bkdj g\$; k tkV g\$; k tksHkh ogk dh eq;
 fd l ku tkfr g\$ ml dsikl l Ei fuk gsrism l dh bT-er gkrh g\$ ysk ml l s FkM/ncdj jgrsg\$
 fd bl dls bT-er nsh i MxhA ncdj bl vFizeajgrsg\$fd gedksml dh Hkh bT-er djuh g\$
 fQj xlp ešos; g\$ nplku pykrk g\$ ml dsikl i s k g\$ oä t+ jr ml dsikl tkrsgh ml l s
 m/kj ysyrsg\$ ml dh bT-er djuh i Mfh g\$ ml dsckn , d h d n tkfr; k g\$ ftuds i kl
 l \$; k cy g\$ gekjs xlp ea /kch Fk ftudh l cl sT+knk l \$; k Fk] mudh mri knu&nj T+knk
 FkA , d ckj gq/k ; g fd ckä .kads, d yMelsumuds, d c\$ qZ dlsxyh nsntA /k\$; kadh
 i p; r cBh vlj ml gkusdgk fd bl dlsekQh ekpxuh plfg, A ckä .k ausdgk fd ge ckä .k g\$
 ge ekQh ugha ekpxA /k\$; k ausdgk fd gekjs c\$ qZ dk vi eku gq/k g\$; scnZ r ughafd; k

tk l drkA rē ml jkLrsI sugrafudy l drā tksjLrk dlcsdh rjQ tkrk Fkkj osogk ykBh
 ydij cB x; A vc ckā .kads?kj de Flš /Mšc; kadsT+knk FkA muea l ē; k cy FkA ykBh
 ydij cB x; š osdN fnu ughafudyA ni & iUnz fnu mlGkouscnZr fd; kj ml dscn vkdj
 ekQh ekx yhA ek usdgd fd ; spkškh 'křā gā bl dsvykok , d vlsj 'křā gš xkp ea, š sdbz
 ykx gkrs gā tkscgf l nkpkjh gš l k/kqLoHko dsgš geškk U; k; dh ckr djrs gš pksfd l h
 tkfr dsglā mudh bT+r gksh gā; g ekuk tkrk gšfd ; scMk l k/kqgā pksog pekj glš ukbz
 gls; k dkbZHh tkfr dk D; kōu gkA og l k/kqgš LoHko l sl k/kqgā ml dh l c bT+r djāA
 mlGkousdgd fd ; sl ekt cyoku vlsj cyghu ykškēafōHkfr ughagš vuud rjg dscy gā
 vlsj vuud rjg dscy , d nī jsdks l a fer djrs gā bl fy, ; g l ekt pyr k gš ojuk
 l ekt pysgh ughā

geus; seku fy; k gš tš s; jki eanksg oxz gš , d og tksmri knu dsl k/kukādk Lokeh
 gšvlsj , d og tksLokfero l soāpr gšrksgekjs; gk Hkh ; snksoxz gkA ; stkr ml h rjg ds
 oxhā .k dk , d Lo: lk gā geus; seku fy; kj tksfd dgtagā ughavlsj bl lfy, geusml ea
 l kjk mRi Hmē nš[kuk 'kq dj fn; kj Āp&uhp nš[kuk 'kq dj fn; kA ; sĀp&uhp 0; kogkfj d
 gā vki , d nī rj eadke djrs gš vki ds; gk pi jkl h gā vki pi jkl h dksdš snš[kuk vki
 ml dks, d yDpjj dscjkj cBk nksD; k vki pksfd rusgh cMē l ekt okh gš tc Hkh dkbZ
 yDpjj+ dh efvāx glsh rkspi jkl h dksckj gh [Mkē djāA bl dksD; k dgāx ; sdgāsf d
 vki mRi Hmēl gā

vxj vki bl eageškk T+knk ošE; gh nš[kuk vki bl dks l e> ughā i k; āA vxj bl
 l ekt ea tš h fo"kerk okei Ufkh nš[krk gš oš h fo"kerk gksh rls i rk ughafdrusfontš gq
 glrā pfid ; sdHkh xyke ughagš rksfontš dj l drsFkA yšdu fontš ; jki eageškk gh gkrs
 jgā ; gk dHkh ughagqA ge ij if'peh v/; rkvādk vkjki gšfd cMē dk; j ykx gš dHkh
 fontš gh ughadjrā vjsfontš bl fy, ughadjrš D; kād t+ jr gh ughagā

- mn; u % fcYdy Bhd ckr gā tc t+ jr Fkh rks1857 eaf d; k Fk A
- cuokjh % tc Hkh ekšsvk; sgā fd; sgā egHkkr eadgk gšfd jtkk vki dk xMēM+gš ml sekjdj Hkxk
 nā , š k ughagšfd geea; sfood ughagšfd vxj dkbZmRi Hmēl gšrksml s [krē djuk gš; k
 ughā
- mn; u % 1811 eaHkxyi g ea; g gqk gh gšvlsj og ?kvuk dkbZfnukard pyhā
- cuokjh % i gh ij eq yekukā dk geyk gqā i gh dk jtkk ml dh j{kk ughadj i k; k rks , d nī jk

jktoak [Mk gksx; k] [kplze] ml usdgk fd ešijh dseflnj dh j{kk d: xkA tks{kfr ghpZFh
 i gh dh] ml usBhd djok; hA og l ekt dk xšo gksx; k vls [kplzjkt; rc l scyoku gks
 x; kA }kjdk/kh'k N".k tleHme ij geyk gqk rks xkclj [Mk gksx; k] tK [Mšgksx; A
 xkclj usdgk fd gekjh voKk ghpZgš bl scnlZr ughadj l dra ; si pk; r dsfjdMMA ea
 eqsfeykA ; src dk il x gStc l eFZjkenk ?ke jsggš i jšbykdseadkZl kyHkj jsggš
 l cdstxk jsggš xkclj dh l Hkk eosHkh FkA tKvach viuh dkZl Ükk ughaFh] yšdu og
 jkt l Ükk bl dsdkj .k gh i šik ghpZgA l ekt dsl keF; Zdsgeusn[kuk NkM+fn; k gš ge nškuk
 ughapgrA ge tkursgš yšdu dguk ughapgrA ftl svki l ketokn dg jsggš; k ; stks
 yqV gš gekjh dk; jrk l sfudyk oxZgsvšj dñ ughagA ml dsfopkj kaedkZrkd r ughagA
 ml dk; jrk eal sl c vk/kud ekul fudyk gA xk'kh th ea'gkj x; š dh dkZHHkouk ughagA
 jktU; gš thršHkh jgrsgš gkjršHkh gA ge thršHkh gkšHkA ckr [ke gksx; hA ml ea i jš
 l ekt dh nšyrk dgk l svk x; hA bl h rjg l so. kZJe gA o. kZJe dh eq; ckr ; sugragš
 fd pkj o. kZgA ; spkj o. kZfd l h uscuk; sughā fpār fd; sgāfd ; spkj fn'kk; j gš ftu
 fn'kkvkaeaykx tkrsgA dkZKku dh [kšt ij tkrsgš dkZ'kš Zdh l k/kuk ea tkrsgš dkZ
 /ku dh l k/kuk ea tkrsgš; k dkZfd l h dsvk/knu gsk tkrsgA bu l c ykškadsdñ dÜk; gA
 budkštš i Hkkk feyh gš viusbl dšky dsdkj .k feyh gA bl i Hkkk dk mi Hkšc djrsgq
 osbu dÜk; ka dk /; ku j [kA dšy o. kZJe ughagš o. kZJe /keZ gA xk'kh th cgr gh
 l kp&fopkj dj pyusokysvkeh Fšvšj ml gkausyxrkj o. kZJe dšvšxsj [kA ml gkausdgk
 fd o. kZJe Hkkjrh; l ekt dh igpkū gA ml gkaus bl ea dñ rks nškk gskk! D; k gš. vxj
 o. kZJe xyr gš rks xk'kh th usml dk ftØ D; ka fd; ktc tkuusdh ešus dš'k'k dh] eqs
 ; wku dky všj if'pe dšl e>dj ; sl e> eavk; k fd ftl l ekt eao. kZJe ughagš ogk
 l kjh i Hkkk , d o. kZdsgkFk eagš tšnl jkadk viusifr dÜk; ekurk gš viuk fd l h ds
 ifr dÜk; ughaekurkA ; gk; g gšfd vki dh i Hkkk Hkxoku dh nh ghpZgš bl eavki dk dkZ
 ; kšnku ughagA bl fy, bl dšl o&dY; k.k eayxkvk vki dsdñ dÜk; gA vki dš; si Hkkk
 l ekt l sfeyh gš rš l ekt dk vki ij __.k gš ml __.k dšmrkj usdšfy, l ekt ds ifr
 dñ dÜk; gA bl ify, dgk x; k fd o. kZJe /keZ dšgeageškk /; ku eaj [kuk pkfg, A vki dh
 ; kš; rk dšvkkj ij dš&l sdÜk; vki ds Å ij vkrsgš vxj vki bl dšughal e>avšj
 bl eacj kbznš kusyxarš bl dk dkZbykt ughagA

xk'kh th ckj&ckj dgrsgāfd gekj l ekt l sT+knk U; k; i wZ l ekt 0; ogkj eaughags

I drk vlsj geustlsbl eal hFku fd;k gSog ojs ; g\$ frjLdkj ds; k\$; uhtagA ml eavk
x; snk\$kj dksZ Åp&uhp dks Bhd djuk plfg, A ij ml dh , d l el; k gA og ; g gSfd
Åp&uhp vki fcydy NkM+nksrksfok&fu"ksk ughapyskA og Åp&uhp FkM&cgqr bl ij
vk/Wfjr gSfd ; svPNk g\$; scjk gA ; speMsdk dke cjk g\$ rkstlspeMsdk dke djrk gS
og FkM&ghu ekuk tk; skA ; k rksvki ; sNkM+nft ; sfd peMsdk dke cjk g\$ tiser 'kjhj
ds0; ogkj eayxsg\$ osv' M\$ eai M\$gA mudsv' M\$ l scpuk g\$; sHkrouk gA dN vk/Wud
v/; rk dgrsHh g\$ vLi' ; rk Åp&uhp ds dkj .k uhtagA mlgkous l e> fy; k gSfd og
'M\$&v' M\$ dsdkj .k gA ml dksl dkj usdk rjhdk ; gh gSfd v' M\$ dsdk; kdk vki ml dk
; kU=fddj .k dj ml eal seut; dksfudky nft ; \$ ckr [kRe gkst; skA ml jh ckr ; g gSfd
vki us; sekuk fd dN uhp tkfr; k jgh g\$gekjs; gk\$ gealykfu gksh plfg, A ij osfdruh
Fk\$; svki usfgl kc yxk; k vud fpr tkfr; k g\$ rksfdruh g\$dy feykj vki mudk
fdruk Hh folrkj dj y\$ 14 ifr'kr l sT; knk uhtagkchA vki dks; s14 ifr'kr cqr v [kjr s
g\$avl\$ os85 ifr'kr] ftudks; jk\$ eahmk l vlsj xy/ke cuk; k g\$vk Fk\$ osughav [kjr d cM\$
l scMh 0; oLFk blgkouscuk yhj vesj dk eantp; k Hkj dh l Eifuk vk x; h] y\$du ogk 15
ifr'kr ylx , d sg\$ftudksHkj i/ [kkuk ughafeyrA , d k Hh uhtagSfd vesj dk eal k/ku
uhtag\$ mudksnsd\$ l k/ku dh dksZdeh uhtag\$ y\$du ; s15 ifr'kr dh etcjh osnj ugha
dj ik; A vxj vki brusl k/kukadsckn Hh 15 ifr'kr dh etcjh nj ughadj l dr\$ rks
gekjs tks13&14 ifr'kr g\$ mudksydj vki geskk D; k jkrs jgrsgk osgekjh l el; k g\$
ge ml snj dj\$ osge ij ykNu gA ykNu bl fy, fd gekjk l ekt rksgekk Lorl= vlsj
l erk ij vk/Wfjr l ekt jgk gA ; sgeusd\$ scnkr dj fy; kA y\$du , d k uhtag\$ vki ds
; gk rksosHk\$ks jsg\$ gekjs; gk rksHk\$ks ughajgA geusf l Qzbruk gh fd; k fd osFkM& nj
jgA mudksLi 'kZdjus l sgekjk tks' M\$ nj gkst; skA gekjk ; gh vij/k gSfd geusmlga
v' M\$ ekukA vki usrksmudksHk\$kk j [kk dgusdk cy ft l fnu geeavk tk; sk] ckr [kRe
gkst; skA

mn; u % fQj ge Bhd dj yxk D; kdk fQj ge jkLrs [kst:ks'kfeznk gksudh txgA
cuokjh % ml dh fof/k fudkykA chã . kausdksZde fof/k; k ughafudkyhA tc fo"Vk dk dke vk; k] dgk
x; k fd ml sdjusokys^egülkj* ylx gA vki dks; g yxk fd mudksuhpk ekuk gh tk; sk] rks
vki usmudks^egülkj* uke nsfn; k fd os, d k dke djrsg\$ gekjk bruk dY; k.k djrsgA og
, d rjhdk FkA og geskk i Hksh ughajgskA vki dksdksZvlsj ml jk rjhdk fudkyuk i M\$skA

, d k ughagšfd ml fof/k l sosvi usvki dksvyx j [ksqg gā osfof/k dg jgsgā og i Hkko
 ughagkrh] dkbzml jh fof/k djā og l ekt fu'pšV ughapšVkj r gā
 mn; u % vki dseu eapkj izu Flš , d k vki usdkg FkA ge dā nj rd vk x; sgš vlxsD; k
 cuokjh % pkj izu ejseu eaFkA , d izu rks ; g Fk fd ge ijk/khu D; kagq] ml jk fd ; jiki cgr
 fi NMA l H; rkj fi NMA tkr Fk vls bl usnfu; k dksdš svi usi Hko eaysfy; kA rhl jk ; g
 Fk fd vc vlxsD; k gksk vls plsk ; sfd Hkjr vi uk jLrk dš s [kst ik; skl geusi gyh
 nksftKkl kvkai j ckr dj yh gš nksftKkl k, j ckdh gā

bl ifjorū dk Lo: lk D; k gš tksfi Nyh dā 'krkCn; kaeagp/k fd 'kfā dk dbnz
 mBdj ogl pyk x; k ml ij l cl sÅph vl i . kh ep-sxk/kh th dh yxrh gā xk/kh th ; gk l s
 nf{k.k vYhdk tk jgsgā t gkt+l ā t gkt+i j dkbzml si nrk gšfd i wZ vls if'pe dh tc
 ckr gkrh gš rks vki dksD; k yxrk gš mueavlrj D; k gš pfid osckr vaxt h eagls jgh gš
 ml jsftu ylskal sckr glsjgh gš osvaxt h eagh ckr d j rsgš xk/kh th usml l e; fonšk dh
 ipfyr 'kCnkoyh dk mi ; k djrs gq dgk fd & ^Hkjr ^l sVhi lVy* gš vls ; jiki
 ^l sVh&ŋ; wy* gš og dbnz l scqj fudyusdh dks'k'k djrkj u"V djrk gvk pyk tkrk gš
 vls Hkjr dbnz Hkedk jgrk gš vls og l R; dh j {k djrk gš vls vi usvki dkscpk yrk
 gā**

l f"V&Øe ea; si nřuk; k vko' ; d gā pfid l sVhi lVy f'kfky gsktrk gš tM+gsktrk
 gā ml s dbz ckj f>ā kM+k i M+k gā ml dsfy, l sVh&ŋ; wy ofuk dh t+ jr gkrh gā
 l sVh&i lVy l H; rk, j tc eln i M+tkrh gš rks l sVh&ŋ; wy l H; rk, j l fØ; gsktrk gš vls
 osmudsf>ā kM+nřh gš rks osfQj [Mh gsktrk gā ep-s l e> eavk; k fd l kōd & VDUklyk h
 dk vi usvki eamruk eW; ughagš ftruk ml dksvi usvts gkuseabl rky djusdsckj .k
 ml gksusnfn; k gš rks mudh vts rk dš s [krē djā fi Nysfnukēus; g vutko fd; k fd dā
 rkseut; dk i# "kFz gš dā i Nřr ds vi usrj hds gā i Nřr ds vi usrj hds gekjh vk [kA l s
 dbzckj vls-y gsktrsgā tš s1350 ealyx gvk vls ml us, d u; h fn'kk ; jiki dksnsnA
 oš sgh eš; sn [k jgk Fk fd ; jiki dk nřu; k eafolrkj gvk rks mudh 'kfā c<hA 'kfā dk , d
 i frQyu ; sgvk fd mudh tul ā ; k nřu; k eanřu h gksx; h] mudk nřu; k eavuij kr nřu h
 gksx; k] os12 i fr'kr l s25 i fr'kr gksx; s vls folrkj gksx; kA nřu; k ds36 i fr'kr
 Hkksy ij mudk folrkj gksx; k] osmudsvf/kdkj eavk x; kA vHh ; sughayxrk fd muds
 Hkkskyd folrkj dksge de dj ik; ks; k ugha; k dš sl hfer dj ik; kA vHh ; sl c pht

I e> eaHkh ughavkrh gÅ 1900 bLoh rd mudh vkclnh c<h] ml dscln c<ak #d x; k
 vLš 1950 eatc jktufrd I kekT; okn [Re gøvk] epä gq nškl rksvplud ; sgøvk fd 'lšk
 nfu; k dh vkclnh cgø rsth I sc<esyxhA Hkkjr dk fo'o dh vkclnh eavuiqr cgø jgk
 gLšk ij og fl dM+dj 30 djM+i j vk x; k vLš nfu; k dgk i gpp x; hA vplud 1950 ep
 ; jkš dsvykok ckdh nfu; k dh vkclnh cgø rsth I sc<esyxhA bl dh vki 0; k[; k ughadj
 I drsfdl h Hkh rjg I Å bl dh tks0; k[; k; j gš if'pe }kjk dh x; h] fd vé igysl sT+knk
 feyusyvk vLš fpfdRI k I fp/kk; jT+knk gLsx; h] ; sef[kr ki wL0; k[; k; j gÅ vkclnh ogk vLš
 rsth I sc<h gš tgl budh cgø deh gsvLš ; jkš ea tgl cgørk; r gš ogk og pje ij
 igppdj yk/usyxh gÅ ; si Nfr dk viuk rjhdk gÅ ; jkš h; tkr dk nfu; k Hkj eai Hko Fk]
 ml dsdkj .k ml dh vkclnh 1 vjc 50 djM+Fkh ; k 1 vjc 60 djM+rd igpp x; h FkA
 og nfu; k dh I cl scMh tkr FkA ml dk folrkj I c txg gLsx; k FkA 1950 dscln ; g
 gøvk fd I cl sigysHkkjr vLš phu usvih fLFkr eal dkkj fd; kA bl I e; phu 1 vjc
 40 djM+gsvLš ge 1 vjc 30 djM+gÅ I a Ør jk"V" I Åk vLš ckdh yLkædsvkdyu ea
 Hkkjr dñ o"kaephu vLš ; jkš I svksfudy tk; skA ml dscln mlgkæstksvxsni I ky
 dscln dh x. kuk dh gš ml ean[k fd gel shk T+knk rsth I svYhdk dh tul Å ; k c<+jgh gš
 vLš , d tkr dsrLš ij vYhdk yLk I cl svksfudy tk; Å vYhdk dsvksfudyusea
 , d cgø cMk i p gš gekjs; k phu dsvksfudyuseaHkh mruc cMk i p ugha gÅ tul Å ; k
 cy gLsh gÅ vHh vYhdk ea?kuRo cgø T+knk ugha gÅ vYhdk egk}hi ea vLš T+knk
 tul Å ; k dsl ekusdh {kerk gÅ bl I e; os1 vjc 20 djM+gÅvLš tYnh gh osl cl svks
 igpp tk; Å Hkkjr dš phu dš I cdsi NKM+nÅ yšdu ; jkš dsi Hko dsdkj .k mudh Nfr"
 dh cgø {kr gøZ gÅ nfu; k dh Nfr"& ; k; Hkæ dk , d pLkæZ vYhdk ea Fk] yšdu ml dk
 80 i fr'kr ; jkš h; kausvër j phtæea yxk fn; k] jcm+vkrn i šk djuseš rksosvé i šk
 djusy; d ughajgh tkl cl sT+knk vé i šk dj I drsFš osHk]ksejrsj gÅ vHh Hkh mudks
 vé dh deh gÅ viuh Nfr" k Hkæ dlsoki I vé mRi knu ij yshk vk; arksHkh mudh tul Å ; k
 ckj cgø hA pfd osylk ogk I sfudyæsvLš muea; jkš ustksmu ij vf/kdkj djds mudks
 u"V fd; k ml dh i frf0; k I cl sT+knk gÅ mudh vk0edrk mudh rhoz I ønuk dsdkj .k gÅ
 ft I dsvki vaxth ea fl foykbTM* dgrsgš mlgkæsvi usvki dksog gLs I scpk; sj [kk gÅ
 ml foNfr I scpk; sj [kk gÅ tc osckj tksyxæš mlgaHkæ/; I l xj dks i j djds; jkš
 igppuseaT+knk I e; ughayxrk vLš yšvu vešjd igppuseaHkh vf/kd I e; ughayxkA

dy dks; yjki dksyokædh t+ jr gksch] pfid budsiki viusmRi knu rl= dkspykusdsfy,
 ykx gh ughacpæsvlš budh 'kfä nfu; k ea?V jgh gksch rks; sbl tul æ; k dk ckj tkuk
 D; k ifj .ke yk; skj bl dh vki fl QZdYiuk gh dj l drsgä yfdu ; s, d n'; gä ni jk
 n'; ; g gSfd ; yjki usviusfi Nysvutko l s; seku fy; k fd tksy gš tksvts rk gSog
 'kl=ædsdkj .k gksl drh gä nfu; k ij mudk i Hkko clnrd vlš rki dsdkj .k gq/kj mlghaus; s
 eku fy; k fd 'kS Z dh vko'; drk ughagš vl=ædh vko'; drk gä vHkh mudh vts rk
 vl=æi j fuHkj gä yfdu gekjk vutko ; g gSfd vlrr%t; &fot; 'kS Zij fuHkj djrh
 gš vl=æi j fuHkj ughadjrhA ; svko'; d ughagSfd dkbZyMbzgš yfdu 'kS Z rksdñ vlš
 pht+gä og fl QZyMbzZea idV ughagk-kj vusd : lkaea idV gkrk gä dy dksmuds'kl=
 fujFkd fl) gks tk; & ; s l kpus ea vl EHko ughayxrA vkt rd 'kl=æ l s i ktr mudh
 vts rk dk mYyaku gks tk; § phu ; k Hkjr dkbZHkh vl=æeamul svksfudy tk; s; k vl=
 fujFkd gks tk; Å ; kfu yMbzVI EHko gks tk; § vxj l Hkh dsiki Åpsvl= gš , d ni jsds
 l gkj dsrksosyMbzughadjæA rhl jk n'; ; g gSfd l kba &VDukWkth usmudkscgæmRi knu
 dh {kerk nsnh gä ; smRi knu dckM+tš k mRi knu gä ml dk eut; dh i kñfrd vko'; drkvæ
 l sl EclU/k ughagä og i Hkkrk dsfy, cuk gš mi Hkks dsfy, ugha pfid mi Hkks mudksvkrk gh
 ughagä ge cgr dg jsgsfd blghausmi Hkæk l ekt cuk fn; kj yfdu mi Hkks dk rksmudks
 'kÅj gh ughagä vki muds [kksdksnš kj i guusdksnš kj ?kjædksnš kærksmuea dkbZoso/
 ughagä oso/; Hkjr eagä vxj l kba &VDukWkth dk Hkh dkbZ l efpr mi ; kx l EHko gksk rks
 Hkjr eagskk] og ogk ughagsik; xkA yfdu tksdckM+i šik dj jsgsš og dckM+j l i šik ugha
 djrk] Åc i šik djrk gä ; yjki eaml usÅc gh i šik dh gä og mudh ml fØ; k'khyrk dks
 cuk; sj [k ik; skj ; svko'; d ughagä l kba &VDukWkth dsdkj .k mudksfeyh i gy ; k vxrk
 fdrusfnu pysch] ge ughatkurš bl l SHkh cMh ckr ; g gSfd mlghauseut; dh , d Nfo
 cuk j [kh gš ; wku ds l e; l scuk j [kh gSfd eut; rkfdZd i k.kh gš jktusrd i k.kh gSvlš
 ; s; kx; rk Fkks/sgh ykxæagkrh gSvlš ; sNfo eut; dh us fxZd Nfo l svyx gš vkjki r
 Nfo gä gekjh ekl; rk ; g gSfd eut; eyr% , d usrd i k.kh gä ml dk e[; i#""kFkZ
 mfpr&vutpr dk fu.kz djuseagä bl lfy, ge Hkjr dksdeHkæ ekursgä ml dh l kjh
 ; kx; rk ; sfuf'pr djuseagSfd D; k djkš D; k u djksvlš bl dsfu.kz l sgh og ekšk dks
 i ktr gkrk gš fu%š l dks i ktr gkrk gä pfid ; seut; dsLoHkko dh eyr ckr gš bl fy, ; s
 oki l vk; xkA ; spfid eyr gSbl fy, bl ea0; o/kku gksl drk gSyfdu bl dk fouk'k ughags

I drkj og pfd vjkir gsbly, og dñ le; dsfy, jg l drh g\$ l nk dsfy, ughā
 bl fy, fi Nyh, d 'krikñh eagekjsclē) d ykkladh ; sHkkouk fd tksHkh ; jiki h; tkr ea
 fuelz.k fd; k g\$ vc l nk jgusokyk g\$ xyrQgeh gā l nk dñ ughajgrkā ; lskh Hkh 'kšk gks
 tkrk gā gekjsi# "kfkz dksvc rd dōy bl ckr usjkd j [kk gsfđ mtgkūs, d , s h nfu; k
 cuk yñ] tksgekjsfy, nāē g\$ ft l l sge ofor jg x; ā bl Hkkouk dksē sgh ge Nkā+nāē
 gekjsrel dh fuf"Ø; rk [kē gkst; skā tē k bfrgkl mtgkūsfy [kk g\$ ml rjg tkuāsrks
 dgādsughajgā yfdu gekjsfy, ; k phu dsfy, bfrgkl ; k dkyckk ; g l e>uk gsfđ
 bfrgkl ea mrkj&p<ko D; k gksr gā ml dh xfr&fu; fr dls l e>uk gā bfrgkl ea
 mrkj&p<ko g\$ dkyōe ughagā bl mrkj&p<ko dks bl xfr'kny i fØ; k dksvxj ge nēk
 ykē ge ml rel l seā gkst; ksft l eage fi Nyh 'krikñh ea i M+x; ā bl l si gysughāfkā
 eābu l c phtē dks l e>dj bl /kk. k ij igpk gffd ; g tkschl otal nh dks; syk dgrs
 gāfd izk'k dh l nh g\$ Kku dh l nh g\$ xyr g\$ ml l s t; knk vKku dh l nh vkt rd dñ
 gōz ughag\$ ft l usgekjh lefr dksfcydy /klyk fn; k gā , s h l nh Kku dh l nh ughags
 l drhā

- mn; u % Lo; aif'pe eaHkh mudh viuh vijkt; rk dksydj vls vi usgekk cusjgusdh Hkkouk
 dksydj izu gā---
- cuokjh % cgr l āk; gā l āk; gekjsclē) d ykklāeughagā
- mn; u % ij ogk gā
- cuokjh % ge ml dksnē[kdj Hkh vunsēkk djsudh dks'k'k djrsg\$ pfd gekjh viuh tMāVh gōz gā
- mn; u % D; kēd geaviuh ijEijk ea l EHkor% dksbz pht+viusvKku dsdkj .k gh] utj ughavkrh
 vls nūjk ge ; g ekursgāfd ijEijk flFkj jgrh g\$ ml ea mrkj&p<ko ughagkrs gā ; s
 fopkj cMkHk; kud fopkj gā ml h l sge ; jki dksnēk ughaik jgsgā
- cuokjh % vius; gk rlsbl ij cgr l kpk x; k gā l r; k l sge dfy; k dsdjhc tkrsgā vls fQj
 l r; k ij igp tkrsgā phu dk dkyckk ; gh gsfđ mrkj&p<ko vkrsgā eryc vxj uhs
 pysx; srks; g ekudj er pfy; sfd gešk gh uhsjgāē fQj Āij vk; ā tc Āij vk; ks
 rks ; s l kpdj jf[k; sfd uhsHkh tk l drs gā bu mrkj&p<kōā dks l e>uk gh bfrgkl
 l e>uk gā tc budsckj seāēi <+jgk Fk] eēskkr gōk fd ge rksm l s t; knk 'kkl=h; <ā
 l s; skr tkursgā
- mn; u % , djē[kd l e; dk fopkj fd yxkrkj fodkl gksjgk g\$; sbā kb; r ds l kfk vk; k gā l v

vKMLVhu dh ^fi Vh vKMD xkMM* eaoSDgrsgáf d bl k el hy dsLyhc dh , d plV/ l sxky&xky
 ?kæ jgk l e; l h/k cgusyXk gA ; s, d : id gA
 cuokjh % ; s: id Hkysgh l v vKMLVhu dk gk yfdu ; sl kpusdk rjhdk ogk igysdk gh rjhdk gS
 vLj ml svyx&vyx ykxlausvyx&vyx <x l sidV fd; k gA l kba vLj VDUkykllh eaHkh
 blgkous; s [kkt fy; k fd cāk.M vullr gš yfdu mudh iofuk ; g gSfd fd l h rjg ml dks
 fMCCseacln djdsn[kkš D; kkd og l e> eaHkh vk; skA ge vxj fd l h pht+dh ifjf/k
 ck/krsgårks; s; ln j [krsgg ck/krsgáf d ml dsckg Hkh nfu; k gA ml sl e>usdsfy, ifjf/k
 cuk jgsgš yfdu ; stc ifjf/k cukrsgårks; g l kpdj cukrsgáf d bl dscln dN ughagA
 vki us, Ve dksn[kk vlnj l š rksvki us, Ve dksu fl Ozckdh dsckg ds l c l á kj l s
 vyx dj fy; k] cfYd ; g eku fy; k fd ml ea tksSogh l R; gA ml dsvykok dN gSgh
 ughA tš sdkyZeDI Z; g dgrk gSfd ; Wkš; k vk tk; sk] rksvki usdky dks, d fMCCsea
 cln dj fn; k vLj ml eavki usdgg fd bl fMCCseagedksfn [k jgk gSfd ox&l ak'kz gSvLj
 ox&l ak'kz ysttk; sk , d ; Wkš; k dh vLjA

000

dfork & 2016

vLrhd oktišh

Mk. Mh ; k=k

og gjl jgk FkA

D; kAd og l ak; jfgr gksx; k FkA

D; kAd ; q dh l kFkZlrk dh vo/kkj . kvkAdks

og R; kx pApk FkA

D; kAd fgd k eafNi sfoLe; l sog vLrr%eDr gksx; k FkA

D; kAd og l e> x; k Fk fd bUl ku tkuo jAdks vkulh dsfy, ekjrsgA

D; kAd ml usxk; kAdh vk[kAea

vutku ykAdksfy, Hk; n[k FkA

D; kAd og tkurk Fk fd fgd k cgr ckj l gh gksh gS

vU; k; dksnckusdsfy,]

yfdu og bl rdZdksLohdkj ughAdj i k; k FkA

D; kAd xjhckAdsi fr fgdkj r dks

thrusdh fof/k ml svc rd i rk ugha FkA

D; kAd ml usn[y& i r yscPpAdh vk[kAeaogh l i usn[k FkA

tlscldh ykkladh vk [kæd
D; kld og tkurk Fk fd ; d , d fuji {k deZFkA

D; kld ml snodhullnu dsopuka l sl e> eavk; k Fk
fd ; d Hk dse/; eavt [p]
i k. Moladh l suk dk us Ro dj]
dks okadk o/k djusdsfy, dfvc) FkA
D; kld ; d dsvlr eaog l UrqV ughagls i k; k FkA

vkj ml usegkj k. k dsl kFk LokHkeku
eai dh ?kl dh jkV; k [k; h FkA
vkj v'kld dh fot; eai jkfr gvk Fk
vkj f'kokth dsl kFk ohjrk dh i fjHk"kk ea
taxy dh /k/k dh rjg ?ky x; k FkA

vFkZkx jgsFlsm l dsl keu; cl FkMk vkxj
yfdu mlgaog i dM+ughai k jgk FkA
tS sdRsfxygfj; kcdsughai dM+i kra

og viuh Lefr dsj .k eayxkrkj l w i e l syM+jgk Fk
vkj ml dh gjk ea'kldur [kst+jgk FkA

og nlsk dsirki eafot; <k+jgk Fk
vkj cnyrhgZl H; rk dsvkox ea/keA

dHk ml sxk. Mho dh ; kn vkrh Fk tksog NkM+vk; k Fk
vkj og ns[k jgk Fk fd ds s
l H; rk, jrduld dh d l kvh ij gjkrh ; k thr rh gA

ml sfn [k jgk Fk fd dk; jrk dk i ; k; cu pph Fk f'k"Vrk

vls ohjrk dk i ; k; cu pølk Fkk vls rla i j vR; kpkjA
og f[klu gksmBkA
D; k d#(ks= ds/keZUFku l s, d si # "k fudysFks\
D; k dls okadk o/k d jusokykausn#kkl ukadks tuk Fkk \

og Øk/kr Fkk vls xk. Mho <#-+jgk Fkk
vflre ; # dsfy,
vls og l e> x; k Fkk fd ; # j .k eaughagkskA
og gkj usl sMjrk ughaFkk
vls thrusi j vfr'k; l qk i klr ughadjr k FkA
og i gyk ughaFkk tks; g l kp jgk Fkk
ij tc l kp jgk Fkk rc vdsyk FkA
d#(ks= l sehyanij xk. Mho) tksbrusl kykaea
i gysj s vls fQj ued cu pølk Fkk
Myk i Mk FkA

ml sfu/klu ylskædksn[k ; g vutkfr gksj gh Fkh
fd ekuoh; gksk l gh gksusl sT+krk t+ j h Fkk]
vls fot; vL=kædks i js [kMh gks h g]
ij og ; ks) k Fkk]
ml usued cu pølsxk. Mho dksmBk; kA

Mk. Mh dsrV ij vt# us'k[k ctk; k]
vls vt# usvt# l syMæsdsfy,
vt# dsfpRr dsd#(ks= ea
fgd kjfgr jDrjkl jpk; kA

सच्चा आदमी

मैं जूते पहनते समय याद नहीं रखता
कि कई लोग इस ठण्ड में
नंगे पैर चल रहे हैं।

कपड़े पहनते समय
कि ढेरों लोग बिना कपड़ों के
रेल के स्टेशन पर लेटे हैं
इसी वक़्त।

मैं उन लड़कियों की तरफ नहीं देखता
जो मुझे बदसूरत लगती हैं,
भले ही वे कितनी भी प्रतिभाशाली क्यों न हों।

मैं दूसरों का दुःख महसूस करने की
कोशिश किये बिना उन्हें कायर
या नाकाम या मूर्ख घोषित कर देता हूँ।

मैं अपनी शादी के दिन अपनी पत्नी से
प्रेम करने का स्वाँग करता हूँ,
जिससे सामाजिक कहलाया जा सकूँ।

मैं प्रेम में विफल दोस्तों की तकलीफें सुनकर
सड़क पर चलने वाली सुन्दर लड़की को
उसके कपड़ों के ऊपर अपनी हवस पहना देता हूँ।

मैं अपने बच्चों के परीक्षा में उत्तीर्ण होने पर
खुश होता हूँ, और दफ़्तर के सभी लोगों को
मिठाई खिलाता हूँ।

ešMj dsekjsnlt jkadh enn ughadjrka
dktzfpYykrk gSrksegg ekM+yyrk gW
vKš mezgkstkusij
vi usl sde mezdsykrkaij fpYykrk gM
?kj eai Ruh dk vieku djusdscln
ešnfu; k eaglsjgsvU; k; dsf [kykQ+
vkoct-mBrkrk gM ¼t kfgj gSvi us?kj dsvlnj½

vi usdejseacBdj ešfglnwudj
nhi koyh dsl e; eđ yekukadkš
vKš egjž dsl e; eđ yeku cudj fglnw/kadks
vi uh utj ešFKM&I hfgdkjr Hkj dj nškrk gW
vKš I kprk gWfd bl fnu mu nlt jkadksHk [kqk gksuk plfg, A
tcfd fnu 'kk; nfdlh; gmh oškfud dk gS
ft I I sdkbzegku-vkfo"dkj gksx; k gš

eš [kqk gksrk gWd; kkd I c [kqk gksrgš
vKš tksvyx gksrgšmUganškdj ešHk; Hkhr gksrk gM

eš, drjQk iæ ešfoQy gkstkusdscln
nfu; k dksnkšk nšrk gW
vKš nšfj ešvf/kdkjh dh MkV [kkusdscln
fdlh dksnkšk ughansrka

ešI Ppk vkneh gW
eš/W; gM

fi djk
i {kh I qg mBrk gSvKš
fudy tkrk gSmI jkg ij

ftl ij ml dsinwt tk pøtsgå
vufxur ckjA

eðmBrk gñHkxus Hkxrk gñ
tYnh ugkuš ugkrk gñ
uk'rk djus uk'rk djrk gñ
i <uš i <fk gñ
¼ml I [k dsfy,] tksfcuk crk; s
'kj hj dh xUnxh dsl kfk
cg x; k gð½
og ejh egur dsjkt; kj kñ. k dsekðs i j
ogk pyk x; k gš
tgk fpm+k mMej pyh x; h gð

, d fnu tc mBuk ughagkckj
Hkxuk ughñ ugkuk ughñ
rc I Urkšk vk; skj nñ jkødsfo'okl eafeydj]
všj ylsk dgæks^I [kñ vkneh FkA*
fpm+k mMešds i gysmruh gh [kqk Fkñ
ftruk mMeš i jA

I R;
rø dgk jgrsgkšvšj dgk ughñ
; gk I sehykanj , d eflñj I s
n'kñ ydñ ykñrh gñz
o) efgyk dh
Fkdku rñMej tc vkrsgkš
fo'okl dh Mšj VW pøth gñh gð

egkñkj r dsrkyk dsl keus

; f/k"Bj vlg ; {k l Eokn ijk ughadj i krA
eulq; dksifjHkk"kr ughadj i krs; k rfgj
i rk ughA

^/keZD; k gS
vc ; g izu gh dghaylr gksx; k gA
ml rkykc eafTl dsl ehi ik. Mo ejsi MgS
, d ead Nykx yxkrk gS
ml ij ljt dh jSkuh pedrh gA

; g jktejkd thou gSftl sekjuk gS
; g vkneh dlsekjusl svyx gA

i Rrs
og >M+jgsgS tS seA
bl ræ fu; e eaQl dj
ckgj fudyusdh mEeln dk xyk ?kk/rsgq
nr jkdksdgrsl qrk gj
^l c Bhd glæk gSA
ij glæk ughadj Hh BhdA
'kq l sgh VW tkrk gS
vlg Bhd glæk gSfl Qzfontg]
tksj bul ku djrk gSfl Qzvi uh fdLer l A
og Hkkx tkrk gSvdkj .kA
og fopkjædh dl ksh ij
dl rk gSbl vFighu thou dks
ftl dsl kfk og ogk i gpp x; k gA

[kqkh dk i gMk Hkyrk gS
i <fk ugh] vlg i <fk gS

rlsuk&ljh ughayxrhj
vlsj yx tkrhgSrksie ughj
vlsj iæ vkrkgSrksml dh vkm+ea
ogh Åc l shkjhgZftUhxh vk tkrhgA
ftl ftUhxh dlst huk plgrk gS
og geskk nj Hkxrh jgrh gS
#ddj eutj; dgrk gS
cnyk tk l drk gSl cdNA

dghavlsj foink vkusijj
ftUhxh dsm l dksusej
ftl dh vlsj ml uscgr l e; l s
ughans[kk Fkk]
ml vLr&0; Lrrk dschp
igkMsdk Lej .k fd; sfcuk
og egl w djrk gSftUhxh dka
fnykl k nrk gSl cdkj ij fd l dkj
'kk; n ml stksml eaughagS
ij og dksu gS
gj bUl ku dksikxy cukdj
tc Hkxoku usHkst k Fkk]
rc l e>usdsfy, ughj
cjrusdsfy, , d NkM&l scPpsdh
dYi uk dsdkusea0; kl dlscBk fn; k Fkk
ftl l sKku mRi Uu glsik; A
eutj; l; kj djrk gSvlsj ikusdsckn
viuh bPNk dk Hkkj fd l h vlsj ij
Mky nrk gS
vlsj fQj fd l h vlsj ij]
vlsj fQj fd l h vlsj iJA

; g Hkh fu; e gSnl jka i j bPNk; ; e<usdkj
nl jkadhdYi uk dsckxhpsea
ml dh bPNkvkadhd?kl m [kvl]ej
vi uh bPNkvkadk i M+yxkusckA
v'orFkk ekjk tkrk g\$ i j gkFkA
dgk tk, xk og bl l snij Hkxus\$
tksml dsvlnj fNih gS
yky l kj og i Mh rh gS eSnl jka l sT+krk
rjh d\$ sglsx; hA

vokd-og i yVrk g\$
, d mezchr tkusdsckn
cVkj rk gSml l cdk
tksml syxk Fkk [klsx; k gS
vks <#k gSfu; fr dk\$
ft l l sb l ckj ml l snij Hkx i k; A
vi uscPpkadh vk [kæaogh vdsyki u n\$krk g\$
vks mudh vk [kæa
vi uscæki dsbl i Mko dsvkus
i j l UrqV gksdch bPNk dksn\$krk gA
dgrk gScMk-gj Fkdk gj
cky l Qm glsx; sg\$ i j ogh [kst+jgk gj
tks'kk; n rægafey x; k gA
dñ l e; ckn] og mu cPpkæa
ogh l c n\$ k tksog [kæ ean\$krk gSvks fNVd tkrk gA
mEem djrk gSfd mezdsgrk'k; si j]
tgk er i dzt mu bPNkvkadksykyVsu l s
jksku fd; s [kvlsg&
ftudk fjokt+chr x; k gS&
[kst i k; sm l stksml dsHkrj

geskk I sFkk] geskk gkskA

; k=k

gjh deht+i gus, d yMelk I Mel dsfdukjseq-sns[krsgq py jgk gStc eSxkMh pykdj ml dsvksI sfudy
jgk gpr; g I kprsgq fd %

vdsyki u rc Hkh yxrk Fkk

tc ylskadsI kFk Fkk]

i M+eamI dsQwy dh rjg vdsyk]

I Mel ij dtjksdhrjg

vdsyk ughA

ep-syxrk Fkk vdsyki u

nl jksdksjl rsgq ns[kdjA

vc 'kd gksrk gS

'kk; n osepsns[kdj egl w ogh dj rsgkks

tksemlgans[kdj egl w djrk gpr

mlgaHkh yxrk gksk fd tksrRo [kqkh nsrk gS

vkj vdsyi u dksnj djrk gS

og rRo bl dsikl gA

og dgk gS\

og nsrkvksdh gjl h I sdHkh

HkDrkaeI ekfo"V ughagsi krkj

og gj u; h foQyrk dk

I keuk djusdk cy ughansrk]

og pyrk gsvkneh dsI kFk

tc rd vkneh pyrk gS

vkj tc vkneh #d tkrk gS

og vksc<+tkrk gA

og vk[kkaI sfudyrk gSmEem dh rjg

vks utjafeyusdscln
dk; j cudj egg ekM+ysrk gA
tS svr%dj .k ea l e; chrck gS
vks ml dk ekS e ughacnyrkj oS sgh
og fcuk chrj; chrck gA
og D; k gStksl kjh rdyhQlædsckotm
eþsejsci u l stM+r k gS
gkjusij gj bui ku dksnir jka l s
D; kAd ge gkj dj gh
nir jka l stM+rsgS
tcf d gkjusdscln ge tMæuk ughapkrS
D; kAd tMæuk gh gea; kn frykrk gSfd
fdl dnj fhklu gkrh gSykskædh nfu; k, j
dkbZfdruh Hkh ekS Ccr djusdsckotm
nir jka dh i hMk dksclv ughal drkA

cl dsikl l sxMh nckdj fudkyrs l e; eþsvgl kl gvk fd ft l l Mæ l ij eðxMh pyk jgk Fk og fl dM+
x; h FkA nksdijls l Mæ dsfdukjs, d&nir jsdsi hNsHkx jgs gS vks eþsyx jgk gSfd

ejh vrfM+ kæaejh i fædk dh egRokdkk, j
xM+xMk jgh gA
eðmlgæi pk ugha i k jgk gA
ml snj rd l u dj vks l e>dj
eðog djusdh mEem ea [Mk gkrk gv
ft l sdjusdsnkj ku
gj euf; cny tkrk gA
yfd u egRokdkk vka dk cl
gj fd l h dh dej rM+n r k gA
l ak; Nhu ysrk gS
vks ml sdMæku ea Qæd n r k gS

ft l dk uke gS^vkr'e'yk?kA*

mM+tkuk vlgj vki eku Nuk
fpfM+ kcdk dke gA
bA ku dks'k'k djdsHkh
doy >φ i krk gS
vi usnorkvkdsl keu}j
ftUgamI usgh cuk; k gS
tS scäk. M Hkh ml usgh vi uh dVi uk l A
nir jkaij gBkfu; r vlgj fQj
bA kfu; r dh Øjrk djusdsckotm
doy [kq dksNwi krk gA
og ?lgj yrk gS[kq dks
mu ykckal stksml svkn'kZeku}j
ftudsl keusml slohdkj u djuk i M-
fd og ughatkurk fd og fdl dsl keus
>φrk gStS stkuoj ughatkurs
vlgj Qij 'rstkursgA¼; k 'kk; n oshkh ugha--½

dkj pykrsl e; eφs; kn vk; h , d yMehj ftl dh 'lgj dh rjg nksMh vlg[kag} gkB irysgAvlgj ftl dh
ply 'krj eφZdh ply dh rjg v/khj gA ; g l kprsgq eAnw jsokgu l sfHkM+&fHkM+scptA
mEem gSfd vdsyki u eφsdHkh ughaNkM/skA
mEem gSfd ml yMeh dks
¼[kgj NkM+sdks , d k gksgh tk; skA½

v[kckj kadh l q[kz kA l k eA[kpZgksj gk gw
dghavlgj gksrk rksA[kpZu gkskA
mEemadHkh f?kl rh ughagA
vkneh dksf?kl rsgq A
eAty ij vldj eφsl e> eavk; k

fd ; k=k l sdbý Qkl yk c<rk gS
vlg dñ ugh

rhu Nk/h dfork, j
¼1½
og tYnh pyrhgS
rkfd fxj l dA

ml s[Msgkrsgq n[kusdsfy,
l ij t fudy vk; k gA

½2½
og gil hea
l c l eV yrhgS
tkeq-seðcukrk gA

og gil nrhgS
eð[kyh i hi sdh rjg
Mksyrk jgrk gñ

½3½
ml dsgkfk fgyrsgA
vlg eðmlgai dM+yrk gñ
i gysmueaml }
fQj [kq dk
vlg ; g nkulæi kusdscln
vdsyi u dA

txg
'We dks i jNkb; k i hNsdh vlg tk jghgA

cYc dh jkskuh l snjA
eðpyrk gþ/k i gþ jgk gþogk
tgk gj fnu , d ckj
, d yMeh dksn[k i krk gþ

'ke] jkr gksx; h gð
og ughafn [kh gð
vdsyki u vksj og] nkska
ejshkrj [ksyrgð

ejh ekstmxh l st+knk
ml dh ukekstmxh ejshkrj gð
tð s; g 'ke]
tð sdy fQj vkusdh bPNk]
tð smI dsfn [kusu fn [kusdh vfuf' prrkA

'kj kc
'kj kc dsu 'ksealMkyrk gþ/k
vkneh vi uh vk [kæea
u 'ksdsvU/ki u l s
Fkd x; k gð

ejh vk [kæal svc ughagks-k]
bl u 'ksdks<kæka
yðdu bl dsfcuk ejk dksZdke ughagks-kA

ejh mRI kfgr gksudh mezxþj pðh gð
yksædks [kQgeh gSfd eð toku gþ
yMeh
D; k ml eæejscpi u dh ; knaNg h gð

; k e j k Hkfo";]
; k ml eaf l unckn dh og ; k=k fN i h g\$
ft l sl qkuk 'kgjktkn Hkoy x; hA

chrsl e; eadfyi r bPNkvkædk rkcir cukdj
nørkvæusml eahkstk g\$ 'kk; nA
og l cl sl qnj ughag\$
l cl sl ; kuh Hkh ughag\$
tc og gSdø y rc e\$HkA

bPNk, j
ydmh dh vye kjh ij /ky]
ml l sfpi dh nhokj ij Vxh bPNk, A
t\$ se\$vyekjh d\$
o\$ si jh u g\$z bPNk, j e\$
>kMusvkrh g\$

i fj Hk"kk
e\$eAD; k g\$

nksj tksml txg ughaystk ikrs
tgk bPNk, j i jh gkrh g\$

nkskfk tksog Je ughadj i krs g\$
ft l l se\$ l UrqV gksi kÅA

nksvk[ka tks [kyh g\$ n\$ [kuk Hkoy dj]
tksvkneh dh rjg ughajkrh
ml rkcir dh rjg jkrh g\$
tksf [ku gkrk g\$ vi usu l Mus l A

vrfM+k gdtksfoQyrkvædksl kykøl si pk jgh gð
fcuk vlnr Mkyð
QOMsgdtksvdkj .k Hkkxusdscn Hkh gkQrsughagð
vlg Mj dsekjsiyHkj eagkQusyxrsgð
cky gdtksdksl s>Mæuk 'kq gksx; sgð
fnekx+gStkse'khu vlg fQj
tæ yxh ykgsdh i Rrh cuusdkscdjkj gð
; gh I Qyrk gSvlg ?kj eafNik cpiu gS
, d nhokj dsi hNstgk eðusdHkh ugra>kcdk
og blurtkj djrh jgh
tS seðml dk vlg gj dksZfdl h vlg dka
ftlhxh bPNk dsjfxLrku ea
ejlfpdk dh rjg gð
dtkk cergk'kk fpYykdj pi gksx; kj
njcku uhm dsckotm dke djrk jgk
vlg ylx I Mel ij pyrsjgð
cPpk Fiddj pi viusek&cki dsdejsea
tkdj I lxx; kA
i VklsmI sugra
ml dsfir k dscpiu
dksrjkrktk dj jgsgð
HkM+c<+jgh gS ylx vPNsdi Ms i gudj
cktkj eafudy jgsgð
dñ u; k u djusdsfy, A

eþs, ð h yMelh I siæ gksx; k gS
tksæþsugrapkgrh
eryc eðvlneg gð

gj fnu eð; gk vkrk gj

mI sn[kuš
mI dh vk[kaeviusfy, fgdkjr n[kuš
tkedy l qg rd ejhmEeln dsdkj [kkusea
iæ cu tk; sxA

i raxsdh rjg ešHky pøtk gw
fd e[psykyVsu dh jkSkuh i l Un gS; k ml l styukA

ylx , d&n[jsdh 'kDyaugth
mueal thjrk dh viuh ifjHk'kk
dksn[krsgq tk jgsgA
mlgavgl kl ughagSfd l thjrk
n[jkadh 'kDykal sigys
mudh gh vk[kaevFkA

d[yMfd; k py jgh gš
?kj [kpZv[š n[rj dh fnDdrkædsckjseafplrk djrh g[
d[yMds; g l kprsgq fd
; g yMdh e[sdc n[kxA
, d d[k Hk[r k gSc[gk' kA

e[f [kš h
og e[eafey pøth gS
mI l e; l stc og pyh x; h FkA
l kpdj]
l e; [kjkc djusdckn]
m[k j l sHkxrsv[š fQj iæ eafOyrk l sl kelL; cukrš
tc l iuseaml dh >yd vkrh gš l c VW tkrk gA

mI scVkj rš mI dh ; kn dksviuh fuanl h vk[kaev snj djrš

uhm dh ckglaea; g i krs
fd og fQj vk x; h
uhyk l yokj&deht+i gu\$
uhm VW tkrh gA

e\$ifQj ml xyheatkrrk gyl
og fQj ughanh[krhA

I i useagj fnu
og l tlnj glsrh tkrh g\$
bl dnj fd tc og /kl[ls l s
ml xyheakdbzfn[krh g\$
e\$avk[klQj yrk gyl

ejseflr"d dse\$iku dl\$
t gk fopkj kadscht yxsg\$
og l i ukads?kl[ls l sj klrh gA
fopkj mx ugha i kr\$
I i usfld tkrsgA

tokj xk y dh dfork, j

पहले केवल उदासी थी
गहराती घनी और बेचैन
पूर्व नियोजित कुछ नहीं था। ईश्वर भी नहीं
आत्मा ने अकुलाकर इसी में आँख खोली
स्मृतियाँ अंकुरों-सी सिमटते बढ़ने लगीं
जो था वह सत्य था पर अनुभूति की आँखें नहीं थीं
इसी के मध्य थोड़ा कसमसाता शब्द आया
झिझकता अपने अक्षरों को जोड़ता
उसकी धमनियों में रक्त था बहता
मिट्टी-सा फैलता संसार जन्मता
धीरे से वही दीये-सा जल उठा
उसी के आलोक में ईश्वर बसता गया
छूकर प्राणों को स्पन्दित करता गया

कास लहराती

हवा में कास लहराती
खिलकर सफ़ेद उजली
कास की छाया पानी में बहती चली जाती
सन्ध्या का सूर्य आता लिए मन में मौन
घास पर लेट जाता समीप
आँखें बन्द कर अपनी

igMh-pj pki ulpsunh dsi Rfkj kdschp
dydykrscgrsty dsl qrt&l qkrh
t\$ sfd mueaiR; dl dsdlnzea
ek= mu LiUnukcdk l kjk&k Fk
l e; ftudksoghaj
Lor%, d djrk Fk

विलेक

ughadfork ughafy [luk plgrk
cl FkMh-nj mruk tkuk plgrk gw
tgk l sviuk ek& l q ikÅ;
tgk eu viuk Hk; fcuk nsikÅ;
tgk i& Lor%vlnzgsdj fj l vk; s
tgk 'k&n&sdscxj Hh dg ikÅ;
tgk dN djuseadkbz' k&k u gk
tgk l cdschp gkdj Hh , dkr ik tkÅ;
tgk tksog cnyusdscin Hh fQj ogh gkstk; s
ughavc dN Hh ughafy [luk gS
dN nj dsy ogk rd pyuk gS
tgk viuh v&ek dh fj Drrk l kQ-nh[k tk,
izk'k gk; k u gkge ml sVky ik, j

ताऊ जी से बात करवा दो
 आवाज़ भर्राई हुई थी भारी
 मैं उसके गुस्से का अभ्यस्त था रोने का नहीं
 फ़ोन पर बिलखते कहा उसने
 पापा ताऊ से बात करवा दो
 दस हज़ार मील और सात समुन्दर पार से
 सुनता चीत्कार का सन्नाटा मौन था झन्नाता
 क्या-क्या हुआ तुझको ठीक है न तू
 क्या बात है बोल
 पापा ताऊजी से बात करनी है
 कल से सोचती थी तुमसे कहूँगी
 ताऊजी से मेरी बात करवा दो
 अच्छा नहीं लगता कोई नहीं है जो
 बराबरी देता मुझसे बात करता
 मुझे केवल उनसे बात करनी है।

कुछ नहीं कहने का भार बढ़ता गया क्षण भर में
 फ़ोन दूरियों को दूनी दूर कर देता
 छोड़ना चाहकर भी छूटी नहीं मेरी चतुरता
 तुम उन पर मेरा लेख पढ़ लो
 नहीं, मुझे उनसे बात करवा दो
 तुम लेपटॉप पर उनकी तस्वीर देख लो
 देख मन में उनसे बात कर लो
 नहीं तुम बात करवा दो
 यही हम सभी चाहते हैं
 ताऊजी से बात कर लें
 बात कर उनसे अपने मन की कह दें
 कहता नहीं पर जानता हूँ कभी-कभी कहने से बढ़कर
 कुछ नहीं होता
 हममें हर कोई उनसे बात करने को

vki l eagh ckr dj yrk
 vlg olstgk Hkh gfoqta sml h r jg
 vi usdksllwy
 i Hk eagekj h ygd N d j
 geankxq dj
 gdykrsmRl kg l shkj dg mBrs
 vjsolk rē
 D; k [k
 ij , d h D; ka
 vlg vi uk glfk /kjrs
 xky N d j dU/ka i j
 tc dN Hkyk dj i krsyxrk
 geusmul sckr dh gS
 rē Hkh dN Hkyk dj tkulsfd
 csh rēusmul sckr dj yh gS

Hkjsnu
 l kjsfnu ckj 'k jgh
 l kjsfnu gok pyh
 l kjsfnu i M+>qsjgs
 l kjsfnu 'ke Fkh
 fpM+k l kjsfnu l kfk jgh

ikah
 ckyuk cln fd; k i j
 rc Hkh dguk tkjh jgk
 l quuseack/k Fk Hkh r jh dkyky
 bl lfy, ckj vk v/kjsea
 i Rrka i j >erh ckj 'k dlsl qrk jgk
 ogk i kuh fHxckrk ?kyrk /kclj l Hkh dN

vi usl kfk eq dlsHkh /kj rh eacgrk x; k

vupku

i {kh ughadoy i f{k; kadh /ofu; k
v/lj sea i f{k; kds gks ds vupku
i k r % dsi n z i z k ' k ds v k us ds vupku
uhm dh d l j i j Loluladsgks ds vupku
tlx dj l k s j g s g k s ds vupku
vupkulaeavl y Fk vi us [k r s t k us d k Klu

dN ughad j r s g q

dN ughad jus ds l ehi tkdj
dN ughad jus l s M j r k j g k
l Hkh dls l Hkh dN d j r s n [k r k Fk
l Hkh dsl Hkh dN d l s c h r r s Hkh n [k
f Q j n [k i M + n [k v k d k ' k n [k i z k ' k
l k g l c v l j r k dN ughad jus ds d l n z e a x ; k
v l j c k j v k c p s i h l s v i u s d l s n [k
dN ughad j r s g q l c d l s v i u s c g q i k l & i k l n [k

Lefr

Lefr; k /w dh
Lefr; k i z k ' k dh
Lefr; k l M e l dh
Lefr; k v k d k ' k dh
Lefr; k v u l r dh
Lefr; k v o k d - d h
c p h j g r h a c p k r t a
Lefr; k v [k f . M r
v e r z v l j i k . k o k u
' w ; r k l h p r t a

, d k l r d l s v k y k i r t a
l a t h o u h l k i r h
L e f r ; k f o ' o k l d h A

tey te i f k j g l s t k s

l e ; t e i f k j g l s t k ; s
g e a u n h g l a k p k f g ,
d s f c u k c g r s g q
m l g a l k f k y r s t k u k p k f g ,
v M + n s j k d s ; f n
m u i j N y N y k r s c g u k p k f g ,
l e ; d h j s l k [k r h g l s r k s
m u i j y g j a c u k u k p k f g ,
v / l j k ? l j r k g l s r k s
o g h a t y d h / o f u c u c g r s t k u k p k f g ,

te

t e ; g t k u l d s
D ; k t k u u g h a i k j g s
r e ; g H k h r k s t k u k
g y i k r s g h g j c k j
i z u g l e r s t k r s g d c d k j A

vupku

f t u e a v k l F k u g h a g S
m l g a f c y d y H k h v u e f r u g h a f d
n i j k a d s f o ' o k l d l s r k M a
f d l h d k H k y k d j l d a ; k u d j l d a
y f d u m u e a f j D r r k u H k j n a

क्षमा

जब तक अपने से चिपटा रहा मन भी रुका रहा
जब धरती को छू सका लगा कि अब मुझको भी क्षमा मिली
धरती ने भी ऐसा कुछ कहा जिसको मैं न समझ सका
लेकिन जब अपने को क्षमा किया
धरती ने मेरी धड़कन को छू लिया
उससे ही जान सका तब धरती की सिहरन
उस दिन ही साहस कर कहा मुझे क्षमा कर दो

कभी हम अपने को सुन पाते हैं

कभी हम पानी को छू पाते हैं पानी की तरह
कभी हम जान पाते हैं वह हमारी प्यास नहीं पानी है
कभी हम दीवार के झड़ते पलस्तर और उधड़न में
देखते हैं दीवार की खुरदुरी दरारों को
न समय को न ही अपनी सहूलियतों को
न ही अपनी दबी उधड़ी अधूरी इक्षाओं को
कभी हम प्रातः की ध्वनियों में कुछ भी नहीं खोजते हैं
लेकिन जो जैसा है उसे महज वैसा ही सुनते हैं
उस दिन हम चिड़िया को सुन पाते सहज चिड़िया की
तरह
कभी हम कहीं जाते नहीं पर हर जगह केवल आते हैं
कभी काम पर कभी बाज़ार कभी घर और कभी बाहर
कभी हम कुछ भी नहीं कहते पर चुप भी नहीं रहते
केवल तभी हम सुन पाते हैं सबसे अधिक अपने को

पहाड़ पर चढ़ते हुए

पहाड़ पर चढ़ते हुए
आप ज़मीन, पेड़, पक्षी और आकाश होते हैं
पहाड़ पर चढ़ते हुए
आप धूल, पत्थर, हवा और प्रकाश होते हैं

igMM+ij p<Fsgq
vki /m Nk; k vks 'okl gkrsgā
igMM+ij p<Fsgq
tc rd vki vi uk p<uk ughans[krsgā
igMM+ij p<+krsgā
#drsugħac<Fsgā
I e; dksnj ułpsNMM+
ft ruk Hh p<+k; ij
vki igMM+gkrstkrsgā

vUkdkj
vUkdkj
>B ughgkrk
ft ruk Hh dgrk gS
vfuk; Zcuk jgrk

eu dh ckr
ge n[krsgāi gMM+
ge n[krsgāi Bkj
ge n[krsgāi M+
I c vkrsc<ej gekjsikl
nj fy, tkrh jy
/kjk I c oghajg tkrk
eu eajg tkrh eu dh ckr

prk
dHh ge I [ksl Rrkai j dne j [krsgā
dHh ge i Rrkadlspje j krs l qrs gā
dHh ge tkursgāfd D; k pkrsgāge
gok dh B.Md vks I qg eafLFkj fpRr

rgkard ekursfd Hlyk djuk plgrsgge
fQj Hh ou o{Madse/; fLFkj
ml h rjg ogkjguk plgrsggæ
tehu dh ueh vlg I kkh xlvk dls
uFluæal ek yusk plgrsggæ
gok ea>jrsI M+si Rrladh tehu ea
Bhd mudh rjg gkuk plgrsggæ

ijFoh dh rjg

; gk I sn[ks
mruf t I sl kQ&l kQ n[k I drsgls
pSVk djuk tksfn [ksog ckj gks
ræaugharæ I sckj
rfigjk u gks i j I d kj gks
I EHko gksrsmI sn[krsI ehi tkvls
brusl ehi fd i frfcEc viuk ml h ean[k i kvls
vc ml h i frfcEc ean[ksLo; adls
ml h earæ vc I Hh dlsn[ks
vkvlsn[ks; gk I s
ou dscip ijrh Ål j tehu
tek I M+si Rrladsutps
dlbzgVkdj mojd feVvh dls [kj pls
f'kyk I sfpI dh Lefr; k [kpld ls
?kl dsfrudlæacpk gjk n[ks
i Fkjhyh jshyh I rg ij [M+sg tkvls
fdl h , d i M+dsfudV rd tkvls
clrjh i flr; læacpk gjki u n[ks
n[ksmudk i M+gkuk
vc ou eai M+dlsn[ks
i M+eaou [kstrstkvls

vkvls; gk I sou eai M+dlsn[ks
oghaml h/kj rh ij [M+sgdj
i Foh dh rjg Lo; adlsn[ks
bzej
eismI sughan[ks
ij f'k' kqdh vlg [Madlsn[ks gS
ml dh [kyrh vlg [Mæavkdk'k Qsyrk n[ks gS
eismI sughan[ks
ij xæ I æ Fkdrspgj k dlsn[ks gS
mnl hu mueagh I n fpr dk vult n[ks gS
eismI sughan[ks
ij ek dsl krsn[ks gS
mudh I ks h vlg [Mæal cdsI dk dsl i usdlsn[ks gS
eismI sughan[ks
ij , d k dHh ughadg I dk
D; kcd vDI j ml dlsge I ceafNi rsn[ks gS

ijq%

jkLrsij [M+
I cl si M+rsge
jklrk dgk I sgS
cgr&l h ef' dylædscn
ykvrsge viusLo; aea
bl h I sl Urisk djrs
HKVdrsfQj iz kl læa
FkdselnsFkdsqkjs
ykv vkrsvkt rd vkdj
oghaLo; adls i krs
dgrsughai j ekj jgrs
i M+dlsiq% viusl keusi krs

dækj 'kgkuh dh dfork, i

Hkj r dsvf}rh; fQYedkj vls fplrd dækj 'kgkuh dh dh dHk dkbZdfork fy[k Hkst rsg} geapfdr djrs
ggA ge ml sgj ckj vkusokysl ekl dsvd ea izlk'kr dj nrs gsf d bl l smRI kfgr gkdj os'kk; n dN
vls fy[ka ; gk izlk'kr dforkvkaea'ne; Urh* ml gkaus viusf'k'; djy dsfQYedkj ,e-vkj- jktu ds
uy≠ Urh ij fQYe cukusdsvol j ds l a kx l sfy[kh ga tkgj gStc Hk dkbZfQYe cu jgh gkrh g
cgrj fQYedkj ml fQYe ij viusfe=ka vls x#vka l } vxj l EHko gksrksppkZvo'; djrk ga 'kk; n bl h
if0; k eabl dfork dk tle gq/k gkckA

दमयन्ती

tksl p vls >B l sijs
vi usgh uj earjrs
, d t\$ h ifrHk /kj .k fd; s
rfgkjsLo; dj ij
rfga/kq[kk nsus
fxjs
ftudh xly vk[lar drh jgh gSuk \
bl ,so; Zdk gj o"kkZdsckh
gj cjl] gj l nh&; qks qj
ftUgkausej sol= Nhus

rfgkj h vllk dksrø l svyx
djuk plgk
osvc Hh ukjt-g&ge l %
røusrfgkj h plg l }
ge nksk dks
rfgkjsl eqzvlpy l sl EHKyk
eØr fd;k
[hpk dks
e[r kj h l Å

ek & fgløt

nkk dks, DVwi ksdly dks
jxLrku dh ygjadghanj f{kr t l svdj k jgag&
vks ml ds i kj] , s h [k&ekd
vkrh
ft l usyi v fy; k l c dN
ejk l eø] ejk fcNkGk
ejh [økg' k ds [økc]
y v fy; k ejk 'kcn
vc bl 'k; dksd s' kUr djsdkbz
'k; n bl 'k; dks tykuk gløk
fd og dthn cus
visefgat h yMh
visefgat h l; kjh i jkbz
visefgat h c [k; j du; k
i Foh
ek rik [ksNk cdk; k

dñ I keku

fjtøkuy gd+

ml fnu Hkh rkyrc dh ; gh gkyr Fkh 'ke dks tc og vñññ I s?kj igpk rksvpkud ml segl ð gpyk fd
dñ I keku [ks x; k g] ml sviuh yki jokgh ij cgr xq l k vk; k] yfdu tc ml us; kn djuk pkgk fd
dk&l k I keku [ks k gsrksdñ ; kn u vk; k] bl ij ml svls Hkh xq l k vk; ka ml usviuh tsans[kh i l]
: eky vsj i s sekm Fk i l Zeadk&dk&l h phtaFka\ ijh fyLV rks; kn u vk; h] yfdu ftruh Hkh phta
; kn vk; hal c eksm Fka

og my>u ea i M+x; k fd dk&l k I keku [ks k gS\ dc [ks k \ D; ka [ks k \ ; g I kpr&l kprsm l s'kd gpyk
'kk; n vi uk c& Hky x; k g] yfdu ml sfQj ; kn vk; k fd c& rksvñññ ysgh ughax; k Fkk fQj Hkh 'kd nj
djusdsfy; sm l usvyekjh [ksh] c& ml eaeksm Fka

Fka/ñ nj ckn ogh I oky fQj tgu ea xpt usyx} D; k [ks k Fk \ dc [ks k Fk \ D; ka [ks k Fk \ ml dh
i j s'kuh c<Fh x; h] yfdu ml sdñ ; kn u vk I dka rkyrc ustc vi ustgu ij cgr tlg Mkyk rksml sfnu
dsnsokd; kr ; kn vk, A

rkyrc vñññ eacBk gpyk Fk fd rHkh , d I B th vk; ð ml gk usvkrsg h i ñk]

^ckwrth! ej si eñV dk D; k gpyk *

^eñsdy Qkby n[kh Fka*

^rksQkby vlxsc<+xbZ*

^I B th! vHkh rksml sdñ fnu vsj n[kuk gA*

^rkyrc I kgc ml eavls D; k n[kuk gS\ ml ij fpm; k fcBkb; svls Qkby vlxsc<kb; ð*

^, d sd s sc<+tk, xh \ dgarsy&i kuh dscxj Hkh xkMh vlxsc<Fh gS*

^vki xkMh rksv lxsc<kb; ; rsy&i kuh dk burtke glsg tk, xkA*

^okg HkbZokg! xkMh dgarsy Mkyusdsokns l vlxsc<Fh gS\ I B th! tc rd xkMh ea sy ugha i M+tkrk]

xkMh , d dne Hkh vlx sughac<FhA*

^hd gš dgdj I B th usdñ #i ; sfudky dj fn; Å
 ^; g D; k \ ešpijkl h l e> j [kk gSD; k \ I B th vxj dñ h dh rks Qkby <#šjg tkvksd*
 ^Qj vki gh crk nft, A*
 ^nl Qhl nhA*
 ^nl Qhl nh! nl Qhl nh rksgr gq] vHkh Å ij Hkh rksnuk gkskA*
 ^kelz th gksrks i l ng Qhl nh l sde u ysš ešgh gprksbrusl Lrseadke dj nrsk gñ* I B th etcj gksdj
 nl Qhl nh dsfgl kc l #i ; snrsgq cky&
 ^vc rksj k dke gskt; sk *
 ^cydy] I B th! vc vki cšQØ gksdj vksdk dke dj kb; š ; gk l sl e> yfht, Qkby vksxc<+xbA*
 I B th dskusdscln rkyfyc usvpkud egl ð fd; k fd I B ejk dñ I keku pjik ysx; k gA rkyfyc us
 vñQI dh, d&, d pht+dksxš I snškk yšdu dghadkz pht+de u fn [kh] I kjh phtæksm Fkh og ng rd
 I kprk jgk I B ejk dks&l k l keku pjik ysx; k gš dñ l e> eau vk; kA
 nñ jk okd; k ; pgrk fd rkyfyc tc vñQI l s?kj vkusdsfy, cl eal okj gprk rkscl eabruh Hkm+Fkh fd
 i š j [kusdh txg u Fkh] ml usHkm+dk Qk; nk mBkrsgq ftrusdk fVdV ysk pkrq, Fkh ml l sde dk fVdV
 fy; k vš Hkm+eaxæ gksx; kA Fkmh ng ckn ml sl hv Hkh fey x; h vš og vkjke l sl Qj djustyxA dñ
 ng ckn, d LVKM ij igys l sgh Hkh cl eadbyMfid; k vš p<h txg igys Hkh de Fkh yšdu mu
 yMfid; k adksnš[kdj ysk vš Hkh Qšydj [Mšgksx; Å osyMfid; k vlnj c<#h jghavš mudsl kjsvæ yskæ
 l sf?kl rsjgA rkyfyc dk /; ku mu ij ejdñ+gksx; kA mueal s, d xšh vš [kcl jyr ukd&uD'ksokyh yMeh
 l cl sigysml dh fuxlgædk ejdt+cuñ] yšdu vxysgh yEgsm dh utjæcxy ea [Mh, d l kpyh&l h
 yMeh ij x; harksm l ij teh jg x; h ; prksog cgr ekeyh ukd&uD'ksch yMeh Fkh] yšdu ml dsl husds
 mHkj cgr uek; k vš deku dh rjg rusgq Fk og mlgæe[rfyQ tkfo; k l snškrk jgk vš ml ea, d k
 [ks k fd ml syxusyxk fd og vHkh diMš l sckj gksdj uemkj gskt, x& og yMfid; k yskæ l scš[kj
 vki l earst&rst+ckradj jgh Fkhavš ckj&ckj dgdgk ykdj gil jgh Fkh
 vHkh rkyfyc dk LVKM dñ nj Fkh yšdu og viuh l hv l smB x; k vš Hkm+eayMfid; k adskl tkdj [Mh-gks
 x; kA vc l kpyh yMeh dk ck; k dU/k vš gkFk rkyfyc dsftLe l snusyxl] tc Mboj cæd yxkrk ; k cl
 dksrsh l seMh rksnkæ dsftLe ijh rjg djhc vk tkrsyšdu nksæ dñ bl rjg [Mšgq Flsfd og
 yMeh dsml fgLI sdsughaNwi k jgk Fkh ft l sog Nuk pkg jgk Fkh bl dscln og Fkh vksf[kl d x; k vš
 ml dh nkfguh dguh ml fgLI sdsfcydy djhc igp tkrh Fkh yšdu cl dh j?rkj ekeyh ij vkrsgh nksæ
 dschp dk Qkl yk fQj c<+tkrk Fkh og frjNh utj l sckj&ckj ml fgLI sdsnš[kdj fQj l keusnškus
 yxrk Fkh vxyh ckj tc Mboj uscd yxk; srksrkyfyc usviuh dguh dkstkuæ dj Fkh i hNsdj fn; k

tcfd yMeh cad yxusl svi usvki vks>ϕ x; h FkA bl ckj nkslædschp dh njih rdjhc u [kRe gksx; hA
yfd u ml syEl dk , gl kl u gsl dka cl fQj viuh vke j¶rkj l spyusyxA bl dscln rkfyc usckgj
dh rjQ n¶kk rksml dk LVW vksokyk FkA yMeh ds vksxtks FkA h txg FkA rkfyc ml txg l snjokt
dh rjQ c<k rksrkfyc dsnk, jgkFk usml yMeh ds l husdcmHkij dh xgjkzdh ijh tkp dj yA yMeh ds
egj l svkott+fudyhA

ˆb 'k---'k---'kh---l h---

yMeh usbl dsvykok dkbZvls jnasvey tkfgj ughafd; kj rkfyc cl dsnjokt dh rjQ c<#k jgk vls
cl ds#drsg hmrj x; kA

rkfyc tc bu nkslæokd; kr dh ; knk' r l sckgj vk; k rksml dsfnex+eaml [kS sqg l keku dsckjseafQj
l sl oky xit usyx¶ vpkud ml s[; ky vk; k fd fnu dsog nkslæokd; kr ep-sbl oDr D; ka; kn vk; s\ dgta
bu nkslæokd; kr dk dkbZrvkYyϕ ml [kS gq l keku l srksugtagS\ og mudsvki l h fj' rka dsckjsea
l kpusyxk vls cgr nj rd mudsfl jstkwk jgk yfd u mudsnjE; ku D; k fj' rk gS\ d¶ l e> u l dka
nj rd l kprsjgusdhotg l sml dk fl j Hkjh yxusyxk vls FkA h FkA h nnZHh gksusyxA viuh bl tguh
gkyr l sfd l h rjg futkr ikusdsfy; sml useg&gkFk /kS k vls ckgj gk/y ij [kkuk [kpusyk x; kA oki l
vkdj ml usmu l kjh ckrædksviustg u l sfudkyk vls l kusdsfy, y\ x; kA FkA h nj eahm vk x; h rks
ml us[okc n¶kk fd jkr dk n¶ jk igj g\$ og vius?kj eacBk g¶k gSfd bruseog l B ft l usvkt l ϕg
vklQI eadke djusds, ot ea#i; sfn; sflsml ds?kj vk; k gSvls l kfk eac l okyh yMeh yk; k g\$ l B
yMeh dksml ds gokysdj dspsyk x; k fQj yMeh ml dsfclrj ij vk x; hA

rkfyc usvki [ka [ky usij [okc dsckjsea l kpk] ; g Hk l kpk fd ; g [okc eusD; kanc [kk \ ml l B l svls
D; k&D; k ikusdh [okfg' k ejsvlnj nch ghpZgS\ vls og Hk , d , d sdke ds, ot ep ft l dh ep-sru [okg Hk
feyrh gA ; k vYykg ejh [okfg' kædksde dj nj ep-sbu [kQ ukd [okca l sfutkr nj l kjh&l kjh jkr l rks
okysmu l okykal si hNsN¶k nsvls ejsvYykg! ejk og d¶ l keku tks [kSx; k gSeap-soki l fey tk; A
yfd u FkA h nj cln fQj ml gha l okykausvk ?kj kA og dks&l k l keku Fk \ ml dsfl j dk nnZc<#k tk jgk
FkA ckgj tkdj og FkA h nj rd rktk gok ea?kærk jgkA dkbZQk; nk egl u u g¶k rksml usry dh 'kh'kh
fudkydj fl j eary ekfy'k djusdh dks'k'k dh yfd u [k¶ l sfl j dh ekfy'k djrsu cuhA , d seaml s
viuh choh dh cgr ; kn vkb] ft l sog 'knh dsrhu l ky x¶ j tkusdsckotm eqkfl c edku u gksvls
'kgj dh egxh ft l nch dh otg l su cyk l dk FkA fQj ml usl kpk choh u l gh] n¶rkj ; k egYysdk gh dkbZ
, d k 'k[+ gk k tksbl eq' dy oDr eadke vkrA fQj og n¶rkj vls egYysdscgr l svksæa dsckjsea
l kpr&l kprsl ksx; k vls , d nQk fQj ml s[okckæust dM+fy; kA

, d vkneh vius?kj tk jgk g\$ jklrsea, d tyrk g¶k ?kj fn [kbbZfn; kA og ml sutjvlnkt+dj ds vksxc<+

x; kA FkM/h nij vlxsc<usij ml vlnh dks, d cwk fj 'rskj feykA ml usgkfk c<kdj dñ elxkj yfdu vlnh egg Qj dj vlxsc<+x; kA dñ nij vlxsc<usij ml dk, d iMh hfn [kk ft l usml scpiu eav iuh xkn eaf [kyk; k Fk tc ml usviuk nkeu Qs ykdj ml l sdñ elxuk plgk rksog drjk dsvlxsfudy x; kA tc og vius?kj dsckgjh x/ dsikl igpk rksml usn [kk ogk ml dh ek cBh gñZgñ ml usdñ elxk ugra yfdu ml dh vk [ka l syxkrkj vki wcg jgsFkñ og ml shk utjvlnkt djrsqg x/ dsvlnj nkf [ky gks x; kA ?kj dsckgjh njokt+dsikl gh ml dh choh iMh nnZ l sdjkg jgh Fkñ og vlnh ml dsÅij l sdmdj njoktk [kysrsgg vlnj pyk x; kA rkfyc usl kpk ; g vlnh dS k gS\ bl dsfny eafd l h dsfy, viuki u gh ugragñ bl dk fny t+ j iRFkj dk gksx; k gkskA FkM/h vjke djusdsck ml vlnh usok'kcfl u dsikl tkdj gkfk&egg /ks kA fQj tc vlnh usvkbZuseaviuk psjjk n [kk rksog vlnh rkfyc Fkñ ; g n [krsgh rkfyc tlg & tlg l sph [kusyxkA

^ugra---- ; g eñugragj ejk fny iRFkj dk ugragv k gñ ep-s---- cpkvkA*
rkfyc um l stlx mBkA ml s; g l kpdj cgr gñ kuh gñZfd tcf d eñdñ l keku [kstkusdh otg l scgr ijsWfu; ka l sxçj jgk gw, d sea; scækuh [okc D; kafn [k jsggñ dgta, d k rksugrad bu [okckadk dkbZ rvWYyð ml [ks sqg l keku l sgks\ ml usmu [okckavlj [ks sqg l keku earvWYyð ryk'k djusdh, d ckj fQj dks'k'k dh] yfdu dkbZOk; nk ugragv k cfyd fl j dk nnZvlj c<+x; kA
gkykfd og fl j nnZdh nok yus l sgeškk ijgst djrk Fk D; kñd fl j dk nnZrksvc jkst & jkst+dk el yk gS vlj bu nokvlæds l kbM bQDV cgr T+knk gkrsqñ bl dsckotm nnZbruk T+knk Fk fd og viusvki dks nok [kust sjkd u l dka nok [kustsck ml usl j eaetcarh l s, d iVvh clyh vlj l kusdh dks'k'k djus yxkA yfdu fnelx eafQj ogh l oky xpt usyxj D; k [ks k Fk \ dc [ks k Fk \ D; ka [ks k Fk \ vlf [kj h l oky ij og >pyk x; k] tcf d ; gh ugraekyæ fd D; k vlj dc [ks k gS rksD; kñd l oky gh D; ka i bk gwv\ yfdu og D; ka i j gh l kpr & l kprsl l sx; k vlj, d ckj fQj [okc dh fxfj qf eavk x; k \
exfjc dh rjQ l scgr rst+rñku pyk vk jgk Fkñ rñku dsvlx&vlxsdkbZcgr ij df'k'k pht+pyh tk jgh Fkñ ml dh ped&ned n [kdj ylx ml sgkl y djusdsfy, rñku dsl kfk & l kfk crgk'kk nkmf spystk jgs Fkñ mudsftle ij diMscjk, uke Flsvlj og Hkñ mudh 'kežkgačksNq kusdh ctk; ml gamHk kusd k dke dj jgsFkñ l Hkñ ml pednkj pht+dks i kusdh gol eakprj >erj nkmf spystk jgsFkñ rñku tgl & tgl l s xçjrk ml bykdsdsyx ml ea'Wfey gkrs pystkr sFlj tc og rñku rkfyc dsikl igpk rksog Hkñ ml ea 'Wfey gksx; k vlj fclrj l smBdj um dh glyr eamugra ykkačh rjg ukprk & nkmf k gwv k ?kj dsckg j fudy x; kA FkM/h nij pyusdsck ml s, gl kl gwv k fd eñrks, d [okc n [k jgk Fkñ ; gk dS svk x; k \ tc ml ds gk'k n [Lr gq rksfQj mlugra l okykaus, d ckj fQj vk ?kj k vlj mu l oky ka i j xlj djrk gwv k og vlxsc c<usyxkA ejk dñ l keku [ksx; k gS\ og D; k Fk \ D; ka [ks k Fk \ vlf [kj ep-s; kn D; kaugravk jgk gS\

jkr <y rh tk jgh FkA rkyfc fdl h v&kuh e&ty dh rjQ c<fk tk jgk FkA dgk tkuk gS\ v& D; k&tkuk
gS dsckjse&cx& I k& c[k&+cl pyk tk jgk FkA tc 'kgj I scgr nj igp x; k rksml dsfny dkscl
I &w feyk v& fl j dk nnzHh de gksx; kA og yxkrkj 'kgj I sijc dh rjQ tkusokyh I Mel ij c<fk
pyk tk jgk Fk ; gk rd fd I &g gksyxhA tc ml usviuh ut&amBkdj I keusn[k rks I &g dh ykyek
ml scgr Hkyh yxhA I j t cl pln yEg&eafudyusokyk FkA

tc og ijh rjg I sviusvki dksBhd egl & djusyxx rc ml s[; ky vk; k fd e&rs 'kgj I scgr nj
fudy vk; k g& vc e&soki I pyuk p&fg, v& ; g I k&dj og oki I py iMA y&du vHh FkA/gh nj
pyk Fk fd fQj ogh I oky ijs&ku djustyxA vc ml segl & g&k fd ejk d& I keku fQj I s[k&usyxx g&
vc D; k [k& k gS\ igysD; k [k& k Fk \ dgk [k& k Fk \ D; k& [k& k Fk \ t& & t& sog 'kgj dh rjQ c<fk tk
jgk Fk ; sl oky v& T+knk ijs&ku djrstk jgsFkA ml dsfny dh cp&h c<f&h x; kA vpkud ml s, d 'kd
g&k] vxj e&fQj oki I 'kgj x; k rkejk cgr u& I ku g&tk, x& ; g I k&dj og 'kgj I snj ijc dh rjQ
tkusdsfy, oki I e&+x; kA FkA/gh nj ckn ml dh cp&h de gksyxh v& ml sl &w feyusyxkA ml segl &
g&k fd de&I &de vc ejh ckdh pht&eg&it g& y&du [k&sp&h pht&eds I oky viuh txg dk; e jg&
ml usl k&k e&sml [k& g& I keku dh ryk'k tkjh j [kuh p&fg, A ; g I k&dj og v&xc<fk jgk] cgr nj
fudy tkusij , d v&neh ut& vk; k rksml usi &&

^ejk d& I keku tks[k&sx; k g&Stkursgk*

ml v&neh usrkfy c dksx& I sn[k& fQj tokc fn; k&

^ugh& e&srsugh&e&y&A* fQj ml usrkfy I si &&

^vki bl oDr dgk I svk jgsg&*

^^kgj I s rkyfc uscgr Hky&si u I stokc fn; kA

^y&du bruh I &g 'kgj I s&kb&cl ; k x&M& rksvkrh ugh& vki d& svk x; s*

^i&iy vk x; kA*

; g I k&dj og v&neh g&r e&i M+x; k v& ml usi &&

^bruh I &g 'kgj I svkusdh D; k t+ jr Fk *

^ejk d& I keku [k&sx; k g&Sbl hfy, vk x; kA vki crk nft, og I keku dgk g&sk *

^^tc 'kgj e& [k& k Fk rksogh&g&kA ; g&dgk <+usvk x; s*

^gk] g&sk rksogh&p&fg,] y&du e&syxrk g&sv&c og ogk ugh&g& vki usr&sdgh&ugh&n[k& *

^e&sd& sn[k I drk g&\ e&rs&sdHh 'kgj x; k Hh ugh& y&du , d ckr vki usugh&crk&] og I keku D; k Fk *

^gk---- og I keku D; k Fk *

og I k&pusyxk v& fQj bl rjg e&g pykusyxk fd t&ku rkspy jgh Fk] y&du vkokt+ugh&fudy jgh FkA

dñ nj ckn ml usl [rh l segg cln fd; k vls fQj gksyl sclsk&
 ^D; k l keku Fkk---- ; g rsep;s; kn gh ugh vki crk nft, og dks&l k l keku Fkk *
 ml vlnh us, d ckj fQj rkyf dks Åij l suhpsrd ggr Hkjh utjka l s?kj dj nsk vls ml silxy
 l e>dj dkbz tokc fn; scxj vlxsc<+x; ka rkyf usfQj ihNsl sph[k+dj dgk&
 ^HkbZ l kgc! crk nft,] cMh esjckuh gkschA ugha crk, xs\---- pysx, ---- pyks dkbz ckr ugha-- yfdu
 vki dgk tk jgsgj *kgj er tkuk ugharivki dk Hkh og l keku [kstk, xkA*
 rkyf fQj vlxsc<asyxkA FkkHh nj ckn ml scMh rst+my>u gbz vls mu l okyka dk nks k&l k i MhA D; k
 [kks k Fkk \ dgk [kks k Fkk \ D; ka [kks k Fkk \ n]rj ea [kks k Fkk \ cl ea [kks k Fkk \ [okcha ea [kks k Fkk \ l kjs
 l oky ml dsfneix+ea, d s xpt us yxs ts sfl j ij gFkMl py jsggk og ftruk gh l kprk ml dh gkyr
 fcxMfh tk jgh FkA /khj&/khjsml dsgrk&i j <hysi Masyxsvls og cglsk gksx; kA
 tc ml sgsk vk; k rksfnu dkQh chr pdk FkA rfc; r dñ l hkyh rksml shk[k dk , gl kl gwpk yfdu ogk
 ml ohjkusea [kusdksD; k feyrk \ og vlxsc<rk jgk vls vkr[kj dkj , d dlCseatk i gppk ogk ml us, d
 vlnh l s [kusdk l oky fd; k&
 ^HkbZ l kgc! eScgr Hk[kk gj dñ [kusdksfeysk *
 ^; gk dkbz gk/y ugha*
 ^?kj rls gA*
 ^dgk l svk; sgks*
 ^^kgj l A*
 ^; gkfd l fy, vk; sgks*
 ^ejk dñ l keku [kxs; k gA*
 ^dks&l k l keku *
 ^; kn ugha--- ep s [kkuk nsnk cgr Hk[k yxh gA*
 ^vPNk ; g crkvlsfd l tkfr ds gks*
 ^tkfr *---- og rsep sekye ugha--- vls [kus l stkr dk D; k rvklypl *
 dñ vls yk djhc vk x; A mueal s, d usdgk&
 ^ds svlnh gks \ rfga vi uh tkfr Hkh ughaekye \ vPNk ; g crkvls rfgkj k uke D; k gS*
 ^uke \ ejk uke----- rkyf gA*
 ^ed yeku gks*
 mueal s, d vlnh clyk vls og l c vki l eal jxsk h dj usyxfQj , d vlnh l cdks [kks k dj rsgq clyk&
 ^tekuk Bhd ugha* ; g t+ j dkbzcg: fi ; k gA bl dksBgjkuk ; k [kkuk nsuk Bhd u gkskA*

nli jsusdgl& ^bl dktYn l stYn dLcsl sckgj fudky nsuk plfg, A*
 fQj , d usdgl&
 ^l hVspystkvk\$ vlxsl Yrkukcln i Mxkl ogk ed yeku jgrsga og ylx rfigat+ j [kkuk f[kyk naxA*
 ^ughaHkbZ [kkuk rksgeaf[kyk gh nsuk plfg, A* , d 'k[+ cky i MAA
 rkfyc us, d ckj fQj vi uh ckr nksjkb&
 ^cgr Hkfk yxh g\$ tYnh l s [kkuk f[kyk nks*
 ^ugha; g vkneh cgr jgl; e; yx jgk g\$ geaQk\$ u i fyl dks [kej djuh plfg, A*
 , d 'k[+ ckyk&
 ^dgha; g vkbZ, l -vkbZ , tsV u gks*
 ^vjsughaHkbZ, s k dN ughag\$ cpkjsdh fnekh gkyr Bhd ughag\$vk\$ rø ylx ml su tkusD; k&D; k cuk, ns
 jsgkA* , d cæzusemk[kyr dha
 vkf[kj dj mu ylxlausQ\$ yk fd; k fd bl sl Yrkukcln tkusfn; k tk; A ogk ed yeku bl s [kkuk f[kyk naxA
 rkfyc ulmEeln gl dj l Yrkukcln py i MAA vc mu l kjsl okyadh vkokta/kneh i M+x; h Fkavk\$ Hkfk dk
 l oky mu ij xlfyc vk x; k FkA Hkfk vk\$ l; kl l s fu<ky rkfyc t\$ sgh l Yrkukcln dsdjhc igpk] , d
 njlaxk usft l dsl kfk dN fl i kgh Hkh Fl\$ rkfyc dlsjkdrsgq i M&
 ^, \$ rfigkj k D; k uke gS*
 ^rkfycA*
 ^dgl tk jsgls*
 ^l YrkukclnA*
 ^D; ka*
 ^Hkfk yxh gA*
 ^kgj l svk; sgl*
 ^gkA*
 ^ris l Yrkukcln D; k tk jsgls\ n[ks>B er ckyuk] ep sl c ekye glsx; k gA*
 ^ejk dN l keku [kx; k g\$ ep sHkfk yxh gA*
 ^vPNk!---- rlsrø l Yrkukcln bl fy, tk jsglsfd rfigaHkfk yxh gSvk\$ bl fy, Hkh fd 'kgj earfigkj k dN
 l keku [kx; k Fk og ogk feyxkA gl---gl--- , d h kkracukdj ep smYmucukuk pkgrsgls\ ep srks i gysgh
 'kd gprk Fk fd ; g vkneh vkbZ, l -vkbZ , tsV gA vi usvki dlscgr 'kfrj l e>rsk\$ Fkuspyk\$ tgl nks
 M. Msi Msl kj h gk'k; kj h gok glst k, xhA*
 njlaxk rkfyc dksFkusdh rjQ yspykA jklrshkj rkfyc [kusdh jV yxk, jgkA yfdu njlaxk usm l dh , d u

I qhA rkyfyc usnks , d ckj [kks sqq I keku dsckjseahHh i Mlk yfdu ogk tokc dks nrk \ njlsck usFkkus
 i gprsrgh Fkkuskj I sdgk&
 ^l kgc e[kfcj uscgqr i Ddh [kcj nh Fkh] cgr cMh dke ; kch feyh gA ; g vkneh vkbZ , I -vkbZ , tsV gS
 I kyk i lxy cuusdh ukVadh dj jgk FkA*
 Fkkuskj usi Mlk ^D ; k uke gSbl dk *
 ^rfyca* njlsck ustokc fn ; kA
 Fkkuskj usdM I kpdj dgk ^vjsughanjlsck th] ; g vkbZ , I -vkbZ , tsV ughacfYd xyke dlfnj xij dk
 vkneh gS bl h usrksfnusk 'kpyk dk dRy fd ; k FkA*
 vpkud rkyfyc cky i Mlk ^Fkkuskj th] e-s [krkukckn tkusnkS e-s Hk[k yxh gS] e-s [kkuk plfg , A*
 njlsck usdgk ^l kgc ! ; g cgr nj I s [kkuk elx jgk gA*
 ^Bhd gS ; g vkneh rksclMsdkc dk gS tkvksbl ds [kkusdk blr tke dj nkS fQj bl dsckjseackr d : xkA*
 njlsck ckj pyk x ; kA ml dstkrsgH Fkkuskj usl kpk fd fnusk 'kpyk dk dRy gq nkseghusgkspds gS yfdu
 vHh rd ml dsdkrykack dkbZ I jkx ughafey I dk gS og , e- , y- , - jke tI 'kpy dk vkneh FkA mlgkous
 dRy dk bYtke I kcd , e- , y- , - ij yxk ; k FkA fi Nyh ckj tc og Fkkusvk ; sFksrks/kedh nsx ; sFksvxj
 , d eghusdsvlnj dlfry fxj fjkj ughagv k rksedrfgkj k Vkl Qj ughadjk A xk] cYd onlzmrjok npxk
 vls ml dh igp gle fefuLVj rd gA ; g I kpdj Fkkuskj usQs yk dj fy ; k fd njlsck plgsdM Hh dgS
 vc rkyfyc dksfnusk 'kpyk dsdRy eagh tsy Hkst uk gA
 rkyfyc tc [kkuk [k pdk risi tyI dh ckrael sci jokg gkdj fQj mlghal okykadsckjseal kpusyxkA njlsck
 dsvkusdsckn Fkkuskj usnhoku dksaykrsgq dgk&
 ^nhoku I kgc] rkyfyc dsf [kykQ nQk rhu I ksnksyxkdj bl dk pkyku dj nkA*
 ^ughal kgc] ; g vkbZ , I -vkbZ dk , tsV gS bl si ksk eavlnj dj uk gA*
 ^ughanhoku I kgc] Fkkuskj eSg] eStksdgrk gYogh dj kA*
 ^l kgc] bl si dMk rksedusgh gA*
 ^rpe I e>rsughagkS vls glk , d ckr ; kn j [kuk] fnusk 'kpyk ds earpe Hh Qj I drsgkA*
 ^ughal kgc] og ds gy gkstk ; sk] yfdu I kgc eSfi Nysi lhg cj I kAl snjlsckfxjh ij f?kl jgk gw--- I kgc
 e-s bl ds eaielsku fey tkusnft , A*
 ^ejh ukSjh [krjseagsvls rfga i elsku dh yxh gA*
 ^l kgc ; g ds e-snsnft ,) fQj eavki dk ds Hh gy dJusdh dks' k'k d : xkA*
 mu nkskaecgl pyrhjgh] rkyfyc dks i s kkc dh gktr egl M gpZvls og mBdj py fn ; kA fd I h usml dh
 rjQ / ; ku ughafn ; k] tc og i s kkc?kj I sfudyk rksml s [kks sqq I keku dh fQj ; kn vk ; h] ml usl kpk yxrk

gSog I keku cgr dherh Fkk yfdu og Fkk D; k \ [kks k dc Fkk \ vksj D; ka [kks k Fkk \ dQ Hkh gksepsog
I keku ftruh tYnh gksI dsryk'k dj ysuk plfg,] blghal kpkaeaxæ og FkkusI sckgj fudy x; kA ; gk rd
fd 'kks gksx; hA fQj ml usI kpk Ijt MæusI sigysepsog I keku t+j ryk'k dj ysuk plfg, A ; g
I kpdj ml usvuh jrkj c<k nhj fQj rdjhu nkMæusyxA ml dsfny dh /Mæduac<rh tk jgh Fkk
vfk[kj dj og ijh rkdrl snkMæusyxl ml svpkud Bkdj yxh vksj og fxj iMæ fl j eapks/ yxh vksj og
cgsk k gksx; kA

og cgr nj rd oghacsksk iMæ jgkA chp&chp ea, d vk/k ckj Fkk&M&Fkk&M& gksk vk; k Hkh rksml h rjg ml
vU/kgh I qI ku txg ij iMæ jgkA tc ml siyh rjg I sgsk vk; k rkspln fNi usokyk Fkk vksj I æg gksds
Hkh dQ&dQ vki kj utj vkusyxsFkA ml sfQj I smI [kks sgq I keku dh ; kn vk; hA ml usI kpk ml [kks
gg I keku dksvc dgk ryk'k d: ; \ I kpr&I kprsvpkud ml scpiu dh ; kn vkbA cpiu eatc Hkh dkbZ
pht+[ksh Fkh rksml pht+dksml h txg I sryk'k djrk FkA tgl I spyuk 'kq djrk FkA jkLrseæ og pht+
dghau dghat+ j fey tkrh FkA

bruk ; kn vkrsgh og I kpusyxl fd eæspyuk dgk I s'kq fd; k Fkk \ 'kqj I s\---- dLcsl s\---- xkp I s\
---- taxy I s\---- gk--gk---- taxy gh I sris'kq fd; k FkA ; g [; ky vkrsgh rkfyc viuk I keku ryk'k
djustaxy dh rjQ py fn; kA cgr nj rd pyusdsckn I keustaxy utj vk; kA I jrt fudy pdk Fkk
yfdu ml dh , d Hkh fdj.k ml rd ughaigp jgh Fkh D; kkd taxy usmu fdjukdksjkd j [k FkA og taxy
dsvU/kjsvksj [kQ±nk djusokysjklrsdksn[kdj ?kckj x; kA ml usI kpk D; k ml I keku dsfy, eæ-sbruk
yEck I Qj fQj I sr; djuk iMæ \ ughæ, d k ughadj I drkA og I keku plgsftruk dherh gk yfdu
, d k Hkh D; k Fkk fd ml dsfy, taxy I s'kqj rd dk I Qj fQj nkj;k; k tk; s\ u tkusftruk odr yxA ml
I keku dsfy, 'kqj dh jk&d ped&ned vksj vkjke dksN&Mej taxy&taxy HkVduk cædQh gksch vksj
fQj og dkbZ I keku gh risFkk dQ Hkh gkA tc t+j jr iMæ chktkj I s[kj m ykÅxkA Fkk&M& egxk gh I ghA ; g
I kpdj rkfyc oki I vius'kqj dksyK/ x; kA

tUei=h

'kfezyk cksjk tkyku

vkj! ; g D; k!

jk?ko dsi <usdsdejseai jk vkdk'k mrj vk; k gA est ij] ogk dkuseatks fdrkcladk [kkuk gSogk ij l c
txg cny i l jsi MsgA

jk?ko fopfyr! viuh fdrkclaj dye] i sll ykads <pkfk gq/kA

ml dh czk ml dk dsokl \

ml dh og dfork dh fdrkca dN Hkh ughafn [k jgkA ; g D; k gq/kA

ekj ekj

uflnuh u tkusdgk gS

; g f [Meth dS s [kyh\

jk?ko dsbl dejsdh f [Meth fdI us [kyh\

ekj dsvykok dkbZ ; gk ughavkrkA

jk?ko vlg uflnuhA

ekj cVA

nksck.kh c l A bl ?kj eA gk ?kj gS; gA

jk?ko pkdg dk fi NyseghusgkspqkA Bhd gSmI dh phitacrjric&l h jgrh gA dgk feyrk gS <pkus ij Hkh
dkbZ l kekuA

ij

feyrk rksqS

dHkA

vlg bu cnykadsdkj .k vc ugha feysk dHkh HkA

vkj! yhy fy; k bu cnykauA

dgkj jgh uflnuh dñ eghukal soš h tš h gvk dj rh FkA
 i gysj k?ko fnukaughaugkrA uflnuh Vksdrh jgrh i hNs i Mh jgrhA ugk ykscs/A ugkuk plfg, A vjž B. M gSrks
 D; k xje i kuh Hk rksG
 jk?ko ek dh ckr l q dgrk ckj & ckj er ckyk ejsdbznkr tkMæagf rkaughaugkrA bl ckj uflnuh us
 l pep ughadgkA
 jk?ko vueuk&l k ?kæ jgkA ek usdgd ugha ^bl ckj* dñ eghukal spy jgk gA
 jk?ko dslDny l svkrsg h uflnuh dh vk[kaped tk; k dj rh FkA
 vk x; š
 jk?ko dgrk vkg eEeh vc rfigj sç' ukadh > Mh yx tk, xhA Ldny eaD; k gvk--A
 ij uflnuh usvkt ughai MKA
 ; g ^vkt* dbZfnuk&eghukal sxkk vkt gA
 i Ml u vPNk dgk yxr k Fk jk?ko dka vkg ughai Ml u k
 ^vkg*!
 ; g vkg i gysog i Ml dj rh Fk ml dsfy, gš
 ; k vkt dy dñ eghukal stksughai M jgh ml dsfy, A
 vkt dy jk?ko p q pki ugk yrkA
 uflnuh nq k yrh p q pki A
 jk?ko vkg uflnuh
 uflnuh vkg jk?ko
 D; k ; sgš vkd k' k vkg i {M\
 ; k ehv vkg l elnj!
 ek vkg cš/A
 cš/k vkg ekA
 vPNk u yxuk] vPNk yxuk gh FkA
 jk?ko p q gksx; kA
 ij og ckyrk dc FkA
 i kp o"lzd k Fk rc og tc uflnuh gjh' k l svyx gkdj jgusy xh FkA
 jk?ko uscsyuk clh dj fn; k FkA
 uflnuh ckyr hA
 ml scyokusdh dks' k' k dj rhA

gkj og clyrk& ^vkg*! ^vPNk*A ^D; k*A ^D; k&A ^ugh&A ^gk*A
bruk ghftruk t+ jh gkrtA
ij mruk ughaftruk ml dsvlnj dksckgj fn[kk n& ckj l c d& ckj FkA jk?ko vlnj thrk FkA
jk?ko dsj& clyrsFksckxt+i jA
ml sv{kj cukrs'kcn Mk; jh e&A
jk?ko pl&g o"lkdk FkA
ij Mk; jh dsokl v&g dkt+i j uflnuh dk l eo; LdA vM#hl dh Fkh uflnuhA rksog Hkh mrusck ghA
uflnuh usml s ckj dh ckra l e>k; h FkA
og l e> x; k FkA
og l e> x; k Fk fd gjh'k dh l &fr vPNh ugh& cgr i husyxsg&A
ogkj thou ugh&A
gkj fir k ds?kj eathou ugh&A
v&g ; gk\A
bl ?kj e& ukuk ds--A
fdrkc& cz k] j&] plji h&A
fd l h dsnlshk&cgul gkrsrksjk?ko ml cPpsdksckgr pko l sn&[kria fdrkc [ksy i <uscB tkrk ij eu ea
dbZHk&cgula l shkjk f[kyf[kykrk ?kj r&g usyxria
[ksyuk : BukA
gB] fpj&g h&A
v&g! ek usdgk fir k ds?kj eathou ugh& v&g ; gk\A
v&g!
uflnuh gh l c d&A
og clyrthA jk?ko pi&g
pi&g gks&k] pi&g gks&k dgk Fk\A
ek Fkh ml plji h e&A
epl&v kusyxh Fk&aj k?ko d&A
foKku dh fdrkcA thou foKku dhA jgl; vukor djrthA L=h&i # "k nsgA
LQj .k] dEi u]
tle---A
jk?ko ?k. Vlanhokj dksn&[krk jgrkA dHkh d& l kprk v&g dHkh d&A

nhokj ij dbZjæA vk-fr curh&feVrthA mu jækæl sgil h curthA curhf[kyf[kykgVA
 jk?ko dk ?kj cPpæadh gjl h l sHkj tkrthA nhokj l sfudy cPpsml dsvkl &ikl nks&usyxrd og mudsl kfk
 [ksyrk Nop /kqoKsYA ijk ?kj xedusyxrd dks&dks& gjk gkstkrthA
 gjl h l sygjkrkj ?kjA
 ij /hij&/hjscPpsnhokjææal ekusyxrsvlsj u tkusdgk xæ gkstkrthA
 jk?ko [Mk&gkstkrthA dejseapDdj yxkusyxrd ughavHkh rksml svlsj [ksyuk FkA
 Nks/k gS ogA cPpk! cpi u l seu ughahkj kA
 ij nhokj eajæ&: i cnyusyxrd
 vlsj ml dhng HkthA
 ml dhng usHkh : i cnyuk 'kq dj fn; k FkA eghuk&eghuk&igyA
 jk?ko ni Zk dsl keus [M&sglsvi uh Vh 'kVZmrkj rthA fQj cfu; kuA
 cxykæagYdsjks A
 yksvj gVkrkj ukHk dsuhpsgYdsjks f--A
 tho fokku dh fdrkA
 ng ealQj . kA
 jk?ko cpi u l suflnuh dsi kl l krthA
 uflnuh dsl kFkA
 uflnuh ml spidk dj l ykrthA
 Hknp ysrh FkA
 nks&ka, d&nit jsi j i M& yn& ek c&vA
 , d&nit jsdh xU/k eA
 Lufgy Li 'kZeA
 okRI Y; dh Nkp eA
 ij vc og dbZeghukæl § 'kk; n l ky Hkj l smit jsdejseal ksusyxk FkA dHk&dHkh nks&ka, d gh dejseal ks
 tkrthA vyx&vyx dks&ka i jA
 Ldiy l svkusdscln jk?ko nks&gj dksuflnuh dks<krthA
 tksml svl usgfFkæl seugkj dj [kkuk f[kyk; æ gjl rth] N&M&h l thj&l h uflnuhA
 vkt dy dgk gjl rth
 gj nks&gj jk?ko dsi <usokysdejsdh f [kM&eth [ksy vkdk'k n&krh jgrthA
 jk?ko uflnuh dksn&krk jgrthA

Mk; jh vlg dye ysdj cB tkrkA fy[krk&
^ek; rø D; k n[krh gl&
ek; ; sddgjk n[ka
tksrøusi <k; kA
ej; sjk&jkø eao; kdj .kj røI svk; kA
ek; ; sjgsjæ
bul scukvksfp=A
ek; rfigabdrkj k i l lh
ctkvksfç; /kqA
ek; rkjsfxj rsgårfigkj h v[ka l s
e[l s>j rsv{kjA
ek; fd l eu dsekutk dks
<k; r h gksrø\
ek; ej k&rfigkj n[ka k , d
ek; dfork earø
dfork fn[krh gl&
jakkaea u; k j aA
l æhr ea vfp lgh /kqj
ek; rø D; k n[krh gl& *
jk?ko eu gh eu dfork cukrka
jk?ko dh v[ka k&ek dh v[ka ka cu tkrka
uf l u h dh v[ka k j k?ko dh
nksvlg nksv[ka kafeydj pkj v[ka ka
t s spkj i [kqM; kA
muesal; kl
muesavk' k
muesal k&n; l
muesaj l
muesal elhj
l elhj ea curh vk-fr

ckny yrsdkbz: i
pksk l hukA yykV eflr"d
i#k dh ngA
ek cknykadksn[k jghA
dkw gS
jk?ko ek dksn[krkA
ek ml si Mkd ea jgusokyh tkfeuh ntnh yxrhA
tkfeuh ntnh!
I tñj! I [MkS] ygjkrh] thou I shkjhA
vk[Mwaegjfl xkjA
xky ij 'khr dh vld dh cpmA
ckykaeelsjk dh I qU/kA
uflnuh tkfeuh ntnh gkstkrhA
tkfeuh ntnh uflnuhA
tkfeuh ntnh dHkh Hkh vdsys?kj ughavkrh FkA vk' kqksk nk dsI kfk vkrhA
'kk; n C; kg dj yA
ij uflnuh geskk vdsyA
gjh'k ds; gk l stc l svkzdkbz
ml dsckykadksl gykrk ughA dkbZml dsdU/ksij gkfk j [krk ughA
ml dh gjl h dksdkbzvatfy eaHkjrk ughA
jk?ko uflnuh dksn[krk
uflnuh jk?ko dkd
ekpq gA
jk?ko pq gA
jk?ko pq gh gkrk FkA
ij ek ek ughA
ek dk gksuk ek dh pqi h eaI ek x; kA yhy fy; k ml ckny uA
jk?ko dh est] 'kO+ij ckny i l j x, gA ; svkr&tkrscknyA ;s: i cnyscknyA u;s: i&jak vkdkj ea
<yrscknyA u;s: jak vls Lokn eackny A
uflnuh tYnh&tYnh crjrhc l si Mh i qrdk cz kq jakadksl EHkkrh] mBkrh] l tkrhA

jk?ko vkosk eal kjsl keku mBk&mBk dj QadusyxrKA uflnuh d#.kk Hkj h vk[KaI sdgrh ughaer djs, d KA
 l c fNu tk, xKA bu cknycadksjgusnks; gkA uflnuh mf}Xu gks tkrh] ij ml dsvlnj dsgkgkdkj dksdks
 l q i krk\ og ml jsdejsaaph tkrhA
 jk?ko n[krk cknycal stks : i] vk-fr cuh Fkh] tksml dh est+i j i l jh Fkh og feV xb] jk?ko dki tkrKA
 vksj!
 uflnuh dh vk[KaI s>jrk >jukA
 jk?ko dh vk[KaI scgrk >jukA
 nksukadh vk[KaI s>jrk l c dNA
 l c dN eafoyhuA Qek gksx; KA
 uflnuh l EHKyrh Lo; adk] dgrh] ugk ykscsKA B.M gSrkSD; k xje i kuh l sugk ykA
 [kk ykscsKA Hkq]k ughagSrkSD; k FkA/ka&l k [kk ykA
 uflnuh dk dguk i mluk eugkj djukA
 jk?ko dksml dk i mluk vPNk ughayxuk] ml eagSml dk ^gkuk*
 uflnuh ykS/ vkbA
 uflnuh eaj k?ko
 jk?ko eaflnuhA
 nksukal kstkrsgA
 , d xika nksfdukj kai j osnkA
 uflnuh dk gkFk jk?ko dsyykV i jA
 jk?ko dh vk[Kackny i jA
 cknycatkreuh vk] vk'krk'k nKA
 jk?ko dh nsq ealQg .k
 jk?ko uflnuh dk gkFk yykV l sgVk dja
 mB dj cB tkrKA
 uflnuh l ksjghA yx jgk l ksjghA
 i rk ughal ksjgh ; k tlx jghA
 uflnuh dsvkl &i kl fc[kjk gSVWsfck[kj scknycadk B.Mki uA ml eaHkxrh&Mcrh&VWrh ml dh ngA l elnj l s
 ckqj j [kh ehv tle dqMyh eaD; k gS
 jk?ko i mlrk gSek dgk gSrfqkj h tle i =hA

कमलेश : एक भिन्न तरह के कवि

भगवान सिंह

भिन्न तरह के कवि से हमारा आशय छोटा या बड़ा से नहीं है, पर एकरसता को भंग करने वाली कविता से अवश्य है। सच कहें तो कमलेश मेरे प्रिय कवि रहे ही नहीं हैं। उनकी कविताओं को समझने में मुझे कठिनाई होती रही है। मेरी समझ में ही कुछ खोट है, क्योंकि कठिनाई कमलेश के मामले में ही नहीं रही है। एक समय में मुक्तिबोध, शमशेर, त्रिलोचन और नागार्जुन जैसे कवियों की कविताओं के सौन्दर्य को पहचानने लिए भी मुझे संघर्ष करना पड़ा। सभी के साथ कठिनाई का रूप अलग रहा है। कमलेश को निकट से जानने के बाद भी यही समस्या आड़े आती रही है। बात १९६८ की होगी, जब उन्होंने मुदित भाव से, उसी दिन लिखी एक कविता सुनाई जिसकी पहली पंक्ति थी, 'रानी के सिर पर मोमबत्तियों का ताज।'

कमलेश तब लोहियावादी समाजवादी थे और उन दिनों इन्दिरा गाँधी का अपना संक्रान्ति काल चल रहा था। १९६७ में लोहिया-सूत्र के परिणामस्वरूप कई राज्यों में पहली बार गैरकांग्रेसी सरकारें आ चुकी थीं। कामराज को मोहरा बना कर सत्ता में आई गूँगी गुड़िया उनके इशारों पर चलने को तैयार नहीं थी और दूसरे धाकड़ों की तरह वह भी निस्तेज हो गए थे। भीतरी खींचतान चरम पर था। अतः यह कविता उन पर ही लगी। जो भाव समझ में आया वह यह कि ताज तो सिर पर है, पर है यह पिघलती मोमबत्तियों का। ये स्वयं जलकर तुम्हें भी जला देंगी। मैंने अपना मन्तव्य प्रकट किया तो वह मुस्कराने लगे। वह नकार में भी मुस्करा सकते हैं और सहमति में भी, पर आशय का संचार हो जाता है। मैंने पूछा, फिर इसका अर्थ क्या है? उन्होंने अपने उत्तर से चौंका दिया, 'कविता का अर्थ नहीं होता।'

कुछ अजीब लगा, क्योंकि मैं उस समय तक यह समझता था कि जिसका अर्थ नहीं है वह व्याकरण के नियम से भी व्यर्थ है। स्याह या सफेद। द्रयं वा इदं न तृतीयमस्ति - सत् या असत्, तीसरी कोई स्थिति नहीं; या यदि है तो निःसत्व है 'नपुंसके तृतीयेति भणिते पाणिनेरपि।' मेरा ध्यान इस ओर गया ही नहीं कि यह किसी प्रिया के जन्मदिन पर लिखी गई कविता भी हो सकती है। उसका नाम या प्रसंग प्रकट न होने पाये इसलिए भी कवि झूठ का सहारा ले सकता है।

होना तो यह चाहिए था कि मैं कमलेश का मजाक उड़ाता, परन्तु उस समय तो कमलेश के अपने से अधिक ज्ञान का ऐसा आतंक था कि मान लेता था कमलेश कहते हैं तो ठीक ही होगा। कविता का अर्थ नहीं होता होगा। संभव है जिस

कविता को अर्थ से शून्य कथन मान रहे हैं, वह अनुभव या बोध के किसी भिन्न क्षण में एक गहन कविता बन जाये। हो सकता है मुझमें कविता की समझ ही न हो। इसका विस्तार हुआ तो बात पूरे साहित्य की नासमझी तक जाकर रुकी। फिर सोचा कि जिसकी समझ नहीं उस पर सिर क्या मारना! फिर भी सम्पादकों के तकादों के बाद अपने अज्ञान को छिपाकर जो समझ में आया उसे लिखता भी रहा और मानता भी रहा कि मेरी नासमझी का बुरा असर रचनाकार पर न पड़े। कमलेश को तो मैंने उसके बाद पढ़ना ही छोड़ दिया था। 'बसाव' की कविताओं को उलटते-पलटते मुझे लगा इन कविताओं को मैं समझता भी हूँ और उस सौन्दर्यशास्त्र का व्याख्याता मुझसे अच्छा कोई हो ही नहीं सकता क्योंकि वह मानसिक पर्यावरण का जिससे ये कविताएँ निकली हैं, उससे मैं अपेक्षाकृत अधिक परिचित हूँ। इस समय तक मैं रैखिक बोध से भी मुक्त हो चुका था जिसमें कथ्य का अर्थ केवल वही होता है जिसे व्यक्त करने का किसी व्यक्ति द्वारा उस पद का प्रयोग किया गया हो। वक्ता के सिरे से विचार करें तो यह सही भी है, परन्तु यदि उसका आशय प्रयुक्त वाक्य में उतर नहीं पाया, उसका इतर अर्थ निकलता हो या इतर अर्थ भी निकाला जा सकता हो तो ? रचना व्यक्त हो जाने के बाद रचनाकार से मुक्त एक स्वतन्त्र अस्तित्व ग्रहण कर लेती है। उसमें प्रयुक्त शब्द-बन्ध के जितने भी आशय हो सकते हैं, वे सभी समान रूप से सही हैं और कुछ आशय ऐसे भी हो सकते हैं जिन तक किसी की पहुँच हो ही न पाई हो, वे आगे किन्हीं दूसरे पाठकों को या हमें ही किसी दूसरी मनोदशा में सूझ सकते हैं। इसी से पाठक की अपने समय, परिस्थिति और मनोदशा के अनुसार किसी रचना के अर्थ बदलते रहते हैं या उनकी प्रखरता में अन्तर आता रहता है। इन भिन्न आशयों के कारण जिनका रचनाकार को गुमान तक न था, वह रचना पाठक की अपनी भावना का उद्गार या कहें उसकी अपनी कविता बन जाती है। पद-विन्यास कवि का भले हो कविता उसकी भी है। उर्दू में दूसरों की पंक्तियों को सीधे या मामूली भेद से अपनी कविता में प्रयोग करने की एक परम्परा-सी रही है। अन्यथा भी हमारी व्याख्या में कुछ ऐसी बातें भी हो सकती हैं जो रचनाकार के मन में रही ही न हों, पर शब्द-बन्ध से वह आशय निकलता है तो इसके लिए रचनाकार की सहमति आवश्यक नहीं। सच कहें तो किसी आशय या किसी अनुभूति की प्रखरता का अनिवार्य सम्बन्ध भी रचना से सदा नहीं होता। कई बार शब्दक्रीड़ा से एक ऐसा वेधक पद कवि को बाँध लेता है या अनायास उभर आई एक पंक्ति रचनाकार पर हावी हो जाती है और अपने अनुरूप मनोवेग पैदा करके एक पूरी कविता बन जाती है। इस बोध ने मुझे उस ग्रन्थ से मुक्ति देने में सहायता की थी और यह भी एक कारण था कि मैं इन कविताओं पर कुछ कहने का मन बना सका।

कमलेश की कविताओं की दुर्बोधता का प्रधान कारण यह है कि वह साधारणता में भी भिन्न लगती है। अनुभूति के स्तर पर भी, काव्यबोध के स्तर पर भी और अभिव्यक्ति के स्तर पर भी। यह कुछ दूर तक उनके 'स्व-भाव' से जुड़ा प्रश्न है। उनका एक आत्मचित्र :

मैं तो बचपन से ही ऐसा था। मेरी प्रतिक्रियाएँ भी धीमी थीं / उत्तर देने में समय लगता था / गिनती गिनते हुए बीच में भूल जाता था। / मैं इतना-सा था / तब भी भोंदू था / जैसे इस फोटू में / जो ६५MMU के समय खींचा गया था, विन्ध्याचल के मेले में। / सिर पर न टोपी फबती / न पाँव में पैताबा / साटन का कोट भी उधारी का लगता था। ... राह पर पड़े पत्थर से टकराता / मैं तो इसी तरह / लड़खड़ाता, गिरता, उठता / बड़ा हुआ था। जैसा आज भी हूँ /

बिल्कुल भौंदू/ मैं तो भदेस था।

इस कविता में जिसे 'भदेस' का शीर्षक दिया गया है, सब कुछ मात्र इस बोध तक सीमित हो सकता है कि पूरी उम्र गुजर गई, इतना पढ़ा-लिखा, घूमा, भटका और फिर भी वही, पूर्वांचल के एक भदेस का भौंदू राम ही बना रह गया, जैसा बचपन में था - यही जाना कि कुछ न जाना हाय सो भी इक उम्र में हुआ मालूम। यदि यह मात्र इतना ही हो तो भी यह बहुत अच्छी रचना मानी जाएगी। भाषा, शिल्प और अन्तर्वस्तु तीनों दृष्टियों से, परन्तु यदि आप हिन्दी साहित्य के पिछले साठ वर्षों के इतिहास पर दृष्टि डालें जिसमें नई कविता, अकविता, श्मशानी कविता, नवगीत आदि जाने कितने बहानों से और जानें किन-किन संगठनों से जुड़कर जल्दी से जल्दी ख्याति पाने की आपाधापी थी और अपनी उपस्थिति दर्ज कराने के लिए व्यग्र कवियों की भीड़ को देखें, जिसका अन्त 'कुछ न पाना था कुछ न पाया हाय' के व्यर्थताबोध में होता रहा तो यह सीधी-सादी कविता एक व्यंग्य रचना में बदल जाएगी, दर्पोक्ति में भी। तब आपको पूरे हिन्दी लेखन को अपनी मुट्ठी में करने के विश्वास वाले आलोचकों की यह विडंबनापूर्ण स्वीकारोक्ति भी याद आ जाएगी कि साहित्यकार को कोई नहीं पूछता। जो साहित्यकार साहित्य को ही नहीं पूछता हो, खेमा पूछता हो, उसे कौन पूछेगा?

अब सिर की टोपी, पैताबा और साटन के कोट के उधारी का लगना और पर से ओढ़ी-पहनी किसी का न फबना, भौंदू से दीखने वाले, विन्ध्याचल में एमएम कराने वाले चित्र, टकराने, गिरने में नई सांकेतिकता झलकने लगेगी। अब वही कविता जो पहली नज़र में बहुत इकहरी और कलात्मकता से रहित दिखाई देती थी, एक नया और गहन अर्थ पा लेती है जिसे ग़ालिब ने 'सादगी ओ' पुरकारी, बेखुदी ओ' हुशियारी' कहा था।

अधिकांश दुर्बोध प्रतीत होने वाले कवियों की दुर्बोधता भाषा के सिरे से आरम्भ होती है और उनकी अपने ढंग की यह भाषा उनके 'स्व-भाव' का अंग होती है। सहजलभ्य नहीं, इसे अपने अन्तस् के अनुरूप गढ़ने का आयास कलात्मक युक्तियाँ आजमाने की कवायद से भी अधिक कठिन होता है और यह भी एक कारण है कि ऐसे कवि परिमाण में बहुत अधिक नहीं लिख पाते। कहे, प्रतीयमान रूप में जो भाषा की दुर्बोधता दिखाई देती है वह मनोरचना की भिन्नता और अभिव्यक्ति को उसके अनुरूप ढालने या अधिकाधिक निकट बनाने के प्रयत्न से जुड़ी होती है। कमलेश की 'कोना' शीर्षक की एक कविता का एक अंश है:

बाज़ार से लुककर/ भीड़ से छिपकर/ कारखानों से बचकर/ मशीनों को भुलाकर।
इस छोटे से कोने में/ सबसे अलग, सबसे छिपकर/ शब्द जागते हैं प्रेम में बँधे हुए।
यह मेरी बोली है।

इसमें प्रयुक्त प्रत्येक बीज शब्द 'बाजार', 'भीड़', 'कारखाना', 'मशीन', 'कोना' उसी तरह की सांकेतिकता से जुड़े हैं जिनका हवाला हम ऊपर दे आए हैं। पुरानी टीका और भाष्य की शैली अपना कर कहूँ तो:

बाज़ार = आज की भाषा, आज का मुहावरा, वह जिसका चलन है, जिससे भिन्न मुहावरे को भाव मिल ही नहीं सकता।

भीड़ = जैसा सभी लिखते हैं वैसा, आन्दोलन का हिस्सा।

कारखाना = विचारधाराओं और संगठनों के विचार और मुहावरे।

मशीन = टकसाली, गढ़े हुए, खोखले और एकरस प्रयोग।

कोना = सामान्य जनों की उपेक्षित परन्तु जीवन्त, मनोज्ञ और संवेद्य भाषा।

पर ये अर्थ तो मेरे हैं, हो सकता है कवि ने कुछ और सोचा हो या आप इससे भिन्न कुछ और सोचें, परन्तु यह तो मानना ही होगा कि विभिन्न रूपों में जिस तरह हमारी साहित्यिक भाषा को भी नष्ट किया और जन सामान्य से दूर किया गया है उसके प्रति प्रखर विद्रोह - नहीं, विद्रोह इस मिजाज के अनुरूप नहीं है, असहमति, इस कविता में दर्ज है। ध्यान देने की बात यह कि अर्थ पर यह बल संवेद्यता की कीमत पर ही हो सकता है। कविता और इस दृष्टि से कोई रचना बौद्धिक संचार न होकर रागात्मक संचार होता है। कविता का अनुवाद करते समय हमारा ध्यान उसी अर्थ वाले इष्ट भाषा के शब्दों पर होता है और इसके कारण ही कुछ लोगों का विचार है, अनुवाद मूल रचना का सत्यानाश है। व्याख्या और भाष्य के विषय में भी यही कहा जा सकता है।

इन दो तथ्यों को समझ लेने के बाद कमलेश की कविता जो पहली नज़र में बेअसर और कुछ सपाट-सी लगती है एक नई प्राणवत्ता पा लेती है। एक नये तरह के प्रयोग में बदल जाती है जिसमें प्रयोग तो है पर ध्यानाकर्षण की चेष्टा नहीं।

संग्रह का शीर्षक 'बसाव' है, पर इसकी अधिकांश कविताएँ उस नष्ट हो रही और नष्ट की जा रही रक्षणीय थाती की पीड़ा से भरी हैं जिसके हम मूक और विवश साक्षी रहे हैं। इसका प्रधान स्वर 'बिछोह' या नोस्टैल्जिया का है। एक लम्बी दूरी से अपने को और अपने अतीत को देखना और कुछ क्षणों के लिए उसमें खो जाना। जो न रहा, बचाया न जा सका, जो करना था, किसी कारण किया न जा सका उसके अवसाद में खो जाना और फिर जो बचा रह गया है उसे बचाने या जो खाली रह गया है उसे भरने की व्यग्रता का रूप ले लेता है।

अतः छूट उन स्वजनों के मोह की आकुलता से जिनका उचित प्रतिदान वह उचित समय पर और अभीष्ट रूप में न दे सके उनके लिए भी इसमें स्थान है। अधिक से अधिक सामाजिक होने या बनने की चिन्ता में हम अपनी निजता तक को भूल चुके थे। कमलेश की निजता भी उस सामाजिकता का ही हिस्सा है। अपने को ही नहीं अपनों को भी विषय बनाकर अनायासता से रची इतनी सघन अनुभूति की कविताएँ कम लोगों ने लिखी हैं। अध्ययन कम है इसलिए दूसरे भक्त कवियों के बाद निराला का ही ध्यान आ पाता है। त्रिलोचन में यह निजता 'मैं' में बदल जाती है और शमशेर तो इतने पर्दे अपनी अनुभूतियों पर डाल लेते थे कि वह प्रेमिका का स्पर्श करने की जगह प्रेमिका ने जिसे स्पर्श किया है उसे ही स्पर्श करके स्पर्शानुभूति पा लेते थे। इसकी ओर एक बार शरारतन ध्यान केदार ने दिलाया था और देखा तो यह सच था। इस अन्तरण को प्रतीक प्रेम 'फीटिश' कहते हैं। कमलेश की कविताओं में पिता, पितर, भाई, माँ अपने-अपने सहज स्नेहिल व्यवहार के साथ उपस्थित मिलते हैं। जीवित न रहते हुए भी जीवन्त।

और इसी के साथ जुड़ी है उजड़ते को बचाने, रिक्त को भरने, बचे की पवित्रता और महिमा को स्वीकार करते हुए उसे पुनः स्थापित करने की उत्कंठा। अन्तर्वस्तु, शिल्प, काव्यविषय और भाषा आदि के पेचीदे सवाल इनसे इस हद

तक जुड़े हैं कि मैंने इस संग्रह को उलट-पलट कर देख रहे अपने एक मित्र से जो अच्छी शायरी भी करते हैं, पूछा कैसी लगी? उत्तर मिला, 'कुछ लगी होती तो बिना तुम्हारे पूछे ही बताता।' फिर मैंने कहा, इसे इस तरह पढ़ो, लिहाजा मैंने दुबारा पढ़ा और इस बार मैंने यह पूछना ज़रूरी नहीं समझा कि कैसी लगी। सहमत होते तो स्वयं बताते। ऐसा क्या है और क्यों है कि कविता पढ़ने और लिखने वाले एक व्यक्ति को किसी कविता में कुछ नहीं मिलता, या कहें कविता उसके पल्ले नहीं पड़ती और दूसरे व्यक्ति को वह एक विलक्षण प्रयोग प्रतीत होती है। मेरे मित्र के हर एक शेर में सवासेर होता है, क्रान्ति का जज़्बा, आगे बढ़ने और दुनिया को आगे बढ़ाने की बेचैनी। इरादे उचित क्षणों में उचित मुहावरा पा लेने के बाद कविता बन जाते हैं। हम लम्बे अरसे से इसी लफ्फाजी के अभ्यस्त रहे हैं। कविता में क्रान्ति जीवन में समझौतों का सिलसिला। बहुत पवित्र और महान इरादों से हमने बिना कुछ सिरजे कितना कुछ नष्ट किया है इसका बोध तक नहीं। फिर भी यह बोध होने लगा है कि कविता कवि-दरबार तक सीमित होकर रह गई है और रचनाकार की सामाजिक हैसियत टुकड़खोरो की जमात की बनती चली गई है। पुरस्कारों में वृद्धि के अनुपात में ही रचनाकार का जादू भी बिखरता चला गया है।

अतः जब हम कविता के सन्दर्भ में काम चलाकर रूप में अर्थ की बात करते हैं तो आशय संवेदनात्मक संचार से होता है। कुछ कविताएँ ऐसी भी हो सकती हैं जिनका संचार या रागात्मक प्रभाव किसी संगीत या चित्र या नृत्य की तरह उनकी समग्रता में निहित हो। टुकड़ों में उन पर बात करना उनके साथ अन्याय लगे। कमलेश की अनेक कविताएँ ऐसी ही हैं। धरती की जैव, वानस्पतिक और भौतिक सम्पदा का जिसमें जल और वायु तक आते हैं जितनी निर्ममता से दोहन किया गया है और जिस गति से दोहन किया जाने लगा है, सर्वनाशी हथियारों का जमाव तो जमाव करने वालों को भी आतंकित रखता है। इस अतर्क्यता पर चिन्ता किसी न किसी रूप में अनेक संवेदनशील लोगों ने प्रकट की है। इस विक्षिप्तता को मूर्खता कहकर इसकी भर्त्सना की जा सकती है। हथियारों को कमलेश विज्ञान के नाम पर चल रहे बचकानापन और इसके पीछे बदहवासों की भीड़ को शिशुवत अबोध बताते हैं और बच्चों को नादानी करते देखकर उनको नसीहत देने वाली सादगी 'भंगुर' में देखी जा सकती है:

मुट्ठी में लें इसे / मीड़ें / गूँधें / मरोड़ें / लोई बनायें। ...सब कुछ करें / सँभालें इसे / यह टूटे नहीं / यह भंगुर है / यह जीवन है।

कमलेश की ऐसी ही एक अन्य कविता है 'पर्यावरण' :

इस वन में कितने मनुष्य रहेंगे / कितने हिरण / कितने बाघ ...मनुष्य रहेंगे उच्छिन्न हो कर वन के बाहर / हिरण अटकेंगे वन के बाहर / बाघ वन के बाहर बस्ती में / भटकेंगे ।

पक्षी उड़ते ही रहेंगे / एक पेड़ पर बसेरे की खोज में।

बाघ और हिरण / एक घाट प्यास बुझाएँगे / वन के बाहर!

इस वन में / इतने ही / मनुष्य रहेंगे / इस आकाश में इतने ही पक्षी उड़ेंगे।

इस त्रासदी की इससे अधिक मार्मिक अभिव्यक्ति इस सहजता को त्याग कर, विदग्ध, आविष्ट या वाचाल मुहावरों में हो सकती है क्या? कभी पन्त ने कामना की थी 'तू वहन कर सके जन-मन में मेरे विचार / वाणी तुझको चाहिए और

क्या अलंकार।' यह अकेले उनकी बात नहीं है, 'जिस तरह मैं बोलता हूँ उस तरह तू लिख/ और उसके बाद भी मुझसे बड़ा तू दिखा।' और 'मौन मधु हो जाय' ये भवानी भाई के हों या निराला के, परन्तु कविता का उत्कर्ष शब्दाडम्बर, वाचालता, अलंकृति और वक्रता की ललक के उलट और मुखरता से वाचिक संयम और मौन के निकटतर पहुँचने वाली अभिव्यक्ति की उनकी कामना में व्यक्त होता है। भाषा की वह लम्बी साधना जिसमें प्रदर्शनप्रियता तिरोहित हो जाती है, कवि और भावक के बीच का अन्तराल मिट-सा जाता है या कहेँ दोनों में एक सख्य कायम हो जाता है, इसे उन दौरों में समझ और समझा पाना कठिन होता है जहाँ अधिक से अधिक, कम से कम आयास से, कम से कम समय में पाने की आतुरता संचार को शोर में बदल देती है।

कमलेश की राजनीतिक कविताओं का तेवर भी हमारे परिचित कवियों से भिन्न है। 'कहता है' किसी अवश विवश व्यक्ति के किसी अभिन्न से संलाप की शैली में लिखी गई इस पर ध्यान दें तो व्यंग्य का पैनापन और दावों का खोखलापन और उसका एक बड़े छद्म से जुड़ाव सामने आ जाएगा, परन्तु हम लम्बे अरसे से पके हुए सौन्दर्यबोध के आदी हो चुके हैं जो पकी हुई लकड़ी की तरह मजबूत बहुत है, पर उस रस के प्रवाह से वंचित जो वृक्ष की छाल के भीतर के कोमल तन्तुजाल से होकर केशिका से पत्ती और फूल तक प्रवाहित होता है। इसकी ओर कितने पाठकों का ध्यान जा पाएगा इसका भरोसा नहीं :

कहता है- / दुर्ग यह विजित कर लेना है/ सिर सबके धड़ से अलग कर देना है/ वृद्ध-बालक, नारी-नर कोई नहीं अपवाद ।

कहता है- / नगर ध्वस्त होगा, जानेगा, देखेगा, हमारा दण्ड, / पूरा विश्व, ईंटों से होगा नया निर्माण भविष्य में, अभी होगा सँहार।

कहता है - / सत्ता-दुनाली बन्दूक से / दुनाली देख कर घर-घर कर देने को तैयार / दुनाली देख भारी थैले देते घराने, व्यापारी ।

कहता है - / अपने पक्षधर हर जगह उपस्थित हैं / संसद में, सभाओं में, थानों में, न्यायालयों में / पत्र-पत्रिकाओं में, टी.वी. चैनलों में।....

कमलेश आधुनिक कवि नहीं हैं - उस अर्थ में आधुनिक नहीं हैं जिसमें यह बोध काम करता है कि जो नष्ट कर दिया गया वह प्रगति में बाधक था, उसे नष्ट होना ही था, उसका बना रहना प्रगति विरोधी था। - वह उस आधुनिकता के कवि हैं जो इस बदहवासी में नष्ट की जा चुकी सार्वभौम सम्पदाओं के उस अंश को बचा न पाने की असावधानी पर ग्लानि में व्यक्त होती हैं, किसी भी युक्ति से सर्वदा के लिए नष्ट हो या किए जा चुके को पुनर्जीवित करना चाहती है, विलुप्त होने के कगार पर आ चुके प्राणियों, समुदायों, संस्कृतियों, व्यवहारों, भाषाओं को बचाने की छटपटाहट अनुभव करती है। इस बोध के बिना पिण्डदान के तर्पण के जादुई प्रभाव को सौन्दर्य विधान का अंग बनाकर देवी-पितरों के अनुस्मरण पर उनकी कविता को समझा नहीं जा सकता :

कुल देव तृप्त हों / गो गणेश तृप्त हों / वसुरूप तृप्त हों / पंचशिख तृप्त हों / वासुकी तृप्त हों / मित्रवरुण तृप्त हों / देवगण तृप्त हों... अन्न से तृप्त हों / दुग्ध से तृप्त हों / दधि से तृप्त हों / मधु से तृप्त हों / अर्घ्य से तृप्त हों...

'fi rjka] ^vdk'kolfl ; k' bl hrjg dh dfork, jgA bl dfork eadN =fV; k'gA ftl dfork dh ; si fDr; k'gA
 ml dk 'kik'kd gS'mRrj dh gok, jA mRrj dh gok, j nf{k.k dh fn'kk ea tkrh gS vLj nf{k.k dh gok, j mRrj dh
 vLjA ey; xdk ydlj Hkh vLj i jshkkr dk Li 'kZdjrh gPZHkA nf{k.k fi rjka dh fn'kk Hkh gS fi rjka dsvk'oku
 dsvuq iA i jUrq; kn vkrk gS, d ckj bl rjg dh pnd igokbzdsI UnHkZeavKs; th l SHk gPZFkA
 deysk dseu dh , d dl d viusfir k dsvLj l Hkor%ekrk dsHkh vLure {k.kkæamudsiki l u jg ikusdh
 jgh gS vLj ; g mudh vusd dforkvkaeA0; Dr gPZgA 'fir k 'kUr cBsFls ea l UnHkZfQj Hkh i dM+eaugra
 vkrkA deysk fd 'kjkolFkk eagh dHkh ?kj NkMl j fnYyh i gpp x, Flj l Hkor%#"V gkclj] ; k L; kr~dkbzvU;
 /k'Vrk gPZgA i j ; g gS ejk vuoku gh--- mudh n'V Fkh f{kfrt i jA esfdruh l hek, yk?k x; k Fkk@ vclsyk
 eAD; k&D; k cky x; k Fkk@ vkrk eaHkj vk; k Fkk , d k vKkuA@ eAMj x; k Fkk fcu mudsvkxr Hko"; l A@
 fir k fdu&fdu vk[kkai sn[k jgsFlk@ eAMj k l gek [kMk FkA cgr de dfo; k l sl /k i krh gS, d h Hk'kA fir k
 vLj ekr i j , dkf/kd dfork, jgA , d , d h gh dfork ek dsLej . k ea^eky Jh* g%
 <; ksh dsl keuseky Jh dk i M+FkA@ frffk; kai j l k> gg] Fky fy, @ ek vkrh@ eu gh eu dN cpcqkrh
 nh; stykrhA@ , d euksh c/sdsfy, &@ , d euksh c/vh dsfy, &@ ek dseu eai kFkZuk, jgh i kFkZuk, j FkA@ nh; s
 tyrsjgrsnj jkr ea--@ l qg Fky Hkj k gkr ekky Jh ds Qmka l A --- geus l kgr; kykpu eadN , d s'kcka
 dksHkj fy; k gStksgFkMsdk dke djrsgA dfg, i xfr'kny] vksdgdusdsk dN cprk ughA l gh gkusdsfy,
 bruk gh dkQh gA dfg, i frxkeh] ; gk Hkh vks l kpusdsk dN cprk ughA ; fn dkbzdeysk dh dforkvkaeA
 i frxkeh dguk pksrism l sdkQh dN fey tk; xk bu dforkvkaeA ml dseu; kadu eafd l h dksdN u feyskA
 i xfr ogk gkrh gStgk dkbzxlur0; gkrk gS chp ds i Mko Hkh gkrsgA l ksh; Zdk dkbzxlur0; ughagkr k] og c l
 gkrk gS rks i fj Hk'k'k dsfcuk Hkh i gplu eavk tkrk gA dfork eaxfr gkl drh gS i xfr gsrks i fj ; kr dsfy,
 mi ; ksh gkskA dfork ykL ; gS bl dsxfr dh fn'kk ughaHkxh gkrh gA deysk dh dforkvkaeA l UnHkZea; g RF;
 l oZ mtkxj gkrk gS'kvi l stgk f'kdk; r gksogk HkA dbZckj yxrk gS deysk useDr NUn l sgh vkjEHk
 fd; k Nunc) j puk dHkh dh gh ughA ; | fi ; g [kVdk , d&nslFkykai j gh yxrk gA

किसी भी दिन अपना झोला उठा हम यहाँ से चल देंगे...

ध्रुव शुक्ल

कवि कमलेश से मेरी पहचान उनकी पहली कविता पुस्तक -- जरत्कारु -- पढ़कर हुई। उनसे यह पहचान बीसवीं सदी के आठवें दशक की शुरुआत में अशोक वाजपेयी ने करवायी। उनके सम्पादन में प्रकाशित पहचान सीरीज़ ने हमारा परिचय हिन्दी के अनेक उदीयमान कवियों से भी करवाया जिनमें कुछ खेत रहे और कुछ हमारे काम भी आये। इसी दशक की शुरुआत में हम सागर विश्वविद्यालय में दाखिल हुए। सातवें दशक के अन्तिम वर्षों में शुरू हुए छात्र आन्दोलन भी उन दिनों चल ही रहे थे। सामाजिक और राजनीतिक समता के लिए जागरूक मित्र रघु ठाकर के पड़ोस में ही मेरा घर था। उन दिनों वे छात्रों के प्रिय नेता भी रहे। सागर में समाजवादी विचार और आन्दोलन के प्रति इतनी जागरूकता थी कि वह इस शहर में सत्ता का एकमात्र स्थायी प्रतिपक्ष था। उस समय मेरी मित्र मण्डली में रमेशदत्त दुबे, गोविन्द द्विवेदी, मुकेश वर्मा, नवीन सागर, मदन सोनी, अनिल वाजपेयी और ब्रजेश कठिल आदि थे।

हम जब भी किसी मित्र से पूछते कि इन दिनों कमलेश कहाँ हैं तो उत्तर मिलता कि वे प्रतिपक्ष में हैं। प्रतिपक्ष जॉर्ज फर्नांडीज़ द्वारा स्थापित समाचार पत्र था जो दिल्ली से प्रकाशित हुआ और कवि कमलेश उसके सम्पादन से जुड़े। इस समाचार पत्र का प्रसार सागर जैसे छोटे शहरों तक था। प्रतिपक्ष की आवाज़ इतनी प्रामाणिक थी कि सबको सुनाई देती थी। हैदराबाद से प्रकाशित साहित्य की पत्रिका कल्पना से भी कमलेश का नाता जुड़ गया।

कवि कमलेश आधुनिक हिन्दी साहित्यकारों के बीच एक प्रामाणिक आवाज़ के रूप में ही जाने जाते रहे हैं। 1983 में उनसे पहली मुलाकात भोपाल में हुई जब हम चार कवि मित्रों -- ध्रुव शुक्ल, उदयन वाजपेयी, राजेन्द्र धोड़पकर और संजीव क्षितिज की कविताओं का संचयन -- होना शुरू होना -- मदन सोनी के सम्पादन में प्रकाशित हुआ। इस किताब के लोकार्पण समारोह में कमलेश की उपस्थिति हम मित्रों का गौरव बढ़ा रही थी। वह एक शानदार आयोजन था। भारत भवन में किताब का विमोचन करने कवि कुँवर नारायण आये।

प्रसन्नचित्त कमलेश से पहली मुलाकात में ही लगा कि वे कम बोलते हैं और अज्ञात कारणों से मन ही मन मुस्कराया

करते हैं। पर जब दूसरे दिन इधर की दुनिया-इधर की कविता पर भारत भवन में ही दो दिन परिसम्वाद हुआ जिसमें नेमिचन्द्र जैन, नामवर सिंह, कुँवरनारायण, रघुवीर सहाय, अशोक वाजपेयी और कमलेश शामिल हुए, उस परिसम्वाद में पहले ही दिन हमने कमलेश को सुना। मुझे लगा कि हम चार नये कवियों का खयाल रखते हुए ही उन्होंने अपनी बात इस प्रश्न से शुरू की -- आगन्तुक पीढ़ियों के प्रति उन लोगों का क्या रुख हो सकता है जो इन पीढ़ियों से कहीं जुड़े हुए हैं। उन्होंने अज्ञेय की कविता -- आ तू आ -- और भावी पीढ़ी के बारे में नागार्जुन की कविता का उल्लेख करते हुए ब्रेख्त की कविता को भी याद किया। ब्रेख्त के देश के ही एक कवि बुर्ड वार्गमान उन्हें याद आये जिन्होंने ब्रेख्त से पूछा था कि ब्रेख्त जिसकी तुम्हें आशा नहीं थी उन्हीं मूल्यों को भौतिक जीवन के उपादानों की ओर त्यागकर भागने का कार्य, इतिहास के उपादानों के साथ जुड़कर मानसिक दासता, सामाजिक दासता, बौद्धिक दासता -- हर तरह की दासता को स्वीकार करने का कार्य, वही नयी पीढ़ियाँ कर रही हैं, ऐसा क्यों ?

उसी दिन की बातचीत के आखिर में कमलेश ने ही हमें यह याद दिलाया कि आत्मज्ञान और विश्वज्ञान के संघर्ष के बिना कभी भी कोई महत्वपूर्ण सृजन नहीं हो सकता। उन्होंने चेताया कि हम एक साम्राज्यवादी और सांस्कृतिक दबाव में इस रूप में रह रहे हैं कि वह हमें हमारे आत्मज्ञान से विचलित करते हुए विपथगामी बना रहा है और हमारे विश्वज्ञान को दिग्भ्रमित कर रहा है। ये सारे शब्द, उनकी जो भी आंटोलॉजिकल वेल्यूज हों, एक खास एपेस्टिमॉलॉजिकल मिल्यू से जन्में हैं और उनके ट्रेसेज लिए हुए हैं। जब तक हम इन्हें अस्वीकार नहीं कर पाते, हम खुद, जो हमारी विशिष्ट स्थितियाँ हैं उनके सन्दर्भ में इन विशिष्ट पदों को परिभाषित नहीं करते, तब तक हम अकाल मृत्यु की ओर बढ़ते रहेंगे। एक आधुनिक व्यास की तरह कमलेश ने कहा कि ये शब्द मैं बार-बार दुहरा रहा हूँ, क्योंकि हम लोग पिछली और पता नहीं कितनी शताब्दियों से लगातार एक मृतप्राय स्थिति की ओर जा रहे हैं, जहाँ सोचने की भी शक्ति हममें नहीं बची रह गयी है।

उन्होंने फिर प्रश्न उठाते हुए कहा कि यथार्थ को हम क्यों नहीं समझ पाते हैं क्योंकि हम जिन दो बिन्दुओं से उसको हमेशा पकड़ने की कोशिश करते हैं -- रोमेंटिसिज़्म और रियेलिज़्म या क्लेसिसिज़्म और मॉर्डनिज़्म -- जब इन्हीं पदों या दो वर्गों के रूप में हम उसे देखते हैं तो वह हमारी पकड़ में नहीं आ सकता। प्रकृति में ही वो सातत्य है जो कि हमारे विच्छिन्न जगत को कुछ अर्थ प्रदान कर सकता है। उसमें उस शून्य की गरिमा को ला सकता है, जिसके माध्यम से हम अपने को समझ सकते हैं कि क्या है यह जीवन, क्या है यह विश्व !

अन्त में नामवर सिंह ने अपने स्वभाव के अनुरूप यह बातचीत समाप्त करवाने में यह कहकर सफलता पा ली कि हर अच्छी चीज़ का अन्त होता ही है और होना चाहिए। पर हमारे लिए तो यह अच्छी शुरुआत थी और फिर हमने कमलेश से कभी मुँह नहीं मोड़ा।

आधुनिक हिन्दी साहित्य के परिसर में कमलेश की कविता की तलाश एक अच्छी शुरुआत की तरह ही पहचानी गयी और सबसे पहले जिसकी आहट अशोक वाजपेयी ने सुनी और उस कविता में बसे स्वायत्त काव्य संसार को पहचानकर उसका परिचय हमसे करवाया। दुर्भाग्य से हिन्दी की साहित्यिक बिरादरी में कुछ लोग ऐसे भी हैं जो हर

अच्छी शुरुआत के प्रति ईर्ष्या से भरकर शीघ्र ही उसका अन्त करने की और सफल न होने पर उस देने के लिए परदा डाले रहने की कुटिल रणनीतियाँ बनाया करते हैं। उन्हें ज्ञान और संवेदन से भरपूर जीवन अपनी वैचारिक प्रतिबद्धताओं के कारण दुश्मन का इलाका नज़र आता है। कमलेश बार-बार अपने निर्मम एकान्त से बाहर आकर इन विचार विमूढ़ लोगों का सामना करते रहे। वे साहित्य बिरादरी में स्थायी प्रतिपक्ष थे।

यायावर और ज्ञान-पिपासु कमलेश का जीवन पौराणिक ऋषि जरत्कारु के स्वभाव से कुछ तो मिलता-जुलता था। जहाँ किसी एक बची रह गयी जड़ के सहारे पितर नीचे मुँह करके गड्ढे में लटक रहे हैं। यह अधकटी जड़ ही जरत्कारु है और एक दिन काल उसे भी कुतर डालेगा। कमलेश की कविता 'जरत्कारु' याद आती है --

एक कुएँ में लटक रहे थे सब पितर
 बरगद की जड़ें पकड़े
 पाँवों में बँधा हुआ शिलाओं का भार था
 सहारे-सूत्र चूहे काटते जा रहे थे हर पल
 अथाह गर्त में गिरने की नियति थी सिर पर

कौन-से पुरखे लटक रहे थे जड़ों से ?

-- यह प्रश्न इसी कविता में पूछा गया है। कमलेश की कविता में रास्ता पुरखों को खोजते हुए ही बनता है। उनकी कविता में बसाव ही बसाव है -- पृथ्वी पर, देवलोक में कहीं पितरों का बसाव है -- जब किया जाता है उनका आह्वान, वे सोचने लगते हैं कि किस घर चलें, किस नदी तट गाँव चलें, किस वंशज की पुकार सुनें और कमलेश मृतकों को पुकारते हैं, उनकी पुकार सुनते हैं, उनके अधिकार खोजते हैं जो हमारी स्मृति में ओझल हैं। वे उनका ऋण चुकाना चाहते हैं।

कमलेश उन बिरले कवियों में रहे हैं जो देवों, ऋषियों और पितरों के प्रति ऋणी हैं। वे कविता रचते हुए यह कभी नहीं भूलते कि उनकी कविता का शील और सौन्दर्य इनके ऋणों को चुकाये बिना बचाया नहीं जा सकता। उनके तीनों कविता संग्रह-- जरत्कारु, खुले में आवास और बसाव में संकलित कविताएँ देवों, ऋषियों और पितरों के आवाहन की भूमि पर ही रची गयी हैं। कवि कमलेश को गोपीनाथ कविराज याद दिलाते हैं कि ऋषि ऋणशोधन से ज्ञानधारा की और पितृ ऋणशोधन से सत्ताधारा की रक्षा होती है लेकिन कहीं भी मातृ ऋणशोधन का उल्लेख नहीं मिलता -- तब व्याकुल कमलेश को घेरने लगती है घर-आँगन में बिखरती लोबान की गंध -- आँगन पर उठ रहे लोबान के धूम वलय लुप्त हो रहे हैं आकाश में -- अपने जन्म की याद आ रही है --

धुएँ की लकीर-सा दुःख यह@ फैल रहा है आकाश में कहाँ से निकलता है यह /११/१
 कौन-सा स्थान है वह हृदय में जहाँ आग धधक कर बन रही राख।

गोर किस दिलजले की है ये फलक
शोला इक सुब्ह याँ से उठता है ।
कमलेश की यह कविता पढ़ते हुए मीर की याद आती है --
-- देख तो दिल कि जाँ से उठता है
ये धुआँ-सा कहाँ से उठता है

पोटली भरम की

खुले में आवास खोजते कवि कमलेश अपनी कविताओं में जब अपने ही भरम की पोटली खोलते हैं तो पाते हैं कि -- संकट इतना सरल नहीं जितना शब्दों में लगता है , संसार तो कहीं कोसों दूर जटिल विकलता है । वे अपनी एक कविता में आत्मालोचन करते हैं -- तुमने शुरू से ही कुछ धारणाएँ पालीं आत्मा के सतत परिशोधन की , सत्ता की गन्ध से बिदकने की , शायद वे गलत थीं , शायद वे सही थीं और तुमने उन धारणाओं का आचरण किया तो तुम्हारा स्व सिमटा , तुम्हारे अधिकार सिमटे तुम्हारे कर्म का क्षेत्र सीमित हुआ , तुमने इंकार किया दूसरों पर धौंस जमाने से तो दूसरों ने तुम पर धौंस जमायी , तुमने अविश्वास किया शक्ति के मानकों का तो शक्ति के मानकों ने तुमसे बदला लिया , कोई भी स्वर्ग नहीं उतरा भू पर , इनसानी रिश्तों से मासूमियत गयी... कमलेश से जब भी मिलने का अवसर आया तो हर बार लगा कि जैसे वे किसी की प्रतीक्षा कर रहे हैं । वे राममनोहर लोहिया का सान्निध्य पाकर किसी बड़े सामाजिक परिवर्तन की प्रतीक्षा तो कर ही रहे थे और यह देख पा रहे थे कि -- अगला कदम किस ओर रखें यह किसी के लिए भी साफ नहीं । वे लोग जो सत्ता के बाग-बागीचों में अपने-अपने मन के वृक्ष चुनकर उनकी छाया में अपने आसन जमा चुके थे मैंने अक्सर उनके बीच किसी अकेली-सी कुर्सी पर एक चुप अजनबी की तरह कमलेश को देखा है । वे सबको बहुत उम्मीद के साथ सुनते थे पर जब ना-उम्मीदी हाथ लगती तो गहरे मौन से बाहर आकर अपने होने को प्रमाणित करते । जो लोग उनकी ज्ञान सामर्थ्य से परिचित थे फिर उन्हें ही कुछ देर चुप रहना पड़ता । कमलेश के होते हुए भी ओट में छिपे रहने के कई कारण रहे होंगे पर मेरी दृष्टि में उनका ज्ञानवान होना मुख्य कारण था ।

परम्परा से विच्छिन्न वामपंथी आधुनिकों के बीच कमलेश को जनसंधी कहकर उनका अनादर किया जाता रहा । कमलेश का यह अनादर होते हुए हमने उसी परिसम्वाद में देखा जिसमें हम पहली बार उन्हें सुन रहे थे । उन्होंने नामवर सिंह को टोकते हुए यह याद दिलाया कि एक जमाने में जर्मनी में एक खास पार्टी , जर्मनी की हर समस्या को, एक नाम दे दिया करती थी । जब पश्चिम और भारतीय इस तरह के द्वन्द्वों की चर्चा हो या उल्लेख हो तो उसे जनसंधी कह देना भी उसी तरह की मनोवृत्ति का परिचायक है।

साहित्यिक और राजनीतिक बिरादरी के बीच अपने में खोये कमलेश अक्सर कहीं गुम हो जाया करते । कभी महीनों और एकाध बार तो कुछ बरस उनसे मिलना ही नहीं हुआ । उनके लापता होते ही उनके बारे में कई तरह के किस्से

गढ़े जाने लगते । वे पढ़ने के प्रति जितने जागरूक थे , अपने लिखे हुए के प्रति उनमें उतना लगाव नहीं था । वे उसे सहेजकर भी नहीं रख पाते थे । कभी ज़रूरत पड़ने पर अपने लिखे हुए को पुरानी पत्रिकाओं और मित्रों के संग्रह में खोजते फिरते थे ।

जब कभी ज़्यादा अकेले हो जाते तो अपने आपको अपने भाग्य में खोजने लगते । उन्हें अनेक विषयों की तरह ज्योतिष में भी रुचि थी । जब उन्हें पता चला कि मैं भी ज्योतिषी का पौत्र हूँ और फलित ज्योतिष में कुछ दखल रखता हूँ तो उन्होंने निर्मल वर्मा के घर में अपनी जन्मकुण्डली मुझे दिखाई । यह 1983 की बात है जब निर्मल वर्मा और गगन गिल कुछ समय के लिए किसी फैलोशिप के सिलसिले में हार्वर्ड विश्वविद्यालय गये और अपना कारोलबाग का घर कमलेश के भरोसे छोड़ गये। मैंने खुश होकर उनसे कहा कि आप पचहत्तर पार कर जायेंगे। पर यह सुनकर उन्हें कोई प्रसन्नता नहीं हुई । कहने लगे बहुत सारी आयु मिलने से क्या होता है, यह देखिए कि सर्जना, राजनीति और व्यवसाय में क्या सम्भावना है। पर मैं उनसे क्या कहता -- उनकी जन्मकुण्डली में कोई ग्रह अपनी धूमिल आभा के कारण, कोई आपसी प्रीति के अभाव में और कोई एक-दूसरे के प्रति अनुकूल दृष्टि न होने से कमलेश को अकेला छोड़ देने के लिए अभिशप्त थे। बस, आयु साथ थी ओर बीत रही थी --

किसी भी दिन अपना झोला उठा हम यहाँ से चल देंगे

रोकेंगी शायद अंधेरे में पुराने शहर की टेढ़ी-मेढ़ी गलियाँ

... एक दिन परमात्मा के यहाँ चलने वाला यह विशाल पंखा चलते-चलते रुक जायेगा

हवा के झोंके से खिड़की के पल्ले खटाकू-खटाकू खुलकर हमें चौंकाएंगे नहीं

फिर कभी खिड़की के बाहर शहतूत पर बैठी हुई पीली चोंचों वाली पुरानी पहचान की किंगलहट

वैसे ही डाल पर जम जायेगी और हम अपना चोगा उठा वहाँ से भी चल देंगे

कोई भी हमें द्वार तक विदा करने आयेगा नहीं ...

कमलेश अक्सर बोलने के पहले एक गहरी साँस लेते जैसे बोलने का स्रोत खोल रहे हों । कभी वाक्य को आधा ही छोड़ देते और कभी तो एकाध शब्द से काम चलाने की कोशिश करते । जो लोग उनकी इन कथन भंगिमाओं से अपरिचित होते उन्हें कमलेश की उपस्थिति कुछ आश्चर्य से भरती रहती । पर जो मित्र उनके निकट और उनके ज्ञानपथों के साक्षी रहे हैं उन्हें कमलेश की इन कूट अभिव्यक्तियों को ग्रहण करने में कोई कठिनाई नहीं हुई । विचार प्रवाह में अपनी नौका डालने का उनका यही तरीका था और फिर वे बह निकलते । वे दुनिया में फैली दुष्टताओं के इतिहास को अच्छी तरह से जानते थे । विचारधाराओं का क्रूर-कुटिल रूप उनसे छिपा नहीं था । वे धर्म-अधर्म विवेक को धारण करते थे । वे विचार और विधर्म के पाखण्ड को तार-तार कर सकते थे ।

जहाँ उन्हें सदाशयता दिखाई पड़ती थी वहाँ उन्होंने अपने आत्मीय मित्रों को भी टोकने में संकोच नहीं किया क्योंकि वे चाहते थे कि मित्रों के श्रेष्ठ कर्म दीर्घजीवी स्थायित्व प्राप्त करें । तभी तो वे अपने कवि- संस्कृतिकर्मी मित्र अशोक वाजपेयी से कह सके कि -- ऐसी संकल्प शक्ति , इतना मनोयोग , इतने संसाधनों का संयोजन और इतनी प्रबन्ध

क्षमता का परिणाम अपेक्षाकृत अधिक स्थायी होना चाहिए। इतने विशाल संयोजन के जरिये कुछ ऐसा विरचित होना चाहिए जो अनुपस्थितों के लाभ के लिए अवशिष्ट रह सके। वह ऐसा वस्तुवत् और मूर्त हो जिसे लोग दृष्ट और स्पर्श कर सकें। जिसका तेज कई पीढ़ियों तक लोगों की चेतना को प्रकाशित करता रहे। कमलेश हमें अपनी कविता में याद दिला गये हैं--

तुम शताब्दियों पीछे छोड़ आये हो अपनी भूमि

भाषा में अजनबी शब्दों की बहुतायत है इस समय शब्द भी तुम्हें मजबूर करते हैं अनावृत्त करने को अपना गंगा हाल भूलने को सम्पदाएँ प्रकृति की

श्रीकान्त वर्मा और कमलेश की मित्रता जगजाहिर रही है। दोनों कवि होने के नाते ही नहीं अपनी राजनैतिक भूमिकाओं के कारण भी एक-दूसरे के निकट रहे हैं। दोनों यह भलीभाँति अनुभव करते रहे कि मनुष्य नियतिवश परतन्त्र ही है। दोनों की कविताएँ इसका गहरा प्रमाण देती हैं। पर राजनीतिक सरोकारों के रहते वे मुक्ति और स्वतंत्रता के प्रश्नों पर भी पूर्व और पश्चिम के सन्दर्भ में निरन्तर विचार करते रहे। श्रीकान्त वर्मा ने तो कमलेश की ही एक कविता का उदाहरण देते हुए यह कहना चाहा है कि -- एक भारतीय कवि अपनी नियति को इन दोनों ही स्तरों पर परखने की और परिभाषित करने की दोहरी ज़िम्मेदारी लेता है। वह दोनों में से किसी एक से पलायन नहीं कर सकता। उसका संशय पश्चिमी लेखक के संशय से कहीं ज्यादा गहरा है। कमलेश अपनी कविता में इसे यों कहते हैं --

धिक्कारता खुद को निहारता चारों ओर पाता हूँ

सारे सुख मेरे शरीर के कीड़ा बनकर चूसने लगे हैं इस देह को

चीरकर कोई आना चाहता है बाहर

पर खबरदार, चिल्लाता गला फाड़ -- रुक जाओ

विकराल पर उठे ही रहते हैं भरकम पाँव गुमशकल देवों के

तुम्हें दाबने को और तुम सोते ही रहते हो गहरी नींद में

मैं क्या करूँ जो मेरी आवाज़ दब गयी गले में

आखिर ऐसे वक्त पड़े ही क्यों रहते हो गहरी नींद में

थोड़ी भी जान हो तो खोलो पलकें

मैं क्या करूँ कि मैं भी बोझ डाल रहा हूँ तुम पर इस आहत आवाज़ का

मैं क्या करूँ यह बोझ सहता चीखते रहने के सिवा

कमलेश की कविताएँ पढ़ते हुए आकटवियों पॉज याद आते हैं जिन्होंने हमसे कहा था कि -- हम एक अजनबी जीवन का स्मारक हैं, ऐसा जीवन जो जिया ही नहीं गया।

deysk th % , d fplrd dh vuqfLFkr ea

deysk dk iψikB

jke'kədj f}onh

^l ekl dk ; g vā tc ge r\$ kj dj jgsFlā gekjsl cl sfu; fer vlsj fof'k'V y\$kd deysk dk ngkol ku gls
x; kA bl rjg geus; g vā mudsvHkko dsvol kn eafudkyusdk iz; kl fd; k gā l ekl ds i k B d k d s ; g
i rk g l k x fd deysk l ekl th ds fi NysyxHlx gj vā eadN&u&dN ; l x nku n r s j g s g ā v x j b l i f = d k e a
fd l h r j g d h d k b z l e f) g \$ m l e a d e y s k t h d s ; l x n k u d k c m k g k f k g ā d e y s k t h n s k d s m u f o j y s
d f o & f p l r d k e a f l s f t l g k u s v i u h d f o & i f r H k k d k f u o s k H k j r h ; l H ; r k d s f u r k l r d f B u H k m ' ; d k s l e > u s e a
f d ; k A m l g k u s y x H l x v i u h l k j h m e z H k j r h ; l H ; r k d s v r h r d h f o M E c u k v l a v l s j m l d h l e d k y h u
l E H k o u k v l a d k s x g u r e l r j r d l e > u s e a y x k n h A b l h i f Ø ; k e a m l g k u s l o ; a d f o r k d h v i u h l E H k o u k v l a
d k s f u : f i r d j u s d h d k s ' k ' k d h A , d s y \$ k d f i N y s d N l k s l k y l a e a d e g h g q g ā f t l g k u s g e k j h l H ; r k d k s
f u e z n i ' V l s n \$ k u s d h d k s ' k ' k d h g ā H k D r d f o ; k a d s c k n d N j f r d k y h u d f o] f e t i z c s n y] x l f y c] e h j]
j o t l u z u k f k V s x i s j v l s j i d k n] f u j k y k d s c l n ' k k ; n f u e z y o e l z g h , d s y \$ k d , o a f p l r d f l s f t l g k u s d f l k l ' t u
d s l k f k & l k f k H k j r h ; l H ; r k d s e y r R o k a d k s f d l h g n r d i z k ' k e a y k d j H k j r h ; f p ū k d k l f k k ; h H k k o c u k u s
e a v i u h r j g l s H k f e d k , j f u H k k ; h g ā d e y s k t h b l h i j E i j k d s d f o & f p l r d j g s g ā *

l ekl & 13 d s l E i k n d h ; d k s i < e j t h / k D d l s j g x ; k A ^ l e k l * d h 0 ; f D r x r : i l s e j h m i y f c / k ; g h g s f d
e ā , d s l e k u / k e j f p l r d k a d k s t k u r k g h u g h a f k t k s e j h r j g l k p r s g ā v l s j e p l s H k h v f / k d l V h d H k k e a
v i u s l k p s g q d k s H k k k i c) d j r s g ā d e y s k t h d k s l c l s i g y s e ā s ^ l e k l * e a g h i < k v l s j o g H k h m l d s
v ā d & 5 e ā l E i k n d l s m u d h c k r p h r] ^ l e ; v l s j l k f g R ; ^] f Q j m u d h v l r % f Ø ; k d s i f j i \$; e a m u d k
e g R o i w l z v k R e l n ? k w d ^ d k o ; y k d l s v u o j r l E o k n e a d f o r k d k t l e *] r n u l r j m u d h d N d f o r k , j v l s j
Å i j l s m u d h d f o r k v l a l s t k x s j l d k s v l s j i z k < + d j r s g q m n ; u o k t i s h d k y s k ^ H k k o y k d l h l e f) d h
d f o r k A ; g l c i < e j e ā f o H k k j r k s g y k g h] v l r ' p r u k d s l r j i j l e) H k h g y k A f o p k j m B k , d s f p l r d
l s i g p k u d h t k , v l s j ^ l e k l * d s l E i k n d l s m u d k Q k u u E c j e l x d j m u l s c k r p h r d h a m l g k u s d g k d H k h

fnYyh vlb, rkejsdwhj ij t+ j i/kfj; Å ij tkuk uhtagls dka

ml fnu egRo i w/z ckr Hkh gpbZHfxuh fuosnrk vlsj ; ksh vfuokz k dksydjA vc rksmudh Lefr dh mtkl Hkj jg x; h gÅ

I ekl dsval&5 l svad&9 rd ifjos'kr l kexh ij viuh i=&i f0; k dsnlsj ku e dsufy [kk Fkk fd deysk th dh ^: l h l adfr dk mnHko vlsj fouk'k ij tksy[k ekyk g\$ bl ij fQj dHkh fy [kpk D; kbd bl dsfo'ySk.k vlsj eW; kdu dsfy, , d yEcsy[k dh t+ jr gksxA ij] ; g ugha l kpk Fkk fd ; g y[k ep-sdeysk th dh Hksrd vuq flFkr eafy [kuk i MxkA

fo'o earhu , d sfpurd gq gsf tUgkausfo'o ij cMk-xgjk i Hko NkMk-gÅ , d MkoZu] nu jsYk; M vlsj rhl js ekDI Å chl oha'krkcnh eakDI ðkn dlsjkejkt; dk i; k; ekuk tkusyxx vlsj bl fopkj/kjk dk i Hko Hkjr dh vkrfd ulfr] dykj l kfgR; dsl tu] fo'ySk.k vlsj jktulfr ij cMk-xgjk gpkA oke i ik dsfoj ksk eacgr de ckyusdk l kgl glrk FkA ml dk MkoYDVhdy , ukyf l dk fl) kUr , d rjg l segkHkjr dsvfHkel; q o/k dh rjg jpsx; sp0&0; q dh rjg FkA l kfgR; vlsj dykvkdsfy, dgk tkusyxx fd ; sl c l kelftd cnyko dsfy, gÅ ekDI ðkn tc y[kdk eacnyko ughayk l dk rc og l ekt eacnyko D; k yk, xk\ vkt : l eakDI ðkn fopkj/kjk dh tksn'kk g\$ og l Hkh tkursgÅ Lo; apu gh i pthkn l sVDdj yusdsfy, i pthkn dh vlsj > q jgk gÅ : l h l adfr dsmnHko dsl = D; k Fks vlsj ml dsiru dsfy, dksu&l sdkj d mlkjnk; h jgsg\$ deysk th usviuh bl yEch y[k Uka kyk ea bl h dk fo'ySk.k fd; k gÅ mudk fo'ySk.k rkfdZl l xfriwz vlsj : l h l kfgR;] thou l ekt vlsj bfrgkl l sfy; sx; sm) j .ka}kjk l UnfHkz gÅ etnkj ckr ; g gsf d bl Uka kyk ea 'k\$ dh tksvHkk g\$ og vuHko ij vk/kfjr g\$; g dksz 'k\$koFlk dsfy, t\$ &r\$ sfd; k x; k ^VV/vb t+ uhtag\$ bl fy, ck>y] mckÅ u gkdj i kbd dksj l & l e) d jusokyk gÅ

fi Nysipkl o"ka l se sfgUnh] ckkyk] vpxth] l adr] mnudsDykr dy vlsj ml l sbrj vk/kfud l kfgR; dks i <fk vk jgk gÅ ejh i Bu l kexh eaHk'k] 'kn iz; qDr] n'kz] l ekt foKku] euksoKku] fo'kq] foKku vlsj l kfgR; dh fofo/k fo/kvksdxkFk 'kfe y gÅ ejk vuHko gStksjpuk i kbd dsl kfk rknkE; LFkfr ughadj l drh og cgr fnukard tfor ughajg l drhA thou l stHko gh jpuk dks thou&nku nrk gÅ eavkt Hkh l k/kj .kndj .k dsf l) kUr dk dk; y gÅ

deysk th dsy[ku dh ; g fo'k\$krk gsf d osthou dksydj pyrs gÅ mudh jpuk dk i kjEHk cM-l gt <x l s thou dsfd l h&u&fd l h i l x l sglrk gÅ mudsxEHkij y[kkads i hNs0; fDrxr vkl x dh ; g vHkk i kbd dks rjUr viusl kfk tkM+ysh gÅ

deysk th cgr vPNs i kbd FkA ml gadbzfpuru l jf.k; kdsi fr xgjhftKkl k FkA , d i l x dh pplzdjrs

gq mlgkwsfy [kk gS% dkbZ 55 o"lz igys: I dsvk/kduddky dsdñ egku dfo; kads vpxth vuoplñ , d vpxth if=dk ea i<us dks feys FkA os dfork; j bruh eeLi 'kñz Fkñ fd eñ budh dforkvka ds vuoplñ i=&if=dkvkaea<pxrk jgusyxA--- eñdforkvka dh i frfyfi glFk I smrkj yrkA mu fnuak d Qk/si frfyfi dh e'khuai pfyrgu ghZ Fkñ dforkvka l seeRo LFkñir djusdsfy, dHkñ&dHkñ mudsvuoplñ Hkñ djrkA dñ vuoplñ 'fnueku* vñ ^vlykpuK* eamu fnuak 1/1967&1988 1/2 Nis Fkñ ckn ea vpxth eabu dfo; kads vuoplñ ds i hrdkdj I xg Ni usyxA 1/1 ekl &8] i "B&132 1/1

bl m) j.k I snkskra l kQ gñ , d : I dsdñ egku dfo; kads vpxth vuoplñ deysk th dks cgr eeLi 'kñz yxA ml I si Hkñfor gñdj osfofHku i=&if=dkvkaeamlga [kñst dj i<usyxA ni jh ckr] mu dforkvka l seeRo LFkñir djusdsfy, dHkñ&dHkñ mudk vuoplñ Hkñ djusyxA vFkñ~vuoplñ dk mnas; mul svñj viuki u LFkñir djuk FkñA

brusyEcm) j.k nsusdk ejk , dek= mnas; ; g gSfd vñ[kj : I h I h dfr dk mnHko vñj fouk'k Ùkñkyk fy [kusdk ij .kk fclñqdgk gS : I dsegku dfo; kadh dfork i<el j pdr gñuk vñj ; g tkudj fole; I s Hkñ tkuk fd 'kñ u }kj k vekuoh; vR; kpj kads ckn Hkñ : I dsbu dfo; kaeal 'tu 'kñDr cuh jgh vñj muds ek/; e I sekuork Hkñ cph jghA ; g ds s?kVr gñk bl dh , frgkñ d Nkuchu ea; g Ùkñkyk : i xg.k djrh x; hA

mlgkwsfy [kk gSchl oñ 'krh ds i j EHk ea: I h Hkñ'k ea brusegku dfo; kadh , d I kñk izdV gñuk I fV ds vnHkñ pñrdkj ka ea l s FkñA fo'o dh vñ; Hkñ'k; j bruh I kñkñ; 'kñy ugha FkñA os 100&150 o"lz igys gh fo'o i Vy ij izdV gñA : I h Hkñ'k&l kfgR; I sbZ; kZgh dj I drh FkñA cky 'kñod Økñur ds ckn I kso; r I ñk ds fopkj & vñkñj 'kñ u usbu ij Øj re vR; kpj fd; sfQj Hkñ ; sfo dHkñ Hkñ vi usdfo & deZ l sfojr ugha gqA bu egku vñkñvka dks i kdj : I h tkñr ekuoh; rk dks cpk, j [k I dhA deysk th usfy [kk gS budh dfork; j i<fsgq dfo; kadh thou pñj ea #fp tkñA thou pñj tkursgq : I dsbfrgkñ ea #fp c<ñA bu dfo; kadh stle nsusokyh Hkñ'k vñj I h dfr ea #fp yxrkñ c<fñ gh jgh vñj vkt Hkñ cuh gñZgñ 1/ogh] i "B 133 1/1

vuoplñ dsckj sea, d rF; tku ysuk pñg, A , d vPñk vuoplñ L=ks Hkñ'k ds l kfgR; dh vñj #fp txkrk gS vñj Hkñkñ vuoplñ ml I kfgR; dsi <us l s, d i k Bd dksfojr djrk gñ

: I eatc Hkñj dh vñj #fp tkñ rks: I I jdkj usfglnh ea: I h I kfgR; dk vuoplñ dj; kA deysk th us fy [kk gSfd ; g vuoplñ cgr gh Hkñkñ FkñA tokjyky usg: fo'ofokj; ds: I h dñzds i ks oj; ke fl g us tc : I h I s l h/s bu dfo; kadh vuoplñ fd; k vñj ml s Nk; k rc deysk th mlgha dfo; kadh , d vPñs vuoplñ eai <usyxA mlgha i ks oj; ke fl g ds vuoplñ kadsckj seafy [kk gñ mlgha l kfgR; vdkñeh dsfy,

^ruh gþZ i R; þk* 'k'kd I schl ora'krkCnh ds i æqk : I h dfo; kadsfglnh vuoplk dk I æg xþFk Hkh i zdk'kr
fd; kA ; svuoplk ykdfiz; Hkh gqA

eð: I dsbu egku dfo; kadh igysl sgh __.kh Fkk] vc mudk fgluh vuoplk I yHk dj k nussdsfy, oj; ke
fl g th dk Hkh __.kh gksx; kA vHkh tc ekjhuk RL; s;k; sk dsmudsvuoplk dk u; k ifjofrZ I h dj .k ½2013½
i zdk'kr gþk rkeþsyxk fd bl i þrd dk ân; I slokx djuk þkfg, A oj; ke fl g th dsvuoplk dk; Zij
fglnh dkO; &txr dk ijk /; ku ughax; k gð ; svuoplk fgluh ds; þk dfo; kadsvkræ if'k(k.k dk vax cu
I drsgð oj; ke fl g th yxHkx 40 o"ka l s: I h dfork dsvuoplka l fgluh I kfgR; dksl e) dj jgsgð bl h
I UnHkZ eadeysk th us vxksfy [k& eg h I hek FkA eðmudsvuoplka ij fy[k dj gh oj; ke fl g th dk
vfkulnu dj I drk FkA fgluh eagj i h<h eac<+jgsvf/kl ð; i kBdkadksmudsd; Zdk i rk gkuk þkfg, A

bl Úkðkyk eadeysk th usoj; ke fl g th }jkk fd, x, : I h dfo; kadsvufnr dkO; dk gh fo'ySk.k ugha
fd; k gð cfYd : I h I h dfr] ml dsbfrgkl vls rRdkyhu dfo; kads l e; I Rrk ij dktct+jktufsrð 'kDr; ka
dk Hkh foopu fd; k gð bl I sl ekt dh fpðkofðk; kadh Hkh i rk pyr k gStksmu dfo; kads l tZukRed iz; Ru kads
i hNsdkjxj jgh gð ; gk vkpk; Zjkeplnz'kþy dk ; g dFku ; kn vkrk gS% tcfð i R; d nsk dk I kfgR; ogk
dh turk dh fpðkofðk dk I þr i frfcEc gsk gSrc ; g fuf'pr gSfd turk dh fp=ofRr ds ifjorZ ds
I kfk& I kfk I kfgR; dsLo: i eaHkh ifjorZ gsk pyr ktrk gð vkfn I svUr rd blghafpðkofðk; kadh ijEijk
dks ij [krsgg I kfgR; ijEijk dsl kfk mudk I keatL; fn[kuk gh ^l kfgR; dk bfrgkl * dgykrk gð fO] mlgkvs
vxksfy [k gð turk dh fpðkofðk cgq; dN jktulfrd] I kelftd] I keinkf; d rFk /kfeð ifjlfkfr ds
vud kj gskh gð vr%dkj .kLo: i bu ifjlfkfr; kadh fdþr~fnXn'kZ Hkh I kfk gh I kfk vko'; d gskh gð
½fglnh I kfgR; dk bfrgkl] vkpk; Zjkeplnz'kþy] dk'k ukxjh i þkfg .kh I Hk] I h dj .k I þr-2019 foðehA

bl I UnHkZ eadeysk th dk ; g dFku /; krO; gS% budh %: I h dfo; kadh½dforkvkaea, d l e) I h dfr dk
n'kZ gskh gð bu dfo; kads ij h rjg l e>usdsfy, ml I h dfr dk ifjp; vko'; d FkA bl fy, viðkr
; k&; rk ds vHko eaHkh : I h I h dfr dsmnHko vls fodkl ij fy[kusdh pSvk djuh i MhA bl h ckr dk
[kykl k djrsqg mlgkvsfy [k] : I h Hkne dsHkn] : I h jkT; dk fodkl] : I h l ekt] : I h Hk'k] : I h I kfgR;
vls : I eapysokfjd vlnkyuka ij Hkh n"V Mkyuk vko'; d tku i MhA

bl ysk&Úkðkyk ea : I h dforkvka ds yEc&yEcm) j .k gð mudsdkj .kadh ppZ djrsqg deysk th us
fy[k gS igysmYyð[kr Lykfod 'kðk ysk&ea dfork ds vka ds vuoplk i <elj vrfir gskh FkA bl fy,
dfo; kai j fy [krsgg mudh ij h dforkvka ds vuoplk nsk t+ jh yxkA

bl vkys[k dckjseafy [krsgg deysk th usnckrkadh vls gekjk /; ku vkd"V fd; k gð , d] njvl y os
fy[kuk rlsþkgrsFls: I h dfo; kai j] yfdu mu ij fy[kusdk ; g iz; Ru Øe'k%: I h I h dfr dsvoykdu ea

cny x; kA bu dfo; kadsinkizk dsdñ l e; ckn LFwfir gg ckr'kod 'kl u us70 o"kaeagh : l h l h dfr
dk , d k fouk'k dj fn; k fd ml ds[kRe gkstkusdsckn Hkh ml l h dfr dk i q:#Tthou gksuk vl EHko gksx; k
gA : l h dfo; kadk ; g foofj .k : l h l h dfr dsfouk'k dh 'kcd xkfk cu x; kA

fQj mlgkousviusbl l kgfl d dk; Zdsij .k Ókr i ks oj; ke fl g dsbl vuopk dk; Zdh egÜkk dksj kAdr
djrsgg dgk gsfid ; g vky[k ÜkÄ lyk muds40 o"ka dsvuopk dk; Zdsifr drKrk idV djusdsfy, muds
vfhkulu ds: i eafy[kh x; h gA mudsvuopkka l s, d ikBd ds: i eadeysk th dks tks vkulu feyk
ml dh ijh xgjk; h vksj gknzrk bl vfhkulu vky[k ea vfhk; Dr djusdh pSvk gA %ogh] i"B 134]
l ekl &81A

Äij tksdñ fy[kk x; k gSog , d izkj l sbl vky[k dh iZrkouk gA vlksmlgkous, d : id ck/kk gS , d
dkYifud firykcd tgl; l dsegku dfo , d l Hkk ea; g fpurk dj jgsgafd bl fodV vksj fo"ke l e; ea
: l h turk dsfy, D; k fd; k tk, ft l l sml svk'kk vk'okl u vksj l krouk dh ok. kh l qk; h nA dfBuk; kadks
>yusdk /kjt vksj l kgl ml dk ikfks cuA pñd deysk th Hkkjr ea tles fks vksj os l ukrurk dsbl
vkorZ&foorZu pØ eaf'o'okl djrs fksfd dgafir ykd Hkh gS vksj mlgabl /kjr h l stkusdsckn Hkh eR; ykd
eajg jgs viusoakt kadshkysdh fpurk jgrh gS vksj ; gh ughaviuh l kjLor l k/kuk dh ijEijk tfor cuk,
j [kusdsfy, osu; &u; s'kn l k/kdkadks/kjr h ij HkstrsjgrsgA

; gk, d : id dsek/ e l sdeysk th firykcd eal eor : l dsfnoar dfo; kadh vksj l s; g ; kn djrsgA
fd viusfz, y[kldñ dfo; kadh jpukvkadks : l htu vRel kr djdsd. Bkxzdj yrs fka cPp&cm; ; pk
vksj cksvol j vkusij dfo; kadh jpukvkadk ikB fd; k djra dfork; mlgal krouk nrh fka ?k; i hmkj
neu vksj fu% gk; rk ds{k. kaeHkh : l h Hkk'kk vksj dfork mudk voyEc gksrA : l h l kfgR; dkjkadh i qrd
i <usvksj mu ij euu djusl smueavl guh; dksHkh >yusdh {kerk vk tkrh fka %ogh] i"B 1351A

njvl y ; g m) j .k ; gk bl fy, fn; k x; k fd bl l sdeysk th ds0; fDrRo dk , d egRo i wkz i {k mtkxj gksk
gA ospkgrs fksfd fglh l ekt eavius i wZt l kfgR; dkjkadh jpukvkadks i <usdh ijEijk cuh jgA mudh
ok. kh gh xk+s l e; eageayMusdk l kgl nsl drh gSbl lfy, dgk x; k gS'LoV; k; ku-ek i zfnr0; eA*

, d nu jk rRo ; gk vksj mtkxj gksk gA ^firykcd dh fpurk, j 'k'kd eadeysk th ustks: id [kMk fd; k gS
; g geaviuh i ksf. kd vk[; ku ijEijk l stkMfk gSft l eadgh&dgh; g vk[; ku vkrk gsfid eR; ykd ea
i k. k; kadk n[k k n[kdj ukjn th dk an; d# .k l snfor gksx; k vksj mlgkousfo". kqHxoku ds ikl tkdj
i k. k; kadsm) kj dk dksZl jy mik; i Hkk vksj bl h Øe eafdl h&u&fd l h i gk. k dh jpuk gA

vki nf[k, deysk th D; k fy [krsg] firykcd ea: l h dfox. k ; g l kp jgs fksfd : l eafudV Hkfo"; eavkus

okysl e; dsfy, D; kfd; k tk, A vkusokysl e; I sfui Vuseamudh jpkuk, jfdruh l gk; d gksik, xh] osrks
vHkh Hkh : I ht u dh l Ei fuk gA

vxspydj deysk th i; k; I sjpuk&i f0; k dsbl rF; dh vki bAxr djrs gafd ; fn dfo usLo; a; kruk
ugraHkxsh gSrlsml dh jpkuk eaHkh iHk dk xgjk vk[; ku ughagsl dsckA jpkuk rHkh ni jkae i k. k l pkj dj
l drh gStc ml eadfo dsik. Kadk Li mu gkA ; g ckr mlglkus: I h Hk"kk dsfi r` dfo; kadsgokysl sbl izdkj
dgh g&: I h l adfr dk fouk'kdly vkusokyk g\$, d k l e; igys: I dsbfrgkl e] rkrkj] eakly kadfunz
l e; eaHkh dHkh ughavk; k FkA dfo ykcka dlsbl u; h foHk"kk dh l e> rHkh vk, xh tc osLo; abl dk
vutko dj jgsgkA mlglkus vxsfirx. Kadh fpurk bl : i ea0; Dr dh gS% dfo; kadks l k/kj . k : I htuka
}kj k Hkxsh tk jgh iHk dlsLo; a ijr&nj&i jr Hkxuk i Mxk] rHkh mudh dfr; ka e i k Bd vi usn] k&nnz dks
ijh rjg igpku ik; xA

vxj vki Hkjr h; i gk[; ku dh ijEijk dh i" BHKie ea: I h fir` dfo; kadh bl fpurk dksn] ksrks vki dks
deysk th dh bl dYiuk i0. krk vki : id&jpkuk dsjgL; dksl e> useatjk Hkh foyEc ughagskA ; gk; g
ckr /; kr0; gSfd deysk th dk tle] iBu&ikBu] f'k(H&nh'kk ftl l adr ijEijk ea gvk Fk mudh
dforkv] mudsfpuru&l d kj ij ijh&ijh ml dh Nki gA ; g dke mlglkusbruh ckjhdh l sfd; k gSfd vxj
; gk Hkjr h; i gk[; ku ijEijk dh , d dFk dksx'kusdh , d ifof/k dksmtkxj u fd; k tkrk rc i k Bd kadk
bl Hkxek dh vki /; ku gh u tkrk vki og yki jokgh l sbu i UukadksmyVdj e[; fo" k; ij vk tkrkA

: I h turk dk dY; k k dS sgt] bl l eL; k dsfy, firykad eacyk; h x; h l Hk dh v/; {krk egkdfo i f' du
dj jgsFkA bl l Hk ea l oZ Eefr l s; g fu. k; gvk fd firykad dsdfo; kadks: I ea i q% tle ysk i MxkA
ml dsckn mu dfo; ka e dks&l h fo' ksrk, j gskuh pkfg, mlga j] kad r djusdsfy, deysk th dko; izdk] k
l kfgR; ni Zk] o0kSDrtfore-; k dko; eheda k dk l gkjk u yslj l h/k&l knh Hk"kk ea: I ds'firj* dfo ds
ek/; e l s; g dgykrsg& bu dfo; ka e avusl fo' ksrk, j gskuh pkfg, A mu dfo; kadh Hk"kk 'kDr vijfer
gskuh pkfg,] mlgafo' kky an; gskuh pkfg,] tfVy vutkokadks vHk0; fDr nrsgg Hkh mudh Hk"kk] 'ksh vki
vHk0; fDr l jy vki l qsk gskuh pkfg,] mudh jpkuk vkaean; gkjh y; kadrk vki euksj vUR; ku q kl gksu
pkfg,] rHkh mudh dfork, j; I h eut; dh Lefr eac l l dckA bl dsvykok bu dfo; kadks Hkh l kelU; : I h
tu dh rjg ; kruk > yuh i Mxh rkd bl ; kruk dksok. kh nusokyh dfork, j; I h eut; dk l Ecy cu l dA
njvly ; gk ij deysk th us, d : id&dFk gh x<+Mkyh gA ; g mudh viuh , d 'ksh gSft l l sckr
tfVy u gkstk, vki l jyrk l sikBd dseu eamrj tk, A

bl : id&dFk dscgkusdeysk th us; g crk; k gSfd , d dfo dsfodkl dsfy, dS k ifjosk] dS k ifjokj
pkfg, A ml dsS h' k'k nh tk, ftl l sml dh ifrHk f[ky l dA gekj svyadkj xlfkaeft l ^dfo f' k'k* dk

fo/ku fd; k x; k g\$; gk dN&dN ml h dK l dSr gA

viuh : id dFk vlxsc<krsgg deysk th dk dguk gS%/kjr ij dfo; kads tle dsfy, : l ds, d s
ifjokj ppxs; sftueamRd"V l kAdfrd pruk Fk tks viuh l Urfr dks tle l sgh vxk/k iæ ns l drsFk\$
viusckydkadsfy, JSBkr JSB f'k{k dh 0; oLFk dj l drsFk\$ viuscPpka dks 'kSkokoLFk l sgh fdllgra
; jksh; Hk"kvkæavk\$ l æhr eaif'k{kr djok l drsFk\$ osbrusl e) Fksfd viuh l Urku dksfo' ofo | ky; ka
eamPpre f'k{k fnyok l drsFk\$ l kfk gh mueadfork dsifr bruk vknj Hko Fk fd osv iuh l Urfr dks
dfork l sbrj elxiz j ystkusdk 0; Fkiz; Ru ughad jusokysFkA %ogh] i "B 137%A

vxj bl : id dksrMk tk, rksbl l sosl # feyaxstudsckj .k fdl h Hk l ekt eavPNsdfo; kack fodkl
l EHko gks i krk gA vxj l ekt eaos h vuohy fLFkr ughag\$ rc ogk mPpka dykdj kadsfodkl dh dkbZ
l EHkouk ughagr h gA

: l eaJSB dfo; kack tle , d l kfk ughagr k] u , d LFku ij gq/k] u , d&l h ifjLFkr; kæagq/k] dkbZn l
o"lzigystlek] dkbZn l o"lczkn] dkbZ; gk] dkbZogk l ceafoko/krk Fk] l c fHku idlfr dsFkA muea, d gh
l ekurk Fk fd os: l dh JSB l Adfr dh mit Fksv\$ mudk tle bfrgk ds, d s{k. k eagq/k Fk tc : l h
l ekt dsmudh t+ jr FkA

bl : idFk dks<usdsckn dfo deysk usviuh y{k&Uk]yk dh eq; i LRkouk i LRq dha deysk th ft l
l Adfrd ijEi jk eaiysFk ml dsckj .k mudk Hk"kk&'k\$y; k fo"k; fuozu ij vl k/kj .k vf/kdkj FkA vHk
rd ; g yEck l Qj l Adr ukVdkdsukh 'ykad dh rjg Fk ft l dsckn dgk tkrk gS'uk|Ursrr%ifo'kr
l #/kjk' fQj ml sdks&l k ukV; kFku; djuk gSml dh i LRkouk fof}r e. Myh dsl keusi LRq djrk gA

osv iuh i LRkouk ; gk l svkjEHk djrsgfd : l eatlesbu dfo; kack l ekt ij D; k i Hko i MA ml stkuus
dsigys: l h bfrgk dsfofHku pj. kack is i hNseMlej nFkuk gkxkA ; gk dfo deysk , d bfrgk fon-dh rjg
: l dsbfrgk dh ÅcM&[kCM+xfy; kæamrj tkrsgA

i LRkouk dk mi k?kr dfo deysk usft l idkj fd; k gSml eamugkus: l h l Adfr dsmnHko] fodkl v\$
ml dsfouk'k dsfy, mlkjnk; h 'kDr; kack foj .k cMh xEHkjrk l sfn; k gA ; g bfrgk dh bl foMEcuk dh
v\$ Hk l Adr djrk gSfd fdl h Hk nsk dh l H; rk v\$ l Adfr dks cpkus dsfy, ml sfujl rj l hpu\$
ih<h&j&ih<h ml dsgrLkrj .k v\$ ml dh vHk ij l e; &l e; ij Mkyh x; h /oy dks gVkus dh fdruh
vko' ; drk gsrh gA vusd fodr v\$ Hk d 0; k[; kvk}kj ml sxyr ifj i \$; ea i LRq djusokysiz, kl kack
Hk fujkdr djusdh fdruh , frgk l d t+ jr cuh jgrh gA deysk th us: l h l Adfr dsmRd"V i {kack
mtlxj djusv\$ ml dsfouk'k dsfy, ftæenjk rRokadks 0; k[; k; r djuseatks, frgk l d dke fd; k g\$

ml dh l jkguk dh tkuh plfg, A

viuh i trkouk eamlgkufy [kk g\$ 'fi rykd eagbzbl ppkzdsifj .kke vHkh vlxsn[kusdksfeyak\$ yfdu bu
ifj .kkeladksbudsl UnHkzeal e>usdsfy, geacgr ihNsykVuk iMxkA geans[kuk iMxk fd : l h l h dfr dk
tle fdu dfBu ifjflFkr; ka eagv/k] fdu nq[kn ifjflFkr; ka eaml dk fodkl gq/vA fdl rjg : l h Hk'k
dk0; jpuk dsfy, l efzcutA fdl rjg ; g l h dfr ijkdK'Bk ij igpph vL\$ fdl rjg bl usegku dfo; ka
vL\$ egku miU; kl dkjkadks tle fn; ka fQj fdu dkj .ka l svL\$ fdu fof/k; ka l sbl l h dfr dk l gkj gq/vk
, d egku Hk'k dks l e) rj cukusokysxqk fou"V gksyxk fdl izkj vkt ; g l h dfr vL\$ Hk'k , s h
fouk'k dh volFk eai gpp x; h gSfd vkt ; g viusi q#Tthou dsfy, fdl h perdkj dh irh'kk dj jgh gA
%ogh] i "B 137/A

deysk th dsbl okD; ij fopkj djuk vko' ; d gS% : l h dfork] : l h Hk'k] bfrgkl] l h dfr l sbl rjg
vfopNlu gSfd bl sl e>usdsfy, vud l UnHkzck Kku vko' ; d gA

deysk th us l ekl dsrhu valka %B] 9 ,oa 10% ea viuh bl 0; ki d y[kekyk ea Lyko&Hk'k] : l ds
bfrgkl] ml dsfoLr Hk&Hkx] ogk dh tyok; j] ml dsfuokl ; ka dh izdfr] LoHko] jfr&jokt] ml Hk&Hkx
ij viuv&vius l ket; LFkrir djus dsfy, gq ; q] ogk dh ykdxkFk, j] fefkd] ij kdFk, j] ykdxhr]
ifjokj] l ekt dh /kkj, j] blghal siuis l fgr;] l e; & l e; ij ogk i bk gq dfo; k] miU; kl dkjkadh egku
dfr; ka dk foj .k cMsfolr kj l sfn; k g\$ mu l cds l UnHkz mudk fo'y sk .k bl y[ks ds Nks ifj l j eans k
l EHko ughagSi k Bdkal sbruk fuonu gSfd ml gabl y[kekyk dks l ekl dsbu valka eackj & ckj i <ak plfg, A
ml ga; g irk pyxk fd : l usft l ekD l bkn] oxZ l ak'kz vL\$ l rr-pyusokys Mkyb sDVdy es/hj ; fyTe dk
f<a k k i hvk g\$ ml dk vl yh : i fdruk Hk; kog gA ØkUr dsuke ij ogk fdl rjg ; kruk vL\$ ekuoh;
neu dsf [kykQ+mBk; h x; h ok .kh dksnck; k x; k] ij og ok .kh ogk dh dfork eacjkcj eq kfjr gksh jghA

fglnh ds i k Bdkadks ; g Hk i rk pyxk fd egku dfork fdl sdgrs gA dfork dby ukj skth ughag\$ l Pph
dfork fdl h fopkj /kkj fo' ksk eal hfer ughagA : l h bfrgkl vkfn dsl UnHkzck l aki eac; k\$ k bl izkj g&
Lyko& : l h ylx dkdskl l sysdj mlkj h /kp l kxj rd vL\$ l sv i hv+ cxZ l sysdj l kbcj ; k ds vflure Nkj
Cyknok rkd rd cMsfHk&Hkx ij Qs yg gA bl h fo'ky {k= ea : l h l h dfr dk fodkl gq/vk vL\$ ml ea
egku dfo; ka vL\$ y[kldkustle fy; ka

Lyko vL\$ ml dh cky; ka l sgh ekud : l h Hk'k dk fuekz k gq/vk gA bl dsns : i gS0; ogkj dh Hk'k&'ksh
vyx gsvL\$ l fgr; dh vyx gA

: l h bfrgkl dsfofHku dky [k .Mk i j fogæ n"V Mkyusdscn deysk th : l h l fgr; dsfoopu Øe ea

dgrs gš vBkjgoh 'krkCnh ds igys : I h Hk"kk ea i škf.kd uk; dka ds dÜk; dk c[ku djus okys dñ ykdldk; jpsx; sFla dñ I e; ea; s: I h Hk"kk dh foHkñr cu x; š gj : I h 'kSkoloFk eagh bul si fjpfr gksusyxA vBkjgoh 'krkCnh ea: I eadfork gh izku I kfgR; d fo/k FkA x | dk iz; š nšifnu 0; ogkj ea; k 0; k[; kulaeagkrk FkA 'Lyko&: I h clyh gh dko; Hk"kk Fh tkskrphr dh Hk"kk I sfcydy vyx v š tfVy FkA dfo deysk us 'Lyko&: I h Hk"kk dh fuekz&i fØ; k v š bl dh 'kCn&I Eink dsckjsea, d , frglf d rF; dk mYy[k djrsqg egku dfo i f' du dsbl dFku dlsmn/kr fd; k gSfd Lyko&: I h Hk"kk ; j š dh vU; I Hk Hk"kkvka I smd"V gš bl dk Hk; cgr vPNk jgk gš 'krkCn; ka i j kuh xbd Hk"kk us vBkjgoh 'krkCnh ea viuh 'kCn I Eifr : I h Hk"kk dls inku djdsbl ea I xhre; rkj 0; kdj .k dsrdž wšfu; e] mDr ošp; v š izkg dk I eokš dj fn; ka xbd Hk"kk : I h Hk"kk dh fi r0; cu x; h vks i f' du usfy [kk gS% ^: I h Hk"kk ea igys I sgh 0; š uk v š ek/k Z Fk] vc bl ea dÜk; dškyrk v š ; FkrF; rk Hk vk x; h i š rdh; Hk"kk v š clypy dh Hk"kk eavyxo gsk gh FkA ; snkska i dšj fOj ckn eage yskadh dfork ea , d I kFk vk x; š bl h dko; Hk"kk eage viusopkj vHk; Dr djrs gš

; gk ij deysk th us, d rF; dh v š gekjk /; ku vkd"kr fd; k gSfd I keW; Hk"kk dh Hk Hk dko; Hk"kk ughacu I drh gš yfdu tc&tc dko; Hk"kk ea I keW; Hk"kk dsdñ rRokadk I eokš gkrk gš rc , d u; h dko; Hk"kk dk tle gkrk gš v š dfork , d u; h voLFk ea i gpp tkrh gš : I h dfork ea Øe'k% clypy dh Hk"kk dk iz; š gksusyXk v š dñ gh fnukaem I eaxfrdk; fy [kstkusyxA %ogh] i "B 1501A

bl dsckn Lyko&: I h Hk"kk eax | dk vkfoHkž gq/ka ; gk ; g j š kñdr djus; k; rF; gSfd deysk th us dfo i f' du dh dbZ i "B kaeapplz djrsqg ml s: I h dfo; ka v š I ekykdka ds gokys I svf}rh; dfo fl) fd; k gš : I h I ekt v š dko; ij Eijk ij egk dfo i f' du dk LFk; h i Hkko i MIA og vkt Hk ogk ds tu&eu eac I k gqk gš deysk th ds 'kCnkaeaf' o dh foHkñu Hk"kkvka ds I kfgR; eægku dfo; ka dh deh ughagš yfdu fd I h vU; Hk"kk dsegku dfo; ka dh rgyuk ea: I h Hk"kk ea i f' du dk LFku vuBk gš i f' du dh eR; qrfk ij tuojh 1921 eaghž, d I Hk eægku dfo vyDI kñz Cykd usdgk Fk& ^mudk uke gh gekjs fnuka dls i f' i wš dj nšs ds fy, i ; kñr gkrk gš I ekv š egku I siki fr; kš ?krd vL=ka ds vkfo"dkj dYkž/ka v š 'kghka dsuke dkyeke; gkrsgš budsfo i j hr , d gh uke , d k gš tks I nš izk'ke; gš og gš i f' du dk ukeA* %ogh] i "B 1511A

i f' du dsckn egku x | y š kd : I h Hk"kk eamRi lu gq A buea i ž[k gš nkrk, Oldh] rš I rš] rš ž v š xsksyA I u-1845 dsckn : I h I kfgR; ea; FkFkñh 'kšy dk i ž ž gq/ka 1880&90 dschp p[kš dsfy [k j š kfr= v š ml dsckn mudh dgku; k Hk pfr ž gš bl dsckn : I ea , š s fopkj d I kfgR; dkj ka dk vkfoHkž gqk ftUglausthou dh ewHkñr I eL; kvka i j nk' kñud v š vk/; kRed n"V I sfopkj fd; k] ij , d

ckr ; gk /; kr0; gS: I ea^l d jf'ki ; k ifrcfU/kr ^vfHk0; fDr dh ijEijk tEj 'kgh ds l e; I sgh jgh gA
, d Ykd hl h i ; v/d usfy [k g%: I dsjktulfrd jkT; dh ifjHk'kk , d okD; eadh tk l drh gA ; gk 'kl u
tksHh pksdgrk gS D; kkd ml dsvykok vSj fd l h dksdN dgusdk vf/kdkj ughagS--A ; gk l Hh ykx
^l d j* I sl gesjgrsgA ; gk fd l h dsfuth fopkj ughagkS vU/kh jktHkDr gh ; gk dk vkpkj gA l keU;
ylokdh ckr NkM+] mudh Hh ; gh n'kk gS tksyx ; gk dk 'kl u pykrsgA : I eafopkj dk LFku Hk; usys
j [k gS Hk; usfopkj dksydokxZr cuk fn; k gA , d Ykd hl h l kelr ekfDbl nsdLru fudky l i Eke ds
jkt; dky 1/1839 1/2 ea: I dh ; k= ij vk; k Fk& ; sml dsfopkj gA /khj&/khjs: I eaLorU= vfHk0; fDr ij
f'kdak d l rk gh x; k vSj 1917 dh ØkUr dsckn ogk LorU= vfHk0; fDr ; k fopkj okysdfo; k y[kdk
l fgr; dkjka ij Hk; d j vR; kpkj gq] ij mudh vkokt+dlsnck; k ugha tk l dka bu dfo; kdch yEch ijEijk
gS ftudh dforkvkdscyEc&yEcsvak its oj; ke dsvuopn eadfo deysk usnslj fgnh i kbdakds: I h
dfo; kadsnnz i Hk vSj Lok/hurk&iæ I svoxr djk; ka ; g deysk th dh , d , frgkl d nsu gA

: I h l fgr; ea i f' du dsdky dksdfork dk 'Lo.kz ; * dgk tkrk gS vSj ^vyDl klnzCykd* ds l e; dks
^j tr dky* dgk tkrk gA Cykd dh dfork; jfd l ifjLFkr eafy [kh x; h] mueamudsnnz vSj ; kruk usfd l
rjg dh fof/k i dMh] deysk th usbl dk foLrkj l sc; kS k fn; k gA

: I h l fgr; vSj : I dh l kdfrd xrfof/k; k] mudsfodkl vSj åkl ds, frgkl d ekvkvSj dkj. kads
tkuusdh n^v l sdfo deysk dh ; g y[kekyk vR; Ur egRo i wZgA vyDl klnzCykd ij fopkj djsdsi gys
mudk ; g okD; /; kr0; gSfd ; fn mlUhl oha'krkCnh ds i kjEHk ea i f' du dsgrkka: I h dfork dk pje mRd"lz
ughagv/k gkrk rls: I h l fgr; dsbfrgkl eaegku mi U; kl dkjkdck i nkiZk vl EHko gkrka

bl dsckn vyDl klnzCykd ds tle 1/1880 1/2 f'k{W&nh{k} LoHko] 0; fDrRo dsfodkl vkn ij foLrkj l s
izk'k Mkyrsgq ml s: I h dfork ea i rhdokn dk iorZl crk; k gA Cykd dsckn deysk th usegku dfo; ka
dk vkfoHkz 'k'kd l stksizj .k vkjEHk fd; k gS ml eal cl syEck iZ æ Cykd dsckn : I dh egku dof; =h
vluuk vk[ekrkok dk gA vluuk vk[ekrkok dh ; kruk Hkjs thou dh dgkuh bruh ekfZl Fk fd ckkyk dh [; kr
dof; =h vugj/kk egki k= usHh mu ij dfork; jfy [kh gA vluuk vk[ekrkok dsckjseæps l cl si gysvugj/kk
egki k= dh dfork; j i < d j gh i rk pyk Fk] rc l seäm l foLrkj l si < usdismRl qd FkA deysk th ds l kU;
I sgh ml si < usdk l q kx ?kVr gq/ka

vluuk vk[ekrkok dk tle 1895 ea gq/k Fk vSj mudh f'k{W&nh{k} l v i hv+ cxZeagpA os l kr o"lz dh
volFk l sgh dfork fy [kusyxh FkatsfujUrj i k+ l si k+ j gkr h x; hA mudh dforkvkausi jEijkr i kphu
dkD; : f<+ kadsrkk vSj mueafujUrj uohurk dk vkgeku djrh jghA dfo deysk usmudk ft l xgjk; h
l sfoopu fd; k gSbl l s; g Hku gkrk gSfd os vluuk vk[ekrkok l scgq i Hkfor Fk vluuk vk[ekrkok

vyDI lwhzCykd l scgr i Hkfor FkA mul snksckj feyh Hk FkA mu ij mlglousdbzdfork,; Hk fy[kh gA
vluuk vk[ekrkok usdHk miU; kl ughafy[k] fdUrqmudk thou ,d miU; kl l sde jkpd ughaFkA vluuk
vk[ekrkok dsifr dksxlyh ekj nh x; h vls muds, dek= i e dksl kbcfj ; k Hkst fn; k x; kA mudk ijk thou
; kruk] vdsyi u vls n[k dh dgkuh gA mudk vflre l e; cgr d"V eachrk FkA deysk th usfy[kk gS%
vluuk vk[ekrkok dks viuh o) koLFk ea jgusdsfy, ,d VWh&QWh txg feyh gBZ FkA bl dspjkavlj
[k.Mgj tS k ifjosk FkA mudk HkO; xfjeke; O; fDrRo ,d sfujhg vkokl eaHk bl rjg mHjrk Fk fd og
ifjosk Hk egRo i wZgkstkrk FkA mudsdi MsQVsgg gkA mudsiki th.k&'kh.kzi kskkdagh cph gBZ FkA muds
cky fc[kjsgk} mueaog dalk yxh gksh tks; pdky l sgh mudsiki Fk] dejseagesk xUnxh i Mh gksh
ogk, d vjke dq lz i Mh gBZ Fk] ft l dk ,d ikp VW pdk Fk] f[Mfcd; kads 'k'ksVW x; sFk mu ij v[kckj
ds iluspidk dj dke pyk; k tk jgk Fk] osgesk fl xjV ihrh jgrh] dejsa viuk l keku] viuh
dfork, j vU; l keku <peuseamlgacfbukbzgksh FkA os, d l; kyseoknd Mkyrtavlj pld; kfy; k djrh
mudseu eaQk] h ij yVdk fn; sx; sxfeY; ko dsfp= ?kersjgrA ,d sifjosk ea jgdj dkbzbl rjg dh
dfork fy[k l drk gS ; g l kpk Hk ughatk l drk FkA vluuk vk[ekrkok dh vud JSB dfork, j bl h dky dh
gA %ogh] i"B 204%

deysk th vluuk vk[ekrkok ; k vU; dfo; kadh ftu dforkvksdsvkka dks: l h dfork] : l h thou vls
: l h l dfr dh mRd"Vrk dh cluxh nusdsfy, mn/kir djrsx; sg] budh mlglousdyk&'kvi ; k vyedj.k
vkn dh n"V l sdgha0; k[; k ughadh gS osmudsvdknfed ; k ikf.MR; i wZfuopu dspDdj eaugra i MsG
u mlglousmudk fo'ySk.k fd l h fopkj/kjk fo'kSk dh n"V l sfd; k gA mudk y{; Fk bu dforkvksd i Hk
fNi h ml i Hk dksmtlxj djuk tsk l ko; r O; oLFk }kjk fd; stk jgsvR; kpkj l smi th Fk] ft l dk mnas ;
fl QZ l Ung] bz; k&}Sk ; k xyr l puk dsvk/kj ij funkka dks l tk nsuk FkA vluuk vk[ekrkok tS sdfo; ka
}kjk fy[kh x; h dfork, jgh : l h 'kk l u dshk; dj psjdsksmtlxj djrh gA

fglnh eavKs dks: i oknh ; k dykolnh dgdj oke i fFk; ka }kjk [kfj t fd; k tkrk jgk gS ; gh O; ogkj mlglous
fuey oekz vls v'kcd okt is h ds l kfk fd; k] ij bl : i okn dk vkf[kj ok D; k gS deysk th usbl dk
okr ^i konk* ea fy[kk gpyk LVkyu dk og l Eindh; crk; k gSft l ea mlglous: i okn dh ifjHk"kk nsdj
ek; dks l dh dh dforkvksdew; kedu dk vk/kj jktufrd n"V dksk dj fn; k FkA mudh n"V ea i kVz dh
ykbou l stj k Hk fopyu : i okn ds vUrz vk tkrk Fk vls bl h vk/kj ij ys[kd dksnh tkusokyh ; kruk
dh ek=k fu/wZjr dj nh tkrh FkA LVkyu dk ; g l Eindh; ^i konk* ea 1936 eafudyk FkA

deysk th dsys[ku dh ; g fo'kkrk gSfd os, d <kpk cukdj ml eaphtkedsHk jrstkusdsvH; Lr ugha gA os
tkursg] bl l soopu eatMfk vk tkrh gsvls i kbd ,d sys[ku l scgr tYnh Ac tkrk gA bl fy, mudh

bl y[kekyk eafofo/krk v[[kykiu g[vc n[[k, l ekl &8 v[l ekl &9 ea nh x; h fd' rka dh
jpuk&i f0; k dh rnyuk dh tk, risnkakdsi l fku fclnq/kav[bfr ea tthu&vkl eku dk vlurj g[bl dk
vflzgSdeysk th dsiki dgusdksgr d[gsv[mueafopkj kdk l syk meMfk jgrk g[l kfk gh; gk; g
Hh /; kr0; gSfd thou ea t[spttafofo/k] , d&n[jsl fHku v[xw-gkrh g[ml h rjg l sfd l h ifj osk v[
dky ea tleh ifrHk, j Hh fHku v[vf}rh; gkrh g[tc ikBd ; k l eh[kd fd l h , d dfo dh ifrHk l s
i Hkfor glrsg[v[ml dh jpukv[kdsxg. k djusdsvH; Lr g[stkrsg[rc n[jsdfo dksHk osmlgha izhd[
fcEcl[: i dka; k Hk" k&fo/ku dsek/; e l sxg. k djuk plgrsg[v[, d vk/k , d k ^i n* b[tkn dj yrsg[fd
^; s ^ml d[l eku g[tcf d nkaeacgr cMk vlurj glrk g[vki fglnh dspkj kank; kolnh dfo; k[dksn[[k, &
pkj kank; kolnh glrsg[Hh , d&n[jsl s, dne fHku g[v[fujkyk rks, dne fHku g[muea nk; koln l sbrj
, d s: i c[k[v[fo" k; oLrqdk m[esk g[t[s nk; koln eavkrsg h uhtag[; gh gky Q. k[oj ukfk jskqrFk vU;
dFkdkj k[eagsv[efDrck[Hh ekDI bkn dfo; kav[y[kdkaeal cl svyx i M[sg[

^: l h l dfr dk mnHko v[fodkl * dh n[jh dMh 'kq gkrh gSdfo ^otsyehj [y[udko* l A ; schl oha
'krknh ds i kjEHk eamfr gq egku dfo; k[eaga blugaus: l h dfork eaHko"; okn dk i dr[fd; kA blugabl h
otg l segku dfo ek; d[d[l s t[k[tkusy xk ij deysk ds 'k[nkae; sfujUrj iz, k[/k[z jgs v[
ek; d[d[l s furk[fHku g[budk tle 1885 eav[er; q1922 eaga bl fy, ; s0k[ur dsckn dh
foHk' kdk n[kusl so[pr jg x; A

[y[udko dsckj seadeysk th usnksegRo i wkrF; k[dk mYy[k fd; k g[, d os [kukcn[k dh rjg fujUrj
, d txg l sn[jh txg ?k[ersjgrsFk n[jsmudh l kjh dfork, j mudh er; qdsckn i d[k' kr g[deysk th
usmudh ftu dforkv[dsm) j. k fn; sg[mudh Nk/h&Nk/h dfork, j cMh ekfe[v[p[djusokyh g[
mudh mfDr; k[os[; i wkgkrh Fk[

l wZtc l; kj djrsg[

<pl n[sg[jkrk[dks i Foh l scusol= l s
v[tkrsg[fe=k[dsiki ur; djrsg[A

^d[ughapkg, * , d dfork n[[k, &
d[ughapkg, !
cl Vp[M[Hkj j k[h
cp[Hkj n[k

; g vldk'k

všj ; sclny!

¼vupkn&oj ; ke fl g½

bl dsckn deysk th us: l ds, d , d sHk'kk'kk=h dk mYy[k fd ; k gSft l us: l dh vk/kpud dfork dk fo'yšk.k dj vkykpuk dh u ; h /kkjk dk i orZu fd ; k FkkA Hk'kk foKkuh gkusdsdkj .k ; g vi usy[k , d l kfk : l hj Ýka hl hj teZu] pcd všj vpxt h dsvykok dñ vU ; Hk'kkvkaeaHkh fy [krsFkA blgkaus^ek ; dKldh* rFk ^i'q' du* ij yEc&yEcsy[k fy [ka oscykd dsHkh izka d FkA

deysk th us^ej.k'k ; k ij ysuu dsvksk* 'kk'kd ij vi uh Nk/h&l h fVli .kh ea ; g l adr fd ; k gSfd : l h l adfr dsiru všj ml dsfouk'k dsfy, fdl izdkj mudh mxrk všj oxkaeaijLij ?k.k QSykusdsiz kl mlkjk ; h jgsgA bl dsckn deysk th usfolrkj l s ; g crk ; k gSfd : l h cñ) tffo ; kadh fnypLi h Hkjr ds ifr dš sc<f h x ; hA ij etmkj ckr ; g gSfd bl ea jkep fjreku l ds vupknd okj kfluudko ; k jkgg l kadr ; k ; u dk dkbzmYy[k ughagA

deysk th dsHkjr fo"k ; d : l h vfhk#fp y[k dk 'kk'kd gS^: l h cks) dka dk Hkjr&vld"K'KA bl yEcs foj.k dsmnš ; dsfo"k ; eamUgkausfy [kk gS%: l dsclš) dka dk Hkjr h ; fo"k ; ka l sijp ; všj muds ifr yxko l sl EcfU/kr ; g foj .k chl ota'krh dsegku : l h y[kdka dfo ; ka dks l e>usea l gk ; d gsl drk gA fglnh i Bdkadksbl eafnypLi h gkuh pfg, A ¼ ek l &9] i "B 121¼

^egku l adfr dk fu"Øe.k* 'kk'kd l sdeysk ustksNk/h&l h fVli .kh fy [kh gš ; | fi gSrkog nks i š kxkQ+dh] fdUrqScgr egRo i wA ; g fVli .kh ysuu dsm l dkysi {k dks0 ; Dr djrh gSft l dh otg l s : l h l adfr ds ifrfuf/k dfo ; k l kfgR ; dkj k y[kdka dks : l Nk'edj tkuk i MhA deysk th us fy [kk gS ysuu : l h b. Vsyhtš'k ; k dks i l Un ugha djrk FkA budh : l h l ekt eabruh ifr "Bk Fkh fd budh u rksgr ; k dh tk l drh Fkh] u blgafxj r k j fd ; k tk l drk FkA ysuu us1920 blZoh ea ; g r ; fd ; k fd b. Vsyhtš'k ; k ds ykska dks , d l kfk nsk l sfudky fn ; k tk, A mlgkaus 1602 y[kdka dfo ; k dykd kj k l ahrK k nk'kZud k oškfud k ba'f u ; j kavkn dh l p h cukdj mudks, d l kfk ; jki fhktok fn ; ka buea: l dsJŠBre dykd kj] l ahrdkj] nk'kZud] l ekt'kk=h] fo}ku] ba'f u ; j] MhVj] dfo všj y[kd FkA deysk th uscMh osuk ds l kfk fy [kk gSfd dñ gh l e ; eadny Ýka ea: l h viokl ; kadh l š ; k nkyk [k rd igp x ; hA bruh cMh l š ; k eabrusegRo i wZ ykska ds: l Nk'usdk : l h l adfr ij D ; k vl j i Mh gskc bl dh dYi uk dh tk l drh gA mlgkausfy [kk gS: l dsegku l kfgR ; dkj] egku dFk&y[kd všj vkykpud] l ahrK všj cŠysur ; ka dsi Lrk r k j fp=dkj všj efrZkj] ba'f u ; j všj oškfud vc : l eaughajg l drsFkA mlgansk fudkyk ns

fn; k x; k FkA %ogh] i "B 125%
:

I dsegku dfo ek; dksLdh dscjkseabl vky[k eafolrkj I sppkzdh x; h g\$ yfdu osi kvhzh ufr; kads
i pkjd FkA bl ncko dlsu I gu djusdsdkj .k mlugausvRegR; k dj yh FkA deysk th usmudh yEch&yEch
dforkv(kadsdbzm) j .k fn; } mudscjkseavlu; vkykpdkadslerkadk Hkh mYy[k fd; k g\$ mudsdbznkoladks
Hkh i zrf fd; k gA mlugaus, d nkoseadgk g\$ ep-sbl ckr dh ijokg ughagSfd esdfo gw; k ughA esdfo ugh
esl cl sigysv[I clsvf/kd og vkneh gwftl usviuh y[kuh dksDr dh I ok ea yxk fn; k gA ^l ok
'Kn ij /; ku nft, A ; g tksl gh ; FkFkZg\$ ftl dk ekxZl kso; r I jdkj v[i kvhzhfn[kykrh gA %ogh] i "B
138%
deysk th usbl nkosdsi hNsek; dksLdh dh fNih gpbz xgj h onuk dh v[I dsr djrsqg fy[kk gSckj&ckj
bl rjg dsnkosdjusdsi hNs, d rjg dh nnZkd 0; Fk fNih gpbz FkA og ed[ksvk vks- usdh 0; Fk tksml us
dE; fuLV okgokgh i kusdsfy, , dckj vks- fy; k FkA ml svks- jguk vl EHko gksx; k FkA ek; dksLdh us30
o"vzh vk; qea14 vi sy] 1930 dksxlyh ekjdj viuh gR; k dj yhA ek; dksLdh dh vRegR; k I s: I dk
I kdfrd Iekt Lrc/k gksx; kA %ogh] i "B 139%

viuhbl y[keky eadeysk th us: I h y[kdkadsm) j .kadsvk/kj ij ekuork foj kth : I h 'kl u] ml dh
ufr; kavkfn dk [kykl k fd; k gA viuh v[I sNks/h&Nks/h fVl i f.k; kadsvykok ; g i kBdka ij NkM- fn; k x; k
gSfd : I dh y[khokj ds i hNsfdruk Hk; kog psjk fNik gw k Fk v[: I h I dfr ds iru dsfy,
dE; fuLV i kvhzh ufr; k gh ftEenjk gA mlghadsdkj .k : I dh egku I dfr dk fouk' k gksx; kA I ekl &9
eamlgkaus: I dsmRd"V dFk y[kd ofl yx xM esu dsnksmi U; kl kadk mYy[k dj ; g crk; k gSfd I kbcj ; k
ds; kruk f' kfoj kadh D; k gkyr FkA nfhkZk %t I stkluc- dj i ok fd; k x; k Fk% ea yxk fd I rjg dh m&edk/ka
dh rjg gksx; sFkA ; sfp= i < eaeacgw gh Hk; dkjh v[j kVs [M/s- dj usokysgA budsbu nksmi U; kl kadk
uke gS^ ykbD+, .M QV* rFk ^, ojhfFkA %lykst- A , d fp= n[k, %; g vdky i jh rjg eut; dr FkA fdl kuka
I smudh i jh dh i jh i okokj Nhu yh x; h FkA ; %su ds l ekpkj & i = 'folrh' ea11 tw] 1933 dksNih, d
[kcj ea [kQ; k i fy l ds, d fl i kgh dh I jkguk dh x; h FkA ; g fl i kgh, d Qkfl LV I ok; k; k; dks i dMuea
dke; kc jgk Fk ft I us, d jk/h ?kl ds, d < j eafNik nusdk v i jk/k fd; k FkA

i Fke fo'o; q) ea l Hkh n[kadsfeykdj 78 yk[k ykx ejsFk[fdUrq: I dsxg; q) ea2 dj kM+30 yk[k ykx
ejsFkA izu ; g gSD; k ; g xg; q) vfuok; ZFk \ : fl ; ka ea i jLij bruk }Sk dHkh ugha jgkA vl y ea; g
xg; q) ysuu dsnh kZ dk urhtk FkA ysuu usl kso; r I ak dks i fy l jkT; cuk fn; k FkA ; gk i oZkj k dsuke
ij ukSj 'kgh dh rkuk' kgh FkA ysuu v[LVkyu ds l e; : I ea tks dN gw k og ekuo LoHko ds, dne
foijhr FkA fo' kskk kadsvud kj 1917 I s24 dsnk[ku [kQ; k i fy l }kj k xlyhekj dj ftrusy k kadh gR; k

dh x; h] i j s x g; d) ead n de yk gh e j s g l a d , s y s u c h k u s f y [k k g s f d y f u u d s ' k k l u d s n k s k u] e u t j ; k a d s t h o u d k d k b z e w ; u g h a j g x ; k a , d k y x h k x 35 o " k a e r d g k r k j g k a o f l y h x k w e s i d s ' k c n k a e a % t k s d n H h k v e k u o h ; g s m l d h d k b z l k f z l r k u g h a g s m l d k d k b z e w ; u g h a g a ---- v e k u o h ; r k d h i w k z f o t ; d s n k s k u ; g l o r % f l) g l s p o k g s f d f g d k f t l o l r q d k H h l i ' k z d j y s h g s o g e w ; g h u v k s v f l z h u g l s t k r h g s m l d k d k b z h k f o " ; u g h a j g t k r k j o g i w k z % y t r g l s t k r h g s m l d k d k b z f p g e ' k k u g h a j g r k & y f u u % o f l y h x k w e s i A % o g h j i " B 143 / A

l k o ; r l a k d s j k t ; d k i z r p f j = D ; k g s b l s e s d l d k s d s u k s y i j l d k j f o t r k d f o v k s f o p k j d v k w v k o ; k s i k l + d s 1980 e a f n ; s x ; s h k " k . k d s b l v a k l s l e > k t k l d r k g s f d v k t 1980 e a d k b z H h x e h k j y [k d ; g u g h a d g l d r k f d l k o ; r l a k l e k t o m h j k t ; g a b l s y f u u v k s e k l d h d s v u d k j u k s j ' k g h } k j k f o : f i r d j f n ; k x ; k a j f e d j k t ; H h u g h a d g k t k l d r k a % o g h j i " B 146 i j m n k r / A

d e y s k t h u s : l h d k o ; k y k p u v k s d k o ; d s e k u n . M k a i j H h v i u s b l v k y [k e a t x g & t x g i j f o p k j f d ; k g a d f o r k d k v f k & f u o p u d s s g k s f c e c v k s i r h d f d l r j g v k i l e a x f k s j g r s g s ; F k f k b k n n " V D ; k g l s h g s m l e a u s r d r k d h t x g d g k g a m r d " V d f r f d l s d g k t k l d r k g s i k v l z d h u l f r ; k ; k y f u u v k s l v k y u d h # f p ; k b l s d g k r d f u / k z j r d j r h f k a ; s l k j h l e l ; k ; j ; l h d k o ; k y k p u d s o e e a f o h k u l k f g r ; d k j k a d s e k / e l s d e y s k u s m b k ; h g a ^ l k f g r ; d v k y k p u k v k s d f o r k d k f o d k l] f o d v j ' y k d k l d h ' k l " d v i u h y e c h f v l i . k h e a f o d v j ' y k d k l d h d s , d d f k u d s v k / k j i j m l u g h u s : l h d k o ; k y k p u d s f u " d " k z % b u ' k c n k a e a i z r r f d ; k g a g e ; g k l k j h d y k v k a d h c k r d j j g s g a u ; h d y k u ; s ' k c n k a v k s u ; h v f h k o ; f d r ; k a d h r y k ' k d j r h g a d f o ' k c n v k s ; F k f k z d s c h p [M h n h o k j d k s r k w e s d h d k s ' k ' k d j r k g a o g u ; s ' k c n d s v i u s v / k j k a i j e g l l w d j r k g a y f d u i j e i j k i j k u h l e > d l s c k j & c k j v l x s y s v k r h g a v x j i j e i j k i j i q % f o p k j u g h a f d ; k t k r k g s r k s i j k u h d y k d h u k v d h ; r k v k s y ; k r e d r k u ; s e a v k t k ; s h v k s b l d y k } k j k v l r ; d k i f r i k n u g l a k a % o g h j i " B 148 / A

d e y s k t h u s l e k l & 9 d s v i u s b l v k y [k d s v l r e a : l h l k f g r ; d s e g k u y [k d] d f o] f p = d k j v k s f p l r d c k j h l i k l r j u k d] b o k u c f i u u] d k l v s . V u i k v k l d h] v k l i e k l n s y l r k e d s c k j s e a v l u k v k [e k r k o k d h M k ; j h d s d n v a k r f k e k j h u k R l o r k ; o k d h d f o r k , j M k ; j h v k n d k g o k y k n s d j ; g c r k ; k g s f d : l h ' k k l u u s f d l r j g b l g a i o k l i j t k u s b u d h d f r ; k a d h f u l n k d j b l g a u i < e s d s Q j e k u t k j h f d , A : l h ' k k l u d s u p k r s g q H h b o k u c f i u u v k s c k j h l i k l r j u k d d s u k s y i j l d k j f n ; k x ; k v k s : l d s N k w e j i j s f o ' o e a b u d h d f r ; k a d k l j k g k x ; k a b l v k y [k d s ; s v a k c s n f n y p l i v k s ; g c r k u s d k s i ; k l r g a f d ' k r k f c n ; k a l s p y h v k ; h : l d h e g k u l d f r f d l i z k j c k ' k o d o k u r d s c k n y f u u v k s l v k y u d h u l f r ; k a d s d k j . k l e k r g l s x ; h a d e y s k u s v k [e k r k o k v k s e k j h u k R l o r k ; o k d h M k ; f j ; k a d s v a k a d s p ; u

vlfj vuoplk eaegur dsl kfk viusfood dk Hkh ifjpp; fn; k gA

bZku fxzksj; sop dk ; g dFku /; kr0; gS%xxupfich vVvKfydk; jfdruh Hkh nrlZjgh glk rki dsxksyfdrus
Hkh 'kDr' kkyh jgsglk jkT; dh 'kDr fdruh Hkh fu% he jgh glk l kekt; fdruk Hkh l ozkDreku D; kau jgk
gls; g l c døy dggjk vlfj /k/k gSvlfj mlghadh rjg mM+tk; skj [kRe gkst; skA døy , d gh 'kDr jg
tkrh gS , d gh l Pph 'kDr fodfl r gkrh tfor jgrh gSvlfj og 'kDr gh Lorl=rk gA euq; dsfy, tfor
jgusdk vFlZLorl= jguk gA ugh gj okLrfod olRq; fDr l Eer ugh gA gj vekuoh; olRqfujFlZ vlfj
fu#i ; kxh gA %ogh i "B 208/A

l ektoknh ; FkFkZkn dh gekjs; gk cMh pplZdh tkrh gA vlf[kj ; g ^in* dgk l svk; kA bl ds: l h l=kr D; k
gS%deysk th usl ekl &9 eafn; sx; sviusvly[k dsvUr eabl ij Hkh fopkj fd; k gA

l ektoknh ; FkFkZkn dh D; k ifjHk"kk gS\ ; g izu iMts tkus ij dkbZ , d mUkj feyuk dfBu gS yfdu
l kfo; r l ak vlfj ^l kfo; r y[kd l ak* us1930 l sgh bl dk ipkj 'kq fd; kA Hkjr o"lZea i xfr 'khy y[kd
l ak usbl dks l kfgR; dh , dek= ekl; 'ksh eku fy; kA f}rh; egk; q dscln rlsbl sl kjs l kfo; r nskadh
l kekl; l kfgR; d 'ksh eku fy; k x; kA l ektoknh ; FkFkZkn : l h l kfgR; dk vFlZlu vx jgk gA dks l h
jpuk l ektoknh ; FkFkZdsvarxZr vk, xh bl dh fu. kZ, d , dek= : l dh dE; fuLV i kVZdh bPNk gA Hkjr rh;
i xfr 'khy y[kd l ak }kjk ipkjr l ektoknh ; FkFkZ ij fVli .kh djrs gq deysk th usfy [k gS% Hkjr rh;
i xfr 'khy vLhlyu vlfj Hkjr rh; dE; fuLV i kVZ; ka }kjk vkt Hkh pyk, tk jgs; FkFkZkn l s: l h ; FkFkZkn
dh ryuk dfj ; A Hkjr rh; ; FkFkZkn vR; Ur nhughu dE; fuLV fopkj/kjk dk ipkj d yxsk %ogh i "B] 212/A

bl Ükkyk dh l eki u fd'r l ekl &10 eaNih gA eBusbu rhu fd'r rædks cgr /; ku l si <k gA bl si <ej
ejseu ea: l h l h dfr vlfj ogk dsy[kd] dfo; kædsvf/kd tkuusdh mRl qrk tlox gPZgA bl y[kekyk
l sepsdeysk th ds: l fo"k; d v/; ; u dh xgjk; h vlfj ml dh fo'kkyrk dk Hkh irk pykA bl y[kekyk dks
nrlZ y[kekyk dgk tk l drk gA ij eap-sbl dsdbZ i l æ i <ej , d k yxrk gSfd deysk th bl h 'Fkhe* dks
ykdj : l h l h dfr dk mnHko vlfj ml ds i ru ij dkbZ cMk xDfK fy [kuk plgrs FkA : l dh dE; fuLV i kVZ
}kjk ipkjr l kfgR; ; k ml us: l dsftu y[kd kædskel dks ds i zlk'ku &xg l sNki k gS osl kjh i h r dæxrpj
foHkx }kjk tkph x; h gSvlfj mudh ekfydrk dks {kfr i gpk; h x; h gSbl fy, : l dh l gh Nfo tkuusdsfy,
: l dsvykok ftu vU; nskæds i zlk'ku &xg l seuy : l h ea tks dfr; k; Ni h gAmUga vFlk muds vxst h
vuoplk i <uspkg, A yfdu pfd ekl D kn dk i Hko i jso'o ij i Mk gSvlfj Hkjr eaml dk f<akjk dkl
T+knk gh i hvk tkrk gSbl fy, : l h l ektoknh ; k l ektoknh ; FkFkZkn dh gædhr tkuuk cgr t+ jh gA tc
: l dsclÜkZkUæZ/kaus: l dh egku l h dfr dks gh u"V dj fn; k] ogk dh turk] ogk dsy[skæ i j] egku
y[kd] dfo; ka ij vekuoh; vR; kpkj fd, x; } yk [kæy[skæ dh gR; k dh x; hA , d sy[skæ ds klj uk esm t k j

gkus plfg, A dkbz Hkh fopkj/kjk glš tc og rkuk' kgh dk : i /kjk .k dj yrh gš rc ekuork ml dsuhps
djkgusyxrhgā

I ekl &10 eadeysk th usbl Ūkkyk dk ikjEHk ^: I h dfork dk izk'ku* mi 'k'kd I sfd; k gā eš bl
izlj .k ij dñ fy [kwb] dsigyseqs; g ; kn vk x; k fd deysk th ; k fdl h Hkh xEHkj yškd&dfo dksdš s
i <k tk, A D; k fy [ksgg I sfd I h dh vRk dš ml dh cpšuh dš ml dh #fp; k dš fy [kusdsfy, tš/k, x; s
'k'kd dš nksVnd ckr dgusdml dsl kg I dš [kštk tk I drk gš\ jpuk i <ej mfDr; k dš ygj k dš Hkh dš
D; k ml dsry eacg jgsm I vdfk dš Āij yk; k tk I drk gš tksml jpuk dh cñ; kn gš k gš nj v I y
deysk th dšmyV&iyV dj I j I jh fuxkg I š ųyš ij Vdh fVi .kh Hkj I sugħai <k tk I drk bl fy, eš
tc Hkh deysk th dh dfork, j mul syEch okriž; k mudk dkbz yš k i <usdk mi Øe fd; k rksml ea/hkj &/hjs
Merk pyk x; k bl fy, I ekl &10 eaifjos'kr mudh : I fo" k; d bl yš kelyk dsm I gkj dš Fk& k eukš kš
I si <useaDr yxk vš tc i <ej ml Hk; kog I kōn; Zds tknw I smcjk rks I kōrk jg x; k fd fdl rjg
tMfki] fgā k vš rkuk' kgh dšgkFkē: I h I dfr dsm I egku m | ku dšm tMf-fn; k x; k

deysk th usfy [k gš I kō; r I āk ea ØkUr dsckn I kjh izk'ku & I kFk vka dk jk'Vh; dj .k dj ds mudk
i pxBu fd; k x; kā fQj i hrdk d izk'ku I d j fd, tkus dsckn gh fd; k tk I drk Fkā mUgkš; g Hkh
fy [k gš fd bl dk i Hkō ; g gš k fd chl oħ 'k'kōh ds egku : I h dfo; k vluuk vk [ekrkōk] vš I
ekšyLrte] ekjuh Rlork; dš fudšy kōz tošy kō dh dh dfork; i vš x | jpuk; i rFk : I h dFk dš kē
fe [kōž cš xkōk] ; jh všy sk] v kōž el dšy vkn dh dFk dfr; k : I earh I pkyh I ky rd ugha Ni rh
Fkā osew : I h eaifj I vš U; w kdzeavi dkl h : I h izk'ku & xgk I sveš dh Qkm. Mš kuka I si ktr vumkuka
I s Ni rh Fkā : I dsdfo; k vš yš k dē dh ey : I h ea I Eikfnr x bFkōfy; k Hkh veš dk eagh Ni hā %oghj
i "B 185/ā

bl yš kelyk I seqs, d fofp= rF; dh tkudkjh gōz fd xkōž ft I sVYLVk; dsckn : I dk egku yš kd
ekuk tkrk gš; g dE; fūLV i kVž dsf I) kōr dēk ipkj djrs Fš vš LVkyu vi uh rFk : I h 'kkl u dh vPNh
Nfo i žr dš dsdfy, xkōž dk mi; kš djrs Fš vš xkōž LVkyu dsfy, dke Hkh djrs Fkā , d mngkj .k
uhpsfn; k tk jgk gš xkōž LVkyu I sfeyusdsfy, xš fcl/s I stktZcukM' M' 29 tū] 1931½ težh I s
, fey yMfox ¼13 fnl Ecj] 1931½ Ýkl I s gš jh kš cō ¼4 vxLr] 1933½ bšySM I s, p-th oš I ¼23
tšy kōž 1934½ vš Ýkl I s jkē; M' jšy M' 28 tū] 1935½ dšcy krsj gā ; s I Hkh yš LVkyu dh fouerk I s
v fHk h r gš tkrš Fkā jšy M' usfy [kē ^i wž I knxh] I h /smRrj] I Ppkā osvi uk n" Vdš k fdl h ij Fkš rsughā
fcl/s I stktZcukM' M' vš Qšo; u I kl k; Vh dsl bFki d fl Meh os vš fo, fV Vš Hkh I kō; r I āk dh
; k=k ij vk; s vš mudšns Hkj ea? kēk; k x; kā os I Hkh yš dšy ogh nš k ik, tksml gā LVkyu fn [kykuk

plgrsFlA oc nEifr usblYsM oki l ykV/dj gtIj i "Blal sHh cMh , d ek/h i lrd fy [k& ^l kso; r ; fu; u
, U; wfl foykbt&ku*A ; g i lrd m |kx] df"i] f'k(k vkn {k-kadsfoylr vldMla l sHkj h i Mh FlA os l kjs
vldMsl kso; r vf/kdkfj; ka }kjk i nUk FlA budh dkbZfo' ol uh; rk ughaFlA %ogh] i "B 1861A

bruk yEck m) j .k bl fy, fn; k x; k fd LVkyu fonf'k; kadh utj eavi uh dks&l h Nfo i Lrqr djuk plgrk
Flk] l kfk gh : l h ixfr dsd\$ s>Bs vldMsmuds l keus i Lrqr dj mUgaHke eaMkysjgrk FlA bu vldMladh
vKM+ea: l dh okLrfod gkyr] ogk dk ?Kvrk mRi knu] QSy rh Hkq[kejh] i ztkx .kai j gkusokysvR; kpkj kadks
fNik j [kuk plgrk FlA

deysk th us; gha, d yEch dfork mnAr dj , d dfo ds: l iæ] fcNMusdk nnzVks i rhdkadsek/; e l s
; kruk dsekfeZ fp= i Lrqr fd; sgA ; gha i j mUgkaus^dKUl V&.Vu i kLV&Ldh dh i lrd 'lof.k& xyk* l s, d
v/; k; i Lrqr fd; k gA bl eam l us, d Hke.k oUUr dsnk ku cfuu dh dN dgku; k i <lavks ml dsdN
v&kadksmnAr dj ; g crk; k fd cfuu dksi <uk i Mf k gA tkskrاملgkausDy&l dy l qi "Vrk vks l q'p;
l sdgh g&mUgajst e j k dsx& cfuu 'kcnkaeadgusdk dk#f.kd iz Ru djuk l nk dsfy, NkM+nuk pkfg, A
%ogh] i "B 1911A

cfuu dh dyk dk jgl; fuHk] Flk mudsx | dh ory/kdkj xfr i jA cfuu dgrsg&fd ostc Hk fd l h fo"k;
ij fy [kuk 'kq djrsg& mUgal cl sigys, d /ofu [kstuh i Mf h gA t\$ sgh e&s; g /ofu fey tkrh g& ckdh
ckraviusvki tV tkrh gA

/ofu i kusdk D; k vflkik; gS\

/ofu i kusl srkri ; ZgSx | dh y; i kuk] ml dh eyHkr Loj ygjh dksi kuk D; kad x | eaHh dfork vks l ahr
dh rjg dh vuqpt ePNZuk %Lojku&e% gkrh gA x | dh y; vks bl ds l ahrRed Lojku&e ds ifr
l &nu'knyrk viuh ekrHk"kk dk mPpdk&V dk Kku vks ml dh vuHkr gkus i j gh vkrh gA : l h Hk"kk i j
cfuu t\$ k vf/kdkj vks dghaughanh[k i MhA %ogh] i "B 1921A

deysk th uscfuu dsckjseadgsx; smUghav&kadkspak gSft l l sfgUnh x | dskHk l e) djusdh i j .kk
fey l drh gA

deysk th dsbl yEcsfoopu dh [kch ; g gSfd mUgkaus^: l h l dfr dsmnHko vks fouk'k' ij viuk tks
VM/kbt izUk i Lrqr fd; k og , dne fd l h i wZ/kj .kk ; k i w&g l seDr gA mUgkausysuu ; k Lrfyu ; k
=kLdh }kjk fn, x, fd l h Hk rdZ l svi usdkscpk; k ughaA mudk i j k foopu : l ea?Kvh ?KVukv& ; kruk
f'kfojka&C; k& fopkj kadh vflk; fDr i j yxk; h x; h i kcfUn; k l ektokn dsfn [k, x, >Bs l i ula vks
rkuk'kgh dsnk ku cf) tfo; k dfo; k y [k&adsfuokl u rFlk bu l kjh ?KVukv& i j : l l sckj Nis

i kelf.kd C; kſkai j vk/wfjr gA deysk th eadghHh cMekyki u ughagA , d Kkuh vſj I R; dh [kſt eayxs , d 0; fDr ea tſfu"Blj bĕkunkjh vſj fou; gkſh gſml h dſl kfk mudk ; g foopu vkſ[ka [kſy nſuſokyk gA dE; fuLV fopkj/kkj t gk Hh x; h ogk ml uſrŪkn-nſkædſekuorkoknh eW; kædſ{kſr i gpk; h] ogk dſl kfgR; dſ, d fopkj/kkj l ſvkØWſr dj l æh.kækun.Mkædk i pkj fd; k vſj tſkHh bl fopkj/kkj dſughaekurs Fſj mlga; k rſudkj k ; k mudh mi ſk dh ; k mudh xyr 0; k[; k dhA

deysk th uſ^l ogkj k vſj dE; fuLV* vFkſ-dE; fuLV i kVſdk ?kſk.k&i = ¼1848½v/; k; nſdk vfody vuopl nſdj ml dsgokzvk'okl ukſ fufgr mnæſ; kævſj Ny Hkſoknæ i j idk'k Mkyk gA bl dſcln ^tku xſ }kj k fyf[kr ^l kſo; r jkT; dk iru* yſ[k dſmnÆr dj mu dkj.kædh vſj bæxr fd; k gſtſ: l h l ædfr dſ iru dſfy, mlkjnk; h Fkæ muds yſ[k dk , d vâk bl idkj gſ-- ; g iælf.kr dj uſe adkæz dfBukz ughagſfd ekDl ZuſdHh Hh , ſ k dſl ughafy [k fd Lorſ=rkiwſl I ektoknh jkT; fd l h , d i kVſdk vf/kuk; dolnh 'kkl u gſkæA ekDl Zuſykdrſl=d l kelftd thou dk dHh Hh fu'kæ ughafd; k FkA mlgkæu vk'k dh Fk fd l ektokn l ſvkFkæ fujædſkrk dh l eſlſr gſkæA bl dk ; g rſri ; ZughæFk fd jktulfrd fujædſkrk dk; e gſtk, xhA fQj Hh ; g Li"V gſfd ekDl Zdſfl) kſræagħ oſfu"d"ſzVſr fuſzgr gâtksekDl Z }kj k iſr iſnr uſrd eW; kædſfo#) BgjrsgA ½ogh] i"B 204A

njvl y bl foopu dſbu vâkædk vuðkhyu bl fy, t+ jh gſfd fgluh ea i xſroſkn; kæ}kj l kfgR; dkj kædſ eW; kædu ea tſi {ki kr fd; k x; k gſ; k ekvoknh 'kkl u dſ }kj k iſ'pe çakſy ea tſdſl fd; k x; k gſml s Bhd&Bhd iſj iſ; eal e>k tk, A

: l eadykokn ; k : iokn dk vkjki yxkdj egku dfo; kſ yſ[kdævſj ukVddkj kædſvekuoh; ; kruk, ; nh x; h Fkævſj gekjſ; gk; : iokn dk vkjki yxkdj vſk tſ ſyſ[kd ij fujſrj vkØe.k fd, x, Fkæ , ſ k ; gk; dſi xſr'khykæuſD; kæfd; kj bl ſ: l h l kædſfcuk ughal e>k tk l drk gA

: l ea, d ukV; funſkd gq gâLrſfuLykſLdhA ; ſHkjr Hh vk, Fkſvſj blgkæuſçakſy fFk; ſj dh uſd Mkyh FkA budſ'k'; Fkſeſj gkſMA blgkæuſukV; funſku vſj epu dyk ea Hh dkQh iſjorſu fd; ſFkæ 'kſkæ gh budh [; kſr budſx# l ſHh vkxſc<+x; hA eſj gkſM dſſvi uſfunſkudky dſi kſj fEhk d o"æagħ : l h Hk'kæ dſJſBre ukVddkj , .Vku pſkæ dſukVdædk funſku djusdk mlkjnkf; Ro feyk FkA ; g vol j mudſ fy, çgr egro i wſzl) gkſA oſl ſV i hV+ çxzd h l Hh ukV; 'kkyk vædſfy, funſkd cuk fn, x, Fkæ

eſj gkſM uſ: l h xg; ſ) dſfo"k; ea, d ukVd iſrſr fd; k FkA vxysſnu ^ikonk' eaml dh dBſj l eh{k Niha vxysſnu gh mudſukV; xg dſcln dj fn; k x; kA vkB&n l eghuſcln ^deſh vkſl vkVZvQſ l Z dh çBd gſzft l ea eſj gkſM dſi iſrſr dſfy, çakſ; k x; k vſj viusfd; ſij i'pkrki djusdſfy, dgk x; kA eſj gkſM uſvi uk i {k j [kæ ekLdſdſukV; xgæagħ ſokysukVdædſtkdj nſ[k,] fdrusj æghu]

mckÁ] l c d s l c , d r j g d s g a m u e a H k n f l Q z b l c k r d k g s f d d k u f d r u k e g R o g h u g & : i o k n d k s
f e v k u s d h i f 0 ; k e a g e u s d y k d k s g h u " V d j f n ; k g a r y u h ; H k j r e a l k 6 o ; r l a k d h i j . k k l s i x f r ' k h y k a
} k j k : i o k n d k f o j k k v k s : i o k n d s u k e i j v k s i j v k 0 e . k a % o g h i " B 2 1 7 & 2 1 8 1 / A

n k s f n u c k n e s j g k M f x j q i f k j d j f y ; s x ; a d s t h c h d s v f h k y s k k x k j e a m u d h O k b y g s f t l e a e s j g k M
} k j k t y l s e k y k / k o d k s f y [k k x ; k , d i = g s f t l e a m l g a n h x ; h ; k r u k v k a d k f o o j . k g s v k s m l g a
e k j i h v d j , d n l r k o s t + i j m u l s v i u k v i j k / k d c w d j r s g q o g l c f y [k o k f y ; k x ; k f t l s d s t h c h
p k g r h F k A , d k g h y k [k a y k s k a d s l k f k f d ; k t k r k F k A

d e y s k t h u s f y [k k g s l k 6 o ; r l a k d s f o ? k v u d s l k f k & l k f k l q h ? k z d E ; f u l v ' k k l u d k , d i f j . k e ; g g y k
f d : l h H k k ' k l e k t e a d f o r k d h d b n h ; f l F k r [k r e g k s x ; h a d n v k s v k x s < e j l k o k t k , r k s d g u k
g k x k a f i N y h n s ' k r k f c n ; k a e a : l e a t k s l a d f r f o d f l r g b z F k m P p l k f g R ; d h f t l i j E i j k d h ' k # v k r v k s
i q v g b z F k m l d h l e k f r g k s x ; h a

d e y s k t h d h ; g f v i . k h e u u d j u s ; k k ; g s f d c k ' k f o d ' k k l d k a u s v i u h e k d l b k n h f o p k j / k j k d s l r g h i u
d k s m l d h H k ; e j = f v ; k a d k s m l d h e u t ; f o j k s k h H k f u r ; k a d k s l e > s f c u k m l d k s i j e l R ; e k u d j m l i j
f o ' o k l f d ; k a m l d s i H k o e a v i u s / k e z v k s v i u h i j E i j k v k a d k s u " V d j u s d k g j i z R u f d ; k a e k d l b k n e a
m u d h , d h v l v k h v k l F k k F k h f d v i u s ' k k l u e a m l g a u s : l h t u r k d s c h p g t k j k a o " k z e a f o d f l r g b z i j E i j k v k a
d k s f o u " V d j u s d k v f h k ; k u g e s k k t k j h j [k a

d e y s k t h d h ; g f v i . k h , d p r k o u h d h r j g g s f d e k d l b k n h d E ; f u l v g j n s k e a o g h d j r s g a t k s m l g k a u s
: l e a f d ; k a i j E i j k v k a d k u k ' k m u d k i g y k d k ; z g r k g a o s d n e g h u k a e a i k f y ; s x ; s v i u s f d r k c h K k u d k s
g h l E i w k l R ; e k u d j b r u s x o h z y s g l s m B r s g a f d o k l r f o d r k d k s l e > u s d k i z R u f d ; s f c u k g h m l d s f o u k ' k
e a y x t k r s g a : l e a t k s g a / k j o g h p h u e a H k h g k r k j g k g s e k d l b k n ; k a d k f t r u k c l p y l d r k g s
H k j r o " k z e a H k h v j l s l s o s o g h d j j g s g a % o g h i " B 2 2 4 1 / A

^ : l h l a d f r d s m n H k o v k s f o u k ' k d k s y d j d e y s k t h d s b l v / ; ; u d h Q y J f r ; g h g s f d e k d l b k n h
f o p k j / k j k d k o z v f u r e l R ; u g h a g a b l d s e w e a g h u s r d r k f o j k s k h r R o g a : l h ' k k l d k a u s j l e a g h t k s d n
f d ; k x ; k g s o g r k u k ' k g h l o r l = r k d k x y k ? k a / u s o k y k g a d e y s k t h u s v i u h l F k i u k ; j f t u x t F k a d s
v k / k j i j [k a h d h g a m u x t F k a d h f o l r k j l s l p h n h g a m l g a u s v i u s v / ; ; u e a m u b f r g k l d k j k a d h v k s H k h
l a s f d ; k g s t k s v k t H k h e k d l b k n h f o p k j / k j k l s i H k f o r g k a j H k j r d s b f r g k l v k s l a d f r d h f o d r
0 ; k [; k d j j g s g a m u e a j k e y k F k i j v k f n g a % o g h i " B 2 2 4 1 / A

d e y s k t h d h ; g y [k e y k d o y m) j . k a d k l a y u u g h a g a b l e a r F ; k a d s i z k ' k e a : l h d f o r k d h H k o ; r k

vlsj ogk dh l h dfr dh mPprk dk mYys[k fd;k x;k gA fQj dfor k dks d\$ s dlnz l sgV k fn;k x;k vlsj
l h dfr dk fouk'k fd;k x;k ml dk Øfed v/; ; u iLr r fd;k x;k gA , d k djuse a deysk th usftu
iR; ; kadh ppkZ dh gSosiR; ;] eut; dh i dfr] ml dh v kLFk] ml dh vPNk] ml eækuoh; l Eonuk] ijLij
iæ] l kñ; Zvlsj viuh ijEi jk v k l st qsgq gA ekDI ðkn usn.M vlsj Hk; ds v k/kj ij : l h eut; dksmu
l kjsiR; ; k l snj gV k fn; kA ekDI ðkn , d FkFk] Hkæd fopkj/kjk g\$; g , d Lolu jkT; g\$ ft l dk /kj rh l s
dkbZ l Ecl/ k ughagA bl y[kelyk dksfy [kusdsfy, deysk th usde&l & de 300 i qrdk dksmyV k i yV kA
e s vi usbl vky[k eadeysk th dh gh mi i fuk; kadh , d izkj l si q i k B fd;k gA vkt deysk th ugha
gA ; g y[k mudh Lefr eæj h glnZ l J) k t fy gA

dfork Hkh , d cl ko gS

feFkyšk 'kj . k pl&S

dfo deysk cl ko dh I EHKouk] j puk vlg i uj]buk djrsq vc mlghal cdk , d fujkdj cl ko cu p&S
 g& dfork Hkh , d cl ko gS bl vk'k; dksmlghadh dfork, i iV vlg I ?ku : i I spfjriFIZ djrh g& dfork
 dh nfu; k os sHh , d rjg dk ifrl d kj rlsgh gh gS ij deysk th ds; gk ipfyr vF&I sF&ku bl
 ifrl d kj dh fufeZr g& reke JSB dfork, i f&ku rjg I svu&ko dks 0; Dr djrh g& vlg bl lfy, og
 mYy[kuh; cu i krh gS , d h f&ku ugh] ; g , d T+knk v&ku&I h f&ku g& thou dS Lefr; kadS Hk'k
 dS idfr ds vR; Ur I ?ku I ai 'kz I scurh v&ku&I bl f&ku dk i; k; g& ; gk ifrl d kj dh tks
 ifrPNfo; k curh] LF&xr g& vlg cuusdh i q% dks'k'k djrsq v&ku&I dfork eai; Dfl r g& gS os
 Lefr; kadh I e) nfu; k I s<g I kjh pht& dks vlg dj] , d I h] y;] , d I kd kfjd o oir jkx thou dk
 dyl& I e]p;] , d fufyZr i uj]koyk] Hk'k dh vNE; v&ku&I I s&K v&ku&I dk gh : i kdj g&
 , d h cgr de dfork, i g& gh g& tks i <usd I kFk gh n[kusdh Hkh , d I &I h f& ; k dh el& djrh g& mlghal OZ
 i <elj vki ugh#d I drS , d ckj fcuk i <sgq ; k i <stusdscin mlghal[kuk Hkh t+ jh g& v&I; Fk vki
 mu v&ku&I s&pr jg tk, xstks i <usl sfoyx] n[kuseafBBdsgq g& ; g n[kuk fl OZ-thou dk gh ughagS
 u"V g& r&sdksHh n[kuk g&

गु वसुधि गु हागु गेS%

deysk th dh dfork v&ea, d xgjk u' ojr&ksk gS ft I eaV&O&W g&uk gS ft I su"V g&st&uk g&Sml h thou
 dksd I dj i dM&uk g&rk gS bl i dM&usdksHh vlg Hkh r&ork I stdM&uk g&rk gS bl s I &j cukusdh dks'k'k
 djuk g&rk gS bl dh dq irk dks d&V&N&W/dj I pkjuk g&rk gS bl sep&Eey x<uk g&rk gS bl s Bkl o
 ifj i Do cukuk g&rk gS bl eav&ku&I v&ku&I ds j& Hkj usg& r&sg&f Oj bl s i& djrsq fyiv tkuk g&rk g& y&du
 bl dsl Hkkyusd I kjs; Ru gh u' o j gS ; g r&su' o j g&g&

I c d& dj&

I EHKyab I }

; g VwSugra

; g Hkxij g\$

; g thou gA

thou dh u'ojrk njvly ng dh u'ojrk dk gh foLrkj gSD; kkd ng dsu"V gksusij tksnir jkadh Lefr ea
cpk jgrk thou gSog Hkh cgdkk u'oj gA ml dk le; dN T+kknk gis l drk g\$ dN 0; fDrRokadk 'krkfcn; ka
T+kknk ij og , d rjg dk fQj l su"V gkrstkuk vls ml okLrfod : i dk P; q gkrspystkuk gh gA ; fn
dykvlaeaiujbuk vls i u'kjij ts h if0; k l sfoyx dN fuiV nfu; koh rjg l sn[kark\$ gkykfd dfork
viuh nfu; k dsnk; jseal kprhgStksfd l hekghu gsvls nfu; koh fopkj dsl ffer vls kjsvR; Ur l dh. kZgh
gkrsgA

ng gh l hek; ykkrh g\$ij [kq ij ml dk dkbzfu; U=.k ugha futhbard l sT+kknk vieku vls u"V gksudh
if0; k l sxtjrh gSogA bPNkvla ds vlrxr gh ugha vfuPNk l sml ij vfr0e.k fd; k tkrk g\$ cykr-
vk[kv gkrk gSml dka /kij&/kij su"V gksudh vlfre flFkr rd igp og mlgharRokaeafey tkrh g\$ ftul s
curhgSogA og tksu'oj g\$ vu'oj iR; ; ka l s[kyrhg&

Hkoka bPNkvla l \$ eglokdkkvla l \$

jkr&r". kvla l \$

ekg l \$ {kdk l \$

0kdk l \$ }sk l \$

'kDr l \$ 'kS Zl \$ Atkl l \$

jkr l \$ 'kcl l \$ bz; kl l \$

Hko ck/kvka dh ykpjh l A

thou dh] ng dh bl u'ojrk dlsbruh ixVHkrk l segl w dj ikuk eut; gksudsck\$ dh gh okLrfod
igpku gsvls ; g csn eif dy flFkr gA dkbzvkeh dS sng vls thou dksfNrk&fNrk dj n\$ k l drk g\$
ml dh fuLl kjrkl vdkjFk pystkusdh 'kk' or yxrh i Hk dlsLohdkj dj l drk gA bl fufyZr volFk dks
ikuk nfu; k ea ifo"V gkdj gh nfu; k l sfoyx nfu; k dsckjseal kp ikuk fdl h Kku] 'kDr] vflRv vkrn
vgakjka ds jgrsrks l Hko gskk gh ugha vga dsfoyxu gksusij gh ; g flFkr ik; h tk l drh gA rc dkbz
0; fDr u'ojrk ck\$ dk vkulh Hkh egl w dj l drk g\$ u"V gksudh irh(kk dk l kon; Zml sfey l drk gsvls
rHkh vki vls ka l \$ tks vki ds vius g\$ mul \$ bl vga ds ifjR; kx dk vk'oku dj l dks \$ tgk l smuds
u'ojrkck\$ dk jklrk 'kq gksl dskA ; g viustkusdk foLrkj gh g&

og tksviusHkrj tuek gStUe dsl kFk]

og tsc<k] cMk g\$ k gsvius; pk gksudsl kFk]

og tksviushkrj ru dj [kMk-gS
 ; p) dksvkrj]
 vizk djksviukA
 ; g vk'oku vls Hkh xgjkrk tkrk g&
 viuk guu djks
 cU/kp/ks
 cU/kp/kA
 ; g viusckk dksn jk dks nusdh dfo pkguk cyorh gkrh tkrh gA u'ojrk ds l dks dks vyf{kr dj
 thou&fyll k Ny&i z p&eks&ek; k dsnk; jsl sfudyrh gh ughagA vU; l e; kadh rks [k] ckr gh D; k] thou
 dsvflre n' ; kaehkh ; g fyll k ckdh jgrh g&
 yM-FM+pyrh ng]
 fdrus V/s rkj
 Hkje d\$
 fQj Hkh tl dk rl
 0; ki kj fpuk dka
 u'ojrickk dsfl jsl sv gadh eDr vls tkuusdsHko dsfy;sviusle; dseut; ka l svk'oku djrsgq
 deysk th vrhr rd igp tkrsgA osgekjsle; dh thou dksvk'okur dj pph 0; Fkzvkdka k vka dks vls Hkh
 T+k nk l ?kurk l segl v djrsgq bl iHk eaVgyrsbfrgkl rd vlkktkgh dj vkrsgA xk'e iz ak ij
 dSUnr yEch dfork ea deysk th rhuka ifjokt dka ili Hkna;] vLI ft egkuke] v..kr dksMwds }U} o
 v'kur fpuk dksn[krsgA rhuka eajkx Fk] thou dk izk'k ughaFk] bl sgh osiz ukidr djrsgA xk'e ustc
 u'ojrk dks tku fy; k] mlgab l ij T+k nk , dloxzjgusdh fujFkzrk dk xgjk vgl kl gprk vls bl lfy, os
 bu rhuka ifjokt dka dks, d sgh ckck dh ikr dsfy, i plj rsg&
 bl xsq eadn Hkh ughagS
 ; g xsq gh xsq g\$
 bl ij er /; ku n\$
 bl sT+k nk l [k u n\$
 bl sT+k nk d"V u n\$
 bl xsq dsHkrj dN ugha
 tku y\$
 Lorl= gkstk; A

yfdu rhuafjoktd vlg mlghadh rjg dscgq [; d eul; ckj dsvL=kdsl gkj} x# o xlfk] ykd vln
dsekZl } r; o crk;sgq ckakpkjla ij gh dhr jgdj vl yh xlf e l snj fNVdrsjgrsga osvlnj dh
nfu; kj vuflkr dhnfu; kj Klu dh vl fy; r l sckQh nj jg tkrsga
deysk th dh dforkvlaeatksu'ojrkckk gSog fujk'kk ; k iyk; u tS h ifrxleh flFkr; kadk tud ughagS
D; kad ml eau'oj dsgkusdk vFzHh 'kfey ga ml ea, d uSUr; Zdh vfeVrk Hh gsvlg bl lfy, ml dks
epEey ughagsikusdk vgl kl Hh ga bl lfy, bruhLi"V u'ojrkckk dh flFkr eaHh ostc rd thou gS
; g ng gSbl sviuh l e> vlg l keF; Zl sx<usdh vldk[k Hh 0; Dr djrsga Hkysgh ; g gekjs l keF; Zl s
ckj dh prt+yx} yfdu gekjsvlnj bl su"V gksrd x<usdh pkguk gksgh gh pkg, vl; Fk thou l } ng
l svkult ughacpxk] l kFzrk dk rto mhkj gh ughaik, xk&

rkehj thou dhj
cl dh ckr ughj
dQl xq glFk yxa
ckdh vktkr ughj
tx fcu Blg ugha
cl uk] fcl kr ughj
tS h Hh ng cuh
vHh l ektr ugha

u'oj dk ; g ckk thou rd gh l ffer ughj jpukedr dsyki dk Hh vuflko ga thou vk; qdsc<us l s
u"V gksdh vlg tkrk gsvlg dfork n[k u ikusdh v[kerk vlg l Eonughurk ds l kFk yki dh vlg pyh
tkrh ga tS sthou vlg jpuk nskadh u'ojrk , d gh tS h gld

bl vktkk eabnash i f h m h s %

deysk th dh dforkvlaeazifr vHhUrkd sl kFk ekst m ga ml dh vl lfer 0; kfr vlg ml l seut; kadh
xgjh l yXurk o , d rjg dh eul; gskusdh l kFzrk dh rjg izfr dh mi flFkr mudh dforkvlaeaga
mudk ; g izfr l sfj'rk vusd dforkvlaeabl dnj l ?urk l sfeyrk gSfd mlgaizfr dk l [k Hh ge dg
l drsga l [k bl vFzeafd og ukVdh; rksficydy Hh ughaga og l gtrk dh ml volFk dk fj'rk gS
ft l ea, d dh vuq flFkr ml jsdh 0; Fzrk dh rjg ga dQl , s k gh fj'rk mudk Hk"kk l sHh ga
mudh dQl dfork, j izfr&fyr dfork, &l h cu i Mh ga yfdu ogk izfr viuh vReh; mi flFkr l sekuoh;
A"ek gh nrh gS d h zvrOe.k ughadj rth glj eul; t+ j vDI j vlg vc rscgdk izfr dsvfrOe.k dk
i ; k; cu ppk gSft l dh Hk; kogrk dk fl QZl p gh dfo ughadgrk ml l svlxsdsl [k Qeul d l d kj dh dYi uk

Hh og 0; Dr djrk g& ^bl ou eafdruseul; jg&@fdrusfgj .k@fdrusc2k'A txy] i kuh] ?kl] o{k vln dh yxkrkj de gsrh mi yC/krk vlg budsfcuk i 'k& i f{k; kal fgr eul; dsthou dh nqokfj ; k dfo dh fplrk dk fo"; g&

bl ou ea

brusgh

eul; jg&s

bl vldk'k ea

brusgh

i {h mMacA

izdr ij vfrpkj l shko"; dk , d vLokHkfo d&l kfcEc curk g& og izdr ft l dh l o j .k 'kDr l seul; ka dh 0; FkZdh o&fjd mFky&i ijky l sysdj 'kjl fjd Åtk&vard dk 'keu g&rk g& ml dsl kfk vfrpkj] D; k&

vdLekr d& fp= d&k tkrsg&

t& svHk&vHh ; s

/ku dsygygkrs [kr

Dokj dh c; kj ea

cgrsgq A

^m&kj dh gok, i dfork izdr dsml vFkZdksLi flnr djrh gStgk gekjk izdr l su&V; vLrr%ml l sgekjs rlr g&us ds ck& d& gh fol; Lr djrk g& i Fkj & f'ky&pVku&i o&] fgef'k [kj] ifo= LFky] gou dqM] x&LFk ?kj] e&ku] o{k&y&rk, &ouLifr; k&Qw] d&V&i&rk&l sysdj ou; i f. k; k&xk; ka vln rd gok Q&yrh tk,] l c&svi usl ki 'k&l smi dr dj& l c&smudk vHk&V n& ml h l sl c rlr g&gok ; g cgrh tk, A ; g dfork vK& dh ^clojk v&gj& dh ; kn fnykrh gStgk l wZds v&ks& eal c d& g& ml dh fdj .ka l sd& Hh ugh&N&rk] ; g& m&kj dh gok l c&svk&y&for dj jgh g&

ts&e&ku& e&g&sg& i f&on&ds&v&e& n&sg&

dfork, i , d rjg l sefr; k&dk i qok& gh g& oscgr de l e; ; k fd l h fe&id dky dh g&l drh g& bl vFk&e&deysk th lefr; k&ds i qok& dsgh dfo g& mudh lefr vi usfu th fj 'r&l s Kkr&vKkr i g [k&] reke vu&f l Fkr; k&rd Q&yh gh&Z& mu l c&ds; kn djuk vi usg&us&ds&sd& T&ink l ?ku vu&ko djuk gh g& gekjk fojy v&g l ?ku g&us&dk ck& lefr; k& gh pfj r&f&Z& djrh g& ugh&j&gsfi rk d&sn& [luk v&g ge n& kusea mudsugh&jg tk&sdh vk'k&dk dk vu&ko] vrir eal ge tk&sdh , d h or&ku i q&j&ko&fr g&st&sd&fork ea v&kdj Hkfo"; e&Hh Q&Y jgh g& ^e&Mj x; k Fk fcu mudsv&xr Hkfo"; l A* e&k dk ugh&g&ku&k lefr e&sd& bl

rjg gsfid ^ouiKlrj l sdlrjdh dh l qfl/k ylr gksx; h gš tš s'fi U/wdh vlgj tkrh ufn; kadh ygjkadk
dyjo Jq ughajgk* vFKz~thou dsghksch l qfl/k l quusdh fiz /ofu; k gh tš svc gekjh l kef; Zeaugh
jg x; hg

Leir eacI svuqfLFr geeami fLFr jgdj gekjsl kfk pyrsga mudh Leir gearc Hh l kfk nsh gštc ge
Hhšrd : i l sfkl tkrsg; kuh osgekjsvlnj , d ušUr; Zdkcpkdj j [krsg

tlspysx, gkrsg

fQj Hh gkrsg

tlspyrsgjgrsggekjsl kfk l kfk

tlspyrsgjgrsgrc Hh

tc ge fld x, gkrsg

dfo viusKlr&vKlr firjladksHh <pkf gš viusvldk'k eamlgaryk'krk gš mudh Hh k&l; kl dh fplrk
djrk ga viusvLrko dsfy, mlgadRkrki d; ln dj Lo; adlsmudk oak t ekuuk , d ušUr; Zdk gh
Lohdkj ga ; stsl kdj l svc fujkdj earOny gspšsgš bul sl Eoln njvl y vLrko dsušUr; Zdk gh
l k(Hhko ga viusvlg viusvuq dstle dh Leir eacI h ykku dh xU/k vlg l k h l smBrs/oe oy; tš
l kjh u'ojrk ER; qsk dsclo t m thou dh ml mlDvrk dsgh l k(h gšfd vlf[kj l c dN Bydj thou vk
gh tkrk ga

etla gj dghg%

tlstxgagavudly yxrh gš ge oghacl tluk plgrsga fl QZge gh ughgekjh bPNk, j Lolu l c vius
vuqlyr cl ko cuk yrsga bl dsfy, ge nrl jal sl d k/ku yrsga mlgavfuok; z%'kfe y djrsga rc ml
l em dsvk/kj ij gekjk cl ko fufeZr gkrk ga fl QZ0; fDrxr gh ugh fl QZvUrfjd vlg cka gh ugh
l koZfud cl ko dh fufeZr; k Hh , d h gh ga fHku&fHku xqkj del; eku; rkvlg fo'okl kadk l em , d= gkdj
, d cl ko cukrk ga cl ko dh l EHkouk gj txg ekst m gšvlg vyx&vyx : ikk; kku; kadsvyx&vyx
cl ko ga viusghksch l qfl/k eayhu eut; kadk cl ko gh D; k noladscI ko dk i ; k; ugh

cl ko gh cl ko g&

iFoh i j] noykd ea

dghaf i rj kadk cl ko gš

dghavUrfj {kolfl ; kadk

yfdu bl cl ko dh 0; klr vlg gks dh l qfl/k l sc [kcj ; U=ka l s fu; fl=r eut; &food] cl ko dks

Øjrk i 0Zl u"V Hh dj jgk gÅ ; scl ko fl Qzeul;] n0] fir jladsg h ugh dM&edMl0 tkuojl0 ouLifr; ka
dsHh gÅ , d xHkFk f'k'lkdk ek dh dk{k eacI ko gk; k , d jk"V" dk vi uh I hekvl0 Hk"kvvl0 I adfr; l0
ofo/; &fof'k"Vrvkvladschp cl ko gk I kj scl kolaeau"V djusdh Øjrk Hh iuirh gÅ njvl y n0 jlad
cl ko dksplgsog dYi ukvladk gk bPNkvladk vlckl0kvladk Loluladk gk; k fQj , d erZBkl Hk0rd
fdLe dk cl ko gkftI sge vlckl dh I dh. k'k eaugh gkusch I okk.k T; kferh rd folr0 QSyk gk/k i krs
gÅ rFk ftI eavU; kadh vlcklgh I Hko gk bl sLohdkj dj i kuk d0Z I jy ckr ughagÅ geagesk vius
cl ko dksgh I eph nfu; k eku yusdsHke eai yrs gÅ vl; ykdl0 : i l0 ; k0u; kadscgfo/k I d kj dscl ko dks
ut; jakt dj viusyk dsv/hj i u dks, d I Ei w'k dh rjg eku cBrsgÅ

vk/kyk ; gk bl ykd eagÅ

foi lu] fdUr qn"V eaped gk

I kprsgÅ i jk fo'o ; gh gÅ

deysk th dh dforvklaea, d cl ko dks i kusdh vlckl0k ekst0 gÅ osfufnZV jkLr0 dh fujFk0rk vl0
i frdy 'kDr; kaI sffluu gÅ vl0 ; g Hh Li"V gÅ fd ; g cl ko fdI h n0 jsykd dh I adYi uk ughagÅ ; g gekjh
gh nfu; k eagekjsT+lnk I ?ku gkusch , d h vHkl I k gÅ ftI eavU; nfu; kvlaeavU; kadk T+lnk I ?ku gkuk
vfuo; k'k' Wfey gÅ , d k ughaku i kuk viusv/hj i u vl0 cl kofoghu gkusk gh I k(; gÅ os; g Hh ekurs
gÅ fd ; g cl ko cukuk viusgh cl eaughagÅ cl FkM&I h ; 0Dr; k gh risgekjh gkI drh gk t0 spiguk
t0 sdYi uk t0 srM+Å

ig [k0 n0rkvl0 ouLifr; l0 tkuojlavfn dh nfu; kvlaevlcklgh djrs gq deysk th eul; dksI eVdj
bu I cdsI kFk t0 s, d I a 0r cl ko dh I Hk0kuk ij ek/k gÅ vl0 I cds, d&n0 jdscl ko dh I qU/k dk
vgl kl jgÅ bl vfuo; k'k dksyf{kr djuk vki nAeZl e>rs gÅ de&I &de eul; kadsfy, ris; g t+ jh gh
gÅ

; g cl ko d0z0sfYi d ykd ugh0 cfYd bl h ykd eajgdj bl dh I exrk dksphj&QWMej n0 luk gÅ ftI ea
fdI h dks [kj0p ugha vk, xl] bl s tkudj eul; ka dks viusgkusch I qU/k 'kk; n igyh ckj] Hkj i j i u ds
vgl kl dsI kFk vRee/k&I k dj I drh gÅ

fM0a] fM0a] fM0a t0k0 %

, d I ?ku , 0lnz; csk deysk th dh dforvkladk ey Loj gÅ Lefr; kadk i qokl , d rjg I scg0k I 0ln
{k. kadsg h ; ln djuk gÅ ek dsgkusch vHk] i rh{k dh 'WUr v/hj rk] ?kj tkusdh vkrjrk dh i ; k' : i
ek] mudsu gkusch i Hk] u gkusch scln dk fue0] cs gk] mTtoyrkfoghu I d kj] fi rk dk 0; fDr0] mudh
mnkj rk] v0M+u] o0ko fQj u jgusk Hk; kud 'k'ad] Hk0z0 Lo; adstle dh Lefr] ?kj] 'e'ku] I k] h] fQj

i g [kadh lefr] mudh vfrlr dh 0; ki drk] viusdksokt : i eaLohdkj djusdh iz lufpRr tokngsh] mudsyksd ls viusyksd dh vfuok; ZIEc) rka thou o nsg dh u'ojrk dh iMfky djrs gq mudh vkdkqkvkack usUr; Zvks] ckotm bl dsblgal Egkyu\$ I qkj cukusij bl jkja

vks] ; g fl Oz; ghaughA i wZdh dfo emk Hkh , slnzdrk o lefr; kads i qokl dh jgh gA bl sdeysk th dh fof'k'V igpku dh rjg yf{kr Hkh fd; k x; kA bl sdeysk th dk vU; ka l sfHku vks] /; kukd"kvxqk Hkh ekuk x; kA yfdu ^cl ko* rd vkdj deysk th viuh vfrOe.k ughadjusokyh l fnPNk l sgh bl mYys[kuh; xqk dk vfrOe.k djrs gA bu fHku fetkt okyh dforkvkdks vki utjmk Hkh dj narls Hkh vU; reke dforkvkdh Hkrjh l jpk mudsvfrOe.k dk iek.k nsl duseal efkz gA osT; knk [kysvks] vkoktkgh dh emk ea utj vkrsgA Hkrj vks] ckj] jkeAVd vks] , .VhjkeAVd ds ipfyr Qdkdks mlgkusts sviuh clS) d] usrd] izukdy vkoktkgh l s/mey&l k dj fn; k gA bl hfy, mudh bu dforkvkdks tYnckth ea i <ek ml vkoktkgh dks vyf{kr dj nsuk gA

uDI yh] fgl l ds jkLrs viuscl ko dh fufeZr dh ft l vf/kdkak euf; rkojkskh i fO; k ea l yXu gA og vkf[kj dkj mlga D; k muds fd l h cl ko dks l EHko dj ik, xhA fo/oa dh uho ij fd; k x; k fuekzk bM&xkj&bekjrkdh nfu; k earls l EHko gsij D; k fd l h cl ko dh iZrkouk cu l drk gA ml jsdh l gHkfxrk dks [kfj t djuk] thou dh foirykvladks, d nk; jseaf l evk nsuk D; k fd l h cl ko dks pfjrkfkz dj l drk g& dgrk g&

izu gekjsg\$ mlkj gekjsg\$

fdl eal kgl g\$ izu djs

ef[kadh HkM+eayxrsukjsggekjsg\$

^dlyc uk'k' ^dly ea fHkUrk' ^mtMf' ts h dfork, j fHku dfo emk dk gh , d : i gA , d cl ko dh vkdkqk&; k=k ea l qjrk dks l gHkfxrk dks vR; Ur foLr vfkAejprk&i kd rk dfo vyxko dsruko dks, d LFkxr fujk'kk dh rjg egl w djrk g&

xkBa i Mf h gh x; haHkko&Hkrht kadschp

cki & cV/kadschp]

i M6l ; k] dedj kadschp

xkBa [kyr h] fQj c/k tkrh

I Ecu/k cursjguk] fi Nyk Hkyuk&

fuckguk gksrk FkA

vyxko dh csn ekeyh otgad\$ s, d cl ko dks MkpMksy djusyxrh gafd vc ml sl Egkyuk l EHko ugha cprk] D; kd cl ko ds foLrkj eagh fHkUrk dsrdZ' Wfey jgrsgA ospht&tks, d l e; ikjLi fjdrk dh

i ; k; Fh; dHh fHkUrk ds i kyspyh tkrh g&
 ^dN l e; cgv/kaesy&tly jgkA fQj dgkju usdN crk; kA dN dgk uk; u u&
 mueaHkn c<fk x; kA ft l cgwdh i kjh pWgk tykusdh Fkh ml dscv/sdlsToj gksx; kA og D; k dj rh] l q/ik ea
 yxhjghA l e; yx x; kA ifjokj dh turkU=d 0; oLFk fcxM/syxtA*
 cl ko bl hrjg VWrsg&
 /h; &/h; scl ko dks jpusoky\$ ikl usokysfd l h vU; ykd e] vius, d vls l jf{kr cl ko ea igp tkrsg&
 vls mudsNkM/sqg cl ko [k.Mgj earCnhy gkstkusvfhk'kr&l sjgrsg&
 vc l c ijnsk pysx,
 tksyx ty p<k l drsFksosughajgs
 f'koky; [k.Mgj gksx; kA
 ; FkFkzdsn' ; kadh ; g cpsh gh deysk th dh dfork dk fHkU røj g&

deysk th dh dK; & ; k=k njvl y Hk'k dh , d l ?ku jpuRed ; k=k gh g\$ osbl vFZeamUkj kjk l e) gg
 g& Hk'k dk bruk y; Red Lo: i nyBk g& ge fl Qzbl h , d vFZeadeysk th dksfglnh dk vuBk dfo dg
 l drsg& , d& , d 'kn dk jpk dK; dksky dks izV djrk g& 'knkadh viR; k'kr ; kstuk l s tksfcEc
 fufeZ glersg&sdfork dks i Buh; rk ds vlxns[kusdh l EHKouk l shkj rsg& vusd dforkv&adls i <ej yxrk
 gSfd Hk'k gh ; gk , d yhyk dj jgh g& vki vFkadh n] jh n]u; k eau Hk tk l dsrks i <usdh vi\$kd r
 l jy&l h i f0; k ; gk vki dks viuh vlxsk eaysyrh g& dN bl dnj fd vki ml snqj kusdlsfoo'k gsmBrs
 g&t\$ svFk&rd tkusdh T+knk t+ jr ugh de&l &de tYnckth rksfydy Hk ugh ; gk Hk'k dk cl ko gh
 fpUkd"kd g\$ ml dh i kjLifjdrk l s?kVr dfork dk cl ko , d l [kn ; k=k cu i Mf h g&
 ^cl ko* bl vFZeahHk vuBk vls mYy[kuh; gSfd ; g dksZdforkv&adls, d= dj l xz dh 'kdy eaisk dj
 nusdh v#fpdj i f0; k ughacu l dka iR; sl dfork dk ; gk viuk LFkiR; g\$ l hnj vls vkd"kdA i hNs l s
 vFZHHk vk, xsi j osfBBdsjg& tc vki LFkiR; ij e]k gkdj jg tk, xsrc /h; &/h; sdfork dh vFk&Hk
 vki dks vxysykd eays tk, xh vls rc , d cl ko ijk gkskA , s sdbzv&reh;] foLr] i kjLifjd vls , d
 u; sl ok&h. k cl ko dksvkrj cl kok&ck feyu g&deysk th dh dfork, A

os Rkc Hkh ; gha gkrs gδ-- fo'kky

deysk th dk ; kn vkuk cgr I kjh fdrkclack] ; k=kvkack vls I EclU/kack ; kn vkuk Hkh gδ bruh I kjh ckra
 vls ; kna , d I kfk VW iM-rh gδfd deysk th dls ; kn djrsq dñ Hkh vyx&vyx I e>uk vls fy[kuk
 I EHko ughayxria eφsdeysk th ds I kfk dñ fnu jgusdk nyEik vol j feyk gδ eδsmudsukt ejkz ds
 thou eamudsekū dls pplz dls i <usdlz ykka I sfeyusdlz Hkktu djusdlz I c ea , d , d h ijEijk dls
 I ftr gkrsq n[kk gStksde I sde ejh Hkjr h ; gkusdh Lefr dksrks ijk dk ijk jprh gδ Hkysgh ; g
 vfr'k ; kDr yxsi j ejk vutko ; g jgk gSfd mudk gsk ejh I H ; rk eacI ko vls mI dh ekufI d cukov
 nskack I k{WRckj djkrk FkA , d h fojVrk D ; k [kyseavkoki ; k cI ko dsfcuk I EHko FkA D ; k dHk , d k Hk
 I EHko gSfd dHk ds I v[k pps I k-k/4 k-kz dk ikuh mI fo'kky f'kyk dsHkr j I sfj I usyxsft I ij I sog
 ikuh dHk cgdj fudyrk FkA I H ; rk dh , d h gh f'kyk Fksdeysk th vls , d sgh Fksdeysk th dk jpuk
 vls gsk nskū mudh Lefr ; k gekjsHkKkj sorzku I sI h/keBHKM+Hkh Fkh u fd orzku I siyk ; uA mudsfy ,
 i zfr vls mI dk I kñ ; ZHk I H ; rk dk gh vkne LoHkoxr I kñ ; ZFk u fd orzku I sfni usdh [kqA mudh
 pruk , d , d k dlsky Fkh tks I H ; rk dsi =ghu fu" i k . k r# dh Nk ; k Hkh n[k I drh FkA

I h[kk geusn[kuk fu% xZdlz
 n[kuk dlsky gδ
 dS sfn [ksNk ; k
 i =ghu fu" i k . k r# dh !
 dS sfn [ksxkN tksughajk !
 dS sfn [ksgeaft I sI h[kk ughan[kuk !
 n[kuk dlsky gS!

---^[kyseavkoki *

deysk th dsv/ ; ; u dlsn[ldj ; g Hke gsk I drk gSfd mudh thou ; k=k 'kk ; n cks) d jgh gsk i j muds

thou dh lgt vknzk ml xgjjkzeal nk nhr ml d#.kk dk l k{kkdkj djkrh jgh ft l dsfy, l k/kuk, j dh
tkrh gA deysk th dksuhm cgr de vkrh Fkh ij 'kk; n gh mlglusdHkh bl dh f'kdk; r dh gkA , d fLFkr Fkh
tksl rr-tlxj .k dh FkA cgrk i kuh gks; k [kyk vkdk'k] tlxj .k fur; gA el yjh ea, d ckj vk/hjkr dsckn
mudsdejsdsFkA/s l [kysnjokt&dsikj tksnf"V xbzoksejsfy, n[kusl svf/kd fn[kuk FkA [kyh vk[katlx
jgh FkAvkl eku eamBrh ykSl h vls oksfn[kuk vls Hkh Li"V gpk tc deysk th ughaj gA dgk fdruk ge
thrsthd l h0; fDr dksml dh l keW; fnup; kZl svyx i krs gA ij---

ng l sl gh vc ; gk i gpx ; k gA
i oZkadh vks/ eA
ou dsxgu x°oj ea
cl k gpk rlgjk ykd
n[k pdk gA
{k.k Hkj dsfy, gh l gh
Tku pdk gprlgA

---^cI ko*

deysk th dks [kus dk Hkh cgr 'kA FkA mlga [kuk [krs n[kdj eA s vDI j yxrk Fk tS s muds
Hkhj&Hkh de 'kjhj dsek/; e l su tkusfdrusn&n&nork l ue : lk ea^the* j gsgk/egkctA .k dh egkdk; kA
eA s l adk gkrk gS; g dgrsgq fd eA s deysk th dh fy [kh vk/lh l shkh de dfork, j i <h gA dHkh , d&nks l s
vf/kd ugha i <+ik; k , d l FkA l edkyhurk dh udyh Nfo; kA l seDr ; sdfork, j eA s, j h xgu fulrC/krk ea
rRdky ystkrh jgh gA tgl l kpu&l e>us vls i <usdk l kjk f0; k&0; ki kj l h/s^gks ea?kV tkrk gA vkt
fy [krs gq] mudsckn i gyh ckj bruk n[k k gsjgk gS--

vol j vl A; gA
yArik; n&adA
vorfjr gksudA
mudk gks i fj Kku
gedkA vl EHko gS-----

---^cI ko*

[kq dsvalsdq; eadk {k.k dks>kdrk gprdHkh rkejh LorU=rk eA s fdruh l adh. kZ vls LokfkZ tku i M-fh gS
tks vius'Lo* dsvykok nj rd ugha n[k i krtA ij deysk th dh thUr&dfork vkads vkykd ea FkA/k n[k
ik; k fd ejsfy, vl he LopNhrk] LorU=rk vls vkulne; h xfjek ejh vi uh gh ij Eijk eagS vls dgha
ughA ij ; g oks ij Eijk Hkh ugha tksefnj kads A ij j [ksyk A M Li hdj kads 'kij ea/k/krh gA deysk th ds
jpuk&ykd ea FkA/k i dsk feyus ij ; g Hkh vutko gpk fd nork] tle] mRl o] efnj] eU=kBpkj .k] norkvka

dk vk'oku vls LoxZ ; s [kkyh 'kcn ughagā bu l cdlsgē mudh j pukvkaeal ftr glrsgq n[krsgāu fd
igysl sgh tku&l e>svfkzeablgan[kragā fdruk dān gStlsvHkh tkuk tkuk gSvls oisgSgh fdruk tlsge
tkursgā& oksHkh & vutlko l ā

vkdk' kh vk; keladh l fu/k i j

[kyrk gS, d okrk; u

fn[krk gSm i ou ¼LoxZdkā

, d okrk; u

fn[krk gSfgeor

, d vls---

; kn dj dseqsgil hvk jgh gS-- fi Nysl ky eāvls deysk th nsj knw eafdrckadh n[okukaeatk jgsFlsrHkh
jklrseamlgai RFkj dh ue lyv/ cucusokyk fn[kbz i Mā dgusyxsplykscuok yrsgāfmYyh eadHkh cuokusdk
l e; gh ughafeykA eāus; g dgrsgq euk dj fn; k ; gk i RFkj dVusdk cgr 'kjs gSvls bl sfnYyh <kdj ys
tkuk viusea, d >āV gā fdrckadh n[okukaeatk deysk th us?k. Vlayxdj , d h i g kuh fdrckafudkyhafd
l Hkh l drseāFlā i lrd foØrkvladh QSyh ghZvk[katS si n jgh glāvjs ; sfdricagekj h n[okukaeatk eadgk l svk
x; hā D; k ; g dgk tk l drk gSfd deysk th ughajgs--

ge tc Hky tkrs gā mlga n[kuk]

os pi gls tkrs gā

eMjkrsgjrs gā gekjs Åij rc HkA

ge Hky tkrs gā

tc mudk vflRko]

ge Hky tkrs gā

tc mudk vfl/kdkj]

er rc Hkh ; gha glrs gā

; gh gekjs Åij]

gekjs vki & ikl A

---^[kys ea vkokl *

eqsfo'okl ughāFlk ejxs# dfo dh ; g ckr ejsthou eaeqsbruh l kQ&l kQ vutlko gkl dsxh fd ^fojg
iē dk vullr gSA--- fd gekjk txr vls ml dk n' ; &fo/kku [kRe glrk jgrk gS jhrk jgrk gSvls vflkd
l ũe Lrjka i j jpstkusdh vkgqr cudjA

oks % deys'k , d dgkuh

foØe Hkkj }kt

mUgkusi qrd dksgrk eafy; k vls ml dsl gyk & nykj dj] l kQ+i kN djdsfl jgkusdsi kl j[kdj cB x; }
vi usfclrj ijA mudsfclrj ij vusdkusd i qrdai gysgh fo |eku Fkh bl rjg ekukavc vls rc gok ea
mM+tk; kh vls osmudlsgok eayi d yak } [knp yaksvi uh vls] vls 'kk; n , d ckj fQj mudlsi <+MkyakA
D; k i qrdai <ek t+ jh glrk gS fdl h usizu fd; kA mUgkuis #d&#d dj mUkj nusl sigysdh fØ; k tksfd
mudh eldku Fkh oksdh] vls cksyughafcYdty ugh] fdl usdgg , d k cYd fdl h usugra; k 'kk; n fdl h
Ykd hl h fopkj d usl sygote'krkCnh ea, d k dgk Fkh fd vko' ; d ughafd vki fdrkc i <A rHkh fdl h usmlga
og uke ; kn fnyk; k fd fdl us, d k dgk Fkh vls bruk l qrsgh oksfQj eldjk fn; svls cksyfd l keuscMh
Åph yEch&l h vyejkh tksn[k jgsgk ml earhl jsekysij n] jh iDr eavfure ikp i qrdamUgta Ykd hl h
fopkj d dh fy [kh gdtkl u-1961 eaeq-smuds, d oakt l sikr gh+FA rksD; k vki mudsoakt dskturs
Fk oksclsy } ^th gk vkt Hkh egk mul sl Ei dzg } ; | fi opkj d erHkn pekD"l zij ga* ml h oDr l keus
fujFkd] pruk 'k; vls vuxy ckramxyrsq Vh-oh- dk pury fdl h usfjek/ l scny fn; k vls Vh-oh-
ij Hkjro"l zdk jk"Vxku 'kq glsx; kA ml h oDr fdl h usfvi .kh dh fd nf[k; } l fu; sfdruk e/kj xku gS
fdl h vls usi k D; k vki tkursgdf fdl usbl /kq dlscuk; k gS l Hkh ; g izu l qdj eks glsx; svls
b/kj&m/kj n[kusyxs l gl k bl izu dk mUkj dkZughansik jgk FkA l Hkh us, d ckj fQj mudh vls rkd
vls mUgkuis rjUr fQj , d Hkh eldku ds l kfk tøk fn; k } ^, yk nku, yw tksfd , d Ykd hl h Fksvls , d
yEcsvj l srd Hkjro"l eajgdj Hkjr dh l h dfr] l H; rk vls l xhr dk ve; ; u mUgkuis fd; k FkA ; g
l qdj l c pldsfd ^Hkjr; jk"Vxku* dh /kq ml dk l xhr , d Ykd hl h fo}ku] l xhr l xh dh nu gSvls
ml cBdh eaFkMh [kht bl fy, Hkh Fkh fd ogk cBs, d l sc<ej , d i <fy [ksuktoku ftlgavc rd ^xwy
l pZ ij cMk fo'okl Fkh tksmudk geskk elxh'ku djrh Fkh vc FkMh vfo'okl ds?kj seavk jgh FkA fdl h
Hkh fo'k; ij] dkZHHk tkudkj; k fo'k; dsfo'k; eatkudkj (Meta Information) ^xwy* dh fo'kkrk gS rls

fQj D; kQj ^xwy* usbl izu dk mlkj ughafn; k ; k fn; k Hkh rksl Urff'ViwlZugh v/kl v/kjk v/ki dk&l kA
 dbZcBsfo}kuka usviu&viusegpxsekslby Qkuka ij vyx&vyx l pZflL/x ndj bl izu dsmilkj dks
 [kstuk pkgk] ijUrqdoy fujk'kk gkfk yxh] D; kQd gj ckj yxk tS s^xwy* dsikl dN u; h tkudkjh gSgh
 ughansdsfy, A dN fo}ku tkursFksfd bl s^xwy l pZ dh rduhdh Hk'kk eADIRECT ¼MkMDV½dh l kK nh
 tkrh g\$ ij mlgavk'p; ZvK\$ [krt ; sugraFkh fd ; g d\$ k izu gSftl dk mlkj fd l h dksugraeky] cfYd
 T+knk ijsKuh dk l cc ; g Fk fd ^xwy* vc l ak; ds?kjseavk x; k Fk ft l dspyrsmudh l kjh rduhdh
 dEl; Wjdr f'k{K&nh{kk viusdksBxk&l k egl W dj jgh FkA

ij osehdjk jgsFkA osdkQh o) gkspysFksvK\$ 'kk; n Kku o) FkA okstksHkh dN gla; k u gl os^i k Bd* cgr
 vPNsFkA dkbZfdrc D; ka i<h tkuh pkg,] d\$ si<h tkuh pkg,] fd l fo"k; ij i<h tkuh pkg,] dc i<h
 tkuh pkg, \ fd l y[kd dh i<h tkuh pkg,] dgk l s [kjmndj i<h tkuh pkg,] d\$ svK\$ fd l sml dks
 exokuk pkg,] dgk l sftYn] ej[er] n#Lr djkuh pkg,] fdruseky] nke dh gkuh pkg,] fd l dksml
 i lrd dks i<uk pkg,] fd l dksml i lrd dksugra i<uk pkg,] fd l dksml i lrd dks d\$ sl e>uk&i<uk
 pkg,] ml i lrd d\$y[kd] mudh thouh] mudk ifjokj] ifj tu] ml y[kd dk izk'kd] izk'ku rduhd
 ij mudh vli .kh ; k mudk y[k] l gefr ; k vl gefr vK\$ ml dk Ni uk fd l h fglnh dh if=dk e] , d cgl
 dk tle] , d fopkj/kjk dk tle vK\$ ml fopkj/kjk ij fVdsjgrsgq] /khj&/khjs nW js i kf.k; ka dks ml
 fopkj/kjk l svoxr djkrsgq] ml fopkj/kjk rd igpusl sigys/mijKDr fy [ksqg ½ l Hkh izuka l stwuk
 fl [krsgq] crykrsvK\$ ¼ gt Hko l svuffHkKrk l sgh l gh½; g l Urff'V fnykrsgq fd ^vKkurk' dh l hek
 dk dkbZvlr ughagr[k] ; g mudh , d egku] thou i ; Dr vftZ dh gZFKrh FkA os, d sFs; k , d scu x; s
 FkA ; g dguk dfBu gSfd oDf usmlga, d vPNk ^i k Bd* cuk; k Fk] ; k mlgkausLo; aODf fudkydj , d
 vPNk i k Bd cuuk Lohdkj fd; kA ejsfopkj ea; gk FkMk #ddj bl izu l stwuk Bhd jgsxA , d k yxrk gS
 fd mlgkausLo; aODf fudkydj viusdks, d vPNk ^i k Bd* cuk; kA ; gh bl izu dk okLrfod vK\$ l gh mlkj
 g\$ ejsfopkj l A ; fn , d k u gkrk] eryc ; fn oDf usmlga, d vPNk ^i k Bd* cuk; k gkrk rksde&l &de
 viuh okLrfod vK\$ Hk&rd ftlnxh eaokdN vK\$ Hkh gkrstS susk] vfhkusk] fctus eB] __f" ; k efu
 bR; kfnA ; g bl fy, fd ^oDf* ds}kjk cuk; k x; k euq; l efiZ euq; gkrk g\$ og oksgkrk g\$ tIsog eku
 ysk gSfd oksgA tcfD og euq; tIsODf fudkydj dN curk g\$ og l eizk ughad jrk] og R; kx djrk gS
 in dk] /ku dk] ifjokj dk] fiz tuladk] ij dk] ifjokj dk] nsk dk] dky dk vK\$ og Lo; afy[krk gSvi us
 gkausdh flØIV (Script) viuh y[kuh l } viusvki viusnkeaij] fd l h l sctN u elxrsqg] l cdkSR; kxrs
 gq] l Hkh dks l Hkh l } l Hkh ea l cds}kjk ifrfcEcr djrsqgA oscgr vj l srd , d vPNk ^i k Bd* gkausds
 dkj .k vPNso}kjd cu x; sFk\$ mlgardZ f'KYI] T; kR"K] 'Kd.=] n'kZ] on] i gk.k] bfrgk l bR; kfn vU; W;
 fo"k; ka dk vPNk Kku gkspyk FkA /khj&/khjsmuds ifjokj tu] fe=tu] cU/kqck/ko] cM&Nks l Hkh mlga , d

Information Repository dh rjg bLrky djusyxs vġ 'kk; n bl fy, mġkousde fy [k Lo; ȷ ekulsfd fy [kdj crkus l scgrj gšcšydj crkuk] D; kġd 'kk; n mudksyxrk Fk fd fy [kdj crkuseacgr T+knk l e; 0; rhr gšck] i jUrq 'kk; n crkuseȷ clyuseadeA bl fy, oscgr de fy [krs vġ fy [k Hk rksdoy viusfy,] nġ jdsdfy, dHk ughA mġkous l c dġ viusfy, fd; k 'D; kġd vġ dġZrjhdk nġ jkadsfy, dġ djusdk mġgairk gh ughaFkA* dfork mġkousfy [k tks i ġ] i wZt vġ nškdly dksNrh gġZekr&fi rk rd tkrh gStksfuth gš i jUrql c dks; kn fnykrh gšfd bl futhi u eafdruk eeZgš onuk gš , d ; kn&l h gš ml thou dh tksdgacgr i hNsNW x; k Fk mul A tks'kk; n muds, dkdhi u dġ mudsgkousdks l kFkġ djrk Fk D; kġd 'og* i hNsNW x; k Fk vġ doy mudh dfork eafn [krk Fk vġ 'kk; n bl fy, oks i R; d l i x dġ thou dh Nk/h&cMh ?Kvuk dġ ckr dġ olrkdksoscgr fudV l stkursFk l e>rsFk Hkstu cukuk] Lokfn"V Hkstu cukuk vġ [kuk rFk nġ jkadsf [kykuk] l Hk l slug vġ i hfr l sfeyuk] l Hk l s, d yĖcsvj l srd l EidZcuk; sj [kuk] l Hk dsl ġk&nġ [k ea'Wfey gkuk] l Hk dksviuh ckr ckd rjhdsl snksVnd crk nsuk] l Hk l sl Hk i ġrdkadh pġZdjuk] i ġrdaysuk vġ nsuk] yš [k i <uk vġ i <kuk] vU; W; fo"k; kġdġ eġkads mtlxj dj mu ij cgl djuk] cgl u thrusij : Bsgg fe=k l sfujUrj l EidZcuk, j [kuk vġ /kuktZu dksdHk eglo u nsuk mudh fo'kš 0; fDrxr igpku dk vax cu x; haFkA oks i R; d {k.k , d vl UrqV clyd dh rjg QW i Mēsdksr\$ kj] Āij l s'WUr ij vġh l sv/hj tku i M+sfkA

i jUrqvih ckr dgdj oks'WUr] l gt gkstk; k djrsFk ekulsvc bl dscn tš sdġ ughagsl drk vġ rġUr oks i NrsFks vius Jkrk l s'D; k vki pk; fi vksd D; k vki Hkstu djax mġke Hkstu] mġke i kškd vġ mġke fopkj dsox l spyrsgg osviuk thou fcrkrsFks vġ ekursFksfd ; fn t+ jr i Mh rksviuh l kp l ser; qdksHk eš i hNs /kdsy ypk] tc ftruh t+ jr i MxhA ; gh mġkousfd; k Hk] tc Hk eR; qbl , dkdh] dfo eu] fo }ku] eul"kh vġ n<+i.k.k dksyusvkrh rksosvDl j ?kj dk njoktk-cln fd; shkrj cBs ykškdksvFkōbn l Eer ^#nġFk"kd" ; K dksfolrkj l scrk jsggkrs; k , š k gh dġZxw+fo"k; ft l dksvius oġkjd eġku l solseFk pġsgkrs} cryk jsggkrsFkA

i jUrqtš k geškk gkrk gSegkdly ykV l drsgš ykV Hk tkrsgġdġ l e; dsfy, fBBd Hk tkrsgġi jUrqvkrstost+ j gārc oksvdsyughaykVrs vġ l kFk ydj ykV rsgġm l dksft l dksyusvk; sgā vġ ml dksyVuk gkrk gš ykVuk i M+rk gSegkdly ds l kFk] i LFku djuk i M+rk gSmuds^iġ* dh vġ vius^iġ* l svġ ; gh l kp dj dkġh FkdkoV dscn ^okš , d ckj fQj eġdjġk, vġ bl ckj egkdly dk Lokxr&l Rdkj dj muds l kFk ykV usdksr\$ kj gksx; svġ oscBdh dks tkj j [kusdk vnkš nrsq viusLFku l smBsvġ i kl gh dh i ġrdk l shkj h vyekj h dks [kysdj viuh i ġrdk dksfugkj rsgg eġdjġk fn; svġ tš sgh iyV&egkdly us mġgavfyaxuc) fd; k vġ vius l kFk ysmMA

ek; kniZk ea JhdKUr oekZ % , d [kkt gjiz kn nkl

Qjojhi 1986 ea JhdKUr oekZ usfy [kh viuh vflure dfork 'fong'A ; g dfork fy [krs l e; osLo; adks
LFKfir dj ppsfksfong e; t; sfd ng l sfonk yusdh cyk dksosi gysl sgh n[k ppsgka%

D; k] dN ughadgk fong us\

D; k gky Hkh ugha i kh fd l h dk

fong us\

D; k ; g Hkh ughadgk

izk l [kh jgs!

rksl pks

fong ughajgk

1/4 l dfyr 1/2

5 eb] 1986 dksd; j l stw; rsgq py cl s JhdKUr vesj dk e; v[; osyKs; ugha?kj t; gk; ml; gacg; i gys
yKs; uk FkA ; g dg l drsg; fd ?kj yKs; uk mudh i gyh v[; vflure nksl hek; ; FkA v[; chp dk l c dN i zkl
FkA

vflure dfork jpus ds rhu eghus i gys u; h fnYyh ds muds ?kj ij , d l kfk feys rhu dfo % vKs]

v[; v[; fo; ksikt+v[; Lo; a JhdKUr A vKs; usi Lrko fn; k rhuka, d dfork fy [kA

ikt+usi gyh i dR nh &

unh e; h g\$

e; h e; fndk gk

1/4 ikt 1/2

unh e; fndk l scgrh g\$

efnzk unh dk }hi gS ¼vKs ½
 unh dsi gysunh gksh gA
 unh dscln fl Qzunh ¼JhdKUr½
 i gysvKj cknA
 bl h Hkn dksunh feVkrh gA ¼vKs ½
 dS sfeVsk \
 efnzk dky dsgkFkaysrh gSvkdKjA ¼ikt½
 eSh dky dksfeVkrh gS
 eDr djrh gS eSh unh gS%
 cgrh gS%dxkjacukrh gA ¼vKs ½
 ge Lefr vKj folefr dschp thrsgA
 ; g {k.k vfojke le; ij
 /Wok djrk gvk }hi gA ¼ikt½
 ckywi j <#sv i usi nfpLg
 ph[krsgAylk %unh vksunh
 unh rē dgk gk\
¼JhdKUr½

I rdZk l sn[k rhuka dh Lor%LQwZ i s jskth l sLi"V fudy vkrk gS gj dfo dk ekyd dk; LojA
 vuk; kl vk; h i jh{k dh ?Mh] Bhd vk; k] jkm. M A
 ikt+fopkjoku dfo gS mi ik] j [k fn; kA
 vKs foy{k.k i Hkoh dfo gS mlgkauseh l sdKvdj unh vKj }hi ds: id dks: id eayK/k fn; kA
 JhdKUr usi dM+fy; k unh dh i dkgekurk dks t&ckS) dksvku ea% tksvkjEHk ogh vUrA

nH jk jkm. M vKs us'kq fd; kA mlgkaus JhdKUr ds^i wZ vKj ^ij* nksukogh l UnHkAdks0; FkZdjuk plgkA unh
 ^i wZ vKj ^ij* dksfeVkrsh gA vKs usml fujUrjrk dh ckr dgh fdUrqfu"d"KZdh HkK"kk eA
 ikt+usn[kk ^efnzk* dh ckr vudgh jgh gS vr%^efnzk* ds: id dh vKj yKVA D; kAd mudh ey fufeZr
 bl chp u"V gkspdh FkA efnzk dks }hi cukdj vKs pdeV dj ppsFkA
 vKs usckr idM+yhA eKsk n[kdj mlgkausckr dksnk'kZud ekm+nsfn; kA foj yKs ikt+ds igysokD; dh
 vKj %eSh unh gA*
 ikt+dsfnex+earc rd l yx jgk Fk vKs dk }hi] vc eKsk feyk A Lefr vKj folefr dschp ds{k.k gh
 }hi gStksvfojke le; dsA ij /Wok djrk jgrk gA

fdllrqvflre ckr Jhdllr usdgh & ckywea infp°u <#s ylx iM jgs g% unh vks unh rø dgl; gk \
vpkud unh vn'; gk tkrh gA gksudksu gksusearCnhy djusdk tlnM ; FkFkZdksek; k ea ifj .kr djusdh
dkO; n°VA

: I h&#ys; g fjokYoj I s [kyk tkusokyk [ky gA dM ylx ?kjseacB tkrsgvKj , d dsgrkFk eafjokYoj gk h
gSft I eadø y , d xlyh gk h gA fd I h dks i rk ughagrk fd xlyh fd I [kuseagA ?kjdsdylx , d& , d djds
viuh duiVh ij j [kdj fjokYoj dk ?Mk nckrs gA ij gj ckj xlyh dks fjokYoj ea ?køk fn; k tkrk gA
mI dh ik .kkrh VDdj I scp x , vdsys JhdllrA xlyh mudsfl j ij I sl k; I sfudy x; h] vKs vKj ikt+
 , d&nM jsdksekr nsuseal Qy gksx; A

bl ?kVuk dksebruk egRo D; kãsjgk gM\

eãdguk pkrk gMfd rRor% dfo Jhdllr dsfy , rdZ; k n'kz cMh ckr ughaFk] nM js'kCnkæadgarks Jhdllr
dfoRo rdZ; k n'kz ea ughaFkA og ; FkFkZdksydj cusl lng eaFkA

; FkFkZdksl ãnX/k djuk gh mudh dyk FkA bl I ãnX/krk dksl e>usdsfy , eãrhu I # ysjgk gM&

tklFk og 'kk; n ughagA

tkxeu gSogh iR; kxeu gA

tksoLrqSogh fØ; k gA

bl I ãnX/krk dh ifj .kr gSfd Jhdllr dk dkO; ykcl , d ek; knizk eafcfEcr n'; jkft cu tkrk gA I ã Dr
fQj vl ã Dr] /kjkikokg fQj vl ayXuA bl lfy , vflre dfork rd Jhdllr dh I kjh dfork vfufnZV]
vlfk] mnxbo vKj I ãnX/k gStS sdf , d gh rstfLØ; i fØ; k viusvflre fuezk dh vKj rhozxfR I scg
jgh gS fdllrqy{; LFky ij igpusl sigysVM tkrh gSvKj [k dksl eV dj fQj vlxsc<#h gA fQj VMrh
gA , d k Hk gkrk gSfd y{; LFky rd igpusl sigysgh y{; LFky I ãnX/k gk tkrk gA

; g gSLFky n°V I s Jhdllr dsek; knizk dh tlnpZfØ; kA , d NkV&I smnkj .k I sbI rjg dk fu" d" kzfudkyrs
I e; eãl rdZ gMfd Jhdllr fl Oz dfo u FkS osdFk] miU; kl] fucl/k] vkykpk] fj i k kãt vKj jktuãrd
nyhy Hk fy [krsFkA bl dsvykok mlgksudkQh dM vuopkn Hk fd; svKj ns k&fonskh vusd cM) tfo; kãds
I kFk mudk fujUrj okrkzyki pyrk jgrkA ; gk fQj nkjkkuk gkck fd Jhdllr dsek; knizk eamudk jpuk
I ã kj gA bl ea^ , d* Jhdllr dks<#usl scgrj gS mudsek; knizk eavusd Jhdllr dh [kst dh tk; A , d
cgk k foHkDr dfo dh fofokrk dS svlR ea , d 'rfyle* cukrh gS n[kusdh ckr ; g gA ; g frfyle bl
rjg curk gS%

}U}

I ek/kku

I fñX/krk

fQj I s; k=kjEHKA

;gh JhdKUr oekZ dk ^Mk; ySDVDI* g% Fkfl I & ,.VFHfI IA tkikuh dpyku dh cukov %
vkjEHk&vUr&vkjEHKA

2-

JhdKUr dh iFke izdkf'kr dfork ^dfork dh [kst* ¼u; k iFk] uoEcj 1954½ea, d ToyUr : id gS^ek; k
niZk'A oghal sckr 'kq dja%

I k> dsif'pe f{kfrt I sl wZdk nizk mBk; kA

exj dfork ughj viuk i hr j& psjk fn[kk

v&fy; k Qgh fu'kk dsdsk eij dggjk fn[kkA

gpyk D; k \ I wZdsnizk eaviuk psjk] fu'kk dsdsk eadksgjk \ nñh; eku vks I fñX/k nksuka, d I kFk ?KV
x; s I keF; Zvks vol kn! fnu dh 'kDr vks jkr dk I Ung! psjdsdh mToykr vks eu dh 'kck! vkykd
vks vU/kdkj dh , d&nw jsds I kFk ØHMA JhdKUr dk ek; kykd 1954 I s1959 bu i kp o"Ksea JhdKUr ds
dkO; ykd dh uho i MA bl uho dk eq; miknku Fk ifjp; &I adVA vLrRo dk ifjp; JhdKUr dsfy,
0; fDrRo dk I adV Fk] ml dh dñ Li"V vfHkO; fDr dfork eans[k&

1- eðgj I ekf/k dsf I jgkus

eðgj eflnj dh ngjh ij

½efcu Vguh dk xU/kQw] 1956½

2- ef.k dsfcuk vU/kk vi kgr I ki gw

½ef.k I i] 1956½

3- HKVd x; k gweðvk"kk<+dk i gyk cknv

½HKVdk eðk] 1956½

4- eksgjk eðdkB dka

¼; knk] 1957½

5- ?KV gweðHh exj eð-dksunh Nwrh ughagð

½vui gpkuk ?KV] 1957½

6- gj tM-eðegw& eðgh viusl & Bukaeifriy ftñnk gñ

¼ xBu dk vølj] 1957½

- 7- xyh dk l w Zi e- ¼1957½
- 8- eš?kVh dk xh/k] rhu ; xkædsædky dk igjh gñ
- 9- ešgh gñf [kUu Lolu l wsoškk[k dk
¼[kUu i M]- 1959½
- 10- bl "kM;- U= uxj dh f[kMeh ds' kh'ksdk ešNks/k& l k i RfKj
¼uxjghu eu] 1959½
- 11- vuckš k] vuikš k] vuckš k] xpk fcjok gñ
¼xpk fcjok½

; fn l ko/kuh l snš[k tk; srksirk pysk vLrRo l æV ds; sl æs fdl rjg dke djrsgA U; wre Lrj ij Hñe&P; q] mPpre Lrj ij vLFlk&P; q vLš e/; e Lrj ij vf/kdkj&P; qA Hñe] vLFlk vLš vf/kdkj JhdKŮr dh dfork dseŮ; mi knku gñftudksckn ds l e; dh dforkvkæds l kfk feyk dj i <uk gkskA ; g t+ jh gSD; kŮd ; g JhdKŮr dsukxfjd fo'o ds dñzeavLš mudh l fØ; jktulfr ds Hkh dñzeagA nŮ js' kŮnæadgaris JhdKŮr ds; fDr l Rrk dh dk; nŮV vLš ckš) d&jktulfrd vLFlk rhukæds vLrRo l æV Hñe] vLFlk vLš vf/kdkj eanš[sttk l drsgA ; g vLrRo l æV 20oal nh dksydj l æfBr mudh , d fo' kš dkynŮV dk ifj .kæ gA JhdKŮr dk rdZ; g gSfd 20oal nh eadfo dks viuh txg <w+yuk t+ jh g& fdl ifjoš æog tLek] ml dh [kst+djuk t+ jh gSvLš blghæal s20oal nh dsckjseamudk nŮVdsk dñ bl rjg g%æut; rk dks Hkh dfo; kadh t+ jr i Mf h gA ; g vyx ckr gSfd vLr eadfo gh ekjstkrsgA i Hñe dksos<krsgAvLš mlghæusbl 'krkCnh dh i Hñe dks<ks k gš bl 'krkCnh dh VstMh dks l keusj [k gA ge tgl i gñuk pkgrsFlš gekjk tksxUr; Flk] , d vkn'kZ l ekt ; kuh , d , d k l ekt ft l ææut; vLš æut; dschp cjkj h gš tgl ; ð dk [krjk u gš tgl æut; viuh r".kk, jR; kxš tgl viusvgadk l gkj djš ; kuh tksdñ Hkh i ŠEcjæaus l kpk gš tksHkh mudk Lolunš jgk gš ml dh LFki uk vLš ml dh exr".kk l cl svf/kd 20oal'krkCnh usgh i šk dh] yšdu bl 'krkCnh dh l cl scMh VstMh ; g gSfd ml æal s, d Hkh pht+i jh ughagñA*

bl nŮVdsk dscht l w vud ; ðææagš%

eut; rk	&	dfoRo
i Hñe	&	i Hñe-dk okgd
xUr;	&	xfr
i kFkD;	&	l erk
; ð	&	; ð dh fo i nk

r".kk	&	R;lx
LFkki uk	&	exr".kk
Lolunsk	&	okLronsk
dkeuk	&	viwkzk

bu uks; keladsvki l h l ak"lz l smHkj rk gS JhdKUr dk ek; kniZkl
 tS k eausdgg gS; g ek; kniZk JhdKUr dsfd l h dkO; xBfk dk uke ugh; ; g JhdKUr dsl epk; l tu l d kj
 dk Lo: i gsft l eadfork vls jktulfr , d&nl jsdk vx gS , d&nl jsij gkoh gA dfork ij jktulfr dk
 gkoh gksuk ge vxspydj nS [kA jktulfr ij dfork dk gkoh gksuk cgr l ve : i l s?Vusokyh , d i fO; k
 gA JhdKUr jktulfr dsvluj jgdj jktulfr dk fojkk djrsgA rc mudsvluj dk dfo gh ; g dke djrk
 gA bl dsckjs eaT+knk fopkj&foe'kz dh t+ jr ugha gS D; kd bl ls , d s dN igyw vxks vk; asftudk
 l Egkyuk ef' dy gkskA fQygy bl i d x dksNkA+nrs gA

3-

ek; kniZk eatksfn[krk gsog g% l keusdh olrq : i vls tksdN n"; eku gsniZk [kq dksHkh fn[krk gS tks
 vn"; gS ijUrqn"; l sde Bkl ughaA
 mlkj vk/kud foe'kz eaniZk dsvRe ifrQyu dks, d rRo ds: i eaxg.k fd; k x; k gA olrq%; g rRo
 niZk dh ek; k dsl e>usdsfy, t+ jh gA niZk dh ek; k ; g gSfd og ftl olrqdk n"; fn[krk gS ml ds
 l kfk viuh l a fDr vls l a fDrghu 'k; rk nksk dksfn[krk gA l kpus ij niZk ek= , d ifrQyu gS , d
 ifrQyu feVkusij nujk vk tkrk gA ml sgVkusij , d vlsA tc rd l d kj eaolrq; gS tc rd l d kj
 l Eiwkz%olrq'k; ughagstkrk] niZk dk viuk Lo: i ifrHkr ughagkskA ; kuh tc rd ns gS rc rd niZk
 ns gh gS tc ns pyh tkrh gSvls fons gkrk gS rc tkdj niZk viusvki dksn[krk gA ; gh gS l d kj dh
 ek; kA ns dksfn[kkusdsfy, fons dk vxkpj jguk vls tc dN ughajgrk] viusdksfn[kkA dg l drsgS
 ; g sfons dk vRen'kzA ; gh gSek; kniZk eak; kA JhdKUr dsek; kniZk dh i fDr; k bl idkj g8%

eagj d unh dsl kfk
 l ksjgk gw
 eagj d igkM+
 <ksjgk gA
 eal q kh
 gksjgk gw
 eanq kh

gksjgk gw
 e&l q kh&n&f kh gksdj
 n&f kh&l q kh
 gksjgk gw\
 e&u tkusfdl dlhjk ea
 tkdj fpYykrk gw
 e&gksjgk gwA e&
 gksjgk gw· ---

^gksjgk gw] vFWZ-cuusdh i f0; k tkjh g& vFWZ-tc Hkh] tksdN Hkh fn[krk gSdfork dsniZk ea/mI oDf
 ogh gSnizkzfp= dHkh ijik ughagrka i frfcEc vi usvki dksx<fk tkrk g& fp= D; ka ijik ughagrk \ D; k&d
 nizk dh fn[Musdh l keF; Z, d i f0; k g\$, d vl ekl; fcEhdj .k dh i f0; k g& mRi kn ughA
 nizk dh xfr'ky fcece; rk] vFWZ-nizk dk vflrRo] n' ; dk ughag\$ nizk dk g& n' ; vk\$ nizk dschp
 , d fujlurj fofue; pyrk jgrk g& , d /ki&Nkp dk [ky] vkjEHk&vlur dk [ky] izu&mUkj dk [ky]
 fo'ky&{mzdk [ky] l e; &?kVuk dk [ky] ng&fong dk [kyA

bl [ky eafot; h dkbZughA nksulagh ; gk gjj rsg& dkbZHh i wkZughA nksulai {k vi wkZg& bl snl js'kCnkæadga
 rks JhdKUr dh dfork eafu"d'k] l ek/ku] fot;] y{; LFky] xUr0;] vk\$P; , d k dN ughag& dfork ds
 l d kj ea&

fdI h dsu vkusdh
 Nki gS
 ejh dfork ea
 l Urki g\$ 'k&d gS
 oghaij! u tkusdgk ij
 tgkt Mrc jgk g& ¼'k&d %ek; kniZk½

d& \ ughækye! dgk ij \ ughækye! fdI fy, \ ughækye!--- exj nizk eaNk; k iM+jgh gS, d eut;
 dh&

og d& gS\ JhdKUr
 dgk ij \ JhdKUr
 fdI fy, \ JhdKUr

rksfQj D; k JhdKUr dsvl Urksk] i Hkh] vk0ksk] frjLdkj] i R; k[; ku] fonir vi usfy,] vi usgh vlhj curs

gš fc[kj rsgš\

D;k JhdKUr I Hkh fojkšWkHkkl kack , D; ; k ; kēkack , D; gš; k , d i p . M }š gš

vflure mUkj ughagš i jUrqek; kniZk eaI dlfyr ^vflure oDr0; * 'kī'kdI dfork eaJhdKUr dgrsgš

ešdguk dN pkgrk gw

dN vls

dg tkrk gš

>BsgšI elr dfo

xk; d]

i = dkj

vRk, j

jkt ulfrKkadh

fcfY; kadh rjg

ejh i Mh gš

I kjh i Foh I s

mBrh gš

I Mh/k !

dkbZHkh txg ughaj gh

jgusdsyk; d

u ešvRkgr; k

dj I drk gw

u vls kack

[ku !

u ešrē dkt [eh

dj I drk gw

u rē ešs

fujL= !

rē tkvsviuscfg'r ea

eštkrk gw

viustgluē ea!

4-

^HkVdk eš* ea xteh . k izdr ea , d yfyr] I kgl h] egRokd[kh] ekuooknh dfo yM[WMkrs i kpa I s , d ckj

I epk vldk'k ?kē vk; k FkA ij vldk'k dlsigpkuk u FkA ^ek; kniZk' eaog 'kgjh cuk] [kq dk vLoPN

nizk cuk] fcEc dh ryk'k dh] jktulfr dsp00; q eaQil k vls ik; k& , d v'WUr y; ghurk dk I U/kkA , d

ngkjkk; {kr t9 sog l u/kku vf/kd l svf/kd jfdre gq/kj i hMke; gq/kA dfo ^ek; knizk* eaend glsx; kA
b6xr eadgk Fkk/kk cgrA Hkxck T+k nk dg l drsgdf ^ek; knizk* dk vkfo"dkj gkrk gsvflrRo l ak"zEd tc
^tyl k?kj* izdf'kr gq/kj dfo 0; ki x; k c2k.M eA usrdrk] jktufr] Lolu] vk'kk] nskkurj l cdksydsj
cuh vfuopuh; dk0; & ifrekA ejs [+ky l s^tyl k?kj* Jhdur dh dyl fl/k dh JSB jpuk gA bl ea^ex/k*
dk i mZuøku FkA ex/k oLr% vflre jkm.M gA vKkr ex/k dly{; eaj [kdj jkm.M ij jkm.M Ok; fjaA
nhokj ij nixA bfrgkl dh {kr] txg ghurk ea txgA bfrgkl ea LFkfudrk dk okpu] ex/k eacgr dñ
vfuflZvrk vls vl ekl; rk l sgkdj xqjrk gA vlur ea ex/k , d LFku ughajg tkrkA ex/k , d ^iLrko*
vls ^iLrko dk foy; * , d l Fk gA D; k dksZ xqkl # ¼, fi flVe½ bu l cdks, d l # ea xfk ik; sk \ og
dk&l k xqkl # glsk \ bl xqkl # dskHkj rh; vk/kud dfork eaf'o n"V dg l drsgA

l H; rk dsl koZtuhu bfrgkl eagg euq; dk l eku Hkx; gA
mlkj vls fuos'kd i qxBu ea Lohdkj vls iR; k[; ku dschp l ak"z gA
i mZ; jki dsi ru dscln vkbfM; kykth dk vlurA
l ejdlun ea l koHkRo dk iz uA
Vr; ds?kA seairkj .kk dk fcfEcr : i A
LVklyu dh jktufrd ccj rka
tkl Q vcpok eankl Ro dk : i dA

bu l cdsxqkl # ¼, fi flVe dsHkrj , fi flVe½ l Eonuk] , d odfyid i Foh dh l EHKouk gA
bruscMsdokl dlsidMfsl e; dfo dks'kk; n i rk ughaFk fd ^tyl k?kj* eamUgkuvsl cny fy; k gA
tksvfuflZV Fk] og vkdkj ysjgk gA l exfo'o , d tyl k?kj gSft l dh nhokj kai j nizk gh nizk gA 'kk; n
vk'kk dh , d >yd cgfoHDr glsx; h gA ^chl oha' krkCnh dsvU/kj seA Jhdur fy [krsg%
tc rd euq; viuh flFkr dk i qj koykdu djrk gsvls ml ij i qfopkj djrk gsvls
tc rd ; g if0; k tkjh jgrh gS rc rd mEtn gS 20oha' krkCnh dsvU/kj seAHkA
oLr%^tyl k?kj* ea Jhdur rhoz i qj koykdu dsek/; e l s, d fopkj iLr djrsgdtkl edkyhu Hkjr rh;
dfork dsfy, egRo i wkz gA mudsfy, cfu; knh izu gS% euq; vls ml dk Hko"; A bl dh i "BHkE fl QzHkjr
ughagA og gso'o dsufrd] jktufrd vls , srgkl d ifjn"; eA vcpok] pskkykofd; kj LVklyu vls
ckcj l Hk xfksgg gA, d Hkjr rh; dfo dh ikphure tkrh; Lefr vls vkdkk/kvads l kFA fglh dfork ea
bl rjg dk fo'ky vfhkeq; nyZk gA ^ex/k* eage n[ksfdl rjg , d Hkjr rh; dfo dh tkrh; Lefr vls
tkrh; vkdkk , d&nñ jscsl kFk vls , d&nñ jscsfoi {k ea [kMgA

^ex/k fl Ozex/k dh dfork ughag& ex/k , d : id gSftl sgflruki g] dk'kh] iKVyhi e-] vejkorh] mTt&h]
 dfiyolr] eFlkj] dfya vls] dls y dsfodYi t\$ k 0; ogr fd;k tk l drk g& tkrh; Lefr ea ;suke
 fofHku fufnzVrk c; ku djrsg& ijUrqbu l cdl, d rstfLØ; n& eafeyk dj ge O& nrsg& 'kk; n , d xk<k
 efV; kyk j l k; u iZnr gls tkrk g\$ ftl dls ihus lsvius vki , d xgjh fo" k fØ; k 'kq gls tkrh gSvls]
 bfrgkl , d Lfkkughu] dkyghu] ik=ghu] fe=ghu] vU/kiDkg e&euq; dsHkrj cgusyxrk g& ogh glsjgk gS
 JhdKur dh dfork e& ^ex/k , d vU/kiDkg] , d ukeghu vrir e& ukeghurkvk&sdHkfo"; dsvloSk.k e&g&
 , d fo'kq Hke! ; g Hke l d kj dsl kjsfoj k&Hkkl k& fofPNUrkvk&vls] vuqfLFkr; k&ksvFkZnrk g\$ e; k&nr
 djrk g& ogh curk gSniZk dh foh&rk ea l ekgr , d vglrkrj.kh; nLrkost+ fo/ou l s vFkZ dk
 vkfo"dkjA bu l c o\$ qrd fØ; kv&dk /kkj .kdkjh niZk Lo; avkrk g\$ [kq dlsn\$ kusdsfy, fo/ou dsclnA
 tc d& ughag&rk gkusdsfy, A
 ex/k i<useacgr l gt yxrk g& ij bl dh tfVyrk ij fopkj djusyxrks, d vyx xlfk fy[kk tk; skA
 vPNk g&ck] ex/k l sinizgVkdj , d >y d n\$ kh tk; s%, d >y d eaD; k&D; k nh[k tkrk gS\

- uhjork
- fu#Ukjrk
- iZukdyrk
- dgl tk jsgs\
- fdl s<pk+jsgs\
- Lefr D; k gS\
- ; FkFkZdk& \
- vuHkr fdl dh gS\
- vfuk; Zk
- vo/kfjrrk
- fujUrjrk
- Hk&jrk
- f}/kk
- }U}
- i q#fDr
- iyk; u

i R; korZu

HkkfUr

foHke

gksuk

xqfjuk

fodYi

fofue;

eR; A

gkq eR; qeagh vkrh gS, d fojfrA

eSbl svkS Li"V djuk pkgk %

1- ; g og ex/k ugharøusft l s

i <k gSdrkc ea

; g og ex/k gS

ft l srø ejh rjg xpk pøsgks

½ex/k½

bfrgkl dh fdrkc dk ex/k jktrU= dk ex/k i kqz vks jkt 'kDr dk Hkkjrh; i freku gA ; g ex/k ; fn

vkt dsHkkjr eau gksrkt kfgj gSorZku dk ex/k bfrgkl dk ex/k ughagA 'kk; n vkt dk ex/k i gysFkk!

2- dks y eamruk gh nØk

ftruk Jkolrhea

½Jkolrh½

D; k gSbl dk eryc(Lefr dsdks y vks Lefr dsJkolrh dschp i kFD; FkA Jkolrh eavdky rksdks y ea

fHk[kj h] ml h rjg dks y eavdlud"V rksJkolrh eankuN=! vc pkjarjQ vHko gA dks y eatks Jkolrh

ea l ka vku/zeatkse/; i nsk ea'kk; n oghA

3- rc l qks; ker l qks

gflruki g dsfuokf l ; ka

gks'k; kj

gflruki g ea

rfgkj k , d 'k=qi y jgk gS

^fopkA*

vks ; kn j [kks

vkt dy
egkekjh dh rjg Qsy tkrk gS
fopkjA

½gflruki g dk fjokt ½

; g gflruki g 'kk; n vk/kud fnYyh gS JhdKur tgk jgrsgA ; gk fopkj 'kk; rk l sxtR gS 'kk l u vls
tuthouA tskl pth gflruki g eaFk og gSfnYyh eA

4- egkn;

l qh mudh fVli . kA

^e[kz

, d fdonlR dsfy, yM+jgsgA*

½fdonlR½

fdonlR dks cpk us dsfy, D; kayM+sgAyks \ 'kk; n bl fy, fd fdonlR eagrk gS gksudk i ek. kA

5- fe=ks&

nksgh

jkLrsgA

nqilR ij pya

ulfr ij cgl

cuk; sj [ka

½rhl jk jkLrk½

l edkyh jktulfr l ekt 0; oLFk vls tuthou ij dV{k nk[k; A bl dk vFkZD; k gS l e>A

bl rjg ds vud mnkj . k vls vud 0; k[; k dsfy, ex/k eamknku Hkjs i M+gA exj eA vks<uk ugha
pkgrkA bl fy, fd rdZdksvkdj nusi sex/k dh 'kDr' kkyh vdkkjghu dYi uk u"V gkst; sxA cgrj gsk
ex/k dh vltre dfork eantokj ij [kM+k l sfy[kk uke fevkusokysdky dk Lej . k dj yA dky 'kk; n ogh
ek; kniZk gSft l eav l R;] volrjrk] rPNrk] vFkZwZcu tkrsgh

6-

^x#M+fd l usn[kk* JhdKur dk vltre dk0; l xg gA bl ea, d dfork gS^ex/k eal l uukVKA cgr egRo i wZ
dfork gA yxrk gStS sf d bl dfork eal epsex/k dksdfo jna dj nrk gA ; g dfork ^ex/k l xg dh
vltre dfork gsl drh FkA exj ; g , d u; k vkjEHk gA 'kk; n ^x#M+fd l usn[kk* l dyu dh ; g dfork
ex/k dh plch gA dfork fcuk i <svk'k; Li "V ughagkskA

egkjkt c/mbzgks&
 dkbZugrajgk
 fdI h dksugrac ['kk dky us
 Jkolrh dh dks[k mtM+ppth
 dkl kEch fo/kok dh rjg fl j eplk; s [kMh gS
 dfi yolrqQVh&QVh vk [kwa l s
 fl Qzn[k jgk gS
 volrh fuokl u eagS
 dk' kh ea'koladk fg l kc gksjgk gA
 vkj ex/k ea
 l UukVk gA
 {kek dj aegkjkt!
 vki ughal e>as
 ; g dS k l UukVk gS\

vc 'kq gkrk gSthou ds vflre i ; k; ds l kfk JhdKur dk vkyki ; k fQj LoxrkDrA l u-1985 eamudk
 jktulfrd thou vpkud [kE gksx; kA osdkaal egkl fpo dsin l sbLrhQk nnsdksck/; gqA mlghaus l dYi
 fd; k fd vc l kgr; dlsgh l e; naxs i jUrqvpkud jktulfr dsep l sgVusdsn[k usmudksdxkj ij
 ykdj [kMk dj fn; kA ^x#M+fd l usn[k k gS eaosdfork vkj Mk; jh ds i "B NkM+x; sgiftuea JhdKur dk
 fo" k. .k] #X.k] gri Hk psjk nh[k tkrk gA

- 1- fl QzvHh # [k cnyk gS
 vk [kacnyh gA
 vHh ns [kks
 D; k gkrk gSvkj
 D; k ughagr kA 1/4Mk; jh dk i Uuk&1 1/2
- 2- jktulfrKlauser si yj rjg Hkyk fn; k
 vPNk fd; k
 ep sHh mlgaHkyk nsuk plfg, A 1/4Mk; jh dk i Uuk&2 1/2
- 3- fgEer rkse&dbZckj gkj k
 exj ^j ke ebsdHh ughafcl kjk
 ; gh ejh dye gS-- 1/4Mk; jh dk i Uuk&2 1/2

- 4- ckywjj <#sviusinfp°u
 ph[krsgdyks
 unh vksunh] rē dgk; gk ¼Mk; jh dk i Uk&3½
- 5- vHkh u tkusfdruh ckj
 eekWrd i hMk- l sxd; jks
 gj ckj eR; ql scp fudyksd vls
 bl dsigysfd jkgr dh l kl yls
 ; k dgks/W; okn &
 , d vls ej .k
 gkfk eadMhysxykc dh rjg
 izufp°u fy, vk [Mk-gksk
 vls dgsk ^yls; g jgk eA* ¼Mk; jh dk i Uk&4½
- 6- vc rksmrkj nls; g psjk
 eugl psjk
 vc rksgrtkvksog
 tksbl l cl sigysrē Fk ¼l thjrk l sl k(Wdkj½

D; k FksJhdWl oekzbl l cl sigys\ l fu; s%
 ešegq ds
 ou ea
 , d d.M&l k
 l yxuk] xpkokuk
 /kpkokuk
 pkgrk gW
 ešvc ?kj tkuk pkgrk gW

^x#M+fdl usn[kk g\$ ea l dfyr ^ylhu l sD; k okLrk* ¼l 985½dfork dk , d okD; %
 ^eš
 vc ?kj tkuk pkgrk gW
 ylhu l sD; k okLrk \

, d oük i wkZgksx; kA vc {tek ekxusdk l e; gA

eāthou&Hkj cōtg >B ckyrk jgk
vi usfood dsfo#) fd;k
Lo; ai j Hkjkl k u dj] vlgkōdsvkxsfxMlxMlxrk jgk
eā[kq dks, d fxjk gq/k vkneh
ekurk gq/

...
fe=kt
eāegkulōdspj .k i j fxjdj dguk pkrk gq
eāv/ke gq/

; segku dks\ Fls\ dks\ gā\ dks\ gks\ eāugha tkurkA

7-

eāthuk pkrk gq
1/4Mk; jh dk vflre i luk&1986½

tfor gāJhdKlr!
vydki gh dsekxZl sHkVd dj
xUro; [Mst rk gq/k eāk vc Hkh fnXHKlr gS
vc Hkh ek; kni Zk eapqj sfn [krsugha
vLr gksdscln fnukjEHk dsfy, ykV/k gSclōZ; k=k vkjEHk ughagpA
tyl k?kj jkg i j [Mk gā xq:juk eā' dy gā
ex/k vc Hkh vls-y gā
x#M+dksfd l h usughān[k!

dfork dk ek; kniZk t; idk'k

1-

JhdKUr oelZrhoz vkoxkædsdfo gÅ mudsvkjFEHkd dK0; &I æg dksNMI+narks'fnukjEHK* ^ek; kniZk* vLj ^tyl k'kj* vln I ægkædh dforkvæamudshkrjh vkox dh rhork dksI gt gh vutjko fd; k tk I drk gÅ 1960 dsvkl ikl fy[kh xbzbu dforkvæavdLeR-QW iMk; g vkox viusrhore : i eau'rjkk&I h pthkrh 'kCnkoyh e& 0; Å;] {kækk} vkØsk; k fontg vLj Dys'kj grk'kk vLj c&I h dsfey&tysegkojkæe0; Dr gypk gÅ dgh&dgharkog vR; Ur mxj mPNjky vLj vfu; fl=r tku i MFrk g\$ dghayxrk g\$ bu dforkvæa vijkk&ckk I sxLr dK0; uk; d ekusfoQy vLj ijLr gkusdh iHMK vLj {kækk dksck} dh rjg <krsfQj jgk gsvLj [kæ>dj viu&vki ij igkj dj jgk gÅ og ckj dh yMkZviushkrj yMFrk gsvLj Hkrj ds xlyk&ck: n dkscrgek'kk ckj Qndrk gÅ ; g oLr%VWdj fc[kjrk dK0; uk; d g\$ tksviuh foQyrk dk mRl o eukrk gÅ

; g I c vkdfled vLj viR; kf'kr tku i Mæck ; fn bu dforkvæadks'HKVdk eSk* dh dforkvæadI kfk i <k tk, A 'HKVdk eSk* ea idfr] ykd vLj eut; &thou dsifr vLFk vLj vuglx dk vdqB ckK FkA ml ea xkeh.k vLj dLcbZokLrfodr dsvRch; fcEc FkA thou dsifr FkMk : euh gh I gh] , d I gt vLj fu'Ny vkl fDr FkA exj ckn ds I ægkæa; g I c I gl k xk; c gksx; k vLj , d , d k dK0; &I d kj idV gypk tgl vfu"V dh Hk; kog Nk; k; i Mksy jgh FkavLj vukLFk foj fDr vLj Øjrk dk fgd z0; ki kj ?kVr gksjgk FkA ; g n' ; &ijforZu i kBd dh pruk dks>Vdk nrk gÅ og dK0; &ckk dsLrj ij bl foi ; z dksLohdkj djusds fy; sr\$ kj ughagsi krkA

; g ftKkl k LokHKfod gSfd bu nksukavutjko&{ks-kædschp dkBZ I ECU/k curk HkH gS; k ugra\ vpkud dfo , d nll jh nfu; k ea Nylæ d\$ syxk yrk gS\ , d vdf=e] vRch; vLj I qkn vutjko&I d kj dksNMI&ej ?Wu] ph[k&i qkj vLj I rki &Hkj nfu; k ea vlf[kj dks&I k vifre dK0; &I R; ik yus dh Ligk ea og nkf[ky gypk gS. dgta, d k rksugraf d 0; fDrxr thou eacnyko dspyrsdK0; kuthko dk Lo: i cny x; k gks\ dHk , d k HkH gsrk gSfd I UnHkZcnyusl sokLrfodr cny tkrh gÅ

JhdKUr oekZ1956 eafcykl ij NkMlej fnYyh vk x, A ifjokj I EHKryusdsI 2k'kZ ea tw rsdfo dks viuh LFkfxr vkdkaKvkdseDr djusvls viuscls) d&l tZkRed foLrkj dsfy; sl eDr I EHKkouk, j fnYyh us nH mudsfe= eDrcks usbl ij [kqth tlfqj djrsqg fy [k& ^cMk vPNk fd; k tksfcykl ij I sf[kl dA vki t+ j ; 'kLoh vls dfrZeku gkxk* vlxspydj eDrcks dh 'kdk' ka k I R; gDfA fnYyh us JhdKUr oekZ dks I cdN fn; k& ; 'k' I Eeku] I tukRed r(f'V] u; s thoukuDko vls mul seBHM+d k gk yk HkA gk yk bruk fd I kr vkB o"ka dh cdkjh Hk mlgafnYyh NkM usdlsck/; u dj I dH fcykl ij usmlga 'HKVdk e3k' fn; k] rksfnYyh us ^tyl k'kj* vls ^ek; kniZk'A fcykl ij dh nfu; k fnYyh I smruh gh vyx Fkh] ftruk 'HKVdk e3k' dh rnyuk ea ^tyl k'kj* vls ^ek; kniZk' dk vutko & I k jA nksuldschp vxj dkbZ detlg & I k i y Fk rksog , d uMMSYtd bPNk Fk tks ^ek; kniZk' ea I d'fyr ^?kj & /k* d fork ea thou dh Hk; kogrk I s =Lr gkZj ?kj ykV us dh vl ea I & Hkj cpw i d'kj ea i d'V gDZ FkA ; gk ykV us dh bPNk rks g\$ ml dh pfjrkFkZ k ughA 'HKVdk e3k' dfo dk bPNk & ykd] ml dk vrhr g\$ tgk og 'kj . k ysk pkrk g\$ y\$du fnYyh dk ^ek; kniZk' ml sviuspk[V seabl daj t dM+pdk g\$fd og eDr ughags I drkA fcykl ij vrhr g\$ vls fnYyh orZekuA exj fcykl ij Hk dh Hk orZeku FkA 'HKVdk e3k' dh d'forkvkaem I h orZeku dsfcEc gA d'fork dsek; kniZk ea orZeku dc vls d\$ svrhr eavUrj jr gk tkrk g\$ bl dh I EHKor% Bhd & Bhd 0; k [; k ughadh tk I drhA dgk tk I drk g\$fd 'HKVdk e3k' I sydj ^ex/k* vls ^x#m+fd I usn[k g\$ rd JhdKUr oekZ fujUrj orZeku ij , d kxj gA I edkyu thou dh d'Fk j prsqg dky dsek; kniZk eamlgk us i d'fr dh gfj ; kyh vls /k j xpb & d LcbZn' ; & fcEc x<svls fQj ml gaxgu vU/kdkj] /k kdrh Toky] vkuZukn] D'jrk vls I 2k'kZ I shkjsfp=ka earCnhy djrsj gA rc Hk cpw h 'kUr u gDZ rksmlghafp=ka dks vUrr% bfrgkl ds i Vy ij mHkj h feFkdh; Hk xekvkae LFkfxr dj fn; kA JhdKUr oekZ dh dko; & ; k=k i d'fr vls ykd thou ds I d'hu & Hkjsvutko I spydj vkrad] fo{kkk] fo/od vls veku f'kdrk dsfueZ I d kj I s x d'j rh gDZ , d 0; xz fplru & ykd eafol ftZ glr h gA ml ds v'kj EHK eatMkadh i d'kj vls xgjh LFkkuh; rk dk vlxg g\$ tkscln ea of'od ekuork & cksk eavls vUrr% ekuoh; fu; fr dh foMEcukvkae avuk; kl gh , d I koZk v; ke xg . k dj yrk gA 'HKVdk e3k' eavxj vutko dsnskt I UnHkZ g'ris ^tyl k'kj* eans kUrj dh D'jrkvkae: i kdkj] tks ^ex/k* eafeFkdh; ng /k j . k dj euq; dh fu; fr dsogUkj izuka eacny tkrsgA mudh dko; & ; k=k ea fcEc] Nfo; k] epkvk] iz aka vls ?kVukvka dh bruh fofo/krk vls cgykFkZrk g\$fd mudk I Ei wZ dko; & I d kj viuh fujUrj rk ea, d xfr'khy fcEc & ekyk dh rjg ekye i Mfk gA bl ea orZeku] vrhr vls Hkfor0; ij Lij vUrx FQR gA ; g bl vFZeaeek; kniZk g\$fd ; gk orZeku I gl k 0; rhr cu tkrk g\$ vls bfrgkl vuk; kl gh orZeku dh >yd n s yxrk gA ^ek; kniZk' vls ^tyl k'kj* dh orZekurk dks chl oha 'krkCnh ds bfrgkl dh rjg i < k tk I drk g\$ vls ^ex/k' dh feFk d Nfo; ka dks ml ds orZeku dh rjgA y\$du ; g izu fQj Hk vutkj jr jg tkrk g\$fd 'HKVdk e3k' vls ml dscln ds I xgja dh d'forkvkae ds

vuttko&l d kj dschp xgjk vlrjky D; kagS\ ; g fl Qzfcykl ij vls fnYyh dh thou&fLFkr; kadschp dk
 vlrjky ; kuh dshz vls ijf/k dk vlrfoj ksk gs; k JhdKur oekz dh futh egRokdk&kvka dh mMku] ft l us
 mlgal Eonuk dsfcYdy fhkuu /kjky ij igpk fn; k \
 ; gk fQj efDrckk ; kn vkrsg& ftudh vkjFEHkd vls ckn dh dforkvka dsHkocksk dschp , d k gh vlrjky
 g& viuh dko; & ; k=k ds, d iMko rd igpusdsckn] dgrsg& JhdKur oekz usviuh vkjFEHkd dforkvka ds
 ^fMI vksu* fd; k Fk %gkykfd viusvflre o"keaosmlga^uMWSYtd* yxko dsl kfk ; kn djusyxsFk&ysdu
 efDrckk usviusvuttko&l d kj eamRilu vlrjky dsl e>usdk iz Ru fd; ka ^rkj l lrd* dsoDr0; ea
 mlghaus^dykdj dh LFKukUrjxkeh iofRr* ij tlg nrsqg dgk Fk& ^vkt dsoso/; e;] my>u l shkjs
 jak&fcjask thou dks; fn nslkuk gsrksviuso\$ fDrd {ls= ls, d ckj ckj tkuk gh gsk& fcuk ml d\$ bl
 fo'ky thou&l eqz dh ifj l hek] ml dsrV&ins&wadsHk&[k.M] vls [k& ds vks/ gh jg tk, x& bl fVli .kh ds
 l gkjs JhdKur oekz dsfnYyh LFKukUrj .k dh 0; k [; k dsl # <#s#tk l drsg& fcykl ij mudsy[ls^os fDrd
 {ls= * Fk rksfnYyh mudk Lolu ns k %Mhe ySM% tksful Ung ^oso/; e; * Fk] ydu ^my>u l shkjk jak&fcjask
 thou* reke pqlsr; ka vls l EHKoukva ds l kfk mudh irh{k dj jgk Fk& efDrckk viuh vkjFEHkd
 dforkvka ea Nk; kolnh iHko l sedr ugha Fk& exj ^rkj l lrd* rd vkr&vkr mudh dko; &l Eonuk ea
 ; Fk&fcjask vls ck& d rri jrk fodfl r gkrh fn [k&Znrh gsvls osml nls ds ipfyr egkojsdskrk&elj
 vi\$kd r o; Ld thou&n^v vftz d jrsq& bl dsl gkjs ^rkj &l lrd* dsckn ds nls eos^ekuo&l EclU/k&ea
 fxjkoV dsHk&k.k n'; * nslk ikrsg& 'kk; n JhdKur oekz dsl kfk Hk ; gh gq/ka viusvkjFEHkd nls eaosubz
 dfork ds ipfyr egkojsvls fcykl ij ds vYio; ; qk fnuk&ds vuttko ds iHko ea %tksful Ung ubzdfork
 dh : ekfu; r dh l xfr eaFk&tsl qkey vls i fdrdj dko; &l d kj jp ik jgsFk& og 1958 eafnYyh tkusds
 ckn mlga l gk vl&ar tku iMk gsk tc mlghaus ogk , d vi\$; k o; Ld thou&ckk ds l gkjs
 ^ekuo&l EclU/k&ea fxjkoV dsHk&k.k n'; * nslk efDrckk dh dforkvka ea; sn' ; 1950&52 eafn [k&Znrh syxs
 Fk& tcf d JhdKur oekz ds ; gk 1960 ds ckn izV gqA dgus dh vko' ; drk ugha fd nksuka dfo; ka ds
 ; Fk&fcjask ea vk; s nkyo ds iHnsfdl h gn rd mudh ogh ^LFKukUrjxkeh iofRr* l f0; Fk] ft l ij
 efDrckk ustlg fn; k g& ^ek; kniZk' dk tyrk gq/k ; Fk&fcjask ^HkVdk e3k* ds joxkRed l d kj dlsfeF; k cuk nsk
 g& vthc ckr gsf d JhdKur oekz ds fu/ku ds rhu n'kd ckn vkt ^HkVdk e3k* viuh vls [k&prk g\$ tcf d
 ^ek; kniZk' for". kk l shkjk nsk g& nksuka JhdKur oekz ds ; Fk&fcjask dh gh nksfhkuu Nfo; k g& exj JhdKur oekz
 bul sl arqV ughagqA osrhl js; Fk&fcjask dh vls ml e[k gqA vlrr%ml s^ex/k^ eamUghaus ik; ka ^ex/k^ l EHKor%
 JhdKur oekz dk xlr0; gStgk igpdj yxrk g\$ ekuka^; g og ex/k ughag\$ rpusft l si <k gSfdrk&ea; g
 og ex/k gSft l s rpe ejh rjg xpk pps gk&* ; gk igpdj os viusvUr }D}k] vk' k&kvka vls l k&ka dk
 l ekgj <#usdk ; Ru d jrsq&vls xEHkj fpuru&Hk&e ij fekd&l j pukvkaeadko; &vuttko dksfol; Lr

djrs gā yfdu ^ex/k' dksl epk ik ughal drā og vfu'p; &Hkj] v/kjk l p cudj jg tkrk gā
; gk ^ex/k' igpusdsfy, JhdKUr oekZusigysvktek; sx, nksjklrkdksNkMlej ^rhlsjklrš dksviuk; kA
igysjklrsl sosyk dsvkReh; vutko&{s= rd igppsFkA bl sfeF; k tkudj oschl ota'krkCnh dsl U=kl l s
t=r&Vdjkrsgā vUr ea ^ex/k' dsizKUr l Eonu&{s= eamlgkous'kj.k iklr dh] yfdu D; k l peip os
^ex/k' ea'kj.k vKš 'KfUr ik l ds\ l p i h k tk, rks ^ex/k' Hkh mudsfy, iDpuk l kcr gq/k& ^ge vKš
vki ftl ikVfyie dsfy, yM+jgsg&vKš kd h n"V eaog , d fdonlRh gā* njvly ^ex/k' ea yMusds
vud n"; gāy fdu ^; sl R; dsfy, ughel Rrk dsfy, yM+jgsgā dh iDpuk l sf?kjsqg gā
^ek; knizk' dsekHkx l spydj JhdKUr oekZ ^ex/k' ds iDpuk ckk rd igppsFkA ^ex/k' ea foHke vKš
iDpuk l seDr ughagā og ml dk LFk; h Loj g& ^ftl dk jKgrk'o ekjk x; k gk@D; k rē ml sfo'okl fnyk
l drsgksfd rē jKgrk'o ughags* ; g fo'okl l sofor gkstkusdh eeKrd i HkK gā
; gh JhdKUr oekZ dh dfork dk ek; knizk g& tgk dgra vKLFk vKš fo'okl dk dshz fLFkj gkrk g\$ ogra
fo'okl &Hkx dh onuk tkxrh g\$ tgk l p l gl k feF; k fl) gkrk g\$ n"; vKš oLrqdh izV vFkA Rrk viuk
l Ro xpk cBrh gā ^ex/k' ea'KfUr vKš foJkUr ughā ml dk HkKed forku gā JhdKUr oekZusml sgh j\$Kfdr
fd; k gā

2-

JhdKUr oekZck) d : i l sl tx dfo FkA mudh vkjFEHkd nKš dh : eku&l h ekyme i M=rh dK0; &l Eonuk Hkh
fuiV l EoxkRed vKš fucK) d ughaFkA yfdu ckn dsnKš eack) d l txrk usrhozvkox dk : i ysfy; k
vKš mudh dfork ck) d i {ki dk tfj; k curh fn [kboznusyxtA viusl e; vKš ml dsl dV dsifr mudh
dk0; &ifrD; k ea, d k mrkoyki u Fk fd , d l q ar thou&n"V dh [kct+dk tk [ke mBk; sfcuk Hkhj ds
ruko dksdfork eal a ktr djusdk m|e , d vkDked] yxHx vrkfdZl vKš udkjRed epk eavi?KfVr
gksx; kA ; g rhozck) d i {ki cgr pt[r] rkdKfyd vKš vfr l D; %gkij , fdV0½dk0; &HkK"kk ea?KfVr gk
jgk FkA ; g fcYdy ubzrjg dh HkK"kk Fkh tksml nKš eaubzdfork dh vi\$Kfdr l qfBr vKš vfhkkr fdLe
dh dk0; &HkK"kk dkspqk&h nsj gh FkA

fnypli gSfd bl dk0; &HkK"kk dk l EonukRed l k yxHx ogh Fk tsubzdfork dk FkA JhdKUr oekZusml js
fo'o; q) dsckn ; jksh; l Eonuk dsfo?KVu dh i"BHkE ea vius orZku dks l e>us dh pSVk ea ^chl ota
'krkCnh' dks, d : id dh rjg pqk FkA vfr dFku u gkx; ; fn dgk tk, fd mlgkousvi uh dforkvkaeachi ota
'krkCnh dk gh vk[; ku jpusdk m|e fd; k g\$ glykfd os; g Hkh tkursFksfd ^l EHko ughag&dfork eaog l c
dg i kuk@tk?Kvk gSchl ota'krkCnh dsl kFkA chl ota'krkCnh ekusmudh l tu&pruk eal ek xbzFkA bl fy; s
Lorl= HkKj eaturl= dsfo?KVu dsvkjFEHkd l dskkdksHkh osvkoš vKš uš'k'; dsm l hegkojseai dM=r

gß ft l eachl ota'krkCnh dh ccj rk vß vekuflkdrk l shkjsn" ; ;jksi dh pruk eaLok; Ûk gq FkA
mudh vkØkedrk nqjOk g& , d rjQ chl ota'krkCnh dh Øjrk vß vekuoh; rk(nß jh rjQ Hkkjrh;
turtl= dk vdky LoluiKrA ; pñk dgk tk l drk gSfd chl ota'krkCnh ds/oa ko'ksk ij [Mñk JhdKUr oelZdk
dkO; &uk; d Hkkjrh; vuttko dh Hñe ij ;jksi ds/oLr ykd dls vjksir djrk gß vxj ^ek; kniZk]
^tyl k?kj* vß ^fnukjEHk* dh dforkvkaðsHkocksk dlsLorl= Hkkjr dsu; s; FkFkZ l stMñel nß kavß ml ea
vekuoh; dj .k dsl ðr <æusdh dks'k'k djarks; sdfork; ; vß mudh l Eosu&emk [kl h vfrjãtr ekye
i MæhA

fQj Hkh ; g dguk xyr u gksk fd viusl e; dsbfrgl l sl h/vsVdjkrsvß Hñrj dh l eph vkØkedrk ds
l kfk ml l stwrsqg JhdKUr oelZusubZdfork dsvReykdl s [kysrß ij ckj vkdj l edkyhu bfror
dlselkj vß mPrstd dkO; &fcEclæeai R; {k fd; kA bu fcEclæeubZdfork dk jxkWed , so; Zughñ fojDr
vß for" .k dh yi VaFkA mlgkuschl ota'krkCnh dh vRek dsmf}Xu Loj vß l H; rk dso{k ij gq vk?krka
dls igpluk vß Hkkjr eaug; ; æ dsvk'kohn ea l usg dh l ðk yxrsnß kA ubZdfork dsnkß eaLorl=
Hkkjr dsfuekzkk/khu Lolu dsfoQy gksudh vk'kædk eðrcksk dh dfork eavß ml dsl ekuKUrj gfj 'kæj
ij l kbZdsx | eaHkh fn [kwbZnsjgh FkA yßdu eðrcksk tgl; FkFkZ dsVl; FkKdj .k dk l gkj k ysj : id vß
QSVß h eam l dk vk [; ku fufeð dj jgsFß oghai j l kbZus0; x;] oØkDr vß foMEcuk dh pñkrh x | &Hk'k
eam l sfoll; Lr fd; kA JhdKUr oelZdk egkojk mul svyx FkA Lorl= Hkkjr ds; FkFkZ dh vln; uh dl el kgV
dlsVl; FkKdj .k ; k 0; x; ea l kdkj djusdh ctk; osml ; FkFkZ l sgh fHM+x; svß l kjh rkdr >kæ dj ml
ij geyk fd; kA geyk , ð k vkoxi wZFK fd ml ds/kDds l s; FkFkZ dk <kpk gh fc [kj x; kA ml dsfc [kjsqg
VpñkædksstMñel JhdKUr oelZtkNfo x<+ik jgsFß ml eavuttko dh l exrk ; k l kSBo ughñ , d rjg dh
foùk [kyk FkA exj vkox dk ; g cdkcwQku vk [kj-dkj dkO; kuttko dh ml njk ea l ek x; k] tgl Lo; a
Lorl= Hkkjr dh ixfr dk og feKd] og usg; & ; æ hu Lolu dkyr l= eafoyhu gksx; k FkA , d uoLorl=
jk'Vª dh vflerk dk , d feKd eavupkn vß tu&vkðkæk vka dk ml ds Hñrj fu; i .k LokHkðod vß
i R; k'kr Fk] yßdu ml sf'knar l sigpku dj vkox vß ifrokn dsegkojsea0; Dr fd; k tkuk fugk; r
vkdfled FkA eksHkæ dsvuttko dlsrkfdZ vß dykWed l æ kstu eaeðrcksk ; k ij l kbZdh rjg jpusdh
ctk; JhdKUr oelZml suakh vß cyß Hk'k ea0; Dr dj jgsFkA ; g , ð h Hk'k Fk] ft l ea; FkFkZ dh igpku
ml dsVlrføj kka dh rjg mxyh j [kusdh dyk l sugñ Hk'k ds vkox l sglsjgh FkA ; g rjhdk] dguk u
gksk fd ; FkFkZ vß Hk'k nkskædksfd l h gn rd jkæ. Vd cuk nsk gß bl eaLokHkðod rß ij ; FkFkZ dh , d
emk] , d Hkæxek Fk tksfu"æk dls, d em; dh rjg viukusdh dkO; & ; ðr dk urhtk FkA l p iñk tk; srks
^ek; kniZk* ea JhdKUr oelZnsk dh vktlnh dsek; kykd dlsvidMv r djusds iz; Ru ea, d futh Loß & ykd
jp jgsFß ft l dsjæ dñ vf/kd pednkj] rh [ß ixk<+vß df=e tku i Mfsgß mudh vkØked emk Hkh

fdipor l fu; kstr] dko; &egkojk vfrfjDr : i l smRstd vls {kkl k ukVdh; irhr gkck gA
ml nls eaJhdKur oekZsed[kj vls okpy dko; &fcEc mRrstr vls pekdr rksdjrsg\$ vk'olr ughadj
ikrA rc dh l kelftd okLrfodr viuh izdr eavkoskRed u Fkh] bl fy, dfork ea izdV vkosk ik;%
l anX/k tku iMfk gA og dYi&Nfo fufeZ djrk gA JhdKur oekZ dh dfork dYi&Nfo;ka ds
l a kstu&ek; knizk ea: i kLrfjr gksxbZirhr gksh gA

yfdu JhdKur oekZdk vkosk l Eekgd Hkh FkA , d Lrj ij og vlc) djrk Fkk ml js{k.k tS sedr dj nrk
FkA , d iy dsfy, og l Ppkbzdh yiV cudj mBrk Fkk fQj , d Lrc/k vls viR; k'kr {k.k eafcyk tkrk
FkA izdV : i ea, dcjxh og ; FkFkZFKk] yfdu fQj Hkh viuh izdr eaLo\$@ewyda dfork eavkosk ; k ek; k
vf/kd i Hkhoh vls e[kj FkA dfork dsek; knizk eaokLrfodr l svf/kd okLrfodr dh emk, j FkA

efDrckk vls ij l kbZusckd v/kjh vktlnh dh okLrfodr dksmn?kVr dj ekgHkx dk l dsr fd; kj yfdu
mnxzLoj eaml dk , yku JhdKur oekZusfd; ka osug; ; x dsigysfo{k/k dfo FkA vukLFk vls vkØsk dh
dko; &pfjrkFkr dks l H; rk dh fomEck vls ml ds; xhu l mHk&l stkMej nskusds iz Ru eamUgkufgnh
dfork dks, d vuBk egkojk fn; ka nHkZ; l svlxspydj ; g egkojk vdfork dsvjkt d fontg eanfuz fr
dksHkh i ktr gq/k] ij bl eaJhdKur oekZdk D; k nsk \ vdf; kaus JhdKur oekZ l sfontg røj rksfy; kj exj
ml sl Hkyusdh dyk ughayA JhdKur oekZdh vukLFk [kjh vls cpsh l Pph ekyme gksh g\$ vdf; ka dh
rjg x<h gbzvFkok vk; krr ughA

bl dsckotm JhdKur oekZdh dfork eafu"skRedrk dk tskHkh vak Fkk] [kVdrk FkA mudso\$kj d l gpj
efDrckk usHkh 1963 ea'ygj* dsfo' o&dko; vad eamudh dfork ^c[kj eadfork* ea'Hk; kud fujk'kk dk
Loj* gkusdh f'kdk; r dh vls mudh ^futh ftlnxh dk [; ky dj* xgjh fplrk 0; Dr dh FkA ubZdfork dh
i ru'kny i dfr; kavls ml dh 0; fDrfu"Brk dh dMh vkykpk d jusokysefDrckk usJhdKur oekZdh bl
dfork eamHks0; fDroknh Loj dksj\$ kdr rksfd; k yfdu bl dh vkykpk d jusdh ctk; fl Qzfpurk izdV
dj jg x, A ful l usg efDrckk JhdKur oekZdsifr mnkj vls l Eosu'kny FkA bl fy, JhdKur dh fujk'kk
dks os ^, d fo'kks eu%LFkr ea dgh xbZ ckr* dgdj utjvmt+ dj x; A ubZ dfork dh ^ful l gk;
udkjRedrk* mlga JhdKur oekZds; gk egt ^fujk'kk dsLoj* ds: i eafn [kkoZnsjgh Fkh] ij osml snksVnd
^ful l gk; udkjRedrk* dg ugha i k, A 1958 ea JhdKur oekZdh dfork ea ^feyVsV DokfyVh* dh l jkguk
d jusokysefDrckk 1963 eamudh fujk'kk l su fl QZnd [k gkdj jg x; \$ cfYd ml ea izdV gq ^fl fuf l Te*
dks l H; rk&ckk l stkMej ; fDr l xr Hkh Bgjk; ka

ful l usg JhdKur oekZds; gk ubZ dfork dh y?kkuooknh ; k {k.koknh opkj drk ughaFkh] yfdu fl fuf l Te
rksFk tksml h opkj d l k l smi tk Fkk] ft l l sy?kkuo vls {k.kokn dh vkrEoknh l Eosuk vls n'kZA QelZ
fl Qz; g Fk fd JhdKur oekZdh dfork ea0; fDrfu"Brk dh txg mnxz vls e[kj l kelftdrk FkA gkykfd ; g

, d h l kelftdrk vlsj cfgefkrk Fkh tisl kelftd gksusdk Hke nslj 0; fDr dksvlrr%vdsyk dj nrsh gA fQj
og ,dkUr fontsg eaviuh l kelftdrk jpusdk iz; Ru djrk gA JhdKUr oelzdk dK0; uk; d dy feyk dj
0; fDrokn fontsg vlsj vkrntsg dh gn rd eqkj dK0; uk; d gA l kroan'kd dh fQYekads, xh ; xesl dk
i ks/vbi mudh dfork ea, d n'kd i wZgh izdV gksx; k FkA og 0; oLFk dsf[kykQ Fk] yfdu ml scnyusea
ukde gksusj viuh l ud vlsj mRrstuk eagrk'k glsmBrk FkA ml dh grk'kk i zyki eacny xBA l p rks; g
gSfd JhdKUr oelzusvkrntsg vlsj i zyki dksdfork ea<ky fn; kA

i zyki vlsj vkrntsg dk l mHkz dK0; uk; d dh grk'kk gSftl dk oLrqr vkrntsg chrh l nh ds e/; dh
fo?kV'u'khy fopkj & l jf.k eaFk] yfdu Hkjr dh rRdkyhu ifjflFkr; ka l sog fopNuu FkA fQj Hkh grk'kk dks
og oLrqr ; FkFz dh rjg cjr jgk FkA grk'kk ml shkrj [kprh Fk(vkOkedrk ckj /kdsyrh FkA bl }U}
eaog vfu'p; dk f'kdkj FkA bl fy, vpjt ughafm ml dk ifrokn egt ukVdh; fojksk cudj jg x; k
bl }U} vlsj ml dh ukVdh; rk dks l e> dj gh ey; t usfvi .kh dh Fk& ^JhdKUr oelzdk fojksk ^ckgj* ds
ifr mruk ughag\$ ftruk og ^Hkrj* ds ifr gSD; kkd fcuk #d\$ fcuk fd l hf. kZ; d fclnqij i gpp\$ ckj&ckj
izkj fd; k tk l drk gA mudk Hkrj , d , d k nizk g\$ ft l ea^ckgj* dspgsjvlsj vkdf; k vkrntsg ;
l Eonuk dk eqkS/k yxk, gg t: j ?kerh utj vkrh g\$ ij vlrr%og ek; knizk gh l fcr gkrk g\$ D; kkd
mu eqkS/k dks m?M/s tkus dh cskd f0; k vkt dh uxj&l adfr ea, d vkrntsg eut; dh foMEcuk dks
vukoRr djrh gsvlsj bl h vFz ea JhdKUr oelzdk o\$ fDrd dK0; & l d kj l el kef; d l Eonuk dk l d kj Hkh
cu tkrk gA vkrntsg l mHkz dK0; ; g cfxz iR; {kndj.k JhdKUr oelzdsek; knizk ea^Hkrj* vlsj ^ckgj* ds
/kni Nkgh j& dh f>yfey vkoktgh l EHko djrk gS^Hkrj* dks ifjHkr'kr djus dh efge NMej dK0; uk; d
^ckgj* dks vukoRr djusdk iz; Ru djrk gsvfdu u rkd ^Hkrj* Bhd rjg ifjHkr'kr gks i krk g\$ u ^ckgj*
l d ar rjhdsl svukoRr gkrk gA ek; knizk dh ; gh foMEcuk gA 'kk; n dK0; uk; d dh bl foQyrk eadgha
JhdKUr oelzdh dfork dh l kfkzdrk fni h FkA

'kk; n ml dh l kfkzdrk bl rF; ea izdV gSfd JhdKUr oelzusfglnh dfork dks ToyUr orZku l stkMk vlsj
bl iz; Ru ea, d vuBk rRdkfyd egkojk jpkA ml gks, d tpuu dsl kfk dfork eabfrgkl dh Aijh ijr dks
[kksusdk ntq l kgl fd; kA bl [kpkbz l stksfudydj vk; k] og chl ota 'krkCh dk ujd FkA JhdKUr oelzus
bl ujd dke [kSy mMk; kA

3-

l edkyhu ujd earjg&rjg dh l Rrk l seBHM+djrsqg JhdKUr oelzthouhjk ml dsvk[; ku jprsjg\$
yfdu ml ds l R; dks i kus ds fy; s thou ds vlure o'Ward mlga izrh{k djuh i MHA ToyUr orZku ds
vlur% R; dh [kfrj vlur%ml gks chrsbfrgkl ea'kj.k yha ph[k&fpYykgV vlsj 'kcnkads?kV/k/ki l snj

^ex/k* mudsfy, , d , d h Nkp gStgk dkbZDyKUr ; k=h vi usvflre i Mko eaxUr0; dscKjseaeuu dj jgk
gkA ^ex/k* mudh fi Nyh dK0; & ; k=k dh Lefr; ka dks i kAdj xUr0; dh vKj u; k i LFku gA ; gk mudk
dK0; & cKk , d u; k /kj kry i kR djrk gA yfdu ; gk Hkh I Rrk dh fodjky mi fLFkr mudk i Hk ugha NkM/fA
I Rrk dsek; koh fcEka ds : i ea ^ex/k* dk I R; i qxzBr gks dk iz Ru djrk g\$ exj vius Hkrj ds
?kr&ifr?kr I sxqj dj , d mtM+Hkie ij i l j tkrk gA

^ex/k* JhdKUr oekZ dh vUr; k=k gA I R; dh [kSt+ea I Rrk dsnqPØ eaf?kjseu]; dh VStd fu; fr dk
I k[WRdkj djusokyk dfo ; gk , d ckj fQj Nyuk dh fxj]r eaggA ^ex/k* dk ; FkFkZ Hkh foHke dh tehu ij
[Mk+gA og vUrr%ek; kniZk I kfcR gkrk gA vkox ; gk B.Mk i M+tkrk gA vkOedrk fcyk ktrh gA I u-
I kB dsn'kd dh ohj&emk vc fuoñ dh Bgjh gbZ' KUr Hkie ij fpjru izukaI sf?kjusyxrh gA ^ek; kniZk
; k ^tyl kKj* dk dfo vxj ekua&fLFkr ds vUrfoj kka dk I k; ; , d= djrk gS rks ^ex/k* eavkdj og
ekua&fu; fr dh foMEcukvka I s I k[WRdkj djrk gA igystgk izyki dk dkyky Fk] oghavc foyki dh
/ofu; k gA ^ex/k* fu; fr dh vfu'p; rk dschp foyki dk vVW vKj 0; xzLoj gA og euq; dsvfLrRo dh
; U=. k dks I H; rk ds {j . k dk I UnHkZ yd j i f j Hk"kr djusdk iz Ru gA ^ex/k* dks; fn chl oha'krknh dh
vk/kudrk dh cat j Hkie %otVySM% dh rjg n\$ k tk; srksvufor u gskA

^ex/k* eacgr&dN ?kVr gq/k gStk JhdKUr oekZ dh dforK eai gysugragq/k FkA igystgk n' ; eaQSy jgh
vekuoh; rk vKj Øjrk dks vKefHk; kx dsegkojseaxg. k djusdh foo'krk Fkh] oghavc ml dh vfHk0; fDr
dh Hkaxek , d rjg I sLohdkj kDr i j d %duQskuy% gkspoth gA igystgk NV i VkgV] cpsih] vjkt drk vKj
fc [kjko Fk] ogha ^ex/k* eavuqkl u] fLFkj rk vKj xEHkj rk gA igystgk fonih vKj fodfr; k Fkh] oghavc
I Uryu vKj I kBo dh vkdkk gA igysle; vKj I edky ds i fr fodyrk vKj mRstuk Fk ^ex/k* ea
dkykrh ds i fr mledkrk vKj vKl Ø; gA pkr fOdjst k vKj vkfo"V Hk"kk dh txg I qfBr vKj
I fopkjr 'kCn&l gfr vKj vFkzHkZ I fDr; k gA fo: i ds I k[th dfo dh nfu; k vc LFfkr gksxbz g\$ ml dh
txg vrhr ds I qj fcE gA usg: ; q dsek; kykd ds LFku ij ikphu turU= dh Lofluy nfu; k gA
^ek; kniZk dh dforKvka ds I g f j ; fyLV n' ; ka ea le; dh vuqpt arks Fkh] yfdu ft I rjg I g f j ; fyLV
dykdj viuh dyk eaek; kykd dh jpuk djrsgq Lo; agh ek; kykd ds cluh gksx,] ml h rjg I kB vKj
I Rrj dsn'kd dh dforKvka JhdKUr oekZ dk dfo vi usgh x<sdK0; ykd eadn gksx; sFkA ^ex/k* eavkdj
osml I smcjrsgA I Rrk ij v/k/kk vkØe. k djusdk vfrj d R; kxdj ml dspj = vKj idfr dks I e>us
dk iz Ru djrsgA ml dsek; k&i kRj dh i Mfky djrsgA

dS h foMEcuk gSfd dforK ea I u- I kB dscln I Rrk ds i frokn ds rh [ksegkojseaml dk foe'kz jpusokys
JhdKUr oekZ usokLrfod thou eavkxspydj I Rrk dh Hk"kk dks vKrel kr dj fy; k] yfdu vUr eaosfQj
I Rrk dsufrd L [kyu vKj ngfHkI fu/k; kaclsmn?kVr djusokyh Hk"kk ea I Rrk dk folu; kl < p: usyx& chl oha

'krknh vlsj ug: & ; x I sekgHkx dh iHk I sosmcj ughaik; sFk exj ^ex/k* eal Rrk I sekgHkx dh onuk us mlGafQj fonh.kzdj fn; kA ^ex/k* eaeqHkx dsvusd n'; gA mul sf?kjk gq/k dfo] ft I usdHk /k/kdrsgg orZku dk c[kQ I leuk fd; k Fk] , d Fkd&gkjsjkgxhj dh rjg vrhr dh Nko e& egktuin ; x ds: id e& i ukq ysk gA dk' kh] mTtf; uh] dlsky] ex/k] glruki g] dya] dkskEch] ef.kdf.kzk] dfiyolrqvkn oLr% I Rrk dsek; kykd dsvlrfoj kka vlsj Nykokads: i kf; r djrsbfrgk dh i rPNfo; k; gA nu jh vlsj dPN] phu] xSM Vtd jkM] Lis] dkks <kdk] fo; ruke vlsj pdkyokfd; k euf; ds I edkyhu ujd dh tyrh gZokLrfodr k gA

chl oha'krknh dsujd I sdfd dk =k.k ughagA igysturI= dsujd I sog twrk gA fQj I Rrk dsujd I s vfhkell; qdh rjg f?kj tkrk gA 'kl d oxZds"MI+U=ka vlsj vfhk flU/k; kadsNne dks [kysusdsm] e eaog dfo&deZdh vfkRrk <pk gA yxkrkj og bl pruk ds I kfk thrk gSfd og Lo; a, d HkdrHksh gA vius HkdrRo dk og I ekjsg jprk gA klotm bl dS D; k og Hky ikrk gSfd vc Hk og ujd I sf?kjk gq/k gA dgusdh vko'; drk ughafd dfo vlrr%ujd eagh tk igprk g& I Rrk dsujd eA dS h foMEcuk gSfd I R; dh [kst+eaog I Rrk dsujd eaHKVdrk gA ^ex/k* njvl y I Rrk dsujd eaHKVdrsdfo dk vkuZukn gA

ex/k dh eR; q dkeuk

vk' kq'ksk Hkkj }kt

tc ge fdI h phit+dlsn[krsg] og Hkh geans[krh g] bl nrjQk n[ks tkusI sgh -'; fufez glrk g] ftI ds I aVd -"vk v[ ] -"V0; nksukgkrsg] bl h rjg tc ge fdI h dfork dk iKB djrsq] dfork Hkh gekjk iKB djrh g] geai <rh&Vkyrh g] og bl iKB dh egt n'kd ugh] I ghkxh g] og gekjs }kjk [k] dlsi <stkrsg q n[krh g] gekjscl[k v[ ] I Eonuk dh mxfy; k viuh dk; k ij mrjrsq egl w djrh g] gekjsLi 'kzI s ml dsjx ifjofr[v[ ] ijkofr[gkrsg] geavkykdr djrsq]

n'ku dh Hk'k eadgaristc Kkrk Ks dsl Eidzeavkrk g] rc Kkrk eaKku dk xqk mRi lu glrk g] ; g Kku Ks dksvkykdr djrk g] yfdu ; fn Ks vl E; d@vLFkj gSrisKku Hkh fLFkj ughagokA vxj ex/k Ks g] iKBd Kkrk rlsbudsl EidzI smi tusokyscl[k dh c-fr , oaçofuk d[h glsx \

mTtf; uh tkus ds bPNq ; kf=; ka l sfuonu g; g jkLrk mTtf; uh dks ugha tkrk@v[ ] ; g fd ; gh jkLrk mTtf; uh dks tkrk g@eady rd jkLrk fn[kk jgk Fk@; g dgdj fd@I ko/kku! ; g jkLrk mTtf; uh dks tkrk g@eavkt Hkh jkLrk fn[kk jgk g; g dgdj fd@I ko/kku! ; g jkLrk mTtf; uh dks ugha tkrkA--- ftUgamTtf; uh tkuk g] dgk tk, \@ osmTtf; uh tk, @v[ ] dga; g mTtf; uh ughaD; kkd ge mu jkLrk l s ughavk; @tkmTtf; uh tkrsg; k mTtf; uh ugha tkrA

, d gh jkLrds mTtf; uh v[ ] ml dsfoye nksukadk jkLrk crykusokyh ; g dfork fdI rjg gekjscl[k dls Li 'kz djrh g] ; g vk[; krk dks gsv[ ] iFoh ij bl dh vofLFkr dgk g] vHkh geusdgk fd vxj iKBd dfork dlsn[krk g] rlsdfork Hkh iKBd dls -'; djrh g] ; g dfork v[ ] bl dk vk[; krk fdI txg I sgea n[k jsgs \ D; k ge bl sn[k i k jsgs \ D; kkd ge 'kk; n , d sfdI h jkLrds ugha tkr } tksfdI h xUr0; v[ ] ml dsfoye nksukadsg, d l Fk tkrk gsv[ ] ughaHkh tkrk gk

iKBd dk ex/k dh /kjrH Hk; kud : i l svLFkj fn[kykbZnsrh g] bl dh c[u; kn fl QAMxexkrh gh ugh] [k] vi usdsg /olr djrh pyrH g] Å ij j [kh x; h bV uhpsoyH dks pdukpij dj u; h uhd cukrh g] igyh utj ea; g dfo dk [ky Hkh çrhr g] sl drk g] fd ex/k fl Qz'kn&dks q] edM&tky g] mTtf; uh tkus

okyk vlg mTtf; uh ughatkusokyk jklrk 'kk; n ml hrjg l s, d l eku gSftl rjg dkbZl h-k Äij l suhps
tkrh gsvlg uhs l s Äij Hkh vlg bl rjg ml eadkbZvlurfogj ksk ; k vlurfogj ksk Hkh ughagkrk] u gh og
viusdks [kf. Mr djrh ; k udjrh gA

bl -fV l sex/k dks s d s d ealHkh fuxfer gsl drh g\$ ysd ugha D; k d ex/k ftl Lo: i eafu vusd
ç' ukadks i k Bd dsl keusysvkrh g\$ mueal snksn' k u dscfu; k nh ç' u gA igyk fd bu dforkvkaeakku fd l
rjg ge rd l Eç' kr gkrk gS, oaml dk Lo: i D; k gS ml jk ftl rRo dsKku dh vlg ; g dfork ystkrh gS
ml dk Lo: i D; k gS\

ex/k n' k u dsbu nksu ç' ukadk Hk'k l svl oSk. k djrh g\$ fekd l smlgavkyk sdr djrh gA og , d h Hk'k
dk l dku djrh gSftl dk foyke ml l svfHku g\$ l kfk gh og viuh vflFkj dko; &/kjrh er; çdkeuk dh
vlp eal gxrsefkd l sfufeZ djrh gA

ex/k çpfiyr vflzeavfexç/ l ; k vusd kfkZ ughagA ; gk vflZ, d gh g\$ fl QZvust : i k ea [kq dksm?kVr
djrk gStksdukt dsfo" k; ead d ughatkur} oshk duukt tkrs g\$ tksduukt dsfo" k; eal c d u tkurs g\$
oshk duukt tkrs g\$ ftlgaçe gsd duukt l } oshk duukt tkrs g\$ ftlga } sk gsd duukt l } oshk duukt tkrs
gA

duukt ; k mTtf; uh fl QZ dks d Hkjsold; &ç; l x ughagA ; g dfork dh dk; k eak; k dk l dku gA ç i p dk
xYi gA

ek; k] tku l r g\$ u vl rA ftl dk vflrRo ml ds vukl rRo ftruk gh l R; gA n' k u eadgk tkrk gSfd
ek; k cä l svfHku] viFkd g\$ vull; k gA ; g cä ij vflJr g\$ cä gh bl dk fo" k; gA ml hrjg mTtf; uh
tkus; k u tkusdsnks jk lrs, d & n u jsl sviFkd] vull; gA igyk jklrk viusvflrRo vlg vukl rRo nksuads
fy, n u jsi j vflJr gA mTtf; uh tkusokyk jklrk mTtf; uh u tkusokys jk lrsdk vfuok; Zfo" k; g\$ i j d Hkh
gSvlg foyke o 'k=qHkh gA

tksdfork [kq viuk fo" k; Hkh g\$ i j d] foyke vlg 'k=qHkh og u fl QZvkr&jr g\$ çYd vkr&glurk HkA
og dfork viusdks tle n x h] [kq viuh gh dk; k l s l EHkx d j s ch] viuh gh yi V eaHkLe gk tk, x h] fQj
viuh gh jk [k l si q t h z or g l o ch a bl ek; kykd dksmi yç/ k djusdsfy, ; g viuk fo' k' V 0; kdj . k jprh gS
ftl eaefkj k dsu jgusij eFkj k foyki rh gS--- eFkj k] eFkj kA bl 0; kdj . k dksmyVç h ; k bl tS svl;
; k eavflok ; çä; k l sughafplgr fd; k tk l drkA

n' k u dh 'k n k o y h eadgar k sex/ k i j r % ç e k u ; ugh Lor % ç e k u ; gA Hkysgh ex/ k viuh i j E i j l s, d xgu
l Eokn eajr g\$ mudsflg bl dh dk; k i j l y x r s g\$ y s d u mu l Hkh i y k a d k s t y k d j j k [k d j v k b z g s f t u
i j p y ; g d f o d h u k v c p l i j v o r f j r g h z g A

y s d u p f d ex/ k n' k u dh i k h ughag\$ viuh : g eaç i p dk xYi g\$ rksbl dk xYi dkj] vk[; krk dks gS

mTtf; uh dsjklrdsdcrykusokyk mn?kkskd dkw gS\ ; g dkw vk[; krk gSftl l svxj i nk tk; sfd D; k bl l sdN Qdz i Mxk(vxj eadgwf d eSex/k dk ughj volrh dk gji rksog rikd l stoc nrk gS--- ex/k dsekusughatkvksj volrh eai gpkusughatkvksd

Åijh rls ij ; g Hkysyxsfd ; g vk[; krk , d /olr gph I H; rk dk vflre i # "k gStks <grsjkt vls jktulfr dsçrd] volrh] mTtf; uh vls dkskEch dsfouk'k dh nq[kn dFkk dg jgk gA fi dkl ksdh xq fuZk vls r\$ e esrk dh f=fi Vd dsfcEc Hkh ex/k ds' kcnkadschp meMfsgA yfdu ex/k foyki ; k gkgkdkj ugha gA vxj ; g dkj k 'kcdxh rkrk rksx/k bruh cMh dfork u gksrA vk[; krk fxj rhyk' kvavls <grs [k. Mgjka dk l k[th gS mudh dFkk l uk jgk gA yfdu ml dh oZkA vls pi vëkgkl Hk; vls foHkr" kdk dksdkeuk o okl uk eai fjoFr vls ijkoFr dj nrh gA

bl rjg ex/k eR; qdsegkusl s>kdrsb l vk[; krk dk Nykoshkj k cykok gA l Eeksd i dkj tksdgrh gSfd eR; qQj[Ny] çæ vls ijkt; t\$ su ekye fdrusjæææ vi usdksmn?kVr djrh gA eR; qf l Qz, d jklrs l sughavkrA vxj Qj[fouk'k dk }kj [ksyrk g\$ rls l kbn; ZHh fo/oll dksmd l krk gA çq dkyhu xf. kdk dsBudrsgq Lru gla; k fopkjædh deh egl u djrk dkl y] eR; qf l scMk 'k; n vflre l Eeksu g\$ l cksviuh rjQ [kprh gA ; g tkursgq Hkh fd bl jklrsij fl Qz fouk'k gskk] eut; ml dh rjQ f[kprk pyk tkrk g\$ uk/4 Ykæ n vMj xlm. M ij fy [krsgq sft l svls gku i kepl usTok; t+vko-fMxM\$ ku dgk gA jkt; vls jktulfr dksHkysgh fo/od l shk; gk\$ mudh l kjh gjdrafouk'k l scpusdsfy, dksæer glæ dyk vls çæ dksfouk'k ; k fo/od dh ijokg ugha dyk vls çæ ml 0; ke eafuokl djrsgætgk eut; viuh dkeuk/vlavls okl ukvæææHkæ gspæusdsckn viuh gh jk[k l sviuh : g dk Ûkækj djrk gA

l kgr; eadbz, d shkæky fdjnkj feyæ\$ tksLoBNk l sml fu; fr dkspærs gæ tksfo/od dh jlg ij tkrh gA D; k glruki g dh j{kk dk ç.k fy, egkj Fkh Hkh'e dksugæææ jgk gskk fd ft l jkt; dsfy, mlgkaus thou dæku fd; k] og vkf[kj mudh ml h dæku dh fxj]r eaQj dj u"V gsk tk; sk \ vls [kpr Hkh'e \ vuqkkl u dh e'ky fy; sthrsbl uk; d dh çfrKk dk vlR ck. kædh l st ij gh gsk FkA D; k æsk dksugæ i nkæku jgk gskk fd ftu /kuqkæj; kads/kuqkæky dh j{kk dsfy; sog fd l h funkæ dk vxæk Nhu jgsg\$ os egkj Fkh bl h /kuqk dh çR; pk ij vi usgh dy dksu"V djusdk ck. k rku nææ egkHkjr dk l æææ xæ æsk dh vi usf'k"; kadsçfr okl uk dk vfuok; ZçfrQy gh rks gA ft l {k. k dq oak us, d vnE; çfrHk' kkyh ckyd l sml dk /kuqk Nhu fy; k Fk] ml jkt dy usml h {k. k viuh fu; fr bl h /kuqk dsck. kæl sfy [k nh FkA ex/k crykrh gSfd fouk'k vo' ; EHKoh g\$ eut; vfuok; Z% fouk' kxkeh gA Hkysgh vi usç. k ij dæku gq Hkh'e gla; k ex/k ds l ukuk; d] dN thok. kqeut; dsHkrj pi pki l ks sjgrsg\$ ftul sog [kpr dksç[kc j [ksvkrk g\$ tks/kj&/kj sml sdçjr\$ vlrr%ml s/olr djrsgA

yfdu ex/k fouk'k dh 'kcd xkFk ughj fouk'k dh vnE; okl uk gA ex/k ekuo l H; rk dsfd l h l mj ; k

I qgjsvrhr dscfr uklV8Yt; k l sxLr ughagB bl sekymē gSfd eutj; dk ml fnu gh fo/od r; glsx; k Fkk tc ml usbz0j dk ?kj R; kx fn; k Fkk] dkeuk dh jkg ij py i Ml FkA dkeuk vls 'k; dsnjfe; k ex/k dkeuk dksppurh gA

bl lfy, ex/k eR; qdh vl EHko pkguk dh fxj 9f eaggA ; g crykuk pkgrh gSfd dkeuk dh vfuok; Zi fj .kfr eR; qgh gA jkLrk HkysmTtf; uh dk gkS volrh ; k dkskEch dk] gjd jkLrk fo/od dk gh exkgA yfdu ; g dksjh] B.Mh eks ugh] ce vls dkeuk l sfl ä eR; qgA xf.kdkvkvls I HkkI nladk vlur mudh gl jr dk gh i fj .ke gA

pkgkr rikscp l drk Fkk] exj dS scp l drk Fkk] tksjpsk] dS scpsk\

; g u rks'kgknr gS u mRl x] u vkReihMa] u l tka ; g vftZ vlur gA ce dh mi yfC/k gA

dfo dsthoudkj dsfy; s'kk; n ; g rF; mYys[kuh; gk l drk gSfd bl vlur dksvftZ djrh ex/k dh vfkdkk dfork; j dfo dsvflre o"kkafy [kh x; h gA

ex/k bl fo/od dksfekd dh /kjr ij glf y djrh gA fekd iFoh dsxHkZea l k k , d cht gStksvius iqtLe dsfy, çrh[kjr gA pfid fd l h fekd dsigystle dksfpur dj ikuk fd ; g igyh erZk dc vorfjr gpk yxHk vl EHko gS fekd dk l nk iqtLe gh gkrk gA ; g gj ml {k.k u; k tle yrk gStc dkbZbl cht dh fd l h : i eaçk.k&çfr"Bk djrk gA volrh] glLruki g] dkskEch vls mTtf; uh l jh[isex/k dsfekd gekjh l kefgd pruk vls lefr eavidr gS yfdu ; g l k k; j fd l h Hk'k.k foLQkV dh rjg ex/k dh l rg ij QWrh gS viusu; svfkZgkfl y djrh gA ex/k dsi"Bk ij mTtf; uh vls dkskEch dk fekd ogh ughatS k ge vc rd tkursvk; sFkA ex/k bu fekdadkseR; qdh vkdkk l svkof'kr djrh gA ex/k dh dk'kh l ukru Kku dh uxjh ughagS ; g xak dsfdukjsfl eVscZk dsn'kk'oesk dh foj kV xkfk ughagA bl dk'kh eaf l jkLrs tkrk gS'ko] ml h jkLrsvkrk gS'koA bl dfork dk Mke 'kokadsveckj dksn[k grk'k ef.kdf.kZk dksfnykl k nrk gSfd n[k k rfiga'kkkk ughansk ef.kdf.kZk] , d sHk 'ke'ku gS tgi , d Hk 'ko ughavkrk] vkrk Hk gSrkxak eaugyk; k ughatkrkA

; g fd l fdLe dh fnykl k gS tksef.kdf.kZk dks'kokadsi gkM+i j xfoZ gksudksdg jgk gA D; k bl fnykl sea Hk dghaNykok Nq k gS\ Ny] tksex/k dk , d ce[k xqk gA D; k Mke ef.kdf.kZk dsl kfk Hk Ny dj jgk gS.

ex/k dk vk[; krk brkysdSyoulsdh bufoftey fl Vht+dsuk; d ekdk i kysdsh rjg gStksdçykbZ [kku dks çrki h ckn'kgkavls mudsjkt; dh dgku; k l pkrk gS tksÅijh rls ij 'ks Zxkfk, j çhr gksh gS yfdu vlur%mu jktkvadh i ru xkfk, j gA egkHkjr dk l a;] /krjk"V dksçfriy ?kvr gksjgs i ru dh tholr xkfk l p k jgk gA i ru tksbruk ckjhd gS brus/khes l svkrk gSfd egy dh çtZ ka ij yxh ned vls 'kgrhj ka ij e.MjkrspexknMladksHk vkgV ughagstA

Åij geusi Ml Fk fd ex/k fd l rjg geans[krh gA ex/k dnl bl rjg geavi uh fuxkg eack/krh gSfd tks

tfor gsmI sviuh I kI kaij 'kpgk vKj er gksudk xæku gksusyxrk gsvKj tkser gSog viuh vkdkkKvka
dhjk[k dksV/kyusyxrk gA ; g og dko; &Hkie gStgk tc tfor ç'ukdy ughagksrsksemqzgr{ki djrsq
tgk çR; dI tfor bI ku vxysgh {k.k erd eku fy; stkusdh e.Mjkrh I EHKkouk ds I kfk thrk gSD; kId
ex/k ml svk'oLr djrh gSfd ftI dk jkgrk'o@ekj x; k gk@'kk; n dksZml sfo'okl ughafnyk I drk fd
r@jkggrk'o ughagkA

ex/k vkl uu eR; qdk vkyki gSrs, d ek; koh çæ dh i qkj Hkh gA , d , d k çæ tksvckk&v-'; g\$ fl Oz
fdI hrfyle dsl ds&: id&I h ml dh Nk; k 'kcnkadschp dkskrh gA

dyk 'kk; n çæ dk vflre Lolu gA çæ 'kk; n dyk dk vkf[kjh [økç gA ftI rjg 'kk; n gjsd dykdj , d
egku iædFk jp nsudk [økç fy; sthrk g\$, d iæh Hkh vius iæ dks, d foy{k.k dfork] , d vuBh
dykdfv eadk; klfjr dj nsudk Lolu nçkrk gA dyk ds ikl euq; eR; qI smcjustkrk gSrkser; qeaMm
tkusdksHkA ml h rjg çæ euq; dkser; qI sijsystkrk gSrkseuq; dksviuh yiV eaLokgk Hkh djrk gA
ex/k bl h vflre çæ dh dfork gA çæ vKj eR; qdks, d I kfk viuseal ekgr djrh g\$ yfdu vlxkg Hkh
dj nrh gSfd efa 'kk; n u çæ eagSu eR; qeD; kId ; g dguk dksZvFKZughaj [krk fd eS?kj vk i gppA
I oky ; g gSfd bl dscln dgk tkuk gS.

eksu; k I ɸkɸk i k.Ms

vkb:fnokjh i kmuh
y; jfn; k earsy js
ry tjsckrh tjsvlsj
ukvksfn; k dsgkø jÅ

^dk; vkbZdk*

^vk gkj vcsylsdks vkbÅ dDdk usÅjh

^røksjad; k dj jgš

^dNqughj*

gelsj srgj rbZuk; ek; dh cfr; ku yxs

dDdk tɸl l sgekjsdsfyxk gksdM [køl atysdskjsrjih dM x; src tk [ksgek; th [køal krk ijh dÅ;
dDdk tku x; gksdsgekjsafnokjh dh ckB , tksj j; gsrksosdrsruk xEe [kvlks vkbÅ tsgÅ tsgÅ fdr
vksd isy ruk gM i Å l s i kuh Hkj [kø'kyk dsHxokuks [kø l ijk [ksjkh pmu yxk ; kvkÅ , d ksdjsesge
fnokjh dh ckB dš stksj ikrsgkl dr gsdNqvksj djsdsekjsgekvlksckB tksoksil j tkrksvlksj dsrksge
Hkøbz tkrÅ , d seafnokjh vkÅrh vlksj gesdNqvksj djr n[k vlksj dsrksgekZckB tksos [køv/kyks i k [ks
fj l k [ksykv tkrh] vlksj ge , jksyksusikmrÅ

fnu dh Hkøv i j fMØwl soj j bÅydfj ; ksdsvæj k i sHkjsjæ dh i i Mh dsru&ru fp [køMøal srj tkr gÅ Hkø kjs
l stš bzdkÅ pnyseavkxh djcsdkrøh ydfj ; k dksfgykmr gSoš bzvæjksdksjæ fn[kk i jr gš Hkø kjsdcs
cnjksdksjæ l kØZ , d kstku i jr gSdsdkøÅ; usvæjksdksjæ [køcnj kadh Hkøv i s i k r nvkskgs A i SHKvrbz
ft th ml kj i kr djdsnyku eacBh grhærbzgeustk [ksft th l sdbzdsft th fnokjh dosvksj gÅ ft th usdbz

dsvkÅrbzgbā svlj fnokjh vi usl æsfn; k Hkj tMksy[ksvki gā bRrstMekjsl bZtkfu; kædsfnokjh vk xbā
vki fQj ft th ml kj ikr eayx xbā ge fn; k Hkj tMksfdRræglor gþ; svlj vki sfdRristMksyxr gþ; s, bZ
eafonsj; A ygj bZgkosis, d ksgsikr gStc ykSdkaÅ dke dh l cjh Fkkg usik y; A rc ykSokbZdj jr g\$
, d bZ, sge fnokjh dh xsy rd j; grā t\$ bZtBsglor tkr gSo\$ bZck< tkgoksdka gisikÅr gSck; l sds
tBsgkosisgekvlkdNq, d pht dh ck< tkgoksgj txk il j tkr gSvlj gekvlst h uk; ek; dh ckrkæa
v/kdkjksfoyer gā

gjæd dh fnokjh rls vkbZdh glor gSvlj gj dksÅ vi ubZ, jlsfnokjh dh ck< tksÅr g\$ dksÅj [MksQMk[Mksdh
ijh jr gSrlsdksÅ [kksfn; k mtkjosdh] vli dksÅ [MksdNqvlj dh---- t\$ bZfnokjh vkÅrh gSvld bZgj
dksÅ dksck< tkgolsijkskgtkr gā ft th fnokjh dsfnuk Hkq kj bZl sl ij [Kj [kspuk Hkqtr grhavlj fQj
tkrsdsfyæc bD dspuk ihl [k l rpk cukr grh] gj cjsostkbZdj [kafnokjh dh xsy rdr grhædsfQj dks
tkusosdNqvlj bZ, sdsjr grh ft th nsyku eacBh pk; Qj d j bZgrh] ge ft th dsfyæc tk[k/kj rh isi j
j; vli cfr; ku yxā ft th Hkkr i<h rlsusgrh eulskHkkr tBh gkosdsdkj .ksft th dsfyæc gjæd ckr [Mks
vgkulsgrh] rudbzeageusft th l sdbZdsdk; ft th tksæpxk dh Vvæ iscBksdmvk uscrk nsgSdsfnokjh
dosvki gā ft th pk; Qj dr&Qj dr nj tu cæh l scfr; ku yxā

l æk glsÅrbZl ojskæusl æ&l æsy{eh [k si vksvlj fQj ?kj eal c txk fn; k ?kj n; A l ukjksds l j dMks [Mks
vixh eackj [k [kæc QMkdk ?kkyā gekbZek; usfn; k dsÅ i j sdki sdh rKk [k svkæk nvkstekj srudbzeafn; k
ds/kp/k l srKk ih isdfj; k pna jk l sfcN xbZt\$ sjkr [k svæk; kjs/kj rh isi l j tkr gā ek; usl ojskædh vki [kæ
earKk ih istesdtjk [k svkæ nvdæ ges, d l syxksdsek; usvekl ds i j svæ/k; kjs [k si dj dsgek bZvlj [kæa
jki nvkskgs A robzgeusdbZvc tksvæ/k; kjsruk enæls ij tsgSvlj fnokjh xsy <r&<r gek; nksis
vk fojkt gā, d bZ th eaÅjr&Åjr vli dtjk l svki [kæa gkosokjh fpufeukV dsl æ&l æsgeatku i jks
dsek; usvekl dks l ojsvæ/k; kjs [k p yvks gSvlj dN fn; sdh mtj l svæ/k; kjsruk enæls ij xvks gSl
ksfnokjh [kæ l kbZxsy <kæcæadksÅ 'Ry usgþ; svlj myk; rbZfnokjh vk tagā eulskdh l ojsk [k sfnokjh
dh dNqijh l h ustku ijh gesyxksdsgk; usgk; bukjs [k sdgþ, d h txk gSdstsmrsc< [kæyæk; k; gþZ Å
dk; l sds vcsy kgek bZfnokjh rls vkbZubævk vli bukjs [k s dksÅ; i j uk bZubZgk j bā, bZxqurkj seage dk
tkusdkæ ojk l q k i j Å jkr [kæ i kSOVosdsrudbæi y gek; dkusæadNqtulsdscfr; kosdk, j kshkvlsvlj
l æ&l æsuxfj; k dh rku xMkxMl rku xMkxMl l k l k gesyxksdsta vli ksrksæxfj; k dh rku dsl æb
l ær dj j; A ge nsyku l smB [k svæuk eavk x; vli geusn [k sdsntZkd tusxksu cCck [k ?kj sFkM/g\$
mukjseal sdN up j; grsvlj dNqtusdej eæuxfj; k fgyxk; grsvlj dNqdbZubZj; grā dNqtusrks
cju&cju dsQmj k i j sgrsvlj, d sl tsgrsdsdsrksdkæ dsc; kvkæa, tkj; vli dsrksyæc [kæ rcbZ

geusn[ksdstsekMk rlstxr ?kpbzn[kk jvksGgeusdbzdk; txx] eulsvkusdNqusdbA vjstkrksHkd kjs
ylsgek; I xspjzeaxncn nAr grk[,s[Matksd;k gksxvkd robzgeal e j ; kbzdstxr Hkd kjbzI sf[kj dk
dscfj ; k dsrjdsdNqtulsdsI xsfQj jvksgrksvfk; kjsdsekjsge mukjs[Matu usik; gra gvkjsjstrks
obzvk; A

robzgeadkuA uscrkzds ts vlgkseku; k dgkAr gSrlsge rjrbztkusdstxr I ceaygjkseku; k ga
eku; k dsl xsdN tusup j; grsvlg dNquxfj ; k dsfVefVekosisI x r dj xk I kbzj; gr[eulseku; k
grsekuA

fnokjh dsfnuk dNqtusI dkj bZl scfj ; k dsrjseyr gScfj ; k dsi Ms[ksn[k ds, d lsyxr gStksxlp eadks
vk jvksG dsdskt jvksG dsdskd dj jvksGscfj ; k I cdksfgl kc j [kr ga cfj ; k dsi Mksujok dsfyxk
, d Vnyk isga cfj ; k dh dNqtjatehu eagkckgj dM vkbaga vlg dN tMs-iMkaI sye jbzg[mubZyer
tMksivl Qj Hkj dsekM&ekMh yie j; ga yie&yie osvlgksujok dsAij ykikat dsykv j; ga cfj ; k
dh ts/kjrh I agep h tMsd bZojsg e ft th dsgkFkai sAdjh ul kaI h tku ijr gsvlg gj ojsgeayxr gSds
tk cfj ; k isy dh gSdsft th nkbz, d lsktu ijr gSdksu cjk I s,sth j; A

txr I kbzseku; ksdsI xseku; k gksi jka

eku; k f[kj dk dh cfj ; k ds?kj A; cB&cBsd sj ; grsdsgeljkadsisy gek; nnaK gjseku; k cur grsvlg
[kj&[kjsfQj [ksI kr xkplach eMsnkccstkr gra vcdh geljkadh cjk gSgeljka [ksI kbzI kr xkplach eMsn
nkusij gArc tk [ka,scj dksi qkl vlg dsrksI dYki gks isgSeulsvkdsisy geljka [ksI kbzBr sLokak
Hkj usij gSdsdk crk; A

ns[k; ksdNqjsustk; ubzk nnaK gjksdsfyxk dku ekaI stk iagA tk jhr u tkusdks dky I sgr vk jbz
vcdh geljks[kaI j dh c j I svlg mEnk Lokak Hkj usga Lokak dsl xsl xsth eaeku rksI kbzHkj usij gStal sds
,sjhr dksj hroksusgkik; A

txr uk; ek; fQj jvksgrksvfk[ksbu crkaI sdNqHkr rksubzce- ijh eulsbu karkolsI kbztku xvksdsdNq
cMksdke ,sglsjvka txx dh eM+i s dks tkusfdUsisy dh jhr vku ijh grh eulsvkds th [kqk grksdsoks
vcdh cjsvi usdDdk dsl xsnnaK ?kpbzseku; k cu[ksvl Qj Hkj eaupr fQj ga vks[ka ru d bZubayxksds
buMh xjbzjhr dksusjhr u nseavk[ka fdUs tru dj usij ga

vks[ka rgjrbzI e j ; kbzdsd s i j dh vksdnnaK] fucqk okj svlg I cjsseku; k i qkl fcl kjosomkou [ksx;
gra , d sl kprbz txx [Mat h xjvksGsi jkseulsvkusdbzds, d ksdks dksA fu; e vksGsd dsl c[ks i qkl
fcl kjostkubz i j gsvlg vcsrskt isy bZc j gSckjk c j [ksrksvcsv e ga vlg txx eku; ka?kpbzI tu yxks

vlj dsl tcsea, dlsjelsdsvk [kactl vlj dh l qkzubbzjba txx usxjs jak dh/ksh ijh vlj dkm; ksdh
dj/ksh] dj/ksh l s/ksh vksdh dej eafgyx xba vkus ihjksxeNk xyseaMkj [ka, d gfk ean l ckjk ekj
i [ks [ks l ryl l sdl dsidj yvka dk tkusdk; vlk [kavos l kbzyx jvksgrksdsdNqdl j jsxbZgSmrs
l cjsdsl cjselku; k Lok Hkj j; gra txx [ksrgjrbZl e j ; kbZdsvksdsnnak eNfj; k dstkja [kaddaks is
Mkj [ksfuax grj txx fojt xvksdsge l kbZtkja [kactlkk is/kj [kafuax ga l okjksusdbZdstkjsbUksxjvks
gkr gSdsy; &y; r e dku fuax isgka eukstxx dku ekulj cfj; k dh g e l h tjks is cBstxx dsdDdk usdbZ
%

^dS ksdjadgk tk; j j xkj h/kuk ek; ds [ksfcj tka

dDdk dks, d ksdokbzgrksvlj txx [ksyxh dsolsdgk Hkx yos dsdk djA bulkbZea dDdk usdbZdsdk;
txx vc r e bRrsyqj sl kbZubz/k ubar e ekMh vkvka txx [karksbuljksdsl abZ l kr xkksdh eMsnkuc
grh vlk [kactl fcnk rksfj; k dh yer tjks l sv/kdkjh fcnh tku ijh vlj l j >rbZusfn [k ijh rudbZea
txx usdbZdsdka gestkjs l sel j , cnyokAusge rks, d bzrejkds l a&l asfQj ga l cjselku; kaus
vlj txx usLok Hkjksvlj >kyuk eapuk Qyk /kj [ka [kj ekbZdh rj isdM x; A txx l ceai y [kj ekbZdh
efm; k is i kplavlj uxfm; k dsVefVekosisupu yxka fnokjh gku yxka%

vkpZfnokjh ikouh

ya fn; k eary js

n'kj Fk dkselMk vkvksjs

dj [ksyatk [ks<j ja

[kj ekbZ [ks i nt [kselku; k xkp eafQju yxj Qju dh njh l sgaAr osvks l atysdh njh is i kpa robZ, s
uxMh; k dh rku xMk xM+gek; tjks i kph gearuk tMks l kbzyx jvksgrks& l ksgeayxksdsvc rksfnokjh
fyxbZ, svk xba

bUkseaelku; k gek; nkj seagksdM+ [ksnyku eavk x; vlj xknu cck ds?kj A FMMsgls i ja mukj ka ea l s, d
upbz; k jkeorkj usdbZMMkr egjkt gek; dDdk usdbZ vkum jvlj vlj fQj dk grk uxfm; k dh
rkuxMkxM+elku; kadseku] xkosokjksds'kCnka l svkuln >ju yxka

vkpZojk ge mB [ksnyku eavk; grsrobZgeshka kjs l sfqjkulj gekvksxq k txx elku; k cksfn [kksgrka
bUksvkuhn > j jvksgrksdsge dk crk; A bulkbZea, d elku; k useNfj; k dstkjs [ksxknu dsA i jsMkj k
xknu rj l sx;] vlj fQj nll jh rj ih tk [kaFMMlogksxvksvlj nll jh rjQsl svks tkjs [ks [kpa l ksxknu
Axj x; A, sdsysdsge dNqdsikrstxx ustkj Nlk [kagek; A i jsMkj nvksge ruk l smjk x; vlj gea
yxh dstxx vobZrkjh ctk [ksdr gsdstaggdsegjkt dksA nlu dsuabz/k buisdka dNqcur ; k g euls

vksus, d lsdNqu d jkš vksj olstk[kavi usdDdk dsi Nhrsypd xvksj bülksafnokjh gksÅu yxh &
vkbZfnokjh i kouh
ya fn; k earsy js
, d h > hjh yxkbZbmzus
dsdMos[ksubä/k xsy js
mjcf; kach f> j gayxh vksj
i kuh Hkj kspggrvksj jÅ
vksj svekl dksvfi/k; kj ksvksj
tkusgäcat k nj js
vksu eakku /kj svksj
nkjsi sFKM/skoly js
Åxfj; k i sl k/kkskku vksj
dkVksgekjskdsdki js
oju oju dsgSbÜksfonkuk
rjosdh ubä/k dksÅ xsy jÅ
txr eafcnh gekbZMkj vksj
l j > kvsttk fcnh Mkj js
vkvksdMgk myk; rbZvkvks
rkjstq l l sdjksusvcj jÅ
, d supr xkÅr vksj dNqusdr ekku; k gekbZnsyku l sdm [ksx.ksk dh njh dh rjis [kafuau yxš txr
l kbZfi N; k i jkÅ

fVi Vh ismd: fojktsl jtysvksj esjoku fcMh l yxk [kstq l l scfr; k j; grsdh vcdh ojs l kMkoku es
xkßbzdsMccy , yx x;] yxrbZubäl j > i kbÅ vc ts tkcnjka l smjofr; k yxh gSl ksgkj crj x; gÅ
myk; rbZihl h oksu ij gÅ txr dsdDdk [kka l kbZtbZfpark 'kky jbzgrh vksu l kbZeu eaÅjksdsoks l kbZ
mykr esxkpladh eMankc gsvksj vkdsrjrbZihl h dksckuh dj gÅ

Hkr ojk yksgesuxfj; k dks, jksfeyr jvka ge ij&ijs [kpbZl scfr; kr j; grsdsvcselku; k gja [kpeku dh
nsyku eagb; svksj fQj upr xkÅr jkeij dh rjisdm tagÅ geayxksdstselku; k gjsbÜkscTtj dksi qkl
dk; [kdsjr gš vksj dktkusfdRrstruksls, ts, d dsdj ikÅr gš vksj tsvksja, d lsdjrbZdk; [kagÅ
geustbZl cjhckraft th l sÅjh l kft th dsu yxh dstsvksj l dyi dstkj l sl cjsxkp dsfcnkuk vius

>kyuk ea/kjy; tkÅr gÅvkj viusiNkjstsvkjzfn;sdh mtj dsl æ&l æsiϕkl dsru&ru iϕu fdÅr
tkÅr gÅ uxfj; k dks, jksl fo; kjbzennksij xvksgrkÅ geustkuh dsgks usgks txr ek/sesgksjkeij dh
dkuÅ nsyku eaiϕkl dksiϕu fdÅ jvksgh; Å

tS bÅeksu; kadh uxfj; k dks, jksennksijksgeatku ijksdseksu; k viusi æsgekbZckB l kbZ/kjy; x; grÅ
gksl dr gSdsvius>kyuk ea/kj [ksvkj dsrksubZrksenfj; k dstkjseafonk y; x; gks vkj dsrksgekbZ
ckB txr dseku [kÅzfiN; k ijhgks dkstkuÅ gks usgks txr gekbZckB tksgos[kÅ iϕkl dsru&ru iϕu
dsl æsdksÅ; dh nsyku eafdn jvksgks A ges, Å kstku ijksdsggekbZckB fnokjh dsfn; k Hkj tÅdÅ HkÅ kjsdh
mtj] vkj dsrksseksu; ksdseku dsiϕu dsl æsvl Qj Hkj eacxj xbzgks A gekvks th ruk gjvksgks ijksvkj
geusl q k yvÅ

vk xbÅfnokjh i kmuh

cxjsfn; k l smtj js

ny tjscrh tjs

vkj ukvksfn; k dsgks jÅ

LoHkko] I ECU/k vKj I H; rk

/kq 'kpy

ge , d clke; fur; rk eal nk jgrsvk; sgA bl dk vuHko geaviusLoHkko dsvuq i gprk djrk gA gekjk ; g LoHkko geafeyh tletkr izlfr dsU; k; I slor%l pkyr gA bl sgBiwd cnyk rksugra tk l drk ij clke; fur; rk dsvkbZuseaviuh gh ifriy feVrh tkrh ng dksfugkdj ml sviustle vKj eR; qdschp dh txg eadey&i= ij Bgjh gBZcm dh rjg deZdqy t+ j cuk; k tk l drk gA bl l d kj eadkbZnW jk ugra tksgekjsdekdh jpuk djrk gA gekjk LoHkko gh gekjk jpf; rk gSVKj ge fd l h dsugH vi usgh LoHkko dsi DdsI eFkZl gA

ge vxj n[k ik; arksi Foh] ty] ok; j vfxu vKj vdkd'k tle l sgh gekjsI eFkZl ea [kMsgAVKj budsI eFkZl dsfcuk gekjh eR; qHkh l EHko ughA ; sgeathou Hkj vius: i] j l] xzk] Li 'kZvKj 'kCn earksMpk; sgh j [krs gA gekjh eR; qHkh blghae?ky&fey tkusl sgrh gA ; sgekjh dkeukvKeds?kj tS sgA tgl dkeukvKeds i jsgkus eafou vkrsgH jgrsgAVKj ; sfo?u dkeukvKeds mu nc&fNi svU/kj sckuKadh rjg gA tgl fujk'kk vKj [kht dstkyscusp trsgAVKj ftu ij gekjh egRokdkk vKadh edfM+ k > w/rh jgrh gA bu tkykads i jnsdh vK/ eaog clke; vkbZuk vK-y gkusyxrk gStksgeaviuh ifriy feVrh Nfc dh ; kn fnykrk jgrk gA

ge tksbl nfu; k eau tkusdc l sgrsvk; sgA vHkh gAVKj vksHkh gkax gekjh igpku pkj rjg l sdh tkrh jgh gA geeal st+knkrj ylx , s sgrsvk; sgA tksfd l h&u&fd l h rjg viusl dVlKadh fuokj . k djrsgq viuk dke pykrsgA ughapy i krk rksnW jkads i plkrsgA n; k dh Hkh [k ekprsgA tc dkbZn; k ugha djrk rks bZoj dksvkoct+yxkusdh foQy pSVk fd; k djrsgA ml scbZukelal si plkrsgAVKj fujk'kk gkFk yxrh gSrks dky dKj viusdekdsvKj bZoj dksviusnHkZ; dsfy; snkSkHkh Bgjk; k djrsgA

tksnW jh rjg dsyx n[kuseavkrsgAosviuh 'kDr HkDr d l k/kukadh [kst+vKj mudsl xg ea [kpZjds ml l sykHk dekusdh dkeuk l sthrsgAVKj vDI j ; g Hky Hkh tkrsgAfd dghamudh ; g icy dkeuk i Foh ds mu l k/kukadh yw earksugracny jgh ftUgaviusLoHkko l sgh mi dkjh i Foh euq; l fgr l Ei wkZiztk dsfy; s

I gstrh jgrh g& og xtl'e ea>yl dj o"KZdk vKQku djrh gSvKj viuh xln eachtka dscI jsdH txg
cukrh gStgk chtka dSHkrj fNik cggaxh thou viuh iyda [kkyrk gA 'kjin dh pknuh eaf>yfeykrh /kjrH
I cdk ?kj pykusdh rS kjh ea exu yxrh gA gæUr _rqa viuh QI yka dks ikys dh pknj vks<krh fQj
f'kf'kj eamUgaxqxqH /kH fn [kkrh gSvKj cI Ur dk l e; ikdj viusI kjsmi gkjka dksgeal kA nsh gA
iFoh dsbu mi gkjka dh dnzdjusokysrhl jh rjg dsyKx Hkh igpkustkrsg&tks; K Hkkouk I sthou; ki u djus
eagh viuk vKj I cdk fgr nS k djrs gA osviusvki dksR; kxdj gh Hkkusdk vH; kl fd; k djrs g&vKj
viuh t+ jr I st+knk iFoh ds mi gkjka dks [kpZfd; sfcuk I cdsfy; sNkM usdh 'kHkdkeuk I sHkjsjrgsgA thus
dk , d k vH; kl djusokysyKx nfu; k eafujUrj de gksr tk jgs gA vkt /keZ jktulfr vKj cktkj ds
dkjukesnS kdj yxrk gSfd ; srhukafeydj bu I qeZdjusokysegkukHkoka dkh thuk efi dy fd; snsjs gsgA
pkSth rjg dsyKx osg&tks brusde gksrsg&fd mlGagh vYI I d; d dgk tkuk pkfg, A ; s, d syKxka eafxustkrs
g&tks I d kj dksgh 0; FkZekudj ml sfMxkusea I d k djrs gA osI d kj dsifr fu"Bg d#. k Hkko I sHkj dj
viusv&ka dksdNq dh rjg fl dMMej thrsjrgsgA /kH/k dschp I svkrk&tkrk I d kj x&k fdukj dNq dh
iHb dksf'kyk gh l e> yrk gS dHkh ml ij cBdj ugk yrk gS di Ms/kysrk gS ml h ij [M&sgkdj I wZdks
ty p<k nrk gA I d kj dksHkeo'k jLI h ea l ki] I hi eaplnh nS kusdk tUetkr vH; kl gS rksdNq dh iHb
dksog f'kyk D; kau l e>A

ik; %; g izu eu dlsefkrk jgrk gSfd Kkuoku yKx I d kj dsvykok , d k D; k igpku yrs g&fd mlGabl h I d kj
eaviuh igpku fNikdj thuk iM&vKj I d kj , d k D; k Hkwyk jgrk gSfd ml dh igpku fNik; sugra fNirH
vutHko eavkrk gSfd gekjsLoHkko eagh eerk vKj fueZrk gkrh g& ; snkukaHkko gekjs ekul I jkoj ea
thou ul&lk dks [k usdh irokjka tS gA vdsyh fueZrk I sikj ugha ik; k tk I drkj ml srkseerk dk Hkh
I gkj k pkfg, A , d I kfk ; snkuka l gkjs I d kj eagh feyrsg&vKj dghaughA tksyKx fl QZviusdks ikdj I nk
dsfy, I d kj dks [knsuk pkgrsg&mul sl d kj dh iVjh ugha cBrH nS kusea; gh vkrk gSfd tks I d kj dsl kfk
pyrsg& osgh ml spykrsgA I d kj fdI h dsikusvKj [k usdsfopkj I sugrapyrkj og rksfI QZviusgk usI s
pyrk pyk vk jgk gA

I EclU/k dksZek; ktky ugha g&ftUgagFkdMh dh rjg iguk fn; k x; k gka osgkrsgh g&vKj I d kj eavkrsgH
viusvki tM+tkrsgA I a kx I sfeysekrk&fi rk&cU/kqj u; sthou dksI gt gh xln eamBk yrs gA tks/kjrH
I gt gh I cdksviuh xln eafy; sgq gS og Hkh bl dkeuk I sHkj h fn [k bZnsh gSfd ml dh xln dHkh I uH u
gka tc dHkh og ij nKsg; ka dSHkj I sdjkg mBrh gS rks viusrkjusokya dksHkh vkokt+nsh&l h yxrh gA
fdI h vKj yka I sugH geha e&l s dksZ ml dh vkokt+l u yrk g& viuh eerk vKj fueZrk dks I kkdj
iFoh dh iHk&gj usdmi k; djrk gA

I d kj , d cMk thou m | kx gSft I sbl h eavUr fuZgr rkrrod fueZrk pyk jgh gSvKj ; g eerO I sfeyh

I kRouk l sgh i ky&i kl k tkrk gÅ fcjys Kl fu; kœdls NwM el j l d kj dh fnyplih bl my>u dls l y>kusea
 mruh dHkh ughajgh fd l d kj dls jprk dks gsvls og dS sfeVrk jgrk gÅ og rks l nk bl fplrk ea [kks k
 jgrk gSfd ml dsiky&i kl usdsl k/ku vls mlgacpk; sj [kusdh dyk dgh [kks tk; Å
 l fn; kœ l s bl h fplrk ea [kks s l d kj us viuh eerk dls izfr dh vxukbz ea nij&nij rd QSyk; kA
 f{kr&ty&i kod&xxu&l ehj ds ifr og drK gœ/kA l d kj us ; œkœ; œkœ rd unt&l jkœ jkœ i B&i kœka dls
 l gsk vls i 'kœ i f{k; kœdh j {k dh l w Zdsfirk dgdj i œkj k] i Foh dksekrk dh l kœ nh] ty dksthou dk
 vk/kj ekudj ml sl nk vœ gh eaHkj dj izkœ djrk jgk] vlx ij Qyrh jk/h ml snœrkvœdsojnku tS h
 yxrh jgh vls l d kj ftu xqkœ vls voxqkœ l sl uk gœ/k gsmgœHktrsgœ mudsifr viuh J)k vls
 fo'okl izdv djrk jgkA izfr gh gekjh i B'kyk cuh] geusml dsl kfk jgdj gh thuk l h[kœ
 nœkr&nœkrsgœ l e; u tkusdc i hNs Nw x; k tc jkT; dsfolrkj dh dkeuk us'kk; n gh dHkh l d kj dh
 pDdh dkspykusokysojnkœdh mi s{k dh gœ vkt Hkh gekjh U; k; O; œLFk nœrkvœdlsukkyx ekurh g&
 l pep ijh izfr ukckfyx cPpœtS h gœ dydy cgrh ufn; k] gokvœœ>œrso{k] jk epkrh gok] ygjœ
 ij [kyrh eNfy; k] vkdk'k eaf>yfeykrsvjœkrkjsu tkusdc l scPpœtS sgh rks gœ buds l kfk l EHkyrs
 gœ blgœ l EHkyuk i Mœk gœ og jkT; O; FkZg stkrk gSft l eanœrk izk dls i ky&i kl useavl eFkZg kœsyx&
 l d kj ; œkœ l stkurk vk; k gSfd l w Zgsthou dk vk/kj] ty gSi kyugkj rHkh /kjrh djrh gsmi dkjA jkT;
 rks i hœ ek= gS nœrk D; k tkusfd l dh gS l jdkj&
 ; g dS k dkeukvœdœ folrkj
 vi us/œZ l sfuj i s{k gœ/k jkT;
 jkT; l sfuj i s{k œkt kj
 Mœ jgk l d kjA
 dkeukvœdh Nr dsuhps
 dkj rh ykœds i zdk'k ea
 vi uh Nfc cprksnœrk
 f?kj scBsgœ ykœk dh nhokj kœdschpA
 vkt ge Hkjr dsylœ nkœkj ki .k ds l e; eath jgsgœ ftEenkh dkbZ ughays jgk] l c , d&nœ jsdksnkœkh
 ekudj fu'plœ fn[kœbz i Mœsgœ gekjs jktulfrd nykœdh kgyr ge nœk gh jgsgœ D; k ge Hkjr ds vls
 nij&nij; k dsylœ l jdkj bl fy, cnyrsgœfd fi Nyh l jdkj dsiki kœdksu; h l jdkj Hkh <œrh jgœ njvl y
 Hkjr l fgr ij k fo'o l kr l kœftd i ki kœafylr fn[kœbz nrk gœ djhc l ksl ky igysl H; rk dh l eh{k djrs
 gœ egkœk xk/kh usbu i ki kœdh ; kn fnykœZfœ& xk/kh th dh nœV earœofoghu jktulfr igyk iki g& jktusk
 ; g ughœ e> i k jgsgœfd l d kj , d cMœ l kœz fud izk{kœ= gsm l sdœ fu th gkFkœœ l œ dj ughapyk; k tk

I drkA foosdfoghu foykl nltjk iki gš ftl sge iijh /kjr h ij QSyk; h tk jgh cktk: i dfrR; kae adghaHh
 vls dHh Hh jst+gh nškk djrs gA Jefoghu I EirR rh jk iki gStksgeatqk vls I VVk [ksrh nfu; k ea
 jst+fn [kbbznrk gA pškk iki gSekuorkfoghu fokku] ftl dsifj .kke vkræd vls ; q kæds: i ea izdV gksjgs
 gA ulfrfoghu 0; k i kj i kpok; iki gStksgekjser l sx<h x; h jkT; I Rrkvlædh enn l sfuth {ks-kæaQy&Qny
 jgk gA NBok; iki gSR; kxfoghu i ntk] ftl dsfy; s/keksæHk j ij txg feyh gpbZgsvls plfj => foghu f'k{k.k gh
 og l krol; iki gSftl sge fnu&jkr Hkx fyll k eaMæsf'kf{kr l ekt earls l kOrls ij nškk gh jgsgA
 gekjscpssbl h iki kpkj dschp iky&iid stk jgsgA gekjsthou dks: i&j l &x&k&Li 'kz vls 'kcn dk l a e
 plfg, A bl l a e dsfy, l tñj vls 'WUr iFoh plfg, A ij bl l e; ge v'WUr vls dq i iFoh dsfuokl h
 gkrstk jgsgA ge dkeukvlædh jst+u; h f [kMfid; k; [ksyr} ykk dsolnuokj kæl sl ts}kj kædskij djrsu tkus
 dgk tk jgsgA vls blughanjokt kæl sxt djrsgekjscpssHh gel sbruh nij gkrstk jgsgA fd gekjst kfk u jg i kus
 dksvfhk'kr gA bruh fyll k fd dñ fn [kbbzu nš bruk 'kij fd dñ l ukbbzu nA bruk Lokfzfd nlt jsdh fpurk
 u gš bruk Hk; fd i frj k k dh 'kDr gh pød tk; A bruh Hkx&nkM-fd fBBddj l kpusdh Qd r u gA
 tc dkbZ l H; rk vi usi k kæl s [kph x; h i xM. Mh dks NkM elj fdughanij sjkl r k i j HkV dusdh rš kj h djus
 yxrh gSrls l cl sigysi k k dh LFkuh; rk NWrh gsvls fQj ml dschp cuusokysfj 'rsVW r spys tkrs gA
 tc ge nškk jgsgA fd ty&tay&tehu&tkuoj vls tu cktkj dsgrkæa l kæst k jgsgA rks dkbZ Hh fj 'rk
 ughæpsck] l c VVæA pfy,] j l kbZ?kj l s'kq djrs gA tgk xgf.k; kædsgrkæa l sløkn dh fofo/krk Nw jgh gA
 ?kj l snij tkrsy kædskil osdl/lughæp jgsgA ftu ij fl j j [kdj jks k tk l dA ge mu gkæa l sdruh
 nij gkrstk jgsgA ftu gæiB ij Qj nusi snøkk gYdk gkstrk gA ge , d , d h j s x M h eacB x; sgætsgekjs
 xkp dh l vkrh tk jgh unh ij cusiy l sxt j jgh gsvls nij mtM f stkr sou gea, d xexhu&l h ekt dgkgV
 l shkjdj nškk jgsgA 'kk; n osbl mæem l shkjs gæfd ge mudsikl ykV vk; æA
 D; k ykV uk l EHko gS\ tc cktkj ?kj rd vk x; k gksrc D; k cktkj l sykV uk l EHko gS\ cktkj eflnj kæa
 i dsk dj x; k gA og r f k æ a M j k Mky pødk gA ufn; kædsfdukj svkl u ekjdj cBk gš i oZ-kædsf'k [k j k i j p<+
 x; k gA vc cktkj gh gekjshktu] Hkktu vls oš k Hkkt dk jpukdj gA gekjshkt&R; ksjkææ l l syg l h d k j k æ
 eavls fnu&fnu c<fsv [kckj kææ og i dsk dj x; k gA cktkj l d n eacB x; kA dks pæ Dykl dk ekLVj th
 cu x; k gA vc cktkj gh [kckj kæd tud gš , d h [kckj kæd tkægeavi usvki l sc [kckj cuk; sj [kæ
 og Vylyfotu ij nørkvædskck. M dh r jg isk dj l drk gA l kr l e tñj ikj l svk; sbl cktkj us, d u; s
 ekjhp dh jpuk dh g& fokki u gh gekjst l e; dk ekjhp gStksgeau tkusdgk nMk; sfy; stk jgk gA tc ge
 vi uh izdfr l scgq nij pysvkrsgA r Hh r l scgq fi; sml sgjusea l Qy gkrsgA gekjsh Hk'kk rd gel sNw
 jgh gš ge tku&vutkuscktkj dh Hk'kk ckyusyxs gA ge bZoj dksfdruk Hh i ølkjaml dsvkuseanj yxrh
 g& /kæzdh ykHk&gkfu dk fgl kc yxkusdsfy; s; ækærd irh{k k vls /hjt plfg, A ij tjk cktkj dks Qks

yxkb; } og izlv gkuseatjk Hkh nj ughadjrka vc gekjstu i fruf/k; kack psjk Hkh cktkj dh Qd cpl ij
fn [kbbznrk g&

D; k ykVuk I EHko gS\ vkr [kj dks&l k fj 'rk gStksVW ughajgk] gkFka l sNW ughajgk \ ge ftu dkyVku; k&ea
jgrsg& i M& h dksughatkur& ij nj nfu; k dsfdrusl kjsnqkunkjkadsuke tkursg&vls ml nqkunkj dk
uke ughatkurstksviuk puk&exQyh ysdj , d Nks&l k ydi tyk; sgekjsjklrseavHkh Hkh [kMk-g& vHkh
Hkh ml dVQh okysdh vkokt+i jh rjg [ksugrax; h gStkstB dh rirh nq gjh eagekjsnjoktsij vc Hkh
I qkbznsh g& >ViV eYykbzokyk vkr; k&

D; k ykVuk I EHko gS\ yxrk gSfd 'kk; n ugh& ij ukmEelnh eaHkh mEeln dh txg rkscuh gh jgrh gSvls
bl fty, vc Hkh yxrk gSfd ykVuk I EHko g& /kjrh vHkh Hkh Qyorh gkstj ?we jgh g& dqMka vls I jkjkaea
ge vkt Hkh viuk og i frfcEc nsk I drsg& viuh og Nfc tsi gyh ckj ty dsvkbZuseagh rksn [kh gksch]
'kk; n dQl ; kn vk tk; A gok; gekjs ik. k&ds vjksj vls vojksj eacgusdsfy, vc Hkh jkth g& vkdk'k
vHkh bruk ughaQV x; k gSfd ml sjQwu fd; k tk l d& fQj I j t rksdHkh NqVh ij tkrk ughavls I ojk
fd l h dsjksdusl s#drk ugh& xgu vU/kdkj eaf l rkjksusvHkh f>yfeykuk dgk Nk&lk-g&

D; k ykVuk I EHko gS\ yxrk gSfd gk; D; k&cd vHkh Hkh Lefr [ksugrax; h g& vc Hkh fd l h [ks sqg Lokn dh
; kn vk gh tkr& dkbZHkyk gvk Li 'kzng dksvHkh Hkh jkekor djrk g& dkbZtkuh&igpkuh& l h x&k vc Hkh
l kl k&eac l h g& : g usvHkh : i dk vgl kl dgk [ks k g& vxj dkbZ l pep dgusij vk; srksml sdgus l s
dks& jkd l drk g& Vvh g& fc [kj h g&znfu; k dksvxj dkbZfQj jpsrksml s&ks& jkd l drk g&

viusLoHko l sbl c&gOcr&coQk nfu; k eafj 'rk&dsos SHkh dkbZ [kkl roTksugrah x; h g& bl nfu; k
dksge&kk mu jklr&adh ryk'k jgh ftu ij pyrsqg vki &ge rksD; k [kpk l sHkh fj 'rskjh gkstkrh g&
vls vlr eab&fjysku ij dQl 'kcn &

; U=k&ij vk: <+eut; dls; g irfr dHkh xgjsfo"kn l sHkjusyxrh gSfd 'kk; n og rduhdh dh fxj qir eag&
tc rduhdh dk fodkl ughagvk Fk rc Hkh eut; viusLoHko ds vuq i ; gh l kprk Fk fd t& sog
l kl kfjd ek; kty dh gh fxj qir eagsvls bl l sml sepr cusjgusdk mik; [kst+yuk p&fg, A rc gh rksml s
viusml vkr&Hko dh irfr g&Ztgk viusLoHko vls ml l smRi Uu gksokysQy dksog rVLFk Hko l s
n&k l dka vkt rduhdh ds l kfk Hkh ml dls; gh l Ecu/k cukuk g&ck& rduhd eut; dsLoHko l smRi Uu Qy
g& bl Qy eafy l r gksdsdskj .k gh geaysi V&W vls ek&ky dsL&hu l sfl j m&kusdh Qd r ughafey jgh
g& vxj ge ml s, d l kku dh rjg iz& djdsflop v&W djusdk vH; kl dj yar&srduhd ea; g xqk
dgk; gSfd og fd l Hkh ml fj 'rsdksi H&for dj l dsft l sge dHkh r&M&ek ughapkrsvls ml fj 'rsdks t&M-
l d&ft l sge t&M&ek ughapkr& djhc vkusvls nj pystkuseagekj k vgl kl gh l Ppk l Un&k okgd gSvls
ft l segl w djusdsfy; srduhd dh ugha: g dh t+ jr g&

ukV; on
i ' ; fUr dh 0; Bi fRr ; k
xl'e pVtlz
I iWz fBdk & , d

dykdjkædsI okp 'kæ dk on gSukV; onA vkpk; ZHkj r usbl i peon dksukV; on uke fn; k gA
cln eabl sxkl/koBn} ukV; ki fu"kn} ukV; kxe} Hkj rixe vls fQj ukV; 'kL= dgk x; k gA on dsifr vFKr-
ofnd I R; dsifr ykd eavkLFk cuh jgsbl dsfy, ofnd vls mRrj ofnd dky eaKku dsvU; okæ; vk; s
ftueaukV; on fu#Dr] U; k;] 0; kdj .k] ehela k vkn iæqk gA bl scD} dscln vls Hkl I sigysjpk x; k
vFKr~vkpk; ZHkj r vls bl on dk dky [k.M gSbz k iWz ikpota 'kriA bl sl kekU; ekul xg.k ughadj
I drA bl sle>usdsfy, _f"kl ædkj ; k efuekul iEke 'krZg\$ xBFk ds iEke v/; k; eao.ku gSfd bl s
nørk Hkh xg.k ughadj I drA bl sfl QZ_f"kl efu gh xg.k vls /kij.k dj I drsgA nørk Lo; acæk ds
iZrko dksvLohdkj dj nrsgA cæk ; g ifo= on nørkvædsI læ uk pkrgsg\$ fdUrqnørk dgrsgæfd osbl
Kku ds; k; ughA dkbZHkh ughj fl ok; mudsftudk ekul _f"kl k gls efu&l k glA nørkx.k bl Kku ds
fy, Hkj r efu dk uke iZrfor djrgsA bl h v/; k; eacrkn; k x; k gSfd , d k ekul dS k gsvls D; kagkA
, d k ekul dS k gsdmRrj g\$ tkson dsxlr jgL; dktkurk gls tkmRre orædk ikyu djrk gsvls
ftI ekul earhu xqk gkæ Jfr] Lefr vls /kriA , d k ekul D; kagls dk mRrj g\$ rHkh ge bu Ng gtkj
dkfjdkvædsvfHki k; dsl h [k ik; xA vxj gekjk ekul , d k ughaSrksge ukV; 'kL= dksml dsvfHki k; ea
ughal e> I drA geaigys_f"k ; k efu ekul dk I ædkj ykuk iMæka _f"lxBFk ; k efuxBFk dh xfjek bl h ea
gA ; g I kfgR; rksGfdUrq; g ml izkj dk I kfgR; ughaGftI izkj ds I kfgR; dksge Hkl] dkfyinkl]
Hkj r bñj jctUnukFk ; k fuezy oelZdk I kfgR; dgrsgA! Hkj rh; eul"kk vls fo | kolkæ; eabl h dkj .k I kfgR;
dkspkj izkjæaigysgh ckV fn; k x; k gA pfjd ge fgluh I kfgR; ; k I ædr I kfgR; dsbfrgkl rd gh I ffer
jg tkrsgæbl fy, geafn [k; h ughansrka i k. kuh usvi usvkdj xBFk v"Vv/; k; h ea I kfgR; dh pkj izkj dh
dksV; k fu/kZjr dh gA ; sg\$ nZVki i ærk] mi Kkr vls drA _f"k dsfy, ml I e; 'kcn n"kh FkA bl I snZVk
cuk gA n"kh fcxM+dj vkt _f"k cu x; k gsvls vc ; g iz kx ; k ipyu eagA n"k; k; k _f"k; koustksn[kk]

tksmuds vlxsmn?WfVr gq/k og gSnZVk l kfgR; A bl smu __f"k; ka usfy [kk] l jtsk ; k l æfyr ughafd; KA
 mudsn[ksl R; dks; kuh vKkr n"r;k; ka }kjk ijk ; k vilæ"ks Lrj ij n[ksl R; dksftUgkausfy [kk osgq i hDrKA
 i kjfEHkd ofnd __f"k tS snf?kzel ; k cð) ; k l øjkr i Fke dksV dsmnkj .k gāvks v'o?Wsk ; k lyvlsnū js
 izlkj dsl kfgR; dA mi Kkr mlgadgk x; k ftUgkausKku dsfdl h u; svuqkkl u ; k fo/k dh [kkt+dh gStS s
 0; kdj .kA egf"lz i kf.kuh usLo; adksbl Jskh eaj [kk gA vks fQj 'ksk l kjs izlkj dsl kfgR; tS sdgkfu; k
 dforkvka dksdr dsvUrxz j [kk x; kA rc bl sfl QZdk0; dgk tkrk FKA x | HkA ckn ea; g vyækj 'kL=
 vks fQj l kfgR; ds: i eai pfy gq/kA tS soind l e; eafp=dyk dksvks; dgk tkrk FKA fnypli ; gk
 ; g HkH gsf d l kfgR; vks dyk ds i kfkfed rRokadh i fr"Bk HkH 0; kdj .k dsmRrjoind __f"k; kausdh gS vFKZ~
 oS kdj .kA uA l hDr l kfgR; dsmRrjoind jpukdkj kausughA bl fy, l hDr l kfgR; dk okæ; fl QZdgkuh
 dfork ; k ukVdkard gh l ffer u gkdj 0; kdj .k fu#fDr vks ehkd k gksrgq i jshkkrh; n'kū rd foLr
 gA blugatkusfcuk fd l h HkH xbfk ; k l kfgR; dk i kjk ; .k vl Ei wkgA tS sdyk dk , d i kfkfed rRo gS i frHkA
 vfhkuoxqr] vkuUno/kū jkt 'kskj ; k eEeV l sigysbl 'kcn dh i fr"Bk Hkrzgj usdh gA okD; inh; earHkH
 ge bl ds^viks"rd foLr" vFKZdsckjseatku l dsgA __f"k Hkrzgj dgrsgafd i frHk rsl HkH thokæa
 gksh gSyfdu dykdjkæea i frHk dsdkj .k Ng gA LoHkko] pj .k] vH; kl] ; ks] vn"V vks fo f"K"vki fgrA
 mudk l unsk ; g gsf d i frHk rHk [kqkwrfc [kj rh gStc dykdj f"K"V gkA osckj & ckj i frHk dsl kfk f"K"V
 'kcn dksyrsgA rls __f"k ekul dk vfkz; g gsf d tksml sn[k l drk gkstksfn [k jgsds i kj gk ; kuh] ft l dh
 vk [kæærRdkfyd n"V dsl kfk viR; {k dksn[k l dusdh {kerk gk og ml bflnz dksfodfl r dj pøtk gk
 tksbflnz dsvrhr gksvks fQj ml us, d sekul dh jpuk dj nh gStksl R; dksl hksvks fcuk fd l h vkøj .k
 dsn[k l drk gA , d fo}ku dh pruk ; k l kp fl Qzn"; rd l ffer ughajg tk; xhA tksn"; gSog l ffer gA
 : i eal fferA og v: i ; k l æe dk LFwy n"; gA v: i l Ro gsvks n"; >B] bl fy, fd og vLFk; h vks
 vfur; vks vkuqūwz gA bl h n"V l svkpk; ZHkj r usvi us l edkyhu vks i wZrhz l HkH Kku&vuqkkl uk l s
 fopkj ukV; on eal ekfgr fd; k gSfl QZpkj kaonka l sughA pkj kaonka l sysusdk vFKZgsmu vU; l HkH i kfkfed
 xbfkA l stson l sgh ful r gA l ungoa; kuh NUnko/kku v/; k; eamUgkausHkrzgj dsLOkV fl) kR dksrhl jh
 dkfjdk eal e>kuk t: jh l e>k gA epu ekul dk vfkz; g fd ft l usekū dh l k/kuk dh gk ft l usekū l s
 eu dksf"K"V fd; k gkA bl vk/kj ij gh vkpk; ZvfHkuoxqr l k/kj .kdj .k ds i kp Lrj fu/kkzjr djrs gA vks
 i kpok; gsvfrUnh; ; k VRU l mVvYA ; g rHk l EHko gks l dsk tc jaxiZrqr ds i wkgk usij , d l qh?z ekū
 i Hkko cuS Hkj r dh Hk"kk eanSh fl f) vFKZ~'kūR j l A n'kd dk vi uh oS kj h 0; ai frR; ka l sÅij mB tkukj
 i"; fur dks l q i kuk ; kuh VRU l m dj tkuk rHk vks fl QZrHk l EHko gA bl dh ifof/k ; k 0; kdj .k gh
 ukV; on dk l kj kA k gA

पूर्वपीठिका - दो

१९८६ की सर्द शाम थी वह। हालाँकि उन दिनों कोलकाता में इतनी सर्दी पड़ती नहीं थी। तीन घण्टे तक पीटर ब्रूक का 'संक्षिप्त' महाभारत देखने के बाद हम नन्दन प्रेक्षागार में उनकी समीक्षा गोष्ठी में बैठे थे। अभिनेता के प्रत्यक्षीकरण और भारतीय दृष्टि पर बात होनी थी। अपनी बारी पर मैंने कहा कि भारतीय दृष्टि में अभिनेता प्रत्यक्ष नहीं रह जाता। पीटर के पास वाले सोफे पर बैठे उनके महाभारत के लेखक ज्याँ क्लॉड केरियर पूछ बैठे, यह कैसे भला ! ऐसा इस धरती पर ही होता होगा न कि स्वर्ग में, जहाँ भारत का पहला नाटक मंचस्थ हुआ था ? कुछ पल तो मैं भी कुछ बोल न सका, क्योंकि मैं क्लॉड का प्रशंसक हूँ। बुनुएल की सररियल छवियाँ याद आते ही मेरे ज़ेहन में पहले क्लॉड की पटकथा उभरती है। लेकिन कुछ पलों के बाद मैंने कुछ ऐसे समझाया। मैंने कहा, मंच पर दो अभिनेता आते हैं। एक अभिनेता आकर विभिन्न मुद्राओं और आंगिक शैलियों का कुछ देर कुशल प्रदर्शन कर कहता है, वह देखो हिमालय। दर्शक उस कलाकार की सम्वाद शैली और आंगिक कुशलता की प्रशंसा किये बिना नहीं रह पाते। वे मान लेते हैं कि रंगमंच का कलाकार बनने के लिए श्रमसाध्य परिश्रम और साधना की सचमुच ज़रूरत है, वहीं दूसरा अभिनेता मंच से सहज ही कहता है, वह देखो हिमालय और दर्शक हिमालय देखने लगते हैं। यह दूसरा अभिनेता दो घण्टे तक दर्शकों को जो-जो दिखाता है दर्शक वो-वो देखते चले जाते हैं। पहला अभिनेता यूरोपीय है और दूसरा भारतीय। पहली प्रस्तुति में अभिनेता दिखता है, वह मुख्य है और दूसरी प्रस्तुति में पाठ्य। भारतीय अभिनेता दर्शकों की आँखों के ऐन आगे होकर भी, प्रत्यक्ष होकर भी पूरी प्रस्तुति में अप्रत्यक्ष है। वह बिल्कुल सामने है लेकिन दर्शक उसे नहीं देखते, वे पाठ्य को, टेक्स्ट को देखते हैं। भारतीय दर्शन यही है कि 'वह प्रत्यक्ष है किन्तु वह नहीं दिखता'। उसकी शक्ति दिखती है। उसका वैभव दृश्य है। वह जो-जो हमें दिखाता है हम उसमें स्वयं को खो देते हैं। यह उसी का सम्मोहन है। यहाँ आत्मा नर्तक या अभिनेता है। मन को वह रंगमंच बनाता है ताकि वह रंग कर सके, नृत्य कर सके, अभिनय कर सके और प्रेक्षक हैं उसकी ही देह की इन्द्रियाँ। इस तरह प्रेक्षागार में बैठे सभी दर्शक उसकी ही इन्द्रियाँ हैं जो उसके उस आकाश या स्पेस को देख रहीं जो उनके भीतर भी है जो अब कलात्मक सौन्दर्य में सामने प्रकट हो रहा। अब दर्शक अभिनेता की रचनापूर्व और रचनासमय की अनुभूति का उसी समय एकसाथ अनुभव कर रहा। हमारे यहाँ दुनिया एक रंगमंच नहीं। दुनिया एक प्रेक्षागार है जहाँ प्रेक्षक या दर्शक उसे नहीं, उसके अभिनय को देखते हैं उस कथा में जिसे वह कहता है भावों में, जिसे भरत ने भावानुकीर्तन कहा है। तीनों लोकों का भावानुकीर्तन। यहाँ तीनों लोकों का अर्थ तीन लोक नहीं बल्कि एक ही लोक के तीन आयाम हैं जैसे जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति, जैसे सत्, रज और तम, जैसे शब्द, अर्थ और भाव, जैसे नाद, बिन्दु और कला, जैसे भू, भुव और स्व, जैसे परा, अपरा और परापरा, जैसे कुछ नहीं, सब कुछ और इनका साक्षी। त्रिआयामी लोक का अलौकिक उत्सव। इसीलिए भारतीय साहित्य में रस या काव्य की मीमांसा पाठक की ओर से की गयी है। यूरोपीय दृष्टि में काव्यालोचना कवि की ओर से है। भारतीय प्रेक्षागार में सहृदय प्रेक्षक सर्वोपरि है। उसकी ओर से ही रंगमंच को नौ रसों के आधार पर नौ भागों में विभाजित करने का अभिनयधर्मी विधान है। उसकी इस 'ओर' पर नाट्यवेद के

I Rrto7 oa v/; k; eapkj dlfj d k, j gā t i s i f k d ; k n " k d d s l ā n; i f k d e a : i k r f j r d j u s d k v u d h y u
 I k i r h g ā , d k v f h k u; I E h k o g k u s l s g h I E h k o g k r k g s i k B; v l g i f k d d s c h p ā n; & l o k n] f t l d k o . k u
 v /; k; v l B e a g ā

o: d e k

ā n; & l o k n d s f y, v l o ' ; d g s, d v u d h f y r , d k x z e u v l g e u d s f c u k u k; e a j l u g h ā e u
 u g h a r k s j l u g h ā e u u g h a r k s i k p a b f u n z, k v u / h j c g j h g ā b l f y, i k p e f u H k j r e f u d s i k l t k r s g ā i n r s g ā
 f d g e a c r i b, f d ; s u k v; o n D; k g s D; k a g s d s s g s b l s d g k v l g d c v k i u s i g y s n f k v l g I h [k ā i k p g h
 t k r s g ā v l g o s h h l k e l l; y l x u g h i i k p e f u a m u d k u s r o d j j g s g ā e f u v k = s A N B a v /; k; e a o s t k u u k
 p l g r s g ā f d j l D; k g ā f l O z b r u k g l r k r i s h h B h d F k y s d u o s d g r s g ā f d g e a j l d s l k f k f u # f D r H h
 c r i b, v l g f u # f D r d s l k f k g e a l a z g v l g d l f j d k H h c r i b, A v c v k t i g y s r i s j a d e z d k d k z f o | k f h z j l
 i < e s u g h a t k; s k j ; f n f d l h L d y e a i < e k H h p l g x k r i s f u # f D r v l g d l f j d k d s c k j s e a; g t k u r s g h f d ; s
 I ā d r O; k d j . k l s g ā ' k; n m y v s i k p o k i l v k t k; s k ā ' k; n M k e k d j u k g h N k m + n ā j a d e h z g h u g h i
 H k j r u k v; e] d f k d] d f m; k v e ; k N m I h [k j g s u r z d d h l k p H h ; g h g l x ā m u d h l k p e a; g ; k o g p a u k
 j g x; k g ā l c e a, d d i s n [k u k ; k , d e a l c d i s t k u u k m u d s f y, i f r x k e h ; F k f z g ā m l d s e k u l e a, d s
 I h [k u k v h h l ā d k j g h u g h a c u k g ā m l d k l ā d k j v f h k p k j] v u d k j v l g i f r d k j l s l q f t r g ā _ f " k e u l
 , d s u g h ā l k p x k ā n ā j h v l g] I ā d r u k v d i a d i s e p l f k d j u s o k y s f o ' k s k d j m r j i n s k d s j a d e h z r i s
 u k v; ' k l = d i s v l g n q g] n d j v l g n ā k /; c u k p a s g ā o g k r i s l g t v k / m u d j a x j l g h v c v u d f l f r
 g ā H k j r d i s i r k f k f d , d k g l s l d r k g ā b l f y, m l g l a u s l a z g d h c k r d g h ā m l g l a u s d g k f d ; f n v k i
 u k v; ' k l = d s l e l r N g g t k j ' y k l a d k s u H h i < e k p l g ā I h [k d j u d j u k p l g a r k s f l O z l a z d i s t k u u s
 l s g h u k v; ' k l = d i s t k u u k g i s t k; s k ā l a z g u k v; ' k l = l k j g ā b l d s x; k j g r r o g ā ; s g ā j l] H k o] v f h k u;]
 / k e h i o f r r] i m r r] f l f)] v k r k s] L o j] x k u v l g j a x ; f n v k B l a l F k b z H k o g h j l g ā r i s l a z g e a H k o d i s
 v y x l s ' k f e y d j u s d h t + j r D; k a i M h ! L o j H h g l s x; k r i s f Q j v y x l s x k u D; k a!

m i f u " n - d k v f l z g s f d I R; d s i r h d x e # d s d j h c c B d j K k u i k r d j u k ā b l h l s i l f k u =; h c u k ā
 m l h i z k j b l u k v; k i f u " n - d s ; s g h X; k j g i l f k u g ā ; g k g e f d l h , d ; k n i s i l f k u d i s l f k i e a
 t k u u & l e > u s d h d k ' k ' k d j j g ā t s l a x r ā ; k u h L o j v l g x k u v l g y; A

L o j d s c k o t m x k u d s c k j s e a H k j r d i s v y x l s c r k u s d h t : j r b l f y, i M h f d v k t d k b z H h
 x k; d F k v u g h a x k r ā o g j k x x r k g ā j l x v l g F k v d s L o j , d g h g l s g ā H i s o j k x v l g H i s o F k v e a L o j
 , d g h g ā , d g h i z k j d s j l x & L o : i d s v k / k j i j j k x a d h J s . k; k c u k; h x; h g ā ; s F k v g ā e k j o k d s l k f k
 H h , d k g ā H i s o h i [k e k t] i m h z v l g d k Q h d s l k f k H h , d k g h g ā n j v l y j k x d s L o j l s g h r i s o g F k v c u k r i s
 f Q j O d z D; k a g l o k ! f Q j d y k d k j d H h ; g D; k a u g h a d g r s f d v l b, I q i k r s g ā F k v H i s o ā F k v d i s b l f y, u g h ā

xk; k tk l drk D; khd FkV eavkjkg rlsgrk k gS; kuh Loj rlsgrsgdfdlrqvojkg ughagrk vls xku dsfy, vjkg] vojkg nksakadh t: jr gA bl fy, Loj dsvykok l xg eaxku dks 'kfey fd; k x; kA ; | fi vjpk; Z Hkjr dsegktuin l e; eajlx dsfy, jlx 'kcn dh txg tkfr 'kcn ipyu eaFkk vls tkfr; kadh Jf.k; ka jlxkx] ey ; k FkV ugh] cfYd xke dgh tkrh FkA osLoj ij vk/kfjr FlstS s"MM-t ; k e/; e xkeA

Rky dk bfrgkl gekjs; gk fo}ku vf/kd l svf/kd l kr&vKB l kso"lzi gkuk crkrsgA uV; 'kL= dk rky foj .k vls vkt dsrkyfoe 'kzeadkZl Ecl/k fo}reku l n[k ugha i kra epueku l dh fQj vko' ; drk gA vkt ft l sge Bkg dgrsgog ml l e; Fk; Fk{kjA vkt tksnq u vls pksu gS; sm l e; dgstkrfks f}dy vls prtjdyA vkt ft l sge dgrsgarkyh vls [kkyh] osFksDe'k%l 'kcn fO; k vls fu""kcn fO; kA rks fl QZn[kusdh t: jr gSvls fn[kkbnxk tc gksk os k ekul A n"V uV; 'kL= eai l Fku gA ; fn n"V ugha rkspyuk ; k tkuk ; k xe ugh] n"V gSrHk ; g gSvxeA n"V gh ekxzgA ekz l xhr dk vkfoHkZ bl izdkj gA/kA Loj bl rjg yxusgdf Loj l keusgkyfdu osv i R; {k gkst; avls mudk vkr; flrd Lo: i fn[kA rky l keusgkyfdu osfn[ksugh] fn[ksmul scuk , d ijk ykda xku gekjsvlr l eai R; {k gsk pyk tk; } xk; d Hkysgh l keusgk l tk&/tk cuk l pj; knk' r l shkjk fdUrqog xku u gkdj xku dk fcEc ; k jsl ydk Hkjr gsf l dsl gkjsge okrfod xku dksviusvlr l eai R; {k dj l d] bflnz dsikj tkdj 'kUr 'k'or Hkjr rV i jA bflnz k cl i hnk d jr h jgaex; k dh rjg vls ex dh rjg ekxzku dh dLrjh dA

bl h n"V l sdykdj dksrhukaykzladshkkoakd vuqhrZu djuk gS ; kuh HkSrd] ekul d vls bu nksakadsl gl Ecl/k l smi tsvn" ; vf/HkSrd l Fkfr eaeksm Hko dk iquzka ; g dHk vuqkj ughags l drkA vuqj .k fl QZvolFk dk gsl drk gS Hko dk dHk ugha

bl h izdkj l xg dk , d vls egRo i wZrRo gSofrA vxat h eavkt ft l sdgrsgal hfud , D'ku ; k n" ; ifjdYiuk ml sgh rRdkyhu 'kL=h; l h dr eaofrr dgk x; kA n"V dsckn l f"V ; kuh n" ; A ; gk nskkra vjpk; ZHkjr vkjEHk eagh l Fkj vls Li"V vls l fuf'fpr dj nrsGA , d rks; g fd dykdj ; k dfo dk i Eke y{ ; gSn"VA ml n"V dksviusa[kst fudkyuk ft l l svifre] vlykdd vls vl l fer l kn; Zdk n'ku fd; k tk l d] gh dfo gsk gA ; g fopkj tfur ugha fopkj LefrfuHk ; k Lefr l ki sk gksrgA Lefr ea i wZuHko vls l h dkj gA fopkj u; k ughajp l drkA jpuk ; k l tu dk vFkZgSu; k vls eklydA i EkeA u; k] eklyd ; k i Eke dsnly{k.k garRk. kdrk vls rktxtA ; g fopkj dsl keF; ZeaugragA bl dsfy, l qkuk dh rjg , d vn" ; ukMh mi gkLo: i izfr usdfo ; k dykdj dksnj [k gSvls ; gh gSifrHk tksdykdj dh 'kDr gSft l dstfj ; svkjEHk eaog vi us0; fDrxr nkskwdksgVl l drk gA tS svkyL; vls ieknA

i frHk dstfj ; sgh og dYiuk dj l drk gA __f" k og gStksml sfopkj n" ; dsikj gS dksn[k l drk gA n[k gA , s k n" ; ml dh n"V gA fotuA ; kuh l h; j ; k __f" k ; k dfo ; k dykdj og gSft l dsikl fotu ; k n"V gA bl sgh vkt ge l kgr; ; k fl uek eabest] bestjh ; k esVQj tS s'kcn nrsGA n"V HkSrd

fcEcladsvkyEcu eartc 0; Dr dh tkrh gSrisirhd ; k best dgh tkrh gA bl sgh rc ell= dgrsFlA vn' ;
 tksn' ; dsikj gS dlsirhd l sn[tk tk l drk gA gekj svopru dlsNfo ; k irhd plfg, A fQj og prsu ds
 fojksk eai[tkj ughagsl drhA og irhd dh HkK'k dls l e>rk gA l U; k HkK'k ; kSx; kadh ; gh gA dykdj dh
 l U; k HkK'k , d h gh fcEchK'k gA rls; fn _f'kpsruk dsdykdj dsikl best gS fotu gS n'V gSrisfQj og
 _f'k gS dfo ; k dykdj gA yfdu ; fn ml s; g ykd eacrku gS ; fn ml sdguk gSbl n'V dsckjsearlsfQj
 ml sl'V djuh iMxhA okYelfd dsikl n'V FlA brusl sgh osdfo gSx; A yfdu mlgabl scrkusdsfy,
 jkek; . k dh l'V djuh iMhA ; kuh n'ku dk o.ku ; k l tZ djuk iMhA n'j h ckr efu Hkjr l kQ dj nrsgA
 fd l kN; ZiEke egRo ij gS dyk n'j segRo iJA ft l ek/; e l sl kN; Zdh jpk dj rsgAog dyk gA l kN; Z
 vHk'V gA ; fn dyk l sl kN; Zdh jpk gSx; h rls n'ku dk o.ku vyx l sugh djuk gskA iB; dh
 vUroLrqn'kd dsikl Lor%igp tk; xh j l fu"iRr viusvki gskt; xh tS sl d kj eal c dN viusvki
 gsjgkA D; kcd gj oLrqvi uk dkj . k Lo; agA dykdj ; k vfhkusk dslf QZviuh vfhku; dyk l sl kN; Z; k
 iHko ; k j l dh l'V djuh gsh gSvS fQj n'kRldh ds'knaej ; fn dykfeR ; k vRVLVh vPNh gSris
 ckr viusvki iBd rd igp tk; xh

bl h n'V l smlglausn' ; fo/ku dk Lo: i r; fd; k vS ml smlglaus ofRr dgk tksvkt l hfud
 , D'ku vS n' ; ifjdYiuk gA l frHk gSrisdYiuk gA ekyd vS u; hA bestjh ; k es/QJA fcE ; k : idA
 bl hvk/kj ij nl izdkj ds: idladh dYiuk dh x; hA fcE ; k : id ; fn fy[ksukvd ; k iB; dsvk/kj ij
 jxep ij ughacuk; k x; k rism l iB; dk jx iB ; kuh iz kx vS iLrR igysgh foQy gA iz kx gSfd
 vfhkusk vS vkt dsfunkd usdkbZfcE jpk gS; k ughaep ij vS fQj og fcE gh ij h dgkuh dsvi us
 vki dguk 'kq dj nxA ; g iz kx gS prqinh; ofRr dkj tS shkjr h ; k l kRrh ; k vkjHRVh ; k ds'kdh ofRr
 eacusn' ; fo/ku ; k jx fcE dA vc vfhkusk }kjk l kN; Zdh jpk iLrR gA ml sep ij yxkrkj l kN; Z
 ; k j l dh l'V djuh gA fl QZ iz kx gSris ; g l Eik.kh; ugha gskA fl QZ iLrR gSris fQj bl dk
 l k/kj . hcdj . k l Etko ughA

tkjtk

jpukdj dk ifjp; ml dh n'V gA ; g fopkj xHkZ ughA cYd vrfhuz /keiz gA bl sgh vkt ge vlrn'V
 dgrsgA jxep ij bl dk o.ku ml dk n' ; gA ; g n'V ikjykd ; k i' ; fur dsry l smn'kVr gkusij gh
 og ykdd iB; ; k jx eZdstfj ; sn'kd dlsn' ; dsikj ystk l drk gSvS Lo; aHh A ij mB l drk gA
 ; g vrfhuz {kerk jpukdj eal l l hdkj dh rjg gsh gSft l s i frHk dgrsgA tkx gkusij ; gh
 jpukdj dsvjrk inku djrh gA jxep ij l kN; Zdh fujUrj jpuk vS bl ifdz k ean'kd ds l kfk
 n' ; ds: i l sijsgkuk gh i kxkj eaml dh n'V dh j l l'V gA 'kUr j l gh i frHk ; k i' ; fur dh iB; fHkK
 gA bl izdkj 'kUr j l dsv: i izdkj gh i' ; fur dh 0; iRr ; k gA

iur dh fdrkc ds dñ ilus

vpxst h l s vuopl n vls i l r fr % f'kj h'k <ksys

chl l s rbl dh o; l eafy [l sekl žy iur dsx | l schrh 'krkfcñ; kadh xU/k vkrh gA izdkj klrj l s; g okD;
, ukrky Ýkl usvius i kDdFku eafy [k gA iur dh eskk viusv dğ .k eagh fdl h ifo= ijEi jk dk xf>u
ol= l Egky l drh gš izdkj klrj l s; g okD; Hkh , ukrky Ýkl usml h i kDdFku eafy [k gA
viusx<sx; spfj=kadh nqžyrk vls bl nqžyrk dh l nk'k; rkj bl h nqžyrk vls l nk'k; rk dk vfojy }&
vls v}š ekl žy iur dk og yxHkx vUrghu /kjky gSft l ij mudspfj= pyk djrs gš ?k vka rd
vol kn eaMwš bl vol kn l s, d {k.k iæ djrs vls bl h vol kn l sm l h , d {k.k eamdrk; sgq A mudk ; g
mdrkuk ^gksš l smdrkustš k gA gkseae'u gksk' nškustš k gš bl nškus l smi th , d foj fDr Hkh n' ; ij
gSvls bl h foj fDr l smi tk ; g vułko gSfd osvullr ds Nhvadh rjg i Foh dsfcyš ij <y d jsgš
D; k ad u gksk gh vUrr%vullr gA bl dsfoijhr mudk bl vol kn l stks iæ gš og yxHkx iæ tš k gh gš
; k de&vt&de iæ ds vjEHk tš k rks gSgh ; k fQj fdl h , d svkjEHk tš k gSft l ea, d mnkl vUr dh
inpi gkA bl HkkoHkve ij fe= gš vls osgatš fe= ughaš bl HkkoHkve ij 'k=q l gl k ughaš vls ; g
vuqj l fkr ekl žy iur dksi <ek FkKk dfBu cuk nrh gA ; | fi mlgai k B ds ^k) dj .k l svki fRr gSfdu
mlgai <ek viusvki dksuežy djrstkuk Hkh gA iur dh foy {k.k eskk dk vkhkl mudh i l rd 'lystž , .M
Mstž ds g i "B ij fyik gqk gSvls ml ij , ukrky Ýkl dk og peRdkjh fouez vls l Eeku i wkZ i kDdFku
; fn ; snkuka i k B bl fdrkc dks vks i <f spystkus dh i ; klr ij .k ughaš rks bZoj gh tkusog D; k gStks
, d k gkA

i Pphl l s de dh o; l ds iur vls i pkl l s Å ij ds Ýkl ! D; k gh mnkj .k gš ij Lij l Eeku vls ml dh
fouere vfhk; fDr dk vls l kgr; ds ml n' ; dk tgl ; g l EHko gks l dk FkA 'lystž , .M Mstž dk
i kDdFku vls l ei z k vblnk i "Bk i j 'kq gksk vls l ektr Hkh gksk yfdu bl ds vks tks gSog fo'kq
peRdkj gA nřV dk peRdkj] nřV dsmnkuk obko dk peRdkj] iur dh nřV dk peRdkj] iur dh nřV ds

mnkuk osko dk perdkjA

i kDdFku

D; kaml useq- l sdgk fd eā; g fdrkc mRl pttukādsfy, iLrqr d; j \ vLš D; kaeūs; g ; |fi l q[kdj ij yxHlx xš; t+ jh dke djusdk l adYi ysfy; k \ ml dh fdrkc , d ; øk psjjsdh rjg ngyBk vkd"lk k vLš l qM+xfjek l shkj ij gā ; g Lo; agh vi uh vuqkd k djrh gš vi usckjseadgrh gSvLš Lo; adscoktm Lo; a dls iLrqr djrh gā

l p] ; g fdrkc ; øk fdrkc gš vi usy[kd dh rjg ; øk yfdu ; g , d i gkuh fdrkc Hkh gš l ā kj tš h i gkuhA ; g i ūkād k ol Ur gSts ikphu 'kk[kvka ij gš , d ikphu ou eā , š k dgusdk l Eekg gskk gSfd u; h dki y ou ds ikphu vrhr dsdkj .k vol kn eagSvLš 'kkcl dsoL= igusgq gš mu vusd ol Ur __røvka dsfy, tksvc er gā

xEHkj gš l ; kM¹ usvi us^odZ , .M Mst+ dks gyhdku ds xMfj ; k adks l øk; k FkA ^yst+Z , .M Mst+ gekjshknz l ekt ds l TtukavLš nfo; k adks l økuk vf/kd vol kni wLgš ; fn , d l q fjfpr vxst+ l Ttu dk nok l p gš fd thou yxHlx l guh; gk l drk gš; fn ml ds vkuh ugha gk rks gekjs ; øk fe= dh fdrkc ea , d mdrk; k gøv k fler vLš Fkdku dh øpk, i gātksu l kōn; Zeau egkurk eadghade gā

; gk nq[k Hkh] tš k ekym gskk] l q[kdj vLš fofo/k gš tš k gSoš k gh funš'kr , d piy Hknd vLš eghu fo } ūk dh perdkjh n"V l si k"krA

^yst+ , .M Mst+ dk ; g fnueku ml dky dh l øuk Hkh djrk gStksdky izdfr dk gš tgi, d l gihyk o.kū vkd'k dk] l kxj dk vLš oukād gSvLš ml dky dk Hkh tksvi usfu" Bkoku 0; fDr&fp=kvLš ml h iztkr dsfp=kadk gš vi uh foy{k.k l rglāds l kFA

ekl š; i tr cjkcjh l sviuso.kūkaeai Qqyr djrsgārc tc os l q kZr ds l usosko ; k rc tc osfd l h fn[koVh vLš dh fp<fp<h 'kku dsckjseafy[k jsgkā os l ø' kū nq[k kvvLš df=e ; krukvkādš tksmu Øjrkvādsde&vt&de cjkcj rks gš gh tks izdfr ge ij ekror-mnkjrk l scj l krh gš o.kū eavifre gā eø-slohdkj djuk gh pLfg, fd eø-s; svkfo"dr nq[k vLš ekuo }kj k [ksth x; h i Hk; j vR; Ur ekgd vLš eV; oku yxrh gā eāekl š; i tr dk vHkhjh gmf d ml gk usbl dscln pøsgq mnkj .k adk v/; ; u vLš fp=.k fd; k gā

osgeafd l h xhugml dsokrkoj .k eavkusvLš ogk Bgjusdsfy, o' kHkwr djrsgš tæyh vLš fdM+ dschp tksvi uh fofp= vLš vLoLfk l thjrk dsfy, i Foh l si ksk.k ugha i krā vpkud ml xgu vLš Bgj h gøZgok

dschp , d mtyk vls pednkj rhj xqjrk g\$ fo |kyrk dh , d ygj t\$ s, d tezu pfdRI d dh fdj .k³
tksng dsvkj i kj gsl d\$, d >Vdseadfo Nij h gpbzPNkvlavls xlr fopkj kadkshkn nrk gA
; g mudk ygtk g\$; g mudh dyk g\$, d ; qk /kuqkj gkrshk osvk'p; Ztud : i l sfl) gLr g\$ osijh rjg
ekl e ughagysidu osbrus'k) vls yxu'kny gafd oshkysisrhr gkrsgavls ge mugaos k gh i l l n d jrs
gA mueadN vak oipr cjukMhU Mh l k fi ; jsvls e\$koh i vku; l dsgA⁴
mudh bl fdrkc dk D; k HkX; gSfd ; g dbz'kgj kard tk, xh mu l xU/kal svls mu Qnyka l sl th gh zft l s
eMyhu yhej⁵ usfi jks k g\$ mu fn0; gkFka l stksxy/kckadksmudh vld dsl kfk fc [kj rsgA

, ukrky Y[kl] i\$jl
29 vi\$y] 1896

leizk

ej\$ l [kk foyh gfk dsfy, ⁶

1eR; q3 vDVkj] 1893] i\$jl ½

^bzOj dh xkn eafOJke djrsqg rē e\$ sosl R; gkstker; qij fot; i k r djrsq\$ tksgeaml l smjus l s
jkdrgavls ml l syxHkx iē d j u s d s f y , r \$ k j d j r s g A ⁷

i k p h u ; w k u h v i u s e r d k a d s f y , d a d] n w k v l s e f n j k y k r s F k a v f / k d f o o s i w k z u l g h i j v f / k d i f j " d r
H k e k a d s o ' k H k r] g e m u d s f y , Q n y v l s f d r k a y s v k r s g A ; f n e a r i g k j s f y , ; g f d r k c y k ; k g p r k s b l d k
i F k e v l s e f ; d k j . k b l d k N f o ; k a d h f d r k c g k u k g A m i ' k r ' k d k a d s c k o t m ; g f d r k c i < k H k y s u t k , r c
H k h m l e g k u d y k d k j d s i z k a d k a } k j k d e & v t & d e n [k y h t k , f t l u s e q s ; g v i f r e H k v f c u k f d l h
d f = e m n k j r k d s n h g \$ m l d y k d k j d s c k j s e a g e M ; e k d s ' k C n k a d s v i u k d j d g l d r s g & ^ o g f t l u s
b z O j d s c k n l c l s T ; k n k x y k c k a d k l ' t u f d ; k g A ⁸ j k k v z M h e k u v k d ; q u s H k h v i u h v i z d k f ' k r d f o r k e a
m u d s x q k x k ; ⁹ g A m l f o y { k . k x k e H k h ; j e g h u l k j x f H k r k v l s o k f x e r k j m l J e i w k z x < u d s l k f k t k s
d H k k & d H k h m u d s d r R o e a l = g o t a l n h d k s t f o r d j r h g \$ o g m u l s Q n y k a d s c k j s e a c k r d j r s q q d g r s g &
^ r i g k j h r n y d k v k a d s f y ,
d k s z e p k x g . k d j u k
m u d k s f [k y t k u s d s f y , i k k l k f g r d j r h g A
r e m u d h f o x h g k A ¹⁰

rə gh mudsi Yyo

tksmlgaver; Zk nrsgā

tcfd og 1/2oxh1/2doy l əkj yrkh gā*

mudsiZkd d izd) gsvlš dbzgd ejh ; g l k/k Fkh fd i Fke i "B ij osml 0; fDr dk uke n[kaftl l sifjpr
 gksudk vodk'k mlgaughafeyk fd osml dsHkh izkd d gksl drā ešusLo; agh fiz, fe=] rēgacdy , d cgr
 de l e; dsfy, eatkuk gš ckyk dsou eal qg&l qg eārēl sfeyrk Fkk] rēuseqsvkrsgq n[k fy; k Fkk
 vlš o{Kadh Nkp earē ejh i fr {kk dj jgsFkš okm Mkd¹¹ dsfp=r jkt i # "Kadh rjg dMh yšdu fuf'plr
 epk eafudk /khj kskk l kšn; Zrē /kj .k fd; sjgrsFlsvlš ; g l kšn; Zl p eš tš srēgkj] mudsol=kēade
 mudh ng eavf/kd okl djrk gā , š k yxrk gštš smudh ng us; g mudh vkrē l sik; k gsvlš fujlŕj
 i krh tk jgh gā ; g ušrd l kšn; Zgā gj ckr bl vol kni wkZ l ekurk dksmHkj rh gbZyxrh gšfd l Rkadh
 i k' oBkē Hkh ftudh Nk; k eafdl h jtkk dksVgyrsgq okm Mkd vDl j fpf=r djrsFlsmu dbzjktkvadh
 rjg tksmudsekmy gərk djrsFkš rēga 'kz/zh gh dky dk xkl cuuk Fkk vlš rēgkj vl[kaē] tš smudh
 vl[kaē] i mZuēku vlš fojdr dsdkey izk'k dks txg cnyrsdkbZHkh n[k l drk FkA yšdu ; fn rēgkj
 vfhkeku dh xfjek ij okm Mkd dk vf/kdkj Fkk rksviusvl; kRed thou dh mrdV jgL; e; rk l srē
 fy; kskmknk foph dscgn fudV Fkā dbzckj tc rē mxyh mBk dj viuh vHkn; vl[kaē] l kFk ml my>u
 ij ečdj k jsggrsFlsft l srēusviuseu gh eaj [k fy; k gš ešsrē nk foph ds^t m n ošVLV* dh rjg
 yxrsFlā fQj geusLolu n[k Fkk ; k yxHkx ; kstuk gh cuk yh Fkh fd ge , d ml jsds l kFk vlš vf/kd jgāš
 ml l eū eatgk mnkj vlš Hkyh&Hkfr ppsgq i # "k vlš fl=; k gkē [k'kvk] n[k vlš diV l sijsft l s
 ge mudsv'yhy ck. kēal sl g f'kr jg l dā

rēgkj thou] tš k rē pkršFkš , d , š h dykdr gksk ft l dsfy, , d mnkr ij .kk vko' ; d gksft l sge
 /keZl š eškk l svlš iē l sik l drsgā yšdu ; g eR; qFkh ft l usrēgab l sfn; k FkA bl eaHkh vlš bl dsrjhd
 eaHkh , d fNih gbZ' kDr l gk; rk vlš xfjek Fkh tks thou eal gHk ughagā fcydy oš h tš stc iēh iē
 djuk vkjEHk djrsgātš sdfo tc osxk jsggrsgā mu vlLkFk yskadh rjg tksLo; adksviuh vkrē ds
 fudV egl w djrsgā thou dfBu gsktrk gštc og gea, d izk<+vlfyaxu eaHkj ysk gš og fujlŕj
 gekjh vkrē dkspk/ igpkrk gā tc gea{k.k Hkj dsfy, ; g cl/ku <hyk i Mfēk gərk yxrk gSge Li"V nŕ"V
 dh feBkl vutko dj l drsgā tc ešNkš/k gh Fkk] ešscbzcy eausk l svf/kd fuLl gk; pfj= dksZvlš
 ughayxrk Fkk ml ck+dsdkj .k ft l usml splyhl fnu viusvkdZij ck/kdj j [k FkA ckn eaešdbzckj
 cekj i Mfēk Fkk vlš dbzckj ešHkh ^vkdZ ij fnukānu c/šjgusdsfy, ck/; gsktrk FkA rc ešusy{; fd; k
 Fkk fd ckotm bl rF; dsfd og , d cln txg Fkh vlš ml l e; iFoh ij jkr Fkh] ukšk dksviusvkdZl s

I d kj dksftruh Li"Vrk l sn[k l dusdk vol j feyk] oksvll; = dgtau fey l dk gkskA tc ejk LokLF;
 I dkjuk 'kq gqvkl] ejh ek us ftUgkuseqsdHkh vdsyk ughaNVk/k vls dbZckj rksjkrHkj osejsi kl jgh ml
 vkdZdh f [kMeh [kly nh vls oscgkj pytax; h¹² yfdu , d dikr dh rjg os'kke dksoki l vk x; hafQj e⁸
 ijh rjg fujkxh gksx; k vls dikr dh ^gh rjg osdHkh oki l ughavk; h⁸* e⁸sfQj l s, d ckj thou thuk
 vkjEHk djuk iMMA viusl segg eM+dj mu 'kCnkadksl qurstsek; ds'kCnka l sdghavf/kd ddZk gksrFksvls
 rksvls muds'kCn Hkh tksrc rd dkey jgk djrsFksvc o⁸ sughajg x; sFkA osthou dh mRdVrk vls e⁸s
 dUKD; kadhf'kfk nssdsmnas; l sfyFMsgg FkA ck+dsdkey dikr dh rjg rfgamM+tkrsn[k d⁸ sdkbz; g
 dYiuk dj l drk gSfd firi# "k uksgk us, d rjg dk vol kn ml vkulh ea?kyrsgg vutko u fd; k gksk
 tkl d kj dsiqtDe dk vkulh Fk \ fdruk dkey gSthou dk ; g LFku] ; g yxHlx bzokadk ^kl=fojke*
 gS tksgekjs Je vls gekjh 'k⁸kuh bPNkvka dks jkd nrk gA : X.krk dh xfjek tksgeaer; qds ikj dh
 okrfodrkvkads l ehi ysvkrh gA ^feF; k l tkov vls Hkhj ?kV/kadh xfjek mu ckykaf tUgaf d l h fujUrj
 vkxgh gkFk usl ko/kuh l sl pjkk g¹³ ek dh ; k fe= dh Nk/h&Nk/h dkey fu"Bk, j tksfdruh ckj geavi usgh
 vol kn dh e[kkdfir t⁸ h tku iM⁸h gA; k osl j {k nrh emk, j ftudk gekjh nq⁸yrk usvkgoku fd; k Fk vls
 tksgekjsfujkx gksudh i f0; k dh nsjh ij #d tkusokyh gA dbZckj e⁸srø l snij jgusdh iMk l gh gSijs
 dsiij} rø vkdZdsdikr dh fu"dkf l r l UrkuA ejsfiz, foyh] dks gSft l usbu {k. kadk vutko ughafd; k gS
 ftu {k. k⁸aeog ogk gksuk pkgrk gStgk rø gk\ ge thou dsifr bruhftEenkj; k xg.k dj yrsgafd , d
 , d k l e; vk tkrk gStc bu l kjh ftEenkj; kadksijj djusdh v'kDrrk l sgrk'k ge dcdh vls eM+tkrs
 g⁸er; qdks i dkjrs g⁸er; ggekjh l gk; rk dsfy, vk tkrh gSml fu; fr dksjpusdsfy, ft l siijj djuk
 ntjdj gkrk g¹⁴ yfdu ; fn og geamu mRrjnlf; Roka l } tksgeusthou dsifr xg.k dj j [ksg⁸ e⁸r djrh
 gSrc Hkh og geamu mRrjnlf; Roka l sugraNVk/krh tksgeusLo; adsifr mBk j [ksg⁸ftueaigyk vls l cl s
 egRo i wZvFk⁸ wZ8; gksuk gA

rø ge l cl svf/kd xEHkj Fksgh l kfk gh vls ka l svf/kd cPpka t⁸ sFksdoy gn; dh ifo=rk gh eaugra i j
 viuh fu"iki vls vkulndj mRQ⁸yrk eaHkA 'k⁸ny n xM h dsiki , d ojnku Fk ft l l seq-scMh bz; kZFk]
 og iB'kyk dsfnukadh rfgkj h Lefr; ka l svpkud , d dgdgk mi tk yrk Fk tksrøeadHkh Hkh vf/kdH
 fuf'0; ughajgrk Fk vls ft l sge vc dHkh ughal q⁸ad

bu 1/4; gk fdrkc dk ft0 g⁸i "Bkaeal sdN rbl dh o; l eafy [ksx; sg⁸ij dbZ/vok; kyUr} brkyoh d⁸MMh
 dsyxHlx l Hkh vak vkn1/2chl dh o; l ea; g l Hkh , d m}fyr thou dk >lx gStksvc 'kUr gksjgh gA
 'kk; n dHkh , d k gksfd og thou bruk fuey gksfd dyk dh nfo; k ml ij n⁸V Mkysrksvi usfler vls ur;
 dh i frPNk; k, j mlgam dh l rg ij l j l jkrh feyA

मैं तुम्हें यह किताब भेंट दे रहा हूँ। अफसोस! तुम मेरे मित्रों में अकेले हो जिसकी आलोचना से डरने की इसे ज़रूरत नहीं। मुझे इतना भरोसा तो है ही कि इसके स्वरो के स्वातन्त्र्य से तुम्हें कहीं भी धक्का नहीं लगेगा। मैंने अमर्त्यता का चित्रण केवल उन व्यक्तियों में किया है जो एक नाजुक ज़मीर के लोग हैं और इसीलिए अच्छे की आशा के लिए अत्यन्त दुर्बल और शैतानियत का आनन्द उठाने के लिए अत्यन्त भले हैं। पीड़ा के अलावा कुछ न जानने वाले। मैं उनके बारे में कह पाया हूँ तो केवल उस विश्वसनीय सहानुभूति के साथ जो इन निबन्धों का शुद्धिकरण न करे। ऐसा हो कि वह सच्चा सखा और वह दैदीप्यमान गुरु¹⁵ जिसने अपने संगीत की कविता और अतुल्य कविता के संगीत को इसमें मिलाया है और ऐसा हो महान दार्शनिक कि एम.डार्लू¹⁶ भी जिनके द्वारा उच्चारित प्रेरित शब्द जो अनन्त जीवन के प्रति किसी भी लिखे गये से अधिक आश्वस्त हैं, मुझमें हो जैसे वे अन्यान्य विचारों में है। तुम्हारे लिए मेरे प्रेम की यह अन्तिम मुद्रा बचाकर रखने के लिए मुझे क्षमा करना यह ध्यान में रखकर कि कोई जीवित व्यक्ति चाहे वह कितना भी महान और प्रिय क्यों न हो, मृतकों से पहले सम्मान पाने का अधिकारी नहीं है।

1. हेसीयॉड - वर्क ऍड डेज़ एक लम्बी कविता है जो कृषक जीवन का वर्णन करती है। इसके रचयिता हेसीयॉड (700 ईसापूर्व) हैं। मॉउट हेलीकॉन मध्य यूनान में स्थित एक पर्वत है, इसका प्रसंग यूनानी मिथकों में मोसेस के साथ आता है।
2. जॉर्ज बरनार्ड शा का सन्दर्भ है जिन्होंने कहा था 'जीवन सहनीय होगा यदि उसमें मनोरंजन न हो।'
3. क्ष-किरण के आविष्कारक विलियम राजन का सन्दर्भ।
4. जॉक आरी बरनारडीन द सॉ पियरे, 1787 में लिखे उनके उपन्यास पुले वर्जिनीए और पेट्रोनीयस आरवीटर (सन् 27 से 66) की किताब स्टायरिकोन का सन्दर्भ।
5. मेडलीन लीमेर, एक चित्रकार जिन्होंने प्रूस्त की किताब में लिये चित्र बनाये थे।
6. विली हीथ, एक युवा अँग्रेज़ जिनसे प्रूस्त उनकी असामयिक मृत्यु के कुछ माह पूर्व मिले थे।
7. ईश्वर की गोद से, अर्नेस्ट रेनान की किताब 'लाईफ ऑफ जीसेस' के समर्पण से।
8. ड्यूमा के शब्द, मेडलीन लीमेर के बारे में अलेक्जण्डर ड्यूमा की टिप्पणी
9. रॉबर्ट डी मॉण्टेस्क्यु, पेरिस के प्रसिद्ध कवि।
10. एलिजाबेथ विगी-लीबर्न का सन्दर्भ। प्रूस्त की किताब में मेडलीन लीमेर के वाटर कलर्स शामिल थे।
11. वॉन डाईक- फ्लेमिश चित्रकार एन्थेनी वॉन डाइक।
12. खिड़कियाँ खोल दीं - जेनेसीस के उद्धरण।
13. ज्याँ रेसीन के नाटक फेड्रा से।
14. मृत्यु आती है - फ्राँस का इतिहास, ज्युल्स मिशेल से लिया गया उद्धरण।
15. सच्चा मित्र - रेनाल्डो हान और एनातोल फ्राँस का सन्दर्भ।
16. एम. डार्लू - एलफांसो डार्लू, प्रूस्त को दर्शन पढ़ाने वाले शिक्षक।

पत्र

^l ekl * dsfi Nysdñl vðkadh rjg gh bl ckj Hkh Jh ch-, u- xkðokeh vks Jh mn; u okt is h dh ckrphr i Hkko'kyh] mi; kxh vks ifrdj tku i MhA ; g fu.kkz d] xEHkj vks v/kjh ckrphr geaHkkrh; l H; rk ds ckjs ea gekjh viuh dyk ijEijkvka dsfo" k; ea Hkkrh; dykdjkadh viuh fof'k"V] eksyd dykRed vUrnl"V; kads l UnHkZeaçg dñl u; h vks mi; kxh ckracrkh gð bl ckrphr l sgh geusi gyh ckj Jh ch-, u- xkðokeh dh yEch] nyZk vks xEHkj fdle dh l k/kuk dks mudsv l k/kj .k l eizk dksi gyh ckj tkuk gS vks og Hkh fd l h Hkkrh; Hk"kk dsek/; e l ð gekjh viuh gh Hk"kk e] viuh l H; rk] ijEijk vks bfrgkl dks tkuu&l e>usdk l ðk dñl vks gh gkrk gð

; g l ðkn gea; g Hkh l e>k x; k fd viuh l H; rk ds ifr gekjs vKku vks mnkl hurk us viuh dyk ijEijkvka dsu l e>useageadykRed] HkkoRed vks cks) d : i l sfdruk T+k nk fu/kz cuk; k gð fdruk vtic tku i Mfk gSfd usl ðk tS svl k/kj .k dykdj dh l tZkRed l k/kuk l sgekjk bruk T+k nk vifjp; cuk gpk gð

l e] ea i <k&l qh x; h bl ckrphr dscln ; g Hkh ifrfð; k vk; h fd geus viuh l H; rk dh rjQ n[kusdh viuh n"V fodfl r djusdh txg , d m/kj eafeyh vfoosd'kny vks fuos'kd ijk; h n"V dksçgh rjg vRed kr dj fy; k gð bl if'peh n"V dsfcuk tkp&ij [k dsgekjsLohdj .k us; g fd; k fd ge jktk jfo oekzdk rksxqkxku djrsjgsydsu usl ðk tS svf}rh; dykdj dsifr mnkl hu gkspysx; ð ijEijk dh gekjh v/kdpjh l e> usgea viuh v/kkudrk dks Hkh xyr <x l sl e>usea l g; kx fn; kð gekjsbl cM& upl ku dh rjQ xk/kth] jolunukfk th dscln txnh'k Lokhukfku] fuezy oekz tS sflrd yxkrkj l ðs nrs jgsfkð

gea mEem gSfd Hkfo"; ea Hkh gea ^l ekl * dsek/; e l s/kei ky] deysk] jru fFk; ke] if.kDdj] ch-, u- xkðokeh tS selyd euhf" k; kads tkuu&l e>usdsvol j i ðr gsl dæð ge bl if=dk dsnl?kztoh gks] vks T+k nk i Yyfor gksdsfy, viuh 'kðkðkeuk, jnrsgð

fouk; d dydj
iKk tkkh
i ðt BDdj
t; 'kðj

लेखक परिचय

भगवान सिंह, 1968 में भाषा विज्ञान और इतिहास की मान्यताओं से अनमेल सामग्री का प्रभावशाली मात्रा में पता चलने पर इसकी छानबीन के लिए भाषा वैज्ञानिक अध्ययन। इसी शोध के परिणाम स्वरूप आर्य-द्रविड़ भाषाओं की मूलभूत एकता लिपि प्रकाशन, नई दिल्ली (1973)। रुचि का मुख्य क्षेत्र भाषा और इतिहास। प्रकाशन : हड़प्पा और वैदिक साहित्य (1979), दि वैदिक हड़प्पन्स (1985), प्राचीन भारत के इतिहासकार (2009), भारतीय परम्परा की खोज (2009), कोसाम्बी : मिथक और यथार्थ, आर्य-द्रविड़ भाषाओं का अन्तःसम्बन्ध (2009)। दिल्ली में रहते हैं।

कुमार शहानी, भारत के महानतम फिल्मकारों में गिने जाते हैं। सिनेमा पर गहरा विचार किया है। 'माया दर्पण', 'तरंग', 'कस्बा', 'भावान्तरण', 'चार अध्याय' इनकी प्रसिद्ध फिल्में हैं जो भारत और विश्व के सिनेमा में कालजयी कृतियाँ मानी जाती हैं। कुमार संसार के बड़े सिनेमा-अध्यापक के रूप में ही सहज स्वीकृत हैं। इनकी फिल्मों को राष्ट्रीय पुरस्कार समेत कई भारतीय और 'प्रिंस क्लाउस' समेत कई अन्तर्राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त हैं। दिल्ली में रहते हैं।

हरप्रसाद दास, ओड़िया की समकालीन कविता के अप्रतिम और अद्वितीय रचनाकार। बाईस वर्ष की उम्र में भारतीय प्रशासन सेवा में प्रवेश। संयुक्त राष्ट्र संघ से सम्बद्ध तथा उसके अन्तर्गत यूरोप, अमेरिका, दक्षिण अमेरिका, अरब देश तथा पूर्वी देशों के विभिन्न सार्वजनिक महत्व के कार्यों में योगदान। इन दिनों इनफ़िनिटी एजुकेशन फाउंडेशन के प्रेसिडेंट। ग्यारह कविता संग्रह, चार आलोचनात्मक चिन्तन की पुस्तकें और एक कथा साहित्य की किताब प्रकाशित। इनमें से 'देश', 'अपार्थिव', 'प्रेम कविता', 'प्रार्थना के लिए ज़रूरी शब्द', और 'गर्भ गृह' हिन्दी में भी प्रकाशित। 'गंगाधर मेहेर, राष्ट्रीय कविता पुरस्कार के अतिरिक्त 'वश' कविता संग्रह पर भारतीय ज्ञानपीठ का 'मूर्तिदेवी' सम्मान।

जवाहरलाल गोयल, का कविता संग्रह 'आओ, जल में जल की छाया देखें' प्रकाशित। पढ़ने-लिखने और चित्र बनाने की प्रवृत्ति के कारण साहित्य और कला से निरन्तर सक्रिय सम्पर्क। दिनमान एवं कई पत्र पत्रिकाओं में लेखन। जन्म सिवनी मध्यप्रदेश में किन्तु इंजीनियरिंग और मैनेजमेंट की पढ़ाई के बाद कोल इण्डिया लिमिटेड में पैंतीस वर्षों तक कार्य और इसी कारण अब कोलकाता में निवास।

jke'kdj f}o3h] vuoplnd vlg l eh(kdA ckyk dh JSB dfr; kadk 45 o"ka l sckyk l sfglnh eafujlurj
vuoplnd djsrjsgsgA budsvuoplnd fglnd dh reke i=&f=dkvkvlg i lrdkdj : i eaidk'kr gksrjsgsgA
johlukfk V&kj rFk l wZkUr f=iBh fujkyk ds l kh;Zckk ij vki us'kkk fd;k gA l ekl dsfi NysdQ
vdkaevki dsfd;svujk/k egki k=] thoukult nkl vkn dsvuoplnd idk'kr gq gA o"K2000 eaf}okx'h k
ijLdkj] o"K2004 eal kfgR; vdkneh ijLdkj l sl EekfurA vki mjbZ/m-iz½eajgrsgA

/m 'kpy] fglnd dsdfo] dFkdj] miU;kl dkj vlg fucl/kdjA /m dsdbZdfork l azg idk'kr gdfuea
^[kstrksch iki dgk gA] 'QJ og dfork ogh dgkult vlg ^, d cm dk cny* iedk gA budsnsmiU;kl
'ml h 'kgj ea vlg ^vej Vkhht*] , d dgkuh l azg ^fgpdh] l kef; d fo"K; la ij fVilk.k; kadk l azg ^, d
ukxjd dh Mk; jh] egkrek xk/h dh ifl) i lrd] ^fgln Lojkt* ij dshur l mZ fucl/k ^i; fir k ds
l gt l R;* vkn idk'kr gq gA /m usfo[: kr jafunkd c-o- dkjUr }kj fun'kr dkfynkl dsukVd
^ekyfodkufe=* eactnyh xtr fy[ksgA /m dksvud ijLdkj i ltr gq gA fglnd l kfgR; dh if=dk] ^i wkg*
eal Eiknu l g; kx vlg ^l k(kdkj* dk l Eiknu fd;k gA Hkky eajgrsgA

idre pvtij vflkuoxr vdkneh dsfunkdA i Pphl o"ka d i wkdryd l dfr&i=dkjrk eal f0; jgus
dsckn l Eifr ^nh fglnd ea 'kl=h; l xtr ij fy[krsgA vpk; ZHkj dsnsdky] jxl xtr vlg xf.kr ds
vlrl Ecl/k vlg pkj ey xFkukV; 'kl=] cgnst h] vflkuohkjr h o l xtr jukdj ds i kpoj NBa vlg
l kroav/; k; ds ¼ l d r l svact h e v uoplnd eal yXUA rhu Hkx ¼ kr v/; k; ½ idk'krA nlsukVd l azg
^v/ljsjx* vlg ^n'k: id* idk'kr o l EekfurA

fyll dny] fglnd dsifl) dfo vlg dgkuhkdjA igys, d dfork l azg ^mPpkj.k' vlg gly gh ea^ij ; g
rksfojg* l wZ idk'ku eflnj chdkuj l s idk'kr gq/k gA dforkvkdsvuoplnd dbZ Hkjr h; vlg fonskh
Hk'kvlaesgq gA blnk] eajgdj mPpLrjh; an; 'K; fpdRI k djrsgA

idk'kr] ; ok vkykd t; idk'k fi Nysilæg o"ka l svkykuk fy[k jgsgA nqZdsegfo | ky; eai <krsgA
vlg oghajgdj y[ku dj jgsgA

fj tekuy gd} mndsvR; Ur i frHk l Eilu dFkdjA vylx<fo' ofo | ky; eav/; ; uA dgkuh&l azg ^cktkj
earky* idk'krA 'kkdk; Z'mnifOD'ku vlg fl uex' Hh i idk'krA mndk v/; ki uA Hkky eajgrsgA

शर्मिला बोहरा जालान, fglnh dh dgkuhdkj & miU; kl dkjA ^'Knh l si'skrj*] miU; kl ^c#k: pkn* dgkuh l xg प्रकाशित। भारतीय भाषा परिषद् कोलकाता का ज्ञानपीठ 'युवा पुरस्कार'। आपकी बूढ़ा चाँद कहानी का मंचन विजय कुमार और सत्यदेव त्रिपाठी के निर्देशन में किया गया है। कोलकाता में रहती हैं।

आशुतोष भारद्वाज, का कहानी संग्रह 'जो फ्रेम में न थे' प्रकाशित। इसके अलावा कुछ अन्य कहानियाँ, निबन्ध डायरियाँ भी विभिन्न पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित। इन दिनों कृष्ण बलदेव वैद फैलोशिप के अन्तर्गत उपन्यास लेखन। नक्सली इलाके में पत्रकारिता के लिए कई पुरस्कार। टाइम्स ऑफ़ इण्डिया, नयी दिल्ली में कार्य।

सुबोध पाण्डे, अंग्रेज़ी में कविताएँ लिखते हैं। समास के अंक छः में सुबोध की पहली बुन्देली कहानी प्रकाशित हुई थी। यह उनकी दूसरी बुन्देली कहानी है। गाँधी चिकित्सा महाविद्यालय, भोपाल में पढ़ाते हैं।

विशाल गोयल, कविताएँ लिखते हैं। एक कविता संग्रह 'आज भी अनादि से' प्रकाशित है। उत्तराखण्ड के गाँव भानवाला में रहते हैं।

विक्रम भारद्वाज, कुछ कविताएँ और लेख पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित। कुछ हिन्दी पुस्तकों के सम्पादन में सहयोग। आई.टी. सलाहकार। दिल्ली में रहते हैं।

आस्तीक वाजपेयी, हिन्दी के युवतम कवियों में एक। पिछले कुछ वर्षों से कविताएँ लिख रहे हैं। कविताएँ वागर्थ, जनसत्ता, कथादेश, पूर्वग्रह आदि अनेक पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित। भोपाल के मौलाना आज़ाद राष्ट्रीय तकनीकी संस्थान से धातुविज्ञान में बी.टेक. की डिग्री। पश्चिमी और भारतीय मार्गी संगीत में गहरी दिलचस्पी। कविताओं के लिए 'जानकीपुल' पुरस्कार घोषित और 'भारत भूषण अग्रवाल' पुरस्कार प्राप्त। इन दिनों लखनऊ में रह रहे हैं।

मिथलेश शरण चौबे, हिन्दी के युवा कवि और आलोचक। कुँवर नारायण पर आलोचना पुस्तक 'कुँवर नारायण का रचना संसार' प्रकाशित और कविता संग्रह 'लौटने के लिए जाना' हाल ही में प्रकाशित हुआ है। आपको 'मीरा सम्मान' और 'रमेश दत्त दुबे युवा रचनाकार सम्मान' मिले हैं। कई साहित्यिक पत्र-पत्रिकाओं में कविताएँ और लेख प्रकाशित हुए हैं। 'समास' में सम्पादन सहयोग करते हैं।

इस अंक के लेखक

बनवारी

भगवान सिंह

कुमार शहानी

हरप्रसाद दास

जवाहर गोयल

रामशंकर द्विवेदी

ध्रुव शुक्ल

गौतम चटर्जी

शिरीष ढोबले

जय प्रकाश

शर्मिला बोहरा जालान

रिज़वानुल हक

आशुतोष भारद्वाज

सुबोध पाण्डे

आस्तीक वाजपेयी

विशाल गोयल

विक्रम भारद्वाज

मिथलेश शरण चौबे